

Kovács István Gábor

Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok
Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok

A múlt ösvényén

Sorozatszerkesztő
Gyáni Gábor

A sorozatban eddig megjelent kötetek:

- Laczkó Mihály: *Széchenyi elájul: Pszichotörténeti tanulmányok*
Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*
Gyáni Gábor: *Történetsszdiskurzusok*
Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*
Kanyó Tamás (szerk.): *Emigráció és identitás: 56-os magyar menekültek Svájcban*
Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita*
Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet*
Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*
Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése*
Semsei Viktória: *A polgári átalakulás Spanyolországban 1808–1868*
Papp Imre: *A fr ancia nemesi társadalom a XVIII. században*
Amelie Lanier – Deák Antal András: *Széchenyi István és Sina György kapcsolata és a Lánchíd-vállalkozás*
Tóth Árpád: *Önszervező polgárok – a pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*
Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás – Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*
Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830*
Takács Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*
Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*

Kovács István Gábor

Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok

Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok

L'Harmattan
Budapest, 2011

A borítón A Kir. Magyar Tudományegyetem Orvostanári Testülete
(1875. Litográfia. Kiadja az Orvostanhallgatók Segély- és Önképző Egylete.
Nyomtatta Grund Vilmos Pesten) című kép látható.

© Kovács István Gábor, 2011
© L'Harmattan Kiadó, 2010

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T. / F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-
ISSN 1587–3153

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A sorozat kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-59-79
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsanna
A borítótér Ujváry Jenő, a nyomdai előkészítés Kállai Zsanett munkája.
a sokszorosítás a Robinco Kft. végezte.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

TÖRTÉNETI ELITKUTATÁS

A diplomások kereseti viszonyai a két világháború között (<i>Adatok a társadalmi hierarchiához</i>)	9

A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához <i>Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézete szervezésében 1978-tól</i>	33

A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között (<i>Kende Gáborral</i>)	75

A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon (<i>Kende Gáborral</i>)	99

A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történeti kutatásában	199

FELEKEZET ÉS ETNIKUM – ISKOLA ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak (<i>Észrevételek Faragó Tamásnak a Dunántúl 18. századi felekezeti szerkezetváltozásaira vonatkozó számításaihoz</i>)	211

„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskolaiban. <i>Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatistikához</i>	251

Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910	
<i>Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez. . . .</i>	321

A tanítási nyelv Sáros megye népiskolaiban	
<i>A dualizmuskori tanügyi statisztika rejtelmeihez.</i>	359

A nyelvi asszimiláció ösvényei	
<i>A Sáros megyei néptanítók nyelvi viszonyai az „ezredik” évben.</i>	375

KALENDÁRIUMOK ÉS A PARASZTI KULTÚRA

A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében	
a magyar parasztság körében a 19. században.	411

Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle populáris kiadó	
naptáraiban a szabadsághartól az első világháborúig.	425

Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben	433

A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe	
a paraszti mentalitás változásában.	437

TÖRTÉNETI ELITKUTATÁS

A diplomások kereseti viszonyai a két világháború között* (Adatok a társadalmi hierarchiához)

A polgári korszak értelmiségije¹ a munkaviszony, s ebből következően a keresetforrás szempontjából három nagy csoportra oszthatók: *közalkalmazottak*, *magánalkalmazottak* és *szabad pályán tevékenykedők*. E csoportok kereseti viszonyait más-más források alapján s különböző módszerekkel tudjuk feltárni.

Állami köztisztviselő diplomások

Legrészletesebben az állami közalkalmazottak helyzetét mutathatjuk be. Az ő illetményrendszerüket, az illetmények összegét ugyanis mindig központi rendelkezések, állami költségvetési döntések határozták meg. Lássuk először a jogszabályok alapján az egyes közalkalmazotti csoportok illetményrendszerét és az illetmények összegének változásait. Az első fontos rendelkezés számunkra az 1883/I. tc., az úgynevezett *minősítési törvény*, amely meghatározta, hogy a különböző közszolgálati beosztások betöltése milyen képesítéshez van kötve. Ez a törvény írta elő tehát azt is, hogy mely státusokban követelmény a felsőfokú végzettség. Dolgozatunkban csak azoknak a diplomásoknak a kereseteit mutatjuk be, akik az ilyen képesítéshez kötött állásokban dolgoztak. A jogszabályok a közalkalmazottakat állami, illetve államvasúti *fizetési osztályokba* sorolták. Voltak

* A polgári korszakban a diplomás értelmiségiek, az iskolázott elitek jelentették a különböző funkcionális elitcsoportoknak, s kiváltképpen a tudáselitnek az utánpótlási bázisát. Indokolt tehát a történeti elitkutatások bevezetéseként a keresetek oldaláról is megmutatni a diplomásoknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, s egyszersmind a kereseti viszonyok segítségével leírni az értelmiség belső tagoltságát. A dolgozat eredményei később jó kiindulópontot jelentettek a két világháború közötti tudáselit kutatásában és hozzájárultak a középrétegek hierarchiájának leírásához.

¹ A két világháború között a statisztikák általában az érettségizetteket is az *értelmiséghez* számították. Ennek ellenére mi csak a – forrásainkban jobban elkülöníthető – felsőfokú végzettségűekkel foglalkozunk. Csupán az alacsonyabb képesítésű elemi iskolai tanítókkal és óvónőkkel teszünk kivételt a pedagógustársadalom egészének bemutatása céljából.

még ezeken a fizetési osztályokon kívüli foglalkozási csoportok is. Ezek közül a rangosztályokba tartozókkal (honvédség, csendőrség, folyamőrség) most nem foglalkozunk. (A bírókkal, ügyészekkel, egyetemi tanárokkal azonban igen.)

Valamennyi köztisztviselő keresetének két fő összetevője volt: az *illetmény* és a *lakáspénz*. Ezenkívül különböző pótlékokban is részesültek. Ahol mód van rá, kiszámítjuk a pótlékokkal kiegészített kereseti átlagokat is, mivel azonban ez nem mindenütt lehetséges, az összehasonlíthatóság kedvéért az illetmény és a lakáspénz összegével számolunk úgy, mint a munkáltatótól származó keresettel.² Az állami fizetési osztályokba soroltak illetményeit először az 1893/IV. tc. szabályozta egységesen, az egész országra szóló érvénnyel. A törvény, szemben a 19. század eleje óta létezett tizenkét napidíjosztállyal (rangosztállyal), tizenegy (XI–I.) fizetési osztályt állított fel, s meghatározta, hogy a különböző státusok³ melyik fizetési osztályba tartoznak. A magasabb fizetési osztályba jutás kinevezéssel történt. Az osztályokon belüli magasabb fokozatokba üresedés esetén a rangsor szerint következő tisztviselőt léptették elő. A rangsor alapvetően a státusba való kinevezés időpontjától függött. A lakáspénz összegét ugyanekkor azzal az igénnyel szabták meg, hogy ki-ki a beosztásának, rangjának megfelelő nagyságú lakás bérét fedezhesse belőle.

A tisztviselők elégedetlenek voltak az 1893-as rendezéssel, mert az nem biztosította az automatikus előrejutás lehetőségét. 1906 után elérték, hogy a fizetési osztályokon belüli fokozatokban szolgálati idő szerint automatikusan emelkedtek illetményeik. A világháború és a polgári forradalom alatt az infláció és az ellátási nehézségek ellensúlyozására az illetményrendszer kiegészült különböző rendkívüli segélyekkel és a természetbeni ellátás rendszerével. Az ellenforradalmi korszak első éveiben az illetményrendszer teljesen áttekinthetetlenné vált, és a fokozatos egyszerűsítések után 1924-ben a stabilabb aranykorona-értékben megadott illetmények is csak 30–40%-át tették ki a háború előttinek.⁴

Hosszabb távra szóló rendezés igényével született az 1924/IV. tc. 2. §-ához csatolt „a” melléklet A/II. fejezetének felhatalmazása alapján kiadott 1924/7000. ME. sz. rendelet, amely alapvető státusrendezést irányzott elő. Meghatározta, hogy a közszolgálat egyes ágaiban hány és milyen minőségű állásra van szükség, s

² A lakáspénz összege elég tetemes volt. Az illetmény egynegyedét, sőt egyharmadát is elérhette. A történeti feldolgozásokban helyenként figyelmen kívül hagyták, s így nem valós kereseti arányokat kaptak, hiszen a társadalom más rétegeinek is volt kiadása lakbérre vagy saját lakásra, s munkáltatójuktól nem kaptak erre a célra külön összeget.

³ Egy státusban levőnek számítottak az egyes igazgatási ágazatokon belül azonos képzettséggel hasonló munkakörben dolgozók.

⁴ Szabolcs Ottó 1966. 107. A könyv áttekintést ad az 1920–1926 közötti időszak köztisztviselői illetményviszonyairól.

hogy ez a létszám mely fizetési osztályok között milyen arányban oszlik meg. A rendelet szerint az V–XI. fizetési osztályban három, a IV–V. osztályban kettő, a többiben egy fokozat volt. A legmagasabb fokozatba lépés egységesen az alacsonyabb fokozatban töltött három év után történt. A magasabb fizetési osztályú státusba kinevezés útján emelkedett a tisztviselő, de – a meghatározott létszámok miatt – csak akkor, ha a magasabb fizetési osztályban nyugdíjazás, feljebb lépés vagy más ok miatt felszabadult egy hely. Ilyenkor az előlépő személyét a rangsorozati pozíció határozta meg. Az előlépés rendjét bonyolította s az előrehaladást megnehezítette, hogy a meghatározott normál létszámon felüli tisztviselőket nem bocsátották el, hanem korábbi fizetési osztályukban való meghagyás mellett az ekkor létesített, kisebb illetménnyel járó „B” fizetési csoportba sorolták. Ha a státus valamelyik fizetési osztályának „A” csoportjában megüresedett egy állás, akkor arra – ha volt ilyen – ugyanazon osztály „B” csoportjából kellett valakit kinevezni, egészen addig, amíg a „B” csoportban levők el nem fogytak, s a normál létszámot el nem érték.

A státusrendezés után 1927-ben még kétszer emelték az illetményeket. A 9000/1927. ME. sz. rendelet által meghatározott összegeket folyósították 1927. november 1-jétől 1931. szeptember 1-jéig (1. táblázat. – A táblázat adatainak, s általában az értelmiségi keresetek szintjének érzékeltetéséhez már itt megjegyezzük, hogy a *gyáripari munkások havi átlagkeresete 1929-ben 124,50 pengő* volt.) A gazdasági válság hatására – az illetmények 1927-ben meghatározott összegének elvi fenntartása mellett – 1931 és 1933 közötti ideiglenes érvénnyel négyszer csökkentették a fizetéseket. 1938-tól a háborús konjunktúra eredményeként megszüntették a csökkentéseket, és 1940. november 1-jétől ismét az 1927-ben meghatározott illetményeket fizették.

A jogszabályok alapján csak hozzávetőleges becslést készíthetünk arról, hogy a különböző időpontokban indulók az egyes pályákon a diploma megszerzésétől vagy a kinevezéstől számított bizonyos idő elteltével milyen keresetet érhetnek el. Legbiztonságosabban még a kinevezés utáni 3-5 évben elérhető kereseteket tudjuk megállapítani, s ezt a későbbiekben korszakunkra vonatkozóan fel is használjuk.⁵ A jogszabályok alapján viszont világosan megállapítható, hogy a különböző beosztások *milyen fizetési osztályba soroltattak*, tehát milyen keresettel jártak.

Az állami költségvetések segítségével meg tudjuk állapítani a *tényleges átlagkereseteket*. A költségvetés ugyanis minden évben nagy részletességgel közölte a személyi járandóságokat. Ennek alapján – a minősítő rendelkezések ismeretével

⁵ Források hiányában nincs módunk rá, hogy valamennyi közalkalmazott diplomás életkorát, illetve szolgálati idejét egybevevessük a ténylegesen elért keresetével.

ben – ki tudjuk számítani a különböző felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportok kereseti átlagai mellett a *keresetek szóródását* is. Az 1929-es költségvetés adatait dolgoztuk fel ebből a szempontból.⁶ Minden minisztérium központi igazgatásánál a főiskolai végzettséghez kötött állások túlnyomó többségében *jogi* diplomásokat alkalmaztak, s a külső szerveknél is a rendelkező hatalommal felruházott tisztviselők valamennyien jogászok. Ők alkották az úgynevezett *fogalmazói kart*. 1929-ben a minisztériumok, illetve külső szerveik fogalmazóinak az átlagkeresetei között elég lényeges, majdnem 200 pengő különbség volt, a minisztériumi fogalmazóknak majdnem fele 500–800 pengő között keresett, a külső szervek fogalmazóinak legnagyobb csoportja csak 300–500 pengő között. Az átlagok mögött egyébként mindenütt nagymértékű szóródás van (2. táblázat).

A *vármegyei önkormányzatok* tisztviselőire 1891-től fokozatosan terjesztették ki az illetmények központi szabályozását, besorolva őket az állami fizetési osztályokba. Az 1925-ös státustörvény a vármegyében is meghatározta a végleges tiszti létszámot, és a több fizetési osztályon keresztülmenő állásoknál az állami tisztviselőktől eltérően az osztályok között is szolgálati idő szerinti automatikus előrehaladási rendszert léptetett életbe. Eszerint a vármegyében a jogtudorság megszerzése után a XI. fizetési osztályba sorolt közigazgatási gyakornokság volt az első állomás, itt két évet kellett eltölteni.

Az 1929. évi *Tiszti cím- és névtár* s egyéb források alapján kiszámítottuk, hogy 1929-ben a vármegyéknél alkalmazott 796 jogi diplomával rendelkező tisztviselő átlagkeresete (illetmény+lakáspénz) 413 pengő volt.⁷ A minimum, a gyakornoki kereset 188 pengő, a maximum, a Pest megyei alispáné 941 pengő. Az átlag meggyezik a nem központi fogalmazók átlagával.

A közigazgatás fogalmazói karán kívül jogi végzettségük volt a *bírósági fogalmazóknak*, a *bíróknak* és az *ügyészeknek*. A magyar királyi bíróságot létrehozó törvénycikkek a bírók és ügyészek státusát elkülönítették a többi köztisztviselőtől, s illetményüket külön szabályozták. 1893-ban azonban a bírókat és az ügyésze-

⁶ Azért is választottuk ezt az évet, mert a magánalkalmazott és a szabadpályás diplomások keresetére itt találtuk a legtöbb adatot. A közalkalmazottak illetményei – eltekintve a második világháború alatti inflálódó összegektől – korszakunkban 1927 és 1931 között voltak a legmagasabbak. A kereseti arányok megállapítása céljából összehasonlítás alapul szolgáló munkáskeresetek – szintén eltekintve a világháború időszakától – 1929-ben érték el a legmagasabb szintet, aztán gyorsan csökkentek. Tehát a kereseti arányok 1927 és 1931 között még 1929-ben voltak a legkedvezőbbek a munkásokra nézve. Egyébként – mint már utaltunk rá – 1934-ben és 1940-ben is közel hasonló arányok voltak. Másrészt anélkül, hogy a reálkeresetek kérdését részletesebben taglalnánk, megemlítjük, hogy 1937-ig a csökkentett fizetések még a közalkalmazotti szervezetek szerint is a korábbihoz hasonló életszínvonalat biztosítottak.

⁷ A fizetési fokozatot nem tudtuk kideríteni, ezért mindenütt a megállapított fizetési osztály középso, második fokozatának illetményei alapján számoltunk.

ket is besorolták a tisztviselők állami rendszerű fizetési osztályaiba. A bírói kar ez ellen hevesen tiltakozott, hangsúlyozva, hogy a bírói függetlenség megóvása, más kereseti lehetőségeknek az összeférhetetlenségből adódó hiánya miatt a bírónak és az ügyészeknek külön státust és magasabb fizetéseket kell biztosítani. A Népköztársaság törvényhozása, majd az 1920/XX. tc. végül is kivette a bírót és az ügyészeket az állami fizetési osztályokból, s külön bírói fizetési csoportokba sorolta őket. Hat (I–VI.) fizetési csoportot állítottak fel, alulról felfelé csökkenő számú fokozatokkal. A csoportokon belül automatikusan lehetett a magasabb fokozatba lépni. Az I. és II. csoportban három év volt a várakozási idő, a III. és IV.-ben két év. A különböző állami költségvetési fizetéscsökkentések és -emelések a bírói fizetési csoportokat is az állami fizetési osztályokhoz hasonló mértékben érintették. Az 1927-től, illetve a négy csökkentés után 1933. március 1-jétől 1938. január 1-jéig fizetett bírói illetményeket a 3. táblázat mutatja be.

A királyi bíróságoknál és vádhatóságoknál egyetemi végzettsége volt a segéd-személyzetnek, vagy más néven a *bíróági fogalmazóknak* is. Ők a VIII–X. állami fizetési osztályokba tartoztak. A pályakezdés, a bírói vizsgát megelőző joggyakorlat megszerzése eredetileg a X. fizetési osztályba sorolt joggyakornoksággal kezdődött. Később alacsonyabb javadalmazású előkészítő szolgálattípusokat is bevezettek. Az igazságszolgáltatás területén jogi diplomához kötött állásokban alkalmazott köztisztviselők költségvetési adatok alapján kiszámított 1929. évi átlagkeresetét és a keresetek szóródását a 2. táblázaton tüntettük fel.

A bírók és az ügyészek átlagkeresete – az egyetemi tanárokéval együtt – *az összes állami alkalmazotti csoport között a legmagasabb.* Nagy többségük 500–800 pengő között keresett, sőt jelentős részük (21, illetve 28%) 800–1200 pengő között. Szinte kivétel nélkül közülük kerültek ki az 1200 pengőn felüli keresettel rendelkező állami tisztviselők. A keresetek szóródása viszonylag kicsi, azaz homogén magas keresetű csoportról van szó.

Az állami költségvetésben a képesítési rendelkezések segítségével a főiskolai végzettségű közalkalmazottak közül a jogászokon kívül orvosokat, műszaki mérnököket, gazdaszókat, erdőmérnököket, s pontosabban meg nem határozható diplomával rendelkező tudományos tisztviselőket tudtunk elkülöníteni. 1929-es átlagkeresetüket, a keresetek szóródását és megoszlását a 4. táblázat mutatja.

Az állami orvosok, műszaki mérnökök, gazdaszókat, erdőmérnökök átlagkeresete körülbelül megegyezik a nem minisztériumi fogalmazók átlagával. Az állatorvosoké és a vármegyei orvosoké valamivel kisebb, feltehetően a magánpraxisra való tekintettel. A tudományos tisztviselők keresete magasabb, az egyetemi tanároké, bíróké és miniszteri fogalmazóké után a negyedik helyen áll. Szóródás szerint is a bírókhoz és az egyetemi tanárokhoz hasonlóan homogén magas keresetű csoport.

Állami pedagógusok

A pedagógusok közül az *elemi iskolai tanítók* illetményrendszere változott leg-többit. Ezt mutatjuk be részletesebben. A tanítói illetményekről először az 1868. évi népiskolai törvény intézkedett, s az állami iskoláknál évi 300 forintos minimális fizetést szabott meg. A nem állami iskolák esetében ez az alsó ha-tár csak ajánlás volt. Az 1893. évi XXVI. tc. viszont már minden néptanítóra nézve kötelezővé tette a 300 forintos minimumot, s egyszersmind bevezette az ötször lehetséges ötévenkénti 50 forintos korpótlékot. 1906-tól az elemi iskolai tanítók is kaptak az alapfizetés és a korpótlék mellé személyi pótlékot, szolgálati idővel emelkedő három fokozatban (1–10 év; 10–15 év; 15 évnél több). Az 1907/XXVI. tc. pedig kimondta, hogy valamennyi elemi iskolai tanító köz-tisztviselőnek számít. A törvény alapján országosan és egységesen rendelték az alapfizetéseket, s a harmincadik szolgálati évig ötévenkénti korpótlékkal emelkedett automatikusan a fizetés. Ezek az illetmények megfeleltek az állami tisztviselő-gyakornokok, illetve a XI–X. fizetési osztály járandóságainak. 1913-tól besorolásuk a XI–IX. állami fizetési osztálynak felelt meg. Az osztályokon belül négyévenként automatikusan lehetett magasabb fokozatba lépni. 1918-ban három évre szállították le a várakozási időket, és a Népköztársaság kormánya a VIII. néptörvényben megnyitotta előttük a VIII. fizetési osztályt is. Automa-tikus előrehaladási rendszerben egy-egy osztályban legfeljebb kilenc évet kellett tölteniük. A két világháború között mindvégig megmaradt a szolgálati idő szerinti automatikus előléptetés rendszere. Az 1927-ben meghatározott tanítói illetményeket 5. táblázatunk mutatja.

Az *óvónők* fizetését a századfordulótól kezdve a tanítókéval párhuzamosan, nagyjából hasonló módon szabályozták. Szolgálati idő szerint a XI. fizetési osztály 3. fokozatából indulva automatikusan a IX. osztály 1. fokozatáig emelkedhettek. A *polgári iskolai* és a *középiskolai tanárokat* már 1893-ban besorolták az állami fizetési osztályokba. Az 1925-ös státuszrendezés után a X–VII., illetve a IX–VI. fizetési osztályig juthattak előre (utóbbihoz lásd a 6. táblázatot).

A pedagógusok előrehaladása a bemutatottnál gyorsabb is lehetet, mert a rendelkezések megengedték, hogy „kiváló működés” esetén a 4–7. fokozatban a várakozási időt megrövidítsék. Ezenkívül 30 év „kifogástalan működés” után a létszám bizonyos százalékát még egyvel magasabb fizetési osztályba is előléptet-hették. Az állami pedagógusoknak a költségvetési adatok alapján megállapítható tényleges kereseteit (7. táblázat) vizsgálva a legszembeűnőbb, hogy a *középiskolai tanárok átlagkeresete nem marad el a mérnökök, orvosok, nem minisztériumi jogászok átlagától, sőt még valamivel több is annál*. Több mint 50%-uk 300–550

pengő között keresett, sőt harmadrészüket 500–800 pengő között. A polgári iskolai tanároknak majdnem fele 300 és 500 pengő közé eső keresetet ért el. Az elemi iskolai tanítók többsége, s a még alacsonyabb képesítésű óvónőkig szinte valamennyien 200–300 pengő között kerestek. Egy 1907-es törvény előírása szerint a nem állami elemi iskolai tanítóknak a munkáltatók az államiakéval megegyező, illetve legalább ugyanannyi illetményt tartoztak adni, s ha erre nem voltak képesek, akkor erre a célra államsegélyt kérhettek. Ezt az elvet fokozatosan valamennyi pedagógusra kiterjesztették. Így a középiskolai és a polgári iskolai tanárok is valószínűleg valamennyien ugyanannyi fizetést kaptak, függetlenül munkáltatójuktól.

A tanári társadalom csúcsán a főiskolai és egyetemi tanárok álltak. Az egyetemi tanárokat a 6000/1923. ME. sz. rendelet kivette az állami fizetési osztályokból, és 8 fokozatú, szolgálati időn alapuló illetményrendszert vezetett be számukra. Az 1927 utáni adatok szerint (8. táblázat) a kezdő egyetemi tanár fizetése körülbelül megegyezett egy miniszteri osztálytanácsoséval, a felső határ pedig megközelítette az államtitkárok illetményét. A felsőfokú oktatás oktatóinak 1929. évi átlagkeresetét a 7. táblázat tartalmazza. *Az összes állami alkalmazottak közül a legmagasabb keresetű csoport az egyetemi tanároké.* A keresetek szóródása is viszonylag kicsit. Többségük 800–1200 pengő között keresett. A többi egyetemi oktató átlaga viszonylag alacsony, mert a korabeli egyetemi struktúrában elég sok volt a gyakornok és kevés az adjunktus. A 200 pengőn aluliak valamennyien gyakornokok, a 200–300 pengő közöttiek tanársegédek, az ezen felüliek többségükben adjunktusok.

A főváros alkalmazásában álló diplomások

Az állami közalkalmazott diplomások kereseteinek áttekintése után az *önkormányzati tisztviselők* következnek. Ezek közül a vármegyieket s részben a községeket már az államiakéval együtt bemutattuk. A törvények és rendeletek a városi tisztviselők illetményeinek megállapításához is adtak bizonyos irányelveket. A városok alkalmazásában álló felsőfokú végzettségűek tényleges illetményeit azonban egyelőre nem tudjuk megállapítani. Részletes adatok állnak rendelkezésünkre viszont az állam utáni legnagyobb munkaadó, a székesfőváros szolgálatában álló diplomásokról.

A székesfőváros alkalmazottainak illetményeit a törvényhatósági közgyűlés állapította meg, de azt a belügyminiszternek jóvá kellett hagynia, s az állami tisztviselők fizetéscsökkentését, illetve -emelését mindenkor figyelembe kellett venni.

A fővárosi illetmények így minimális fáziseltolódással az államiakéval megegyező ingadozást mutatnak.

A fővárosnál is I–XI. fizetési osztály volt. Az osztályokon belül magasabb fokozatba itt is a három év várakozási idő után automatikusan, magasabb fizetési osztályba pedig kinevezés útján lehetett kerülni. Az egyes fővárosi fizetési osztályok illetménye lényegesen magasabb volt, mint az államiaké. A fővárosnál végleges állásban alkalmazott *jogászok, mérnökök és orvosok* keresetének átlagait és szóródását vizsgálva (9. táblázat) az a legszembetűnőbb, hogy mindhárom képzettségi típusnál a *fővárosi tisztviselők magasabb átlagot értek el*, mint az államiak, s az átlagok mögött valamivel kisebb szóródás van.

A fővárosnál foglalkoztatott *pedagógusok* az 1601/1927. sz. közgyűlési határozat szerint öt fizetési csoportba sorolódtak. Az I.-be tartoztak az óvónők, a II.-ba az elemi iskolai tanítók, a III.-ba az ipariskolai, a IV.-be a polgári iskolai, az V.-be a középiskolai tanárok. Az I. fizetési csoportban „A” és „B”, a II–IV. csoportban „A”, „B” és „C” fizetési osztály volt, s ezeken belül fokozatok. Az „A” fizetési osztályban háromévenként automatikusan történt a fokozatok közötti előlépés. A „B” fizetési osztályba tartoztak az igazgatók, a kiváló tanárok, tanítók és óvónők, együttesen az összlétszám 10%-a. A „C” fizetési osztályba a kiváló igazgatók és a különösen kiváló tanárok, tanítók kerülhettek, együttesen az összlétszám 2%-a. A fővárosi pedagógusok illetménye 25–40%-kal múlta felül az azonos szolgálati idővel rendelkező államiakét. 1929-ben elért kereseti átlagukat a 10. táblázat mutatja. Az átlagok magasabbak, mint az állami pedagógusok keresetei, annak ellenére, hogy az államiakkal szemben itt az ideiglenes és helyettes tanítókra, tanárookra vonatkozóan is pontos adataink voltak, s az átlagok az ő keresetüket is tartalmazzák.

Magánalkalmazott és szabadpályás diplomások

A magánalkalmazásban álló diplomásokról csak néhány jelzésszerű adattal rendelkezünk. A Budapesti Statisztikai Hivatal 1930-as évkönyve közli, hogy 1929 februárjában a magánalkalmazásban állók egyes csoportjai milyen összeg után fizettek alkalmazotti kereseti adót. Ennek alapján a 11. táblázatban szereplő felsőfokú végzettséggel rendelkező csoportokat tudtuk elkülöníteni. A második adatforrásunk a Magyar Vas- és Gépgyárak Egyesületének évenként közzétett statisztikája a budapesti és környékbeli gyárak mérnökeire vonatkozóan (12. táblázat).

A *szabadfoglalkozásúak* keresetére csak az 1929-es kereseti adóstatisztikából következtethetünk. Az általános kereseti adó a bevallott kereset 5%-a volt. Az

adóösszegeket hússzal megszorozva kapott adóalapokat a 13. táblázat mutatja. Természetesen az így megállapított átlagok a magánalkalmazottaknál sem, a szabad pályán működőknél sem a valóságos kereseteket mutatják. A magánalkalmazottak itt bemutatott fizetéseiben nincs benne a lakáspénz, amit pedig ekkor már a legtöbb magánvállalat is fizetett a tisztviselőinek. Nincsenek benne az egyéb, részben természetbeni juttatások, pótlékok és kedvezmények sem. Ami pedig a szabadpályások adóbevallásait illeti, Fellner Frigyes, a jeles adóstatistikus a nemzeti jövedelem kiszámítása közben úgy vélekedett, hogy ezeket a bevételeket kétszer lehet szorozni ahhoz, hogy a tényleges kereseteket megkapjuk.⁸ Harmadik észrevételünk, hogy mind a magánalkalmazottak, mind a szabadpályások jelentős részének nem ez az egy kereseti forrása volt, amelyet az alkalmazotti, illetve általános kereseti adó alapján megállapíthatunk.⁹ Egy orvos például adózhatott a magánpraxisa után, lehetett emellett az OTBI vagy más megbízott szerződéses orvosa, sőt ezenkívül elláthatott iskolaorvosi vagy üzemorvosi teendőket is. Kísérletképpen éppen az orvosoknál összegyűjtöttük, hogy Budapesten a legkülönbözőbb forrásokból (állam, főváros, megbízottak, vállalatok, iskolák stb.) 1929-ben havi átlagban mennyit fizettek ki orvosoknak. Az így kapott összeget elosztva az 1930-as népszámláláskor Budapesten regisztrált orvosok számával 450 pengő körüli átlagot kaptunk anélkül, hogy a magánpraxis utáni adóalapot felszoroztuk volna.¹⁰

Összehasonlítás és néhány következtetés

Ha egymáshoz viszonyítjuk a különböző felsőfokú végzettségű csoportok kereseteit, megállapíthatjuk, hogy *az állami műszaki mérnökök, orvosok, gazdászok, erdőmérnökök, állatorvosok, középiskolai tanárok átlagkeresete nagyjából megegyezett. Lényegesen magasabb volt a jogászok átlaga*, amit két foglalkozási csoport, a bírók és a minisztériumi fogalmazók magas keresete magyaráz, mert egyébként a többi jogász nem keresett többet, mint a másfajta képzéssel rendelkezők. *A fővárosi alkalmazottak átlaga általában magasabb volt, mint az államiaké. A vármegyei diplomásoké viszont nemcsak a fővárosiakénál, hanem az államiakénál is alacsonyabb volt.*

⁸ Fellner Frigyes 1930. 276.

⁹ A közalkalmazottaknál, főleg az államiaknál ez nem jelentett ilyen súlyú problémát. Az állami köztisztviselők alig 1–2%-ának volt csak másodállása.

¹⁰ E számítások részletes dokumentálására itt nincs lehetőségünk. Az így kapott átlag egyébként elfedi azt aényt, hogy a csak magánpraxisból élő orvosok között voltak rendkívül alacsony keresetűek is.

A kissé esetleges *magánalkalmazotti* és főleg a *szabadpályás* átlagokat nem tudjuk megalapozottan összemérni a közalkalmazottak kereseteivel. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a két utóbbi csoport keresetei jóval szélesebb skálán mozogtak, s általában jobban szóródtak. Közöttük fordultak elő a legalacsonyabb keresetűek. Sokan kerestek 200 pengő alatt, s 100 pengőn aluliak is akadtak. Sőt a szabadpályások bevallott minimális havi adóalapja 10–20 pengő körül volt. Ennek az alacsony keresetnek a magyarázata a nem teljesen őszinte adóbevalláson kívül az, hogy ebben a statisztikai összeállításban benne vannak a szabad pályák túlzásfoklatsága miatt munkanélküli, illetve részleges munkanélküli diplomások is. Pontos adatok hiányában nem tudjuk megítélni, hogy a szabadpályások nagy többsége milyen keresettel rendelkezett. Azt viszont jogosan feltételezhetjük néhány jelzészerű adat alapján is, hogy a legalacsonyabb keresetűek mellett a szabadpályások és részben magánalkalmazottak közül került ki a legjobban kereső értelmiségiek vékony rétege is.

A közalkalmazottak legjobban fizetett csoportjai sorrendben az egyetemi tanárok, a bírók és az ügyészek, a minisztériumok és a főváros fogalmazói, valamint a tudományos tisztviselők. 1200 pengő havi kereseten felüliek azonban köztük is csak nagyon kevesen voltak, 1500 pengőn felüli pedig mindössze három (a Kúria elnöke és két egyetemi rektor). A magántisztviselők között viszont 2500 pengő havi kereseten felüli vállalati ügyész és 2100 pengőn felüli mérnök is volt. S ezzel még nem szóltunk a legjobban fizetett magánalkalmazottakról, a bank- és hitelügyi tisztviselőkről, valamint a cégvezetőkről és igazgatókról. Közülük ugyanis nem tudtuk elkülöníteni a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket. A szabadpályások között 6013 pengős orvosi, 6666 pengős gyógyszerészi és 23 798 pengős ügyvédi keresettel is találkozhatunk. A legnagyobb budapesti adófizetők listáján a 20 000 pengő évi kereseten (havi 1666 P) felüliek között sokszor száz ügyvéd is volt.

A bemutatott értelmiségi kereseteket a továbbiakban a *munkáskeresetekkel* hasonlítjuk össze. Ehhez a következő adatokat használjuk még fel: 1929-ben a gyáripari segéd munkások havi átlagkeresete 84,7 pengő, az összes gyáripari munkásé 124,5 pengő, a gyáripari szakmunkásoké 146,4 pengő.¹¹ A legjobban fizető ágazatban, a vas- és fémiparban a szakmunkások átlaga 189,5 pengő.¹² Ezekhez az átlagokhoz viszonyítottuk az értelmiségi kereseteket. Az eredményeket a 14. táblázat mutatja.

¹¹ A magyar királyi kormány 1929. évi működéséről... 1931. 98., 108.

¹² Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 1930. 819–823.

Elemzésünkben eltekinthetünk a szabadpályások adóbevallás alapján kiszámított, nem teljesen megbízható adataitól és a magántisztviselő orvosok keresetétől, akik – mint említettük – több keresetforrással is rendelkeztek. Táblázatunk adatai szerint *az összes bemutatott értelmiségi csoport keresete jelentősen, legtöbbször sokszorosan meghaladta nemcsak a segéd munkásokét, hanem még a legjobban fizetett vas- és fémipari szakmunkásokét is*. A legalacsonyabb képesítésű csoportok, az óvónők és az elemi iskolai tanítók keresete is 3-4-szeresen múlta felül a segéd munkások átlagát, 2-2,7-szeresen az összes gyáripari munkásét, 1,7-2,3-szeresen a gyáripari szakmunkásokét, s még a vas- és fémipari szakmunkásokét is 1,3-1,8-szeresen. A legalacsonyabb keresetű *főiskolai végzettségű* csoport az állami polgári iskolai tanároké. Ők a segéd munkások átlagánál 4-szer, az összes gyáripari munkásokénál 2,7-szer, a gyáripari szakmunkásoknál 2,3-szer, a vas- és fémipari szakmunkásoknál 1,8-szer kerestek többet. A legjobban fizetett főiskolai végzettségű csoport, a budapesti állatorvosok esetében pedig ezek a szorzószámok: 6,19; 4,21; 3,58; 2,77. Az összes állami, illetve fővárosi főiskolai végzettségű közalkalmazott átlagkeresete a segéd munkásokénál 4,2-szer, illetve 4,8-szer, az összes gyáripari munkásénál 2,9-szer, illetve 3,4-szer, a gyáripari szakmunkásokénál 2,4-szer, illetve 2,9-szer, a vas- és fémipari szakmunkásokénál pedig 1,9-szer, illetve 2,2-szer volt több.

Az *egyetemi végzettségű közalkalmazottak* keresete még nagyobb mértékben haladta meg a munkáskereseteket. Ha eltekintünk a tulajdonképpen nagyrészt pályakezdő bírósági fogalmazóktól, egyetemi gyakornokoktól és tanársegédek-től, akkor a legalacsonyabb keresetű egyetemi végzettségű közalkalmazotti csoport is 4,5-szeresét kapta a segéd munkások keresetének, 3-szorosát az összes gyáripari munkásénak, 2,6-szeresét a gyáripari szakmunkásokénak és 2-szeresét a vas- és fémipari szakmunkásokénak. A legjobban fizetett csoport, az egyetemi tanárok pedig 10,06-szor, 7,2-szer, 6,1-szer, illetve 4,7-szer kerestek többet ugyanezeknél a munkáskategóriáknál. Az összes állami, vármegyei, illetve fővárosi egyetemi végzettségű közalkalmazott átlagkeresete 5,8-szeresen, 4,8-szeresen, illetve 6-szorosan haladta meg a segéd munkások keresetét, 3,9-szer, 3,3-szer, illetve 4,2-szer volt több gyáripari munkásokénál, 3,4-szer, 2,8-szer, illetve 3,5-szer a gyáripari szakmunkásokénál, s 2,6-szer, 2,3-szer, illetve 2,7-szer a vas- és fémipari szakmunkásokénál.

Az összes felsőfokú – egyetemi és főiskolai – végzettségű közalkalmazott átlagkeresete 457 pengő volt. Ez a segéd munkások kereseténél 5,4-szer, az összes gyáripari munkásénál 3,7-szer, a gyáripari szakmunkásokénál 3,1-szer több, és még a vas- és fémipari szakmunkások keresetének is 2,4-szerese. *A felsőfokú végzettségű közalkalmazottak és magántisztviselők* havi átlagkeresete 447 pengő. Ez a munkáskereseteket 5,3-, 3,6-, 3,1-, illetve 2,4-szeresen múlta felül.

A bemutatott *alacsonyabb képzettségű közalkalmazottakkal* (óvónők és tanítók) *együtt a köztisztviselő értelmiségiek* havi átlagkeresete 401 pengő. Ez az alapul vett munkáskategóriák kereseténél 4,7-szer, 3,2-szer, 2,7-szer, illetve 2,1-szer több.

Más oldalról is megközelíthetjük az értelmiségi és munkáskeresetek viszonyát, ha a *legjobban fizetett munkásszakmák* keresetét a *szolgálati évek száma szerint elérhető diplomás keresetekkel* hasonlítjuk össze. 1929-ben néhány kiemelten fizetett munkásszakma átlagkeresete a következő volt: fémöntő – 246 pengő; szerszámlakatos – 237 pengő; vasesztergályos – 214 pengő.¹³ Körülbelül ugyanennyi volt a szakmunkások átlagkeresete a főváros elitüzemeiben, az Elektromos Műveknél és a Gázműveknél is.¹⁴ Ha az illetményekre vonatkozó jogszabályok alapján becslést készítünk arról, hogy mennyi volt a diplomások keresete a 3–5. szolgálati évükben, azt látjuk, hogy az már ekkor felülmúlta a kiemelten fizetett munkásszakmát keresetét is.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a két világháború közötti Magyarországon az értelmiségiek a munkássághoz viszonyítva *rendkívül* magas keresetet élveztek. Kérdés azonban, hogy adataink mennyiben vonatkoztathatók a diplomások összességére. A közalkalmazottak közül valamennyi állami, vármegyei és fővárosi végleges alkalmazásban levő diplomásról van adatunk. Hiányoznak viszont a vidéki városok adatai, és a községeknél is csak az illetményszabályzatot ismerjük. A magánalkalmazottak és a szabadpályások közül csak a budapestiekről vannak adataink. Az 1930-as népszámlálás szerint 80 870 egyetemet és főiskolát végzett kereső volt Magyarországon.¹⁵ Ha ebből levonjuk az őstermelés és az ipar-forgalom területén diplomával rendelkező önállókat, a nyugdíjasokat, az egyházügyi és a véderő diplomásait, akkor körülbelül 58 000 felsőfokú végzettségű marad. Ebből megközelítően 25 000-ről, azaz 43%-ról vannak adataink. Teljes egyértelműséggel csak ez utóbbiakról nyilatkozhatunk.

Némi fenntartással azonban az értelmiség nagyobb hányadára is kiterjeszthetjük eredményeink érvényességét. Csak a körülbelül 20 000 elemi iskolai tanító 36%-áról és az 1500 óvónő 60%-áról vannak ugyan biztos adataink, de, mint már korábban utaltunk rá, a nem állami tanítók és óvónők illetményrendszere is hasonló volt. Ugyanezt mondhatjuk a hiányzó 500 polgári iskolai és 1700 középiskolai tanárról. Az állami kórházi orvosokról szóló fizetési rendeletek vonatkoztak az összes nem állami kórházak orvosaira is. A jogszabályok alapján fel tudjuk becsülni

¹³ Uo. 819–823.

¹⁴ Uo. 806–816.

¹⁵ Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. 1936. 20.

a községi és körorvosok kereseteit is. Feltételezhetjük, hogy a kereslet-kínálat törvénye – a helyi esetlegességeket megengedve – nagy átlagban a budapestihez hasonló, vagy nem sokkal kisebb kereseteket alakított ki a vidéken élő magántisztviselőknél és szabadpályásoknál is. Az ország összes gyáripari tisztviselőinek havi átlagkeresete például 1929-ben 330 pengő körül volt, jóllehet köztük nemcsak nyolc, hanem négy középiskolai osztályt végzettek is voltak, s csak 13–15%-uk rendelkezett felsőfokú végzettséggel.

Feltételezhetjük tehát, hogy a felsőfokú végzettségűek korszakunkban általában a bemutatotthoz hasonló kereseti szintet érték el. Következtetésünk egy jelentős megszorítással igaz. Dolgozatunkban ugyanis lényegében *csak a rendszeresített állásokra kinevezett, véglegesített alkalmazottak kereseteit mutattuk be*. Közismert azonban, hogy a két világháború között új jelenséggént mennyire *megnehezedett a pályakezdés*. A diploma megszerzése után évekig kellett várni a kinevezésre. Nagyon sok felsőfokú végzettségű több évig óradíjas, ideiglenes, helyettes minőségben dolgozott, és – különösen a válság éveiben – *megszaporodott a diplomás munkanélküliek száma is*. Mindez maga után vonta az értelmiségi nyomort is, minden következményével együtt.

Az értelmiségi munkanélküliekről nincsenek pontos adataink, de nagy számukat mutatja az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága által készített statisztika is, amelyből Olay Ferenc közöl adatokat.¹⁶ Eszerint az ÁDOB-nál 1934-ben 4344 állástalan diplomás jelentkezett. (Csak a 35 éven aluliakat vették figyelembe.) Ha ezt a számot az utolsó három évben végzettek létszámához viszonyítjuk, akkor azt látjuk, hogy annak majdnem felét, 48,4%-át teszi ki. Az állástalan mérnökök száma az utolsó három évben végzett mérnököknek 55%-a. A középiskolai tanároknál pedig ez az arányszám már 70%.

A státusban levő köztisztviselőket csak fegyelmmivel lehetett elbocsátani, állásuk nyugdíjas állás volt, és viszonylag magas keresetet élveztek, ugyanakkor a zárt státuslétszámok miatt a státusban levők mögött jóval alacsonyabb keresetért ideiglenes minőségben dolgozók és teljes létbizonytalanságban élő munkanélküliek vártak kinevezésre. Ez a helyzet az értelmiséget lényegében a rendszer iránti fokozott lojalitásra készítette. Az elhelyezkedési nehézségek, a munkanélküliség, s ugyanakkor az állásban levők viszonylag magas keresete – kicsit más színezettel – a magánalkalmazott értelmiségiek körében is erősíthette a konformizmust. Természetesen ez csak addig funkcionált jól, amíg a kívülrekedtek nagy száma miatt a munkanélküliek és ideiglenes alkalmazásban levők helyzete nem vált teljesen reménytelenné. 1938-tól kezdve viszont részben a visszacsatolások, részben a

¹⁶ Olay Ferenc 1934. 282–294.

zsídótörvénynek diplomásokra vonatkozó előírásai teljesen új helyzetet teremtettek a diplomások munkaerőpiacán.

Irodalom

A magyar királyi kormány 1929. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. 1931. Budapest.

Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat. 96. köt. 1936. Budapest.

Állami költségvetés 1929–1930. Részletezés I–X. füzet. 1929. Budapest.

Budapest székesfőváros közoktatási hatóságainak és intézeteinek évkönyve az 1928/1929. iskolaévről. 1929. Budapest.

Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1929. 1929. Budapest.

Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve. 1930. 1930. Budapest.

Fellner Frigyes 1930. *Adótehermegoszlás.* Budapest.

Olay Ferenc 1934. *Állástalan diplomások az 1934. évben. Társadalomtudomány.* 282–294.

Szabolcs Ottó 1966. *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában (1920–26).* Budapest.

Mellékletek

1. táblázat.

AZ ÁLLAMI RENDSZERŰ FIZETÉSI OSZTÁLYOK
HAVI ILLETMÉNYE ÉS LAKÁSPÉNZE

Fizetési osztály	Fokozat	1927. november 1. – 1931. szeptember 1.			1933–1938
		illetmény	lakáspénz*	összes kereset	összes kereset
		pengő			
I.	–	2640	238,75	2878,75	2014,00
II.	–	1760	238,75	1998,75	1415,00
III.	–	1240	220,33	1460,33	1045,00
IV.	1	970	202,00	1172,00	893,00
	2	880	202,00	1082,00	827,00
V.	1	740	174,41	914,41	715,00
	2	650	174,41	824,41	647,50
VI.	1	555	158,08	711,08	565,00
	2	502	158,08	658,08	525,00
	3	450	158,08	608,08	485,50
VII.	1	400	128,50	528,50	430,00
	2	365	128,50	493,50	402,50
	3	330	128,50	458,50	375,00
VIII.	1	290	101,00	391,00	325,00
	2	270	101,00	371,00	309,00
	3	255	101,00	356,00	297,00
IX.	1	230	73,41	303,41	253,00
	2	215	73,41	288,41	241,00
	3	200	73,41	273,41	229,00
X.	1	190	64,25	254,25	216,50
	2	180	64,25	244,25	208,00
	3	170	64,25	234,35	200,00
XI.	1	160	55,08	215,08	182,50
	2	152	55,08	207,08	176,00
	3	144	55,08	199,08	169,00
Gyakornok		134	55,08	189,08	

* Az 5600/1924 ME. sz. rendelet az ország helységeit a lakbérek szintje szerint hat lakáspénzosztályba sorolta. Minden lakáspénzosztályban egy nagyobb és egy kisebb összegű lakáspénzt állapítottak meg a keresőn kívüli családtagok száma szerint. 0–2 személy után járt a kisebb, 3 és több személy után a nagyobb összeg. Itt és a többi táblázatunkban is az I. lakáspénzosztály 0–2. családtag után járó lakáspénzösszegeit tüntettük fel.

2. táblázat.
AZ ÁLLAMI KÖZIGAZGATÁSBAN ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSBAN ALKALMAZOTT JOGÁSZOK
KERESETE, A KERESETEK SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZTLÁSA, 1929*

Értelmisségi csoportok	Létszám	Havi kereset (P)				V	200 P-nél kevesebb	havi keresete van (fő, %)					1200 P-nél több
		min.	max.	átlag	Pótlekkel			201–300	301–500	501–800	801–1200		
												pengő	
Miniszteriumi fogalmazók	642	262	1212	598	639	40,5	–	2 0,3	228 35,5	311 48,4	100 15,6	1 0,1	
Pénzügyi-igazg. fogalmazók	826	222	982	382	413	71,0	–	389 47,1	265 32,1	157 19	15 1,8	–	
Rendőrségi fogalmazók	680	223	1082	398	469	38,2	–	249 36,6	305 44,9	112 16,5	14 2	–	
Postai fogalmazók	348	227	1100	465	501	31,0	–	53 15,2	161 46,3	119 34,2	15 4,3	–	
Egyéb fogalmazók	187	222	1190	469	507	50,0	–	47 25,1	60 32,1	72 38,5	8 4,3	–	
Nem miniszteriumi fogalmazók együtt	2041	222	1190	409	455	60,0	–	738 36,2	791 38,7	460 22,5	52 2,6	–	
Brók	1743	499	1956	716	801	23,0	–	–	91 5,2	1250 71,7	372 21,3	30 1,7	
Ügyészek	194	510	1495	724	831	25,0	–	–	–	135 69,6	56 28,9	3 1,5	
Írószaki fogalmazók	658	223	729	258	287	–	–	518 78,7	139 21,1	1 0,2	–	–	
Igazságtudg. együtt	2595	223	1956	600	673	42,3	–	518 20	230 8,8	1386 53,4	428 16,5	33 1,3	

* Az átlagok kiszámításakor csak az államtitkárnál alacsonyabb beosztású tisztviselőket vettük figyelembe.

A szóródást és a megoszlást itt és a többi hasonló táblázaton a lakáspénz és az illetmény összege alapján számítottuk ki. A kereseti kategóriákban való megoszlásnál a fenti szám abszolút szám, míg az alsó azt mutatja, hogy ez hány százaléka a foglalkozási csoport teljes létszámának.

A „V” jel alatt a relatív szórás százalékban megadott mutatóját találjuk, amely azt jelzi, hogy a keresetek szempontjából mennyire homogének az egyes csoportok. Minél nagyobb a mutató értéke, annál kevésbé homogén csoportról van szó.

Forrás: *Állami költségvetés 1929–1930*. Részletelés: I–X. füzet. Budapest 1929.

3. táblázat.

A BÍRÓI FIZETÉSI CSOPORTOK HAVI ILLETMÉNYE ÉS LAKÁSPÉNZE

Fizetési csoport	Fokozat	1927. november 1. – 1931. szeptember 1.			1933–1938
		illetmény	lakáspénz	összes kereset	összes kereset
		pengő			
VI.	–	1760	238,75	1998,75	1450,15
V.	–	1275	220,30	1495,30	1103,70
IV.	2	1125	202,00	1327,00	1043,34
	1	950	202,00	1152,00	915,84
III.	4	950	202,00	1152,00	915,84
	3	862	174,41	1036,41	844,46
	2	792	174,41	966,41	791,96
	1	722	174,41	896,41	739,46
II.	6	792	174,41	966,41	791,96
	5	757	174,41	931,41	765,46
	4	722	174,41	896,41	739,46
	3	651	158,08	809,08	676,09
	2	581	158,08	739,08	623,09
	1	528	158,08	686,08	582,59
I.	9	616	158,08	774,08	649,59
	8	563	158,08	721,08	609,09
	7	528	158,08	686,08	582,59
	6	510	128,50	638,50	554,72
	5	493	128,50	621,50	541,72
	4	475	128,50	603,50	527,72
	3	458	128,50	586,50	514,22
	2	422	128,50	550,50	486,22
	1	387	128,50	515,50	458,72

4. táblázat.

ÁLLAMI ÉS VÁRMEGYEI ALKALMAZÁSBAN ÁLLÓ FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK
KERESETE, A KERESETEK SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZTLÁSA, 1929

Értelmiségi csoportok	Lét-szám	Havi kereset (P)				V	200 P-nél kevesebb	201–300	301–500	501–800	801–1200	1200 P-nél több
		pengő										
		havi keresete van (fő, %)										
Állami orvosok	149	219	1190	401	438	43	–	61 40,9	48 32,2	36 24,2	4 2,7	–
Vármegyei orvosok	176	255	711	385	–	–	–	–	–	–	–	–
Állami mérnökök	806	216	1172	416	452	45,8	–	193 23,9	259 32,1	320 39,7	34 4,2	–
Gazdászok és erdőmérnökök	452	189	982	403	452	39,6	10 2,2	162 35,8	155 34,3	113 25	12 2,7	–
Állami állatorvosok	251	210	911	381	415	43,8	–	111 44,2	103 41	32 12,8	5 2	–
Tudományos tisztviselők	196	358	991	549	594	23,4	–	–	93 47,4	85 43,4	18 9,2	–

5. táblázat.

AZ ÁLLAMI ELEMI ISKOLAI TANÍTÓK HAVI ILLETMÉNYE ÉS LAKÁSPÉNZE
1927. NOVEMBER 1. – 1931. SZEPTEMBER 1.

Fokozat	Szolgálati év	Illetmény	Lakáspénz	Összes kereset	Állami fiz. oszt. és fokozat
		pengő			
12	31–	290	101,00	391,00	VIII. 1.
11	28, 29, 30	270	101,00	371,00	2.
10	25, 26, 27	255	101,00	356,00	3.
9	22, 23, 24	230	73,41	303,41	IX. 1.
8	19, 20, 21	215	73,41	288,41	2.
7	16, 17, 18.	200	73,41	273,41	3.
6	13, 14, 15	190	64,00	254,00	X. 1.
5	10, 11, 12	180	64,00	244,00	2.
4	7, 8, 9	170	64,00	234,00	3.
3	6	160	55,08	215,08	XI. 1.
2	4, 5	152	55,08	207,08	2.
1	1, 2, 3	144	55,08	199,08	3.

6. táblázat.

AZ ÁLLAMI KÖZÉPISKOLAI TANÁROK HAVI ILLETMÉNYE ÉS LAKÁSPÉNZE
1927. NOVEMBER 1. – 1938. SZEPTEMBER 1.

Fokozat	Szolgálati év	Illetmény	Lakáspénz	Összes kereset	Állami fiz. oszt. és fokozat
		pengő			
12	32–	555	158,08	713,08	VI. 1.
11	29, 30, 31	502	158,08	660,08	2.
10	26, 27, 28	450	158,08	608,08	3.
9	23, 24, 25	400	128,50	528,50	VII. 1.
8	20, 21, 22	365	128,50	493,50	2.
7	17, 18, 19	330	128,50	458,50	3.
6	14, 15, 16	290	101,00	391,00	VIII. 1.
5	11, 12, 13	270	101,00	391,00	2.
4	8, 9, 10	255	101,00	356,00	3.
3	7	230	73,41	303,41	IX. 1.
2	4, 5, 6	215	73,41	288,41	2.
1	1, 2, 3	200	73,41	273,41	3.
Helyettes tanár		134	55,00	189,00	

7. táblázat.

AZ ÁLLAMI PEDAGÓGUSOK, EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI TANÁROK KERESETE,
A KERESETEK SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZLÁSA, 1929

Értelmiségi csoportok	Lét-szám	Havi kereset (P)				V	200 P-nél kevesebb	201–300	301–500	501–800	801–1200	1200 P-nél több	
							pengő						
		min.	max.	átlag	Pótlék-kal		havi keresete van (fő, %)						
Óvónők	592	186	286	246	249	14	16 2,7	576 97,3	–	–	–	–	
Elemi isk. tanítók	4710	177	493	278	300	22,5	525 11,1	2875 61,0	1266 26,9	42 0,9	2 0,04	–	
Polgári isk. tanárok	1647	172	824	340	361	29,7	21 1,3	677 41,1	788 47,8	160 9,7	1 0,06	–	
Középisk. tanárok	1469	172	914	454	482	33	30 2,0	173 11,9	779 53,0	456 31,0	31 2,10	–	
Egyetemi tanárok	340	565	2581	898	965	20	–	–	–	123 36,2	214 62,90	3 0,9	
Egyetemi, adj., tans., gyak.	564	184	916	268	282	38	177 31,4	271 48,0	70 12,4	45 8,0	1 0,20	–	
Főiskolai tanárok és gyakornokok	257	198	1092	520	557	34,3	18 7,0	46 17,9	45 17,5	122 47,5	26 10,10		

8. táblázat.

AZ EGYETEMI TANÁROK HAVI ILLETMÉNYE ÉS LAKÁSPÉNZE

Fokozat	Szolgálati év	1927. november 1. – 1931. szeptember 1.			1933–1938 összes kereset
		illetmény	lakáspénz	összes kereset	
8	22–	900	202,00	1102,00	842,84
7	19, 20, 21	845	174,41	1069,41	793,96
6	16, 17, 18	792	174,41	966,41	754,46
5	13, 14, 15	740	174,41	914,41	715,46
4	10, 11, 12	686	174,41	860,41	674,96
3	7, 8, 9	634	174,41	808,41	635,96
2	4, 5, 6	581	174,41	755,41	595,96
1	1, 2, 3	528	174,41	702,41	556,46

Rendkívüli tanárok

3	7–	485	158,08	643,08	521,59
2	4, 5, 6	440	158,08	958,08	486,59
1	1, 2, 3	395	158,08	553,08	451,59

9. táblázat.

A FŐVÁROS ALKALMAZÁSÁBAN ÁLLÓ FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK
KERESETE, A KERESetek SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZLÁSA, 1929

Értelmiségi csoportok	Lét-szám	Havi kereset (P)			V	200 P-nél kevesebb	pengő				1200 P-nél több
		min.	max.	átlag			201–300	301–500	501–800	801–1200	
Fogalmazók	223	326	1100	623	37,4	–	–	79 35,4	92 41,3	52 23,3	
Mérnökök	192	326	1100	582	31,1	–	–	71 37,0	93 48,4	28 14,6	
Orvosok	320	276	1100	459	27,7	–	46 14,4	155 48,4	102 31,9	17 5,3	

Forrás: Budapesti székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1930. Budapest, 1930. 152–155.

10. táblázat.

A FŐVÁROSI TANSZEMÉLYZET KERESETE,
A KERESetek SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZLÁSA, 1929

Értelmiségi csoportok	Lét-szám	Havi kereset (P)			V	200 P-nél kevesebb	201–300	301–500	501–800	801–1200	1200 P-nél több
		pengő									
		min.	max.	átlag			havi keresete van (fő, %)				
Óvónők	319	235	411	290	17,8	–	178 55,7	141 44,3	–		–
Elemi iskolai tanítók	2462	252	658	340	25,9	–	1226 49,8	1088 44,2	148 6,0		–
Ipariskolai tanárok	318	262	718	325	27,7	–	203 63,8	83 26,1	32 10,1		–
Polgári iskolai tanárok	977	272	678	416	27,2	–	158 16,2	595 60,9	224 22,9		–
Középiskolai tanárok	349	302	974	477	26,9	–	–	226 64,7	118 33,8	5 1,4	

Forrás: Budapest székesfőváros közoktatási hatóságainak és intézeteinek évkönyve az 1928/1929. iskolaévről. Budapest, 1929. A kiadvány közli a főváros valamennyi pedagógusának névsorát a fizetési csoport, osztály és fokozat megjelölésével.

11. táblázat.

BUDAPESTI FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰ MAGÁNTISZTVISELŐK KERESETE,
A KERESETEK SZÓRÓDÁSA ÉS MEGOSZLÁSA, 1929

Értelmiségi csoportok	Lét-szám	Havi kereset (P)			V	200 P-nél kevesebb	201–300	301–500	501–800	801–1200	1200 P-nél több
		min.	max.	átlag		pengő					
						havi keresete van (fő, %)					
Vállalati ügyészek	154	72	2500–	549	57,7	36 23,4	9 5,8	37 24,0	57 37,0	15 9,7	–
Mérnökök	1330	99	2100–	441	59,9	163 12,3	280 21,0	522 39,2	259 19,5	84 6,3	22 1,7
Orvosok	440	40	1700–	295	67,0	188 42,7	88 20,0	113 25,7	44 10,0	3 0,7	4 0,9
Gyógyszerészek	321	67	754	310	35,0	58 18,1	76 23,7	176 54,8	11 3,4	–	–

Forrás: Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1930. 852–859.

12. táblázat.

A VAS- ÉS GÉPIPARBAN ALKALMAZOTT MÉRNÖKÖK KERESETE
BUDAPESTEN ÉS KÖRNYÉKÉN, 1929

Mérnökscsoportok	Létszám	Havi kereset (P)		
		min.	max.	átlag
Irodai főmérnök	131	290	1000	583
Irodai mérnök	400	140	700	296
Műhelyfőmérnök	113	260	1400	576
Műhelymérnök	169	120	550	309
Összes mérnök	813	120	1400	384

Forrás: Budapesti székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1930. 497. táblázat.

13. táblázat.

BUDAPESTI FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰ SZABADPÁLYÁSOK KERESETE, 1929

Csoportok	Létszám	Havi kereset (P)		
		min.	max.	átlag
Ügyvédek	2720	16	23798	302
Mérnökök	377	19	6013	492
Orvosok	2407	10	2788	165
Gyógyszerészek	169	19	6666	858

Forrás: Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1929. Budapest, 1929. 242.

14. táblázat.

ÉRTELMIÉGI KERESETEK ÉS MUNKÁSKERESETEKHEZ VISZONYÍTOTT ARÁNYUK,
1929

Értelmiségi csoportok	Létszám	Havi átlag- kereset (P)	Munkás átlagkereset = 1			
			Gyáripari segédmunkás (84,7 P)	Összes gyári- pari munkás (124,5 P)	Gyáripari szakmunkás (146,4 P)	Vas- és fémipari szakmunkás (189,5 P)
Minisztériumi fogalmazók	642	598	7,06	4,80	4,08	3,15
Többi közigazgatási fogalmazó	2041	409	4,83	3,29	2,79	2,16
Bírók és ügyészek	1937	717	8,45	5,75	4,89	3,78
Bíróági fogalmazók	658	258	3,04	2,07	1,76	1,36
<i>Összes igazságügyi jogvégezett</i>	<i>2595</i>	<i>600</i>	<i>7,08</i>	<i>4,82</i>	<i>4,09</i>	<i>3,16</i>
<i>Összes állami alkalm. jogász</i>	<i>5278</i>	<i>526</i>	<i>6,19</i>	<i>4,20</i>	<i>3,60</i>	<i>2,77</i>
Állami orvosok	149	401	4,70	3,22	2,73	2,11
Állami mérnökök	806	416	4,91	3,34	2,84	2,19
Államvasutak diplomásai	1113	424	5,00	3,40	2,89	2,24
Tudományos tisztviselők	196	549	6,48	4,40	3,75	2,89
Egyetemi tanárok	340	898	10,60	7,21	6,13	4,74
Egyetemi adj., tans., gyak.	564	268	3,16	2,15	1,83	1,41
<i>Összes egyetemi oktató</i>	<i>904</i>	<i>505</i>	<i>5,96</i>	<i>4,05</i>	<i>3,44</i>	<i>2,66</i>
Főiskolai oktatók	257	520	6,14	4,17	3,55	2,74
<i>Összes felsőfokú oktató</i>	<i>1161</i>	<i>508</i>	<i>5,99</i>	<i>4,08</i>	<i>3,46</i>	<i>2,68</i>
Állami középiskolai tanárok	1469	454	5,35	3,64	3,10	2,39
<i>Összes egyetemi végzettségű állami alkalmazott</i>	<i>10308</i>	<i>491</i>	<i>5,79</i>	<i>3,94</i>	<i>3,35</i>	<i>2,59</i>
Állami gazdaszok és erdőmérnökök	452	403	4,75	3,23	2,75	2,12
Állami állatorvosok	251	381	4,50	3,06	2,60	2,01
Állami polgári isk. tanárok	1647	340	4,01	2,73	2,32	1,79
<i>Összes főiskolai végzettségű állami alkalmazott</i>	<i>2350</i>	<i>357</i>	<i>4,21</i>	<i>2,86</i>	<i>2,43</i>	<i>1,88</i>
<i>Összes felsőfokú végzettségű állami alkalmazott</i>	<i>12658</i>	<i>466</i>	<i>5,50</i>	<i>3,74</i>	<i>3,18</i>	<i>2,45</i>
Állami óvónők	592	246	2,90	1,97	1,68	1,30
Állami elemi iskolai tanítók	4710	278	3,28	2,20	1,89	1,47
<i>Összes bemutatott állami alkalmazott értelmiségi</i>	<i>17960</i>	<i>410</i>	<i>4,84</i>	<i>3,29</i>	<i>2,80</i>	<i>2,16</i>
Vármegyék jogvégezett alkalmazottai	796	413	4,99	3,31	2,82	2,17
Vármegyei orvosok	176	385	4,54	3,08	2,62	2,02
<i>Összes egyetemi végzettségű megyei alkalmazott</i>	<i>972</i>	<i>408</i>	<i>4,81</i>	<i>3,27</i>	<i>2,78</i>	<i>2,15</i>
Főváros fogalmazói	223	623	7,35	5,00	4,25	3,28
Főváros mérnökei	192	582	6,87	4,67	3,97	3,07

A DIPLOMÁSOK KERESETI VISZONYAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Főváros orvosai	320	459	5,42	3,68	3,13	2,42
Fővárosi középiskolai tanárok	349	477	5,63	3,83	3,26	2,52
<i>Összes egyetemi végzettségű fővárosi alkalmazott</i>	<i>1084</i>	<i>521</i>	<i>6,14</i>	<i>4,17</i>	<i>3,55</i>	<i>2,74</i>
Főváros állatorvosai	43	525	6,19	4,21	3,58	2,77
Fővárosi polgári isk. tanárok	977	416	4,91	3,34	2,84	2,19
<i>Összes főiskolai végzettségű fővárosi alkalmazott</i>	<i>1020</i>	<i>420</i>	<i>4,84</i>	<i>3,37</i>	<i>2,86</i>	<i>2,21</i>
<i>Összes felsőfokú végzettségű fővárosi alkalmazott</i>	<i>2104</i>	<i>472</i>	<i>5,57</i>	<i>3,79</i>	<i>3,22</i>	<i>2,49</i>
Fővárosi ipariskolai tanárok	318	325	3,83	2,61	2,22	1,71
Fővárosi elemi isk. tanítók	2462	340	4,01	2,73	2,32	1,79
Fővárosi óvónők	319	290	3,43	2,32	1,98	1,53
<i>Összes bemutatott fővárosi alkalmazott értelmiségi</i>	<i>5203</i>	<i>390</i>	<i>4,60</i>	<i>3,13</i>	<i>2,66</i>	<i>2,05</i>
<i>Összes bemutatott felsőfokú végzettségű közalkalmazott</i>	<i>15734</i>	<i>457</i>	<i>5,39</i>	<i>3,67</i>	<i>3,12</i>	<i>2,41</i>
<i>Összes bemutatott közalkalmazott értelmiségi</i>	<i>24135</i>	<i>401</i>	<i>4,70</i>	<i>3,22</i>	<i>2,73</i>	<i>2,11</i>
Budapesti vállalati ügyészek	154	549	6,48	4,41	3,75	2,89
Bp-i magántisztv. mérnökök	1330	441	5,20	3,54	3,01	2,32
Bp-i magántisztv. orvosok	440	295	3,48	2,37	2,01	1,56
Bp-i magántisztv. gyógyszerészek	321	310	3,66	2,49	2,11	1,63
Vas- és fémipari mérnökök	813	384	4,53	3,08	2,62	2,02
<i>Összes bemutatott egyetemi végzettségű magántisztviselő</i>	<i>3058</i>	<i>396</i>	<i>4,67</i>	<i>3,10</i>	<i>2,70</i>	<i>2,08</i>
Budapesti ügyvédek	2720	302	3,56	2,42	2,06	1,59
Budapesti magánmérnökök	377	492	5,80	3,95	3,35	2,59
Budapesti magánorvosok	2407	165	1,94	1,32	1,12	0,87
Budapesti magán-gyógyszerészek	169	858	10,10	6,89	5,86	4,52
<i>Bemutatott bp-i egyetemi végzettségű szabadpályások</i>	<i>5673</i>	<i>275</i>	<i>3,240</i>	<i>2,20</i>	<i>1,87</i>	<i>1,45</i>

Eredetileg a tanulmányt az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke készítette mint az értelmiségre vonatkozóan tervezett párthatározat egyik háttéranyagát. Megjelent: Huszár Tibor (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest, 1978. 227–238, 243–253.

A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához

Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Tanszéke szervezésében 1978-tól

Dolgozatom alapvetően leíró jellegű. Mint egyik résztvevője a Huszár Tibor kezdeményezésére az ELTE Szociológia Tanszéke szervezésében, több intézmény közreműködésével elindult történeti elitvizsgálatnak, szeretném rekonstruálni kutatásaink történetét. A megjelent publikációkon s bizonytalan emlékezetemen kívül a még fellelhető írásos dokumentumokra, kéziratokra, feljegyzésekre támaszkodom. Vizsgálatainkat később elhelyezem majd az egész polgári korszakra vonatkozó empirikus elitkutatások történetében. Most azonban mindenekelőtt a mi kutatásaink létrejöttét, folyamatát, eredményeit és hiányait tekintem át.

Itt jegyzem meg, hogy a dolgozat címében szereplő „országos eliteken” azt értem, amit a német tudományosság a „nationaler Elite” fogalmán,¹ megkülönböztetve azt a lokális részelitektől (Teileliten²). A helyi, megyei, városi, községi elitekkel, a virilizmus kérdésével tehát nem foglalkozom. Az adott keretek között nincs lehetőség rendszerezett formában kitérni még röviden sem – az elitelméletek gazdag problematikájára vagy az elitdefiníciók tipizálására, az elit fogalmának sokféle értelmezésére. Ezekre a kontextusokra csak akkor utalok, ha a folyamatok leírásánál, a vizsgálatok bemutatásánál ez szükséges. Egyébként Günter Endruweit is arra az eredményre jut „Elitbegriffe in den Sozialwissenschaften” című tanulmányában a különböző megközelítések rendszerező leírása után, hogy mindig a konkrét kutatási problémához illeszkedő elitfogalmat kell kiválasztani.³ Wolfgang Felber pedig áttekintve a német szakirodalmat, amelyik empirikus elitvizsgálatokban talán a leggazdagabb, s pedánsan mindig az elméleti keretek és a használt fogalmak precíz meghatározásával kezdődik, végül arra az eredményre jutott, hogy a definíciókban

¹ Hoffmann-Lange 1992. 86.

² Endruweit 1986. 43.

³ Endruweit 1979. 46.

csak a kiválasztás mozzanata a közös, ami az elit szó etimológiájából származik. A latin „eligere” szó ugyanis azt jelenti, hogy „kiválasztani, válogatni”.⁴ Innen jön az újlatin francia nyelv „elite” szava, amely a 17–18. században még elsősorban kiválasztott, kiválogatott, jó minőségű gyümölcsöt, árut jelentett, s inkább csak a 19. században kezdték emberekre alkalmazni. Társadalmi csoport jelölésére először az Oxford English Dictionary használta 1823-ban. Társadalomelméleti szintre a 19. és 20. század fordulóján emelkedett az elitelmélet, mint a marxi osztályelmélettel konkuráló társadalommagyarázat és politikai változáselmélet. A marxista elmélettel szemben, amely szerint a gazdaságilag uralkodó osztály egyszersmind politikailag is uralkodó, a klasszikus elitelméletek magva – erős leegyszerűsítéssel –, hogy minden társadalomban szükségképpen mindig egy erre alkalmas, kiemelkedő képességekkel rendelkező, aktív kisebbség, az elit uralkodik, hozza meg a fontos döntéseket és saját kezében összpontosítja a hatalmat.

A kezdeményezés éve: 1978 és a kontextusok

Kiindulópontunk tehát az a meglepő esemény, amikor Huszár Tibor egyetemi tanár a marxizmus hegemoniáját hirdető kádári Magyarországon elitkutatásokat kezdeményezett. Ennek időpontját illetően helyesbítenem kell magamat, mert az utóbbi időben két, a tudáselitről készült dolgozatomban is, esendő emlékezetemre hagyatkozva, s a könnyű racionalizálás hajlamának engedve a nyolcvanas évek végét említettem, sőt a „felsejlő elitváltás előérzetére” is utaltam.⁵ Erre az írásra készülve, meghányva tanszéki szekrényemnek 10 éve bolygatatlan polcait, az előkerült dokumentumok, kéziratok fényében nyilvánvalóvá vált, hogy ez a kezdeményezés valamikor 1978 tavaszán fogant. Amiből az is következik, hogy nem lehet magyarázatként rövidre zártan a felsejlő közeli elitváltásra gondolni. Talán abból indulhatunk ki inkább, hogy a hatvanas évek második felének reformjaival szemben az 1972-től felerősödő ellenreform 1978 tavaszára megtorpant (fő exponensét, Biszku Bélát Kádár nyugdíjba küldte), ugyanakkor a gazdaságban kialakult válsághelyzetből a kiutat a piacgazdaság irányába tett lépésekkel kezdték keresni.⁶ Mindez a szellemi életben is bonyolult mozgásokat indított el. Feltehető, hogy távolról ide kapcsolható az igen óvatos manőver, a két világháború közötti magyarországi elitek kutatására vonatkozóan is. A témával való foglalkozást

⁴ Felber 1986. 19.

⁵ Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2001. 170; uók 2006. 417.

⁶ Huszár Tibor 2003. 238–256; 280–293.

megkönnyítette, hogy a Szociológiai Tanszék, 1969-es megalakulásától kezdve a társadalomtudományi kutatóhelyek közötti munkamegosztás keretében az értelmiséggel kapcsolatos kutatásokat végezte. Másrészt Huszár Tibor a saját munkáiban, de az egész tanszék kutatásaiban is mindig nagy súlyt helyezett a történelmi előzményekre, a kérdések történelmi dimenziójának vizsgálatára. Ezek fontossága tudományos meggyőződése is volt, de sokszor óvatossági taktikai megfontolások is szerepet játszottak a problémák ilyenfajta közvetett felvetésében. 1978-ban nem lehetett egy, mégiscsak a marxista–leninista tanszékcsoporthoz tartozó tanszéken nyíltan felvetni valamifajta elitnek („új osztálynak”, értelmiségi elitnek, technokráciának) a szerepét a rendszer működtetésében, vagy az új utak keresésében. Intellektuálisan azonban lehetett történelmi analógiákat mutatni arra nézvést, hogy a viszonylagos autonómiával rendelkező elitcsoportok tényezői lehetnek a politikai rendszereknek, a politikai változásoknak, hangsúlyeltolódásoknak. Ez a korlátozott diskurzustér szolid tágitását jelentette, talán mintegy elfogadható alternatívájaként is a második nyilvánosságba szorított olyan megközelítéseknek, mint az „új osztály” elmélete, vagy az „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”. Mindenesetre tény, hogy a meginduló kutatások finanszírozásához sikerült anyagi támogatást is szerezni.

Nem zárható ki az sem, hogy az elitprobléma iránti érzékenység, érdeklődés kialakulásában szerepet játszott Huszár Tibornak Bibó Istvánnal való megismerkedése 1976 őszén egy Erdei Ferencsel foglalkozó interjú kapcsán, amelyet 1978 végéig számos, immáron Bibó életútjával foglalkozó beszélgetés, eszmecsere követett.⁷ Ugyanis Bibó egész életművén végighúzódik a társadalomszervező és társadalomvezető elitek problémája.⁸ A történelmi megközelítéshez is impulzust adhatott Bibó, hiszen jellemző munkamódszere szerint rendre a történelmi folyamatok elemzéséből jutott el a jelen konkrét feladatainak taglalásához. Egyébként a történelmi elitkutatások jelenre vonatkoztatottsága sem tekinthető rendkívülinek. Az eléggé ismert, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a Dahrendorf által kezdeményezett, s tanítványai, majd más műhelyek által is végzett empirikus elitkutatások hogyan függtek össze az újjáépítéssel, a demokratikus társadalom megformázásának igényével, s ebben a folyamatban egy új elit aktív szerepével.⁹ Az

⁷ Huszár 1989. 5–47. Bibó már 1942-ben írt egy érdekes tanulmányt az elitről, amelyben az elit kultúrateremtő, mintaadó szerepéből indult ki. Bibó 1986, 221–241; Az 1942-ben, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán meghirdetett társadalomelméleti tanszékre pályázó Bibó órátervei között is szerepelt az „Elit társadalmi funkciója” című kurzus.

⁸ Erről Kovács Gábor készített jó áttekintést. Kovács G. 1993.

⁹ Jaeggi U. 1960. 145–158; Dreitzel H. P. 1962. 1–13; Zapf W. 1965. 11–29; Beyme v. K. 1971. 9–21; Hoffmann-Lange U. 1992. 44–84.

talán már kevésbé köztudott, hogy ugyanekkor nagyszabású történeti elitvizsgálatok is indultak. A Ranke-Gesellschaft Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben 1957-ben konferenciát rendezett Führungsschicht und Eliteproblem címmel, amelynek az előadásai még a társaság évkönyveként jelentek meg.¹⁰ Létrehozták az Institut zur Erforschung historischer Führungsschicht intézményét, amellyel évente közösen rendeztek szisztematikus konferenciákat (Büdingen Vorträge), s ezeknek az előadásait a Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit könyvsorozat keretében publikálták húsznál több kötetben. Az első kiadványok előszavai a felelősséget hangsúlyozták s azt, hogy a történeti elitek tárgyalása jelen napjaik problémáinak megoldásához járul hozzá, a történeti alapok megismertetésével országuk fejlődését segítik.¹¹

Ehhez képest a nyilvánvaló különbség a mi helyzetünkben többek között az volt, hogy nálunk 1978-ban az első nyilvánosságban szó sem eshetett a jelenre vonatkozóan elitről, kiváltképpen nem bármiféle, a társadalmi-politikai változást aktívan befolyásoló új elitről. Annak ellenére nem, hogy Higley és Pakulski megállapítása szerint az államszocialista országok igazolták legjobban az elitelmélet állításainak relevanciáját.¹² Viszont, noha az elitelméletek a 20. század elején eredetileg a marxista osztályelmélet konkurensként jöttek létre, bizonyos korlátok között azért lehetett az elitproblematikával foglalkozni, részben elméletileg, részben a kapitalista országokra, így a kapitalista múltra vonatkozóan is, mert a marxizmus fokozatos fragmentálódásának előrehaladásával már több marxista társadalomtudós próbálkozott a két konkurens elmélet közelítésével, az elitelmélet néhány tételeinek a marxizmushoz igazításával. Ezek a kiigazítások „képesse tették a marxista tudósokat, hogy olyan egyre szembeszökőbb elitproblematikákról írjanak, mint az »uralkodó osztály frakciói« és a »viszonylagos állami autonómia«”.¹³

A két elméletet kombináló korai szerzők közé tartozott a lengyel Włodzimierz Weselowski is. Egy 1963-ban lengyel nyelven megjelent dolgozatának az Országos Fordító Iroda által készített 73 gépelt oldalnyi magyar fordítása fennmaradt a tanszéken. Tanszéki azonosító száma szerint a fordítás a hetvenes évek vége felé készülhetett.¹⁴ Mindenesetre akkor bizonyosan használatban volt, s ezért

¹⁰ Rein G. A. 1957.

¹¹ Rein G. A. 1957. 7–8; Rössler A. 1963. 6–7.

¹² Higley–Pakulski 1998. 82.

¹³ Higley–Pakulski 1998. 75–76.

¹⁴ Weselowski W. 1963. A dolgozat rövidített változata 1964-ben angolul is megjelent konferenciaanyagként. – Paper presented at the 6th World Congress of the International Political Science Association – majd 1974-ben a Polish Sociological Bulletin lehozta. Főleg az utóbbira hivatkozik Lengyel György is. 1993. 11–15, 79; A lengyel cím: Klasa panujaca i elita wladzy. A magyar fordításé: Az

is érdemes gondolatmenetének néhány fontos elemét röviden ismertetni. Abból indult ki, hogy az uralkodó elit problematikája és a marxi értelemben vett osztálystruktúra összeegyeztethető. Vitatkozik azokkal a marxista szociológusokkal, akik szerint az elitre vonatkozó vizsgálatoknak semmi értelme, mert az elit vagy azonos az uralkodó osztállyal, vagy amennyiben különálló csoport, akkor csupán az uralkodó osztály érdekeinek képviselője. Weselowski analitikus megkülönböztetést tesz az uralkodó osztály és az uralkodó elit között, s az osztályuralmat, illetve az elituralmat, mint a hatalomgyakorlás két különböző fajtáját fogja fel. Az uralkodó osztály a gazdasági rend terméke, amelynek társadalmi uralma azon alapul, hogy szuverén hatalommal rendelkezik a munkaeszközök, munkafolyamat és a munkatermék fölött. Ezt a hatalmat alkotmányos jogi normák biztosítják, s ezt az uralkodó ideológia megindokolja és szentesíti. Az uralkodó elit ezzel szemben a társadalom politikai struktúrájának terméke. Az uralkodó elithez tartoznak azok, akik az állami döntések kialakításában részt vesznek. A politikai struktúrában elfoglalt helyüknél fogva állami döntéseket hoznak, vagy a döntésekre közvetlen befolyást gyakorolnak. Weselowski az osztályuralom és az elituralom közötti kapcsolatok elemzésének három dimenzióját emelte ki: az elit osztályösszetétele; hogyan képviseli az uralkodó elit az osztályérdekeket; milyen az uralkodó elit döntéshozatali autonómiája. Kölcsönhatásuknak négy fajtáját különböztette meg: a politikai élet általános függése az osztályuralomtól; az osztályuralom aktív megerősítése az uralkodó elit folyó jogi aktusai által; az osztályuralom korlátozása az uralkodó elit folyó aktusai által; az osztályuralom típusának forradalmi átalakítása az uralkodó elit által. Hangsúlyozta, hogy az elit döntéshozatala a társadalmi-gazdasági alakulatot jellemző osztályuralom keretében történik, de ezen a társadalmi alakulaton belül a döntéshozatal autonóm feladat, s az uralkodó elit politikája befolyást gyakorol a tőkés osztályuralom konkrét formájára. „Az uralkodó elit politikája vitán felül álló alapjának tekinti az adott tulajdonosi rendszert és egy bizonyos ideológiát. Feladata azonban nem csupán az, hogy egy bizonyos rendszert fenntartsa. Feladata inkább a rendszer olyan fenntartása, amely nemcsak az uralkodó osztály számára elfogadható, hanem más osztályok és rétegek számára is; továbbá a rendszer olyan formában való fenntartása, amely annak minél zökkenőmentesebb és operatívabb funkcionálását teszi lehetővé. A két funkció ellátása mindig alkotó szellemet és alkotó szellemű politikai programok megalkotását követeli meg. Ezt a programot az

uralkodó osztály és az uralkodó elit problematikája. Az angol változat címe: Ruling class and power elite.

elithez tartozók alkotják meg és ez a legfontosabb feladatuk”, s az ennek alapján folyó politikai döntéshozatal.¹⁵

Nem tévedhetünk sokat, ha feltételezzük, hogy a minden jel szerint használt Weselowski-szövegben megfogalmazottak képezhették az aktuális elméleti határát az elitekről való gondolkodásnak akkor, amikor körülbelül 1978 kora tavaszán Huszár Tibor a szokásos kedd délelőtti tanszéki értekezletek egyikén először vetette fel a két világháború közötti magyar elitek vizsgálatának tervét. Az elgondolás rögtön több intézmény közreműködésével számolt, s már az első szűkebb körű megbeszéléseken kiderült, hogy Huszár professzornak határozott elképzelései vannak arra nézvést, hogy a politikai eliten kívül milyen elitcsoportokkal kívánunk foglalkozni. Ezekhez igyekezett az adott területekhez értő kollégákat felkérni. Szeptemberre elkészültek az első előtanulmányok, tervezetek, amelyeket változó felállásban folyamatosan vitattunk meg. A diskurzusokon a tanszéki állományon és a felkért kutatókon kívül mindig meghívott szakértők széles köre vett részt. Majd 1979. február 15-én és 16-án az ELTE Szociológiai Tanszéke és a Népművelési Intézet műhelyszemináriumot rendezett Visegrádon. A meghívó tanúsága szerint a kutatásvezető Huszár Tibor mellett a fő szervező ekkor már Tóth Pál Péter volt, aki Huszár aspiránsából ekkor lett a tanszék munkatársa, majd docense. 1985-ig, amíg itt dolgozott ő fogta össze a szálakat, s szervezte a tudáselit-kutatás adatgyűjtését is. (Mindkét feladatot 1986-ban vettem át tőle.¹⁶) A visegrádi konferencia első napján Huszár Tibor és Vitányi Iván: „A Horthy-rendszer kulturális szervezete és értelmiségfilozófiája” című nagyszabású kutatási tervezetéről disputáltunk Berend T. Iván vitavezetésével. A második napon került sor Ránki György moderálásával a tervezett elitkutatások megbeszélésére. A meghívón ugyan csak Sipos Péter és Vida István: „A két világháború közötti magyar uralkodó elit történetiszociológiai vizsgálata” című anyag szerepelt, de a 40 példányban stencilezett előtanulmányok, tervezetek megmaradt darabjai s a vitán készített jegyzeteim tanúsága szerint mind az öt elkülönített részterületről s Némédi Dénes: Osztály, elit, hatalom című általános elméleti megfontolásairól is szó esett.¹⁷

Az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó Vida István és az akkor a Párttörténeti Intézetben működő Sipos Péter felkérésére azért került sor, mert ők úttörő módon, Stier Miklós kollégájukkal együtt már 1967-ben készítettek egy izgalmas tanulmányt az 1931 és 1939 közötti kormánypárti parlamenti képvisel-

¹⁵ Weselowski W. 1963. 33.

¹⁶ Lehet, hogy ezzel a dátummal magyarázható emlékezetem rétegeinek az az egymásba csúszása, ami rossz datálásaimhoz vezetett.

¹⁷ Némédi 1978.

lőkről.¹⁸ Visegrádon valójában „A két világháború közötti kormányzó politikai elit társadalomtörténeti vizsgálata” címmel írott módszertani tanulmányukat vitattuk meg. A gazdasági elit problémájának kutatására a Közgazdasági Egyetem fiatal oktatóját, Lengyel Györgyöt hívta meg Huszár Tibor. Módszertani előtanulmányának címe: „Megjegyzések a két világháború közötti magyar gazdasági elit kutatásához.”¹⁹ Az egyházi elit vizsgálatához a bölcsészkar egyháztörténeti témákban otthonos tanára, Gergely Jenő fogalmazott meg módszertani megjegyzéseket („A két világháború közötti egyházi elit társadalomtörténeti vizsgálatához.”²⁰) A katonai elitről a bölcsészkar kiadványos hadtörténész, Vargyai Gyula készített tervezetet. („A magyar katonai elit helye és funkciói a kormányzó elitben.”²¹) Ő már a legelső megbeszélésekre magával hozta akkor még egyetemista tanítványát, Szakály Sándort, aki hamarosan át is vette tőle, s nagy lendülettel folytatta a katonai elit kutatását. Végül a Huszár Tiborhoz legközelebb álló területről, az értelmiségi elitől Némedi Dénessel írtunk egy vázlatot.²² Némedi Dénes innovációja folytán ebben az írásban foglalmaztuk át a feladatként kapott értelmiségi elitet „tudáselitte”.²³ Így az általam készített és Visegrádon is prezentált részletes lista címében már ez a fogalom szerepelt: „A tudáselit Magyarországon a két világháború között (Intézményi szerkezet, elitpozíciók és pozicionált személyek két időmetszetben)”. A konferencián a szűk tanszéki állományon, a kiterjedt holdudvaron és a Népművelési Intézetbelieken kívül ott volt sok történész is, javarészt a Történettudományi Intézetből. A vitában részt vett az előadókon kívül többek között: Berend T. Iván, Glatz Ferenc, Laczkó Miklós, Márkus István, Orbán Sándor, Ránki György, Sági Mária, Szabó Miklós és Vörös Gizella.

Elméleti alapok (osztály – elit – hatalom) – módszertani megfontolások (társadalmi alrendszerek és pozíciók)

Mielőtt tisztáznánk a kutatások elméleti alapjait, és sorra vennénk a konferen-

¹⁸ Sipos P. – Stier M. – Vida I. 1967.

¹⁹ Lengyel Gy. 1978.

²⁰ Gergely J. 1978.

²¹ Vargyai Gy. 1978.

²² Némedi D. – Kovács I. G. 1978.

²³ Valószínű, hogy ezt a ma már a közbeszédben s a tudományban közkeletűvé vált fogalmat Némedi kolléga konstruálta. Mindenesetre nincs nyoma nálunk, hogy előtte bárki használta volna.

cián szereplő tervezeteket, még foglalkoznunk kell a kezdeményező Huszár Tibornak azzal a döntésével, hogy a két világháború közötti magyar elit problematikáját részeltenként, funkcionként, ágazatonként, alrendszerenként tagolva, meghatározva közelítettük meg. Nincs írott forrásom, de emlékem sem arról, hogy ez milyen elméleti megfontolásból történt így.²⁴ Bizonyára szerepük lehetett az előttünk levő mintáknak, s a kutatásszervezés praktikumával kapcsolatos megfontolásoknak. A Dahrendorf-iskola s más német kutatók nagy empirikus vizsgálatait, amelyeknek sokszor történeti dimenziója is volt, általában ez a megoldás jellemezte. Ezek közül például megvolt a tanszéken, mint a FSZEK példányának fénymásolata, Zapf, Jaeggi és Dreitzel elitmonográfiája. Zapf az elit „Funktionsbereiche” szerinti kiválasztásáról, meghatározásáról beszél: politikai elit, közigazgatási elit, gazdasági elit, szakszervezeti és szakmai szervezetek, egyházak vezetői, kulturális, kommunikációs elit.²⁵ Beyme magát Dahrendorfot idézi, aki a funkcionális elitnek hét fajtáját különböztette meg: gazdasági vezetők, politikai vezető erők, a képzés területéről professzorok és tanárok, egyházi elit, a tömegkommunikáció prominensei, katonai vezetők, bírók és ügyészek.²⁶ Endruweit később számos változatát szedte össze az elit szektorok szerinti tagolásának. Raymond Arontól például öt részletet idéz: politikai vezetők, az állami közigazgatás vezetői, gazdasági, szakszervezeti és katonai vezetők.²⁷ Azt kell mondanunk, hogy a társadalom fokozatos funkcionális differenciálódásával, a társadalmi alrendszerek kialakulásával párhuzamosan formálódtak ki a funkcionális részelitek. A még differenciálatlanabb preindusztriális társadalmakban könnyebb volt meghatározni az össztársadalmi elitet. Karl Ferdinand Werner egy érdekes tanulmányában a modernitás előtti keresztény Európában ilyen általános, egyetlen, többcélú elitnek (Mehrzweck-Elite) nevezi a nemességet, amely az összefonódó politikai és egyházi területen kívül sok más területet is dominált.²⁸ Magyarországon a polgári társadalom formálódása idején a sokoldalú és eredeti társadalomtudós, Schvarz Gyula több érdekes tanulmányában írt arról 1890 táján, hogy a korábban egyetlen, általános elitnek számító születési arisztokráciától hogyan differenciálódnak „különvált kategóriaként”, s érnek el fokozatosan elit-

²⁴ Van ugyan egynéhány kutyafülnyi jegyzetem egy előadásról, ahol Huszár Tibor a Bourdieu-féle értelemben vett különböző mezők elitjéről s viszonyaikról beszélt, de ez későbbinek tűnik. Huszár Tibor egyetlen, az elitvizsgálatokhoz kapcsolódó 1993-as dolgozatában már egyértelműen a társadalmi alrendszerekhez köti az elit szektorokra tagolását. Huszár T. 1993. 20.

²⁵ Zapf 1965. 70–71.

²⁶ Beyme 1971. 14.

²⁷ Endruweit 1986. 41–43.

²⁸ Werner K. F. 1994. 29. Lásd még Dornheim A. 1990.

státuszt a részterületek elitjei: az államszolgálat arisztokráciája, a vagyon arisztokráciája és a szellemi arisztokrácia.²⁹ Itt nyilván egy történeti folyamatról is szó van, s a két világháború közötti Magyarországon már lehetséges az elitek alrendszerek szerinti vizsgálata. Az elitpolitológia kidolgozásánál John Higley és Lengyel György is fontos elemzési szempontnak tartja, hogy mennyire haladt előre a nemzeti elitcsoportok társadalmi alrendszerek szerinti elkülönültsége.³⁰ A történeti elitkutatás dilemmáiról író Nagy Péter Tibor is jelentős eredményeket hozónak nevezi az alrendszerek szerinti empirikus kutatásokat, s felsorolásában szerepel a Huszár Tibor által kezdeményezett mindegyik részelit.³¹ Mindazonáltal úgy látja, hogy a megoldás egyik nagy problémája az, „hogya ha az elitet részelitekből építjük fel, arról is döntéseket kellene hoznunk, hogy az egyes szakmák csúcán levők mekkora körét válogatjuk az elitbe.”³² Valóban alapvető probléma, hogy a funkcionális részelitvizsgálatok segítségével hogyan határozható meg a társadalmi (össztársadalmi) elit. Ennek nehézségei érzékelhetőek még társadalomtörténeti tankönyvünk elitfejezeténél is.³³ Megjegyezzük azonban, hogy az egyébként rendkívüli eredményekkel kecsegtető, hosszú ideje szisztematikusan folyó Karády Viktor majd Karády és Nagy Péter Tibor-féle történeti elitkutatások sem oldják meg egykönnyen ezt a kérdést. Akár arra a megoldásra gondolunk, amelyik minden egyetemet sőt középiskolát végzettet bizonyos értelemben elitnek vesz („iskolázott elitek”), akár a tudáskánonnak tekintett lexikonok, enciklopédiák segítségével lényegében reputációs alapon, a különböző szférák elitjeit úgymond összemérhetővé tevő metodikára („lexikonelit”, „társadalmilag kanonizált elit”), változatlanul fennáll a probléma, hogy e széles merítésekből hogyan választódik ki a társadalmi elit. Hiszen még a lexikonelit elemszáma is – igaz, hogy hosszabb történeti időszakra nézve, de mégiscsak – huszonötezer fő.³⁴

Ha az elkészült hat előtanulmány, tervezet elméleti tájékozódását megvizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy lényegében hárman foglalkoztak elméleti

²⁹ Schvarz Gy. 1889. 67–71. Az államszolgálat arisztokráciájához sorolt országgyűlési képviselők, mint politikai elit növekvő presztízséről részletesen ír. A vagyon arisztokráciájáról, mint gazdasági elitről azt írja, hogy „nagy hatalmi tényező lett az ország társadalmában, még amennyiben nem is esik össze a születési arisztokráciával” (70). A szellemi arisztokrácia összetevőit fel is sorolja: „A tudomány elismert kitűnőségei, a publicisztika legbefolyásosabb jelei, a szépirodalom ünneplott alakjai és a művészet ünneplott nagyságai” (68). A szöveg más helyein Schvarz már több helyen a „társadalmi élite” kategóriát használja (46, 48, 50).

³⁰ Higley J. – Lengyel Gy. 2000. 2–4.

³¹ Nagy P. T. 2007. 12. Kivéve a politikai elitet, amelynek területéről eddig nem jelent meg publikáció.

³² Nagy P. T. 2007. 13.

³³ Gyáni G. 2001. Erre a problémára még később visszatérek.

³⁴ Karády 1995; Nagy P. T. 2007; Nagy P. T. 2010.

alapkérdésekkel: Lengyel György, Némédi Dénes és a Sipos–Vida szerzőpár. Gergely Jenő az 1978. szeptember 1. dátumú módszertani megjegyzéseiben csupán a kicsit korábban készült Sipos–Vida előtanulmányra, annak bibliográfiájára utalt vissza, majd magyar egyháztörténeti irodalomjegyzéket közölt.³⁵ Vargyai Gyula Mills, Bottomore és Beyme könyvén kívül néhány katonaszociológiai munkát említett, s megállapította, hogy mindezek jelenidejű jelenségekkel foglalkoznak s „a történeti szociológia eszközeinek alkalmazása eléggé háttérbe szorult az irodalomban.”³⁶ A Némédi–Kovács-féle tervezet pedig az értelmiségi, illetve a tudáselitről Némédi elméleti alapvetésére épült. Az elmélettel foglalkozók közül, Lengyel György előtanulmányában nincsenek szabályszerű hivatkozások, s irodalomjegyzéket sem közölt, de a szövegben említett szerzők hasonló gondolatmenetekkel szerepelnek két későbbi, pontos hivatkozásokkal ellátott munkájában is.³⁷ Az idézett szerzők (R. Aron, C. W. Mills, W. Weselowski, T. B. Bottomore, W. G. Runciman, St. Ossowski) Mills kivételével valamennyien a marxi osztályelmélet és az elitelméletek bizonyos elemeinek kombinálására törekedtek. Így az előtanulmány is nagy vonalakban azok között a keretek között mozog, amit már idéztem Weselowskitól.³⁸ Az elitet Lengyel itt így határozza meg: „célszerűnek látszik az elit-terminust az uralkodó osztályok azon tagjaira alkalmazni, akiknek – szemben az osztályok kollektív viselkedésmintáival – módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatokat személyes döntéseikkel és véleményeikkel befolyásolják.”³⁹ Lengyel György következő, 1982-ben publikált munkájában tovább finomítja az „osztályuralom” és „elituralom” Weselowskitól származó fogalmi megkülönböztetését. Kiindulva Aron nominalista és realista társadalomfelfogás közti különbségtevéséből, s ezt kombinálva a hatalom és az uralom közötti Weber-féle distinkcióval, arra az eredményre jut, hogy „Míg tehát az osztályviszony olyan hatalmi viszony, melynek uralmi jegyei is vannak, a par excellence uralmi viszonynak az elitviszony tekinthető. Az uralmi viszony hordozója ugyanis csak a legritkább esetben egy egész osztály, sokkal inkább egy szűkebb csoport, az elit, mely kifejezheti közvetlenül az osztály érdekeit, de rendelkezhet attól eltérő érdekekkel is. Osztály és elit, hatalom és uralom ily módon össze is fonódhat, s egymással szembe is kerülhet. Tipikusnak azonban az osztály-

³⁵ Gergely J. 1978. 21–23.

³⁶ Vargyai 1978. 1–2.

³⁷ Lengyel 1978. 1–7; Lengyel 1982. 1–24, 47; Lengyel 1993. 10–17, 79–80.

³⁸ Egyébként Weselowski is Aronra hivatkozik bevezetése indításánál: „Az első lépést a téma olyan felfogása irányában, ahogy itt kívánjuk kifejteni, R. Aron tette meg fent hivatkozott cikkében.” Weselowski 1963. 65.

³⁹ Lengyel 1978. 5–6.

hatalom és az elituralom párhuzamos gyakorlása tekinthető.⁴⁰ Ebben az írásban Weselowski gondolatmenetét már úgy idézi, mintha ő is „osztályhatalomról” és „elituralomról” írt volna.⁴¹ Egyébként ez az új változat szó szerint ugyanahhoz az elitmeghatározáshoz vezet, mint amit az 1978-as előtanulmányból idéztünk.⁴² Ezt nem befolyásolja Higley, Field és Groholt egységes és megosztott elitekről szóló tipológiájának beépítése sem. Végül Lengyel 1993-as, a multipozicionális gazdasági elitről szóló könyve első fejezetének gondolatmenete az 1982-es változatot követi, sőt a legtöbb részlete szövegszerűen is egyezik azzal. A különbség csak az, hogy az általunk itt idézett s ott is megismételt elitmeghatározásból vagy kimaradt az „uralkodó osztály” fogalma, vagy „uralkodó csoport” került a helyére.⁴³ Ezért nem tartom meggyőzőnek Gyáni Gábor azon megállapítását, hogy tudniillik szemben Stier Miklós 1983-as dolgozatának eredményeivel, Lengyel György áttörést hozva egyértelműen félretolta volna a marxista historiográfiai tradíciót.⁴⁴ Inkább csak a marxizmus doktriner változatával való szakításról beszélhetünk, az új utakat kereső, az elitelméletek bizonyos elemeit beépítő neomarxisták elgondolásainak felhasználása mellett.

Az elméleti kérdéseket a legszisztematikusabban Némédi Dénes írása tekintette át.⁴⁵ Először arról ír, hogy az újabb időszakban az elitproblémát a történészek vezették be Magyarországon a társadalomtudományos gondolkodásba. Márkus László 1965-ös elittanulmányát,⁴⁶ s az annak előzményét képező 1962-es Ránkidolgozatot említi, amelyik az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról szolt.⁴⁷ Kiemeli a Sipos–Stier–Vida-féle cikket a kormányzati elit egy szűkebb csoportjáról, a kormánypárti képviselőkről, amelyet az első modern empirikus vizsgálatnak nevez.⁴⁸ Ezekből a tanulmányokból két új momentumot emel ki. Az egyik a „viszonylagos önállóság” tétele, hogy tudniillik a politikai hatalom képviselői, a fontos politikai pozíciók betöltői viszonylagos önállósággal rendelkeztek a hatalom gyakorlásában az uralkodó osztályokhoz viszonyítva. A másik új elem az uralkodó osztály frakciói közti különbség kérdése. Ugyanis az uralkodó osztályok, illetve a

⁴⁰ Lengyel 1982. 7–8.

⁴¹ Lengyel 1982. 15. Pedig sem a lengyel, sem az angol szöveg fogalomhasználata nem ad ehhez biztos alapot. A Webernél egymástól független hatalmi és uralmi társadalmi viszonyrendszer Lengyel-féle interpretálása sem tekinthető problémátlanak.

⁴² Lengyel 1982. 16.

⁴³ Lengyel 1993. 15–16.

⁴⁴ Gyáni 2001. 221.

⁴⁵ Némédi 1978.

⁴⁶ Márkus 1965.

⁴⁷ Ránki 1962.

⁴⁸ Sipos–Stier–Vida 1967.

középrétegek egyes frakciói közvetlenebb befolyással bírnak a politikai hatalomra, mint mások. Úgy látja azonban, hogy „az elit problémái az osztályelmélet keretei közt oldhatók csak meg. Az osztályelmélet megtartása tehát előfeltétel, és nem kerül bizonyításra.”⁴⁹ A fogalmi tisztázás előkészítésére Némedi kolléga „futólag” áttekinti az elitelméleteket. Az első elitteoretikusokat, Paretot, Moscat inkább csak elmélettörténeti kuriózumként említi. Részletesebben foglalkozik a második világháború utáni teóriákkal, amelyek úgymond „a modern társadalmi változásokkal kívántak számot vetni”. Bemutatja a klasszikus elitelméletekhez hasonlóan az „egy uralkodó elit” elvét valló menedzserforradalom elméletét (Burnham, Galbraith), majd az amerikai pluralista teóriákat írja le, amelyek szerint több egymással versengő elit van, s egyik sem tehet szert hegemoniára. Így a hatalom diffúz, az egész felett senkinek sincs hatalma. Csak „elitek” vannak, amelyek nem alkotnak egységes uralkodó csoportot. Ismerteti az ezzel szemben megfogalmazott Mills-féle leírást is az amerikai társadalom egységes uralkodó elitjéről.

A továbbiakban Némedi osztály, elit és hatalom viszonyait boncoló fejtegetéseiben elsősorban Giddens, illetve részben Bottomore, Poulantzas és Ivor Crewe elméleti alapvetését gondolja tovább.⁵⁰ A felhasznált szerzők lényegében mind vagy neomarxisták vagy legalábbis a marxi osztályelmélet és az elitre vonatkozó elgondolások összeegyeztetésére törekedtek. A gondolatmenet röviden a következő. A kiindulópont az, hogy a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikusan rendezett szervezetek, intézmények lényeges szerepet játszanak a társadalmi viszonyok újratermelésében, s a társadalom hatalmi viszonyainak elemzéséhez ezeken keresztül lehet eljutni. Giddens nyomán az elit fogalmát Némedi úgy határozta meg, hogy a szektoronként kialakult hierarchikus szervezetek formálisan meghatározott felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját értjük eliten. Az analitikus osztályfogalmat s az eltérő szinten definiált elitfogalmat elméletileg a következőképpen kapcsolta össze Némedi Dénes. Az osztályelmélet egyik alapproblémája az osztálystrukturalódás kérdése, tehát az a folyamat, amelynek során a gazdasági pozíciók által meghatározott osztály társadalmilag megszerveződik. „A politikai elit sokoldalú szerepet játszhat az osztálystrukturalódás folyamatában, akár kívülről befolyásolja azt, akár maga válik kristályosodási ponttá, akár a tőkés osztállyal szemben más osztályok, csoportok szerveződését és fennmara-

⁴⁹ Némedi D. 1978. 2.

⁵⁰ Stanworth–Giddens 1974; Bottomore 1964; Poulantzas 1975; I. Crewe 1974. A Stanworth–Giddens kötetében közölt tanulmányok egy részének a magyar fordítása is elkészült. Ezek közül még többnek megvan a kézírata. Emlékezetem szerint Bottomore könyvét is lefordították, de erre ma már csak egy cédula utal.

dását szolgálja.”⁵¹ Ebből a szempontból tehát a politikai elit kutatásának van a legnagyobb jelentősége. Az osztályelmélet másik nagy problémája a gazdaság és a politika közvetítésének kérdése. Ebben is a politikai elitnek van eminens szerepe. „A kérdés úgy vetődik fel, hogy a politikai intézményekben milyen érdekek, befolyások, célkitűzések érvényesülnek, mely osztályfrakciók és milyen módon képesek befolyást gyakorolni a politikára, illetve a politika hogyan hat vissza ezeknek az osztályfrakcióknak a létre.”⁵² E gondolatmenet szerint az elitfogalom megszűnt az osztályfogalom konkurense lenni. Más szinten, más mezőben helyezkedik el. „Nem léphet az osztályfogalom helyére, nem értelmezhető az osztály részeként, frakciójaként, réteggként, noha a réteggképződés, a frakciók kialakulása, az osztálystrukturalódás magyarázatában szerepe van.”⁵³

Az 1979-es visegrádi konferencia után Némédi hamarosan újra foglalkozott az elitproblematikával. A nagy valószínűséggel 1980-ban készült, 11 gépelt oldalnyi nem publikált írása egy politikatudományi lexikon egyik címszava lett volna.⁵⁴ A szócikktervezet a következő meghatározással indul: „Az elit azon személyek csoportja, akik ösztársadalmi következményekkel bíró döntéseket hozhatnak, mert formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglalnak el a társadalmi szervezetek vagy intézmények élén. E politikai elit körén belül elkülöníthető a kormányzó elit: azok köre, akik a törvényhozó és végrehajtó hatalom közvetlen birtokosai (szemben pl. a kormányképes ellenzéki pártok vezetőivel). A politikai elit analógiájára beszélhetünk gazdasági, katonai, egyházi, kulturális stb. elitről, azaz a szóban forgó intézményes területek felső pozícióit elfoglalók csoportjáról.”⁵⁵ Ez precízebb meghatározás annál, mint amit az 1978-as írásból idéztünk. Az ezt követő alapvető, főleg Giddensre támaszkodó gondolatmenetek azonban lényegében nem mutatnak eltérést az előzőtől. Kicsit részletesebb viszont a klasszikus elitelméletek leírása. Szó esik Michels pártszociológiájáról s Lasswell forradalmi ellenelitjéről is. Szintén foglalkozik a második világháború idején Mannheim illetve később Schumpeter által kifejtett demokratikus elit elmélettel. Ez, kicsit leegyszerűsítve, azt mondja, hogy a demokrácia csak azt jelentheti,

⁵¹ Némédi 1978. 16.

⁵² Némédi 1978. 15–16.

⁵³ Némédi 1978. 17.

⁵⁴ Némédi 1980. A kézirat mellett egy féloldalas stencilezett feljegyzést találtam az „Elit” címszó rövid vázlatával, ami így kezdődött: „az elit elmélettörténeti bemutatása Menenius Agrippa meséjétől Pareton keresztül a forradalmi elitig”, alatta „Terjedelem: 10 oldal. Szerző: Vida István v. Némédi Dénes.” A címszó gondolatmenetei egyértelművé teszik Némédi szerzőségét. Arra, hogy ki volt a megrendelő, a szerkesztő, már Némédi sem emlékezett.

⁵⁵ Némédi 1980. 1.

hogy a politikai döntéshozók, a hatalmat a nép szavazataiért való versengés során szerzik meg. Tehát a választásokon tulajdonképpen elitcsoportok versengenek egymással. Érdekes azonban, hogy sem itt, sem 1990-ig általában máshol sem esett szó arról, hogy az egyébként az egyetemi képzésben is tanulmányozott Max Weber politikaelmélete is kapcsolatba hozható az eliteóriákkal. („A kis számok törvénye” és az állam, illetve vezetői autonómiájának hangsúlyozása.⁵⁶)

Ha megnézzük a két Némedi-írásmű irodalomjegyzékét, akkor azt látjuk, hogy az közel ötven monográfiát, tanulmánygyűjteményt, elméleti művet és empirikus vizsgálatot tartalmaz. Ezek túlnyomórészt a hatvanas és a hetvenes években jelentek meg, főleg angol nyelven, illetve kisebb részben németül vagy franciául. Lényegében a két évtized elitproblematikával foglalkozó minden fontosabb angol és német nyelvű szociológiai, politikatudományi munkája megtalálható itt.⁵⁷ Ennek az alapvető irodalomnak egy részét használta Lengyel György is (kiegészítve a gazdasági elitre vonatkozó speciális munkákkal). Sipos és Vida, ha nem is idézték tételesen, de körülbelül kétharmadát feldolgozták ennek az irodalomnak. Meglepő módon ezek a művek szinte kivétel nélkül elérhetőek voltak a korabeli Magyarországon. Ezt bizonyítja három speciális bibliográfiai kötetünk. A Szociológiai Tanszék majd Intézet szervezésével folyó történeti elitkutatások keretében ugyanis 1990 és 1992 között három kötetben jelentettünk meg elitbibliográfiát.⁵⁸ Az annotált bibliográfiai feldolgozások tartalmazták a klasszikus elitteoretikusokra vonatkozó, valamint az elitista és neELITISTA szociológusoktól származó irodalmat, s közölték az 1959 és 1989 közötti külföldi szakirodalmat. A kiadványok olyan rendszerűek, hogy megtalálható bennük a művek akkori magyarországi elérhetősége is. Ennek az adatsornak a vizsgálatából az derül ki, hogy az idézett alpművek majdnem mind megtalálhatók voltak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Ez azt jelenti, hogy e szociológiai szakkönyvtárként is működő intézmény magas színvonalú, gondos munkájának köszönhetően a Kádár-rendszerben legalábbis a szakmai tájékozódás lehetősége megvolt. Sok fontos korabeli mű megtalálható az ELTE Egyetemi Könyvtárában, az Országgyűlési Könyvtárban, a KSH Könyvtárában, sőt egy-egy egyetemi intézeti, tanszéki könyvtárban is. A társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók elméleti horizontja szempontjából ez rendkívül fontos körülmény akkor is, ha tudjuk, hogy a diskurzusok tere viszont már ideológiailag korlátozott volt.

Lengyel György és Némedi Dénes előtanulmányaihoz hasonlóan, az elméleti

⁵⁶ Higley–Pakulski 1998. 78–79.

⁵⁷ Ugyanez nem mondható el a történeti irodalom vonatkozásában.

⁵⁸ Hornyánszky Károlyné 1990; uő 1991; uő 1992.

alapzatra egyébként szolidabban reflektáló Sipos–Vida-féle dolgozat is a marxista osztályelmélet keretei között mozgott. Többek között ezt írták: „Mi a magunk részéről a társadalomtörténeti megközelítés hívei vagyunk, s a most induló kutatási program során a két háború közötti kormányzó politikai elit társadalmi eredetét, összetételét, az uralkodó osztályhoz fűződő viszonyát szeretnénk elsősorban tanulmányozni.” Ez lényegében kapcsolódik ahhoz, amit Sipos–Stier–Vida 1967-es, rendkívül izgalmas dolgozatának rövid elméleti bevezetőjében olvashatunk a kormányzó elitéről: „Meg kell tehát különböztetnünk a gazdasági és politikai hatalmon túl egy úgynevezett kormányzati hatalmat is, amely voltaképpen a gazdaságilag és politikailag uralkodó osztályok érdekeinek megvalósulását szolgáló állami mechanizmus birtoklása.”⁵⁹ Kétségtelen egyébként, hogy ez az 1967-es dolgozat minden kötöttsége ellenére nemcsak új módszereket, forrásfelhasználást, lenyűgözően körültekintő, pontos szakmaiságot hozott, hanem a maga idejében elméletileg is újító volt. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik a szerzői triász egyik tagjának, Stier Miklósnak az 1983-as dolgozata is, amely további fogalmi finomításokkal tesz különbséget az uralkodó osztály, az uralkodó elit és a kormányzó elit között. Ennek részletesebb elemzésére itt nincs terünk, így most csak azt hangsúlyozhatjuk, hogy itt is az elitteóriák bizonyos elemeinek az osztályelmélet keretei közé történő beillesztéséről volt szó: „A kormányzati hatalom maga is része, történelmileg származéka az uralkodó osztályok gazdasági és politikai hatalmának. Ezek által messze meghatározott, funkcióját, osztálytartalmát illetően is kötött és korlátozott. Alapvető funkciója ugyanis végső fokon az, hogy a gazdaságilag uralkodó osztályok társadalmi-politikai érdekeit az állami közéletben, a politikai gyakorlatban lehetőleg maradéktalanul biztosítsa.”⁶⁰ Visszatérve Sipos és Vida kollégák 1978-as módszertani tanulmányára, ők így határozták meg saját elitfogalmukat, illetve egész pontosan a politikai elit fogalmát: „A politikai elithez véleményünk szerint azok a hírnévvel, tekintéllyel, magas jövedelemmel (vagyonnal) rendelkező személyek sorolhatók, akik elfoglalva az állami-politikai intézmények formálisán meghatározható hatalmi pozícióit, aktívan részt vesznek a politikai életben, s fontos szerepet játszanak az országos érvényű döntések meghozatalában és végrehajtásában. E meghatározás, illetve megközelítés, amely a hatalmi kulcspozíciók alapján próbálja a politikai vezető réteget körülírni, tagadhatatlanul buktatókat rejt magában.”⁶¹ A nehézségek taglalása után szűkítik a vizsgálatba bevonandók körét, mondván, nem kívánnak az egész politikai elitel foglalkozni, csak azokkal, „akik

⁵⁹ Sipos–Stier–Vida 1967. 602.

⁶⁰ Stier 1983. 436.

⁶¹ Sipos–Vida 1978. 3.

a kormány politikai irányítói és végrehajtói voltak – tehát Pareto terminológiáját használva – az ún. kormányzó elit tagjaival.”⁶²

Mielőtt továbblépnénk ahhoz a kérdéshez, hogy a felvázolt elméleti alapok és elitdefiníciók nyomán az egyes kutatók a különböző területeken hogyan operacionalizálták azok körét, akik az adott részelitekhez tartoztak, először is állapítsuk meg, hogy valamennyien elfogadták Huszár Tibornak azt a kiindulópontját, hogy részelitenként, ágazatonként, alrendszerenként foglalkozzunk a két világháború közötti magyar elittel. (Mindamellet fontosnak tartottuk a részelitek egymáshoz való viszonyának elemzését.) Az is elég nyilvánvaló volt, s részben az előbbiekből következett, hogy mindenki egyértelmű formális meghatározással pozícióelitként igyekezett körülhatárolni a maga elitcsoportját. Ez alól csak Lengyel György volt kivétel, aki a döntően pozíció alapján meghatározott gazdasági elit mellett a *Magyar Életrajzi Lexikon* segítségével, lényegében tehát reputációs alapon is sikeresen kísérelte meg kiválasztani és jellemezni több generáció gazdasági elitjét.⁶³ A pozíciók szerinti kiválasztás elve nagyobb vitát csak az értelmiségi elitnél, azaz a későbbi tudáselitnél váltott ki. Az akkor előttünk levő minták, a nagy empirikus vizsgálatok, a történeti elitkutatások is mind a pozícióból való kiindulás módszerét sugallták. Endruweit szerint is ez a megoldás ajánlott mindazon esetekben, ahol a rendelkezésre álló adatok korlátozottak, s tetszés szerint nem bővíthetők.⁶⁴ Történeti eliteknél nyilván ez a helyzet. Ursula Hoffmann-Lange pedig emellett azt is hangsúlyozza, hogy nemzeti, országos elitek esetében ez a legmegbízhatóbb módszer. Az adott terület, alrendszer intézményes szerkezetét kell először elemezni, eldönteni, hogy melyek a meghatározó szervezetek, intézmények, majd azokon belül a szervezet, a döntési struktúra vizsgálatával kiválasztani a formális vezető pozíciókat. Végül meg kell nézni, hogy az adott időpontban kik töltötték be ezeket a pozíciókat.⁶⁵

A politikai kormányzó elit kutatása

Ezt a kiválasztási folyamatot és a vizsgálatok későbbi sorsát röviden minden elit-szegmens esetében bemutatjuk.⁶⁶ A kormányzó elit kiválasztását a többinél kicsit

⁶² Sipos–Vida 1978. 4.

⁶³ Lengyel 1989.

⁶⁴ Endruweit 1979. 46.

⁶⁵ Hoffmann-Lange 1992. 86–90.

⁶⁶ Az így azonosított elitcsoportokról készített elemzések, publikációk érdemi elemzésére azonban most nem kerítünk sort. A politikai elitre vonatkozóan az egész százéves polgári korszak problemati-

részletesebben írjuk le, ugyanis eddig a kutatásnak ez a területe kapta a legkisebb nyilvánosságot. Az I. számú melléklet jó áttekintést ad a kormányzó elitnek az intézményes szerkezet elemzése alapján történt azonosításáról. Vida István és Sipos Péter ebbe az elitszegmensbe sorolták a kormányzó pártok vezetői közül az országos elnökség tagjait, s az országos tisztségviselőket, valamint a kormánypárti képviselőket és a felsőház valamennyi tagját. Bevették a kormányzó elitbe Horthy közvetlen környezetét, a Kabinet- és Katonai Iroda főnökét, helyettesét, a szárnysegédeket, a testőrség parancsnokát. Felvették a kormány tagjait, beleértve az államtitkárokat is. A kormányzó elit részének tekintették a főispáni kart, a minisztériumok és az állami főhatóságok főtisztviselőit, a vezető diplomatákat, valamint a hadsereg kulcspozícióit betöltő tábornokokat, a rendőrség-csendőrség, vitézi szék vezetőit. Besorolták az egyházak vezetőit, a püspököket, főgondnokokat, s a bíróságok és ügyészségek vezetői közül azokat, akik a parlament vagy a felsőház tagjai voltak. A gazdasági körből ide számították a legjelentősebb gazdasági érdekképviselők vezetőit. Felvették a sajtó, a rádió, az MTI vezetőit, a kormánylapok főszerkesztőit, a politikailag számottevő társadalmi egyesületek, szervezetek vezetőit, s a kulturális és tudományos élet jeles képviselői közül azokat, akik valamilyen miniszteriális, képviselőházi vagy közéleti tisztséget töltöttek be. Az előzetes becslés szerint egy adott időpontban az így azonosított politikai kormányzó elit létszáma 825 fő körül lett volna.

A szerzők úgy tervezték, hogy ezt az elitet két időmetszetben vizsgálják meg: 1926/27-ben és 1938/39-ben. Az első időpontot azért választották, mert úgymond ekkorra épült ki teljesen, és szilárdult meg az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése. 1938/39 pedig az utolsó békeév, „amikor az ellenforradalmi rendszer hatalmi apparátusát még a maga tiszta formájában lehet tanulmányozni, s nem jelentkezik torzító tényezőként a háborús viszonyok következményei a politikai életben. Megfigyelhető viszont már a totális fasiszta törekvések hatása, a kormányzó politikai elitben.”⁶⁷ Így a két pillanatfelvétel közötti elmozdulás is tanulmányozható. Az előzetes terv alapján el is készült mindkét mintaévre vonatkozóan a pozíciókat elfoglaló személyek névsora intézmények szerint csoportosítva. Az első mintaévben végül is 865 pozíció lett felvéve, a másodikban pedig 940.⁶⁸ Harminc év távlatából rátekintve e listákra, csak a felsőháziak 25-30 százalékos, talán túlzott súlya látszik aggályosnak, valamint a főtisztviselők két mintaévbeli számának

káját áttekintjük majd. Főleg az elitrekrutáció kérdésére kívánunk nagy figyelmet fordítani, számba véve az eredményeket és a feladatokat.

⁶⁷ Sipos–Vida 1978. 14.

⁶⁸ Sipos–Vida 1980.

erős egyensúlytalansága. Ezenkívül a sajtó, rádió képviselői, illetve a kulturális és tudományos élet jelesei közül való válogatás tűnik kicsit önkényesnek. Végül is a két időmetszetben szereplő neveket összefésülték egyetlen névsorba, ahol minden elfoglalt kormányzó elitbeli pozíció fel van tüntetve mindkét évből. Az egyesített lista a dolog természetéből következően a mintaéveken belül számottevő pozíció-halmazt nem nagyon mutat. A leggyakoribb duplikálódást a felsőházi, illetve kisebb részben a képviselőházi tagság okozza. A teljes létszám kerekén 1300 fő.

Erre az 1300 emberre vonatkozóan kezdték el az adatgyűjtést. Az adatgyűjtő lapon tizenegy blokk szerepelt: I. Név; II. Születési hely, időpont; III. Származás (nemesi, főnemesi stb.), nagyszülők, szülők neve, vallása, foglalkozása, vagyoni állapota; IV. Vallás; V. Iskolai végzettség, tanulmányok; VI. Családi állapot (házastárs neve, foglalkozása, vagyoni állapota; VII. Foglalkozás; VIII. Vagyoni állapot (földbirtok, iparvállalati, kereskedelmi, bankérdekeltség stb.); IX. Állami közhivatali tisztségek; X. Gazdasági életben betöltött tisztségek; XI. Politikai pályafutás (párttagság, pártfunkció, nemzetgyűlési, főrendiházi, budapesti törvényhatósági bizottsági tagság). A nyolcvanas években ebben a rendben folyt a kiterjedt, de az anyagi lehetőségek függvényében változó intenzitású forrásfeltárás. Valamikor 1990 táján nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzó elit kutatására vállalkozott Sipos–Vida páros „fővállalkozójának”, Vida Istvánnak az aktivitása más irányokba súlyozódott át. Ezek közül a nómenklatúrakutatás és a kisgazdapárti képviselők életrajzi lexikonának készítése, valamint az Országgyűlési almanach új sorozata szerkesztése kapcsolódott a mi projektünkhöz. Vörös Vince adatgyűjtését a kisgazdapárti képviselőkre vonatkozóan szolid formában (postaköltség) már a nyolcvanas években támogattuk, s a lexikon a mi kiadásunkban, a Történeti elitkutatások sorozatban jelent meg.⁶⁹ Hasonlóan hozzájárultunk Vida közvetítésével a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek életrajzi adatgyűjtéséhez,⁷⁰ s az arisztokrácia sorsával foglalkozó kutatáshoz.⁷¹ Együttműködtünk Vida révén a Jelenkutató Alapítványnál Kiss Józseffel, ahol 22 oldalas kérdőívet szerkesztettek a „Politikai és közhatalmi elitek” kutatására. Ebből nőtt ki az „Országgyűlési almanach – Történeti sorozat” az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az 1945-ös nemzetgyűlés képviselőinek életrajzaival, majd a folyó országgyűlések almanachja.⁷² Végeredményben azonban a két világháború közötti kormányzó elit vizsgálata sajnálatos módon minden publikáció nélkül félbeszakadt. A félbehagyott vál-

⁶⁹ Vida–Vörös 1991.

⁷⁰ Benkő 1996.

⁷¹ Gudenus–Szentirmay 1989.

⁷² Vida 1994; Vida 1999; Kiss József 1992.

lalkozás céduláinak egy része, s néhány elkészült táblázat a Történeti Szociológia Tanszékre került. A cédulák hiányosak, de a táblázatok jól áttekinthetőek, rendezettek, s nagyon érdekes adatokat tartalmaznak a képviselők és a felsőházi tagok földbirtokaira, illetve tőkés érdekeltségeire vonatkozóan. (Az aprólékos gondnal, nagy munkabefektetéssel készült összeállítások, táblázatok címeit a II. mellékletben soroljuk fel.⁷³)

A gazdasági elit kutatása

A gazdasági elitfogalmának operacionalizálásánál Lengyel György kiindulópontja a gazdasági újratermelési folyamatokhoz kapcsolódó kulcsfontosságú döntésekben való személyes részvétel volt. A döntési-befolyásolási kompetenciát szerinte három tényezővel lehet valószínűsíteni: a funkcionális intézményi pozícióval, a vagyonossággal s részben a presztízzsel, hírnévvel, exkluzivitással. Ezt továbbvive Lengyel a rendelkezés, a birtoklás és a szaktudás monopóliumáról beszél, s azt szem előtt tartva halad tovább, amikor a gazdasági elit különböző csoportjait azonosítja.⁷⁴ Elsőként említi a rendelkezés attribútumát monopolizáló gazdaságirányítókat és gazdaságpolitikusokat. Ide sorolja a felsőház tagjai közül a gazdasági szervezetek és intézmények által választott tagokat, a kormányzó által kinevezett gazdasági vezetőket, valamint a felsőház gazdasági vonatkozású bizottságainak tagjait. Szintén ide számítja a képviselőház gazdasági bizottságainak tagjait. Ehhez a főcsoporthoz tartoznak a gazdasági minisztériumok s az alájuk tartozó intézmények főtisztviselői, s a gazdasági tanácsadó testületek, bizottságok tagjai, valamint a gazdasági érdekvédelmi testületek, szakegyesületek vezetői. A második nagy csoportot a birtoklás és a rendelkezés attribútumát monopolizáló tőkések, vállalatvezetők és nagybirtokosok alkotják. Ide vette fel a 10 millió pengőnél nagyobb alaptőkével rendelkező bankok és pénzintézetek, az 5 millió pengőnél nagyobb alaptőkéjű ipari és kereskedelmi vállalatok, valamint a több mint 3 millió pengős szövetkezetek elnökeit, vezérigazgatóit, igazgatósági tagjait. De ide kerültek a 10 ezer holdon felüli birtokok tulajdonosai és haszonbérleti is. A harmadik csoportba a birtoklás attribútumát monopolizáló vagyonosok, a 2 millió pengőnél nagyobb vagyonnal rendelkezők sorolódtak. Végül az utolsó

⁷³ Ezeket a táblázatokat eddig csak Gyáni Gábor használta a társadalomtörténeti tankönyv politikai elit fejezetének a megírásánál. Gyáni G. 2001. 240–247.

⁷⁴ Lengyel 1978. 7–23. Érdemes ezt most is eszerint haladva számba vennünk, mert a későbbi írások, máshol már egyszerűen általánosságban intézményi mintáról beszélnek, s a gazdasági elitbe soroltak tételes felsorolásánál el is homályosodik ez a kiindulópont. Lengyel 1993. 34–35.

szegmenst, a szaktudást monopolizáló vezető közgazdászok és gazdaságideológusok képezik. (Az intézményi minta leírásának 1942/43. évi változatát lásd a III. mellékletben.)

Összességében a tervezet azt feltételezi, hogy így a gazdasági elit egy adott időpontban körülbelül 1600 elitpozícióból áll, amelyet mintegy 800 fő foglal el. Azt az érzékelt problémát, hogy az így megkonstruált elitpozíciók nagyobb része (60 százaléka) a gazdaságpolitikai, gazdaságirányítói elitszegmenshez tartozik Lengyel György azzal hárítja el, hogy a személyi ismétlődések miatt a pozíciót birtoklók nál ezek az arányok átsúlyozódhatnak.⁷⁵ Később ehhez azt a magyarázatot fűzi, hogy az arányok a repolitizált gazdaság strukturális sajátosságainak megfelelőek.⁷⁶ Egyébként hasonlóan a politikai elithez, a gazdasági elit vizsgálata is időmetszetek szerint történt. Az 1927-es év után Lengyel György azért választotta az 1937-es mintaévet, hogy kiszűrje a győri program és a zsidótörvények hatását. Felvett viszont egy harmadik metszetet is, az 1943-as évet, hogy az előbb említettek eredményét, az irányított gazdaságot, a háborús politikai-gazdasági változások viszonyait is vizsgálhassa. Ezután gyűjtötte össze hatalmas filológiai aprómunkával a három mintaév pozícióit illetve a pozíciókat elfoglaló személyeket. A pozíciók száma mintaévenként 1750, 1770, illetve 2230 lett. Az összesen 5750 pozíciót a metszeteken belüli és a metszetek közötti átfedések miatt valamivel több mint háromezer fő foglalta el. Nyilvánvaló volt, hogy erre a széles merítésű gazdasági elitre vonatkozó adatgyűjtés lehetetlen lenne. Ezért az 1980-as évek elején Lengyel kolléga azt a megoldást választotta, hogy ebből az intézményinek nevezett elitből egy szűkebb, úgynevezett multipozicionális mintát alakított ki. Azokat sorolta ebbe, akik a három évkör bármelyikében egyszerre három vagy több gazdasági elitpozíciót birtokoltak. Ez a csúcselit így 314 fő lett, az eredetileg körülhatárolt gazdasági elit alig 10 százaléka. Innentől kezdve a széles körű adatgyűjtés erre a 314 főre koncentrálódott. Az első, táblázatokban is megtestesülő eredményeket 1985-től kezdte publikálni Lengyel György. Ezek az eredmények gerincét képezték 1990-ben elkészült kandidátusi disszertációjának is,⁷⁷ majd megjelentek intézetünk kiadásában a Történeti elitkutatások – Historical Elite Research sorozatban. Ez a kiadvány áttekinthető, ellenőrizhető formában közli a multipozicionális elit névsorát is az általuk birtokolt összes elitpozíció listájával együtt.⁷⁸

Az intézményi, pozicionális kiindulású kutatással párhuzamosan Lengyel

⁷⁵ Lengyel 1978. 22–24.

⁷⁶ Lengyel 1982. 25.

⁷⁷ Lengyel Gy. 1990.

⁷⁸ Lengyel Gy. 1993. A névsor: 93–161. Az adatgyűjtésről: 83–85.

György reputációs alapon is körülhatárolta a polgári korszak gazdasági elitjét. A *Magyar Életrajzi Lexikon* 1967, 1969 és 1981-ben megjelent köteteiből indult ki. Itt azokat a gazdasági személyiségeket tekintette elitnek, akik döntően gazdasági hírnevük, reputációjuk okán kerültek be ebbe a reprezentatív életrajzi gyűjteménybe. Az így kiválasztott 386 főre végzett kiterjedt adatgyűjtést. Az ennek alapján készített kéziratát 1983 végén vitatta meg az ELTE Szociológiai Tanszékén a Huszár Tibor kezdeményezésére és vezetésével létrejött munkaközösség.⁷⁹ Ennek a változatnak az első publikációja 1986-ban jelent meg németül.⁸⁰ Majd a kismonográfia, amely a magyar gazdasági elit jól megragadott, érzékletesen leírt típusaival, esetleírásokkal és statisztikákkal egyaránt dolgozott, 1989-ben jött ki a Gyorsuló idő sorozatban.⁸¹ Lengyel Györgynek a polgári korszak gazdasági elitjéről írott mindkét könyvét sokat idézik. Eredményeit gazdagon hasznosította Gyáni Gábor is a társadalomtörténeti tankönyv megfelelő fejezeténél.⁸²

A katonai elit kutatása

A katonai elitről az első, Vargyai-féle tervezet egyértelműen úgy vélte, hogy annak helye a kormányzó eliten belül van, s a kiválasztást a beosztások alapján kell elvégezni. Fel is sorolta a tekintetbe veendő beosztásokat, amelyeknek számát 30-40 pozícióra becsülte. Figyelembe véve a személycseréket, úgy gondolta, hogy a Horthy-kor huszonöt éve alatt körülbelül 150-180 személyről lenne szó.⁸³ A következő megmaradt dokumentum már valószínűleg a témát átvevő Szakály Sándortól származik. Ez egy 40 példányos stencilezéshez előkészített névsor, és egy fénymásolt 6 oldalas „Adatlap a katonai felső vezetés (1919–1945) tanulmányozásához.” A lista 267 katonatisztet sorol fel rangfokozat nélkül, de pontos beosztásokkal. Ez kétségtelenül a Vargyai által meghatározott vezető pozíciókat betöltők teljes listája, az egész két világháború közötti időszakra vonatkozóan. Az adatlap részletezve tartalmazza a származásra, képzettségre, iskolai végzettségre,

⁷⁹ Lengyel Gy. 1983.

⁸⁰ Lengyel Gy. 1986.

⁸¹ Lengyel Gy. 1989. A kismonográfia szövegei beépültek a kandidátusi disszertációba is. Lengyel Gy. 1990

⁸² Gyáni G. 2001. 247–255.

⁸³ Vargyai Gy. 1978. 5–6. A kormányzó eliten belül egy időmetszetben a Sipos–Vida páros is 50 vezető beosztású tábornokkal számolt. Vargyai, aki tervezete szerint azt tartotta tisztázandónak, hogy a katonai elit direkt és indirekt funkciói révén milyen szerepet játszott a kormányzó eliten belül a politikai döntések mechanizmusában, erről a kérdéstről néhány év múlva fontos könyvet publikált. Vargyai Gy. 1983.

katonai pályafutásra és egyebekre vonatkozó mindazon szempontokat, amelyek Szakály Sándor későbbi munkáiban majd szerepelnek.

Az első publikáció 1983-ban jelent meg a *Valóságban*, s az 1938. november 2. és 1945. április 4. közötti időszak legszűkebben vett katonai felső vezetésének csúc sát képező 35 vezérezredes fenti szempontok szerint összegyűjtött adatait elemzi.⁸⁴ A következő terjedelmesebb tanulmányában már kicsit más kiindulópontot határoz meg Szakály kolléga. Morris Janowitz megállapítására hivatkozik: „Az elit terminus azokra vonatkozik, akik a tényleges és potenciális hatalmat a kezükben tartják, ha a hatalmat úgy határozzuk meg, mint a mások viselkedése feletti ellenőrzést. A katonai intézmény formális struktúrája miatt a katonai elit a legmagasabb rangú tisztekből áll.” Emellett szükséges figyelembe venni a beosztást is, így a hatalmi elitbe tartozás kritériuma a rendfokozat és a beosztás, ami legtöbbször fedi is egymást. Mindezek alapján megállapítja, hogy „e két kritérium figyelembevételével 1919–1944 között mintegy 1100 személyt lehet a katonai elitbe tartozónak tekinteni.” Ez valamennyi tábornokot és a vezető beosztásúakat jelenti. A hivatkozott cikk ezek közül 253 „a katonai felső vezetés csúc sát képező vezérezredes és altábornagy adatait” vizsgálta részletesen, igen kiterjedt és alapos 6 éves levéltári kutatómunka alapján.⁸⁵ Szakály Sándor következő, most már monografikus jellegű munkája 1987-ben jelent meg a *Nemzet és emlékezet* sorozatban. Ennek bevezetőjében az uralkodó elit egyik csoportjaként említi a katonai elitet, de annak Janowitz nyomán kialakított, rendfokozat és beosztás szerinti meghatározása nem változott. A kismonográfia 414 főben határozta meg az úgynevezett második világháborús, 1938 és 1945 közötti, ilyen értelemben felfogott teljes katonai elitet, amely minden tábornokot és minden vezető beosztású tiszte t magában foglal. Közli névsorukat, ranggal, születési hellyel, időponttal, felekezettel. Az elemzés foglalkozik a származás, a képzettség, a katonai pályafutás és a magánviszonyok problémáival.⁸⁶ Az 1989-ben Hajdú Tibor szerkesztésével a magyar katonatisztról megjelent tanulmánygyűjteményben Szakály dolgozata a katonai vezetés származásáról és anyagi, családi helyzetéről szól. Ez az egyetlen olyan feldolgozás, amelyik az egész korszakra (1919–1945) és a teljes katonai elitre (minden tábornok, minden vezető beosztású tiszte t) vonatkozik. A cikk bevezetője szerint is a szerző a vizsgálatot a teljességre törekedve igyekezett elvégezni. Ezt írja: „A tanulmány elkészítése során megközelítőleg 1300 egykori tábornok, törzs- és főtiszt adatait hasznosítottuk, elsődlegesen levéltári források alapján, megközelítőleg 75–95 szá-

⁸⁴ Szakály S. 1983.

⁸⁵ Szakály 1984. 35–36.

⁸⁶ Szakály 1987.

zálékos teljességgel az egyes vizsgálati szempontokat tekintve.” Legutolsó, összefoglaló *Rubicon*-beli cikkében is 1200-1300 főben állapította meg a rangfokozat és beosztás elve alapján meghatározható, 1919 és 1945 közötti katonai elitet. A most tárgyalt 1989-es tanulmánnyal kapcsolatban azonban elgondolkodtató, hogy a dolgozat táblázatai kivétel nélkül csak százalékos arányokat mutatnak és sehol sem közlik az abszolút számokat, az alapsokaságot sem. A százalékos arányok viszont igen közel esnek a második világháborús (1938–1945) teljes katonai elit megoszlásaihoz.⁸⁷ Szakály Sándor a későbbiekben is folytatta a katonai elit kutatását, s 2001-ben lenyűgözően alapos, pontos, megbízható propopográfiát jelentetett meg a második világháborús katonai elitéről. A mintaszerű szócikkek csaknem hiánytalanul tartalmazzák a származásra, az iskolázásra, a katonai pályafutásra és a későbbi életsorsra vonatkozó legfontosabb adatokat.⁸⁸

Az egyházi elit kutatása

Az egyházi elit meghatározásának bemutatásánál Gergely Jenő 1978-as tervezetén kívül figyelembe vesszük későbbi írásai közül az 1979 tavaszára elkészített egyházi elit névsorát, egy 1990-es és egy 1995-ös cikkét, valamint egy 1992-ben megjelent könyvét a katolikus egyházi elitről, végül a *Rubicon* 2007. évi, a Horthy-kori elitekkel foglalkozó különszámába az egyházi elitről írott összefoglalását.⁸⁹ Ahogyan a katonai elitnél, úgy itt is vitathatatlanul pozícióelitről van szó, s az elit számbavétele itt sem mintaévek szerint történik, hanem a kiválasztott pozíciókat az 1920 és 1944 közötti időszakban birtokló valamennyi személy bekerül a vizsgálatba. Ugyanakkor kiindulópont volt az is, hogy az egyházak eltérő jellege miatt felekezetenként más-más megoldásra van szükség. A protestáns és izraelita felekezetek elitjének feldolgozására nem vállalkozott Gergely Jenő. Tervezetében a protestáns egyházak esetében Ladányi Sándort, a Ráday Levéltár munkatársát ajánlotta.⁹⁰ Mindazonáltal tett itt is javaslatot az elitbe tartozók körének kijelölésére. Mivel a protestánsoknál paritás van a vezetés minden szintjén a világi és a lelkési elem között, ezért a 4-4 egyházkerület püspökeit és világi főgondnokát, illetve felügyelőjét javasolta felvenni a vizsgálatba. Az 1979-es névsorba (34 illetve 25) kissé következetlenül besorolt

⁸⁷ Szakály S. 1989.

⁸⁸ Szakály S. 2001.

⁸⁹ Gergely J. 1978; uő 1979; uő 1990; uő 1992; uő 1995; uő 2007.

⁹⁰ Nincs semmi adatom, emlékem arról, hogy Ladányival egyáltalán felvettük-e a kapcsolatot.

néhány olyan más egyházi pozícióval rendelkező világi személyt is, akik a politikai elitnek is tagjai voltak. Érdemi feldolgozást azonban a protestáns egyházi elitről nem készített.⁹¹ A hiányt – legalábbis a református elitnél – 2002-ben két tanítványom, Csurgó Bernadett és Kiss László pótolta, akik szemináriumi dolgozatukat továbbfejlesztve készítettek szép, megbízható elemzést.⁹² A Magyarországi Református Egyház alkotmányából kiindulva, a mintegy az egyház kormányaként folyamatosan működő Egyetemes Konvent lelkészi és világi tagjait, a két világháború között összesen 91 főt tekintették elitnek. Mint ahogyan a katonai elitnél láttuk, természetesen ennél az elitszegmensnél is lehetséges és hasznos lehet egy szűkebb és egy tágabb meghatározás is. Az a kérdés, hogy mire szeretnénk használni, milyen összefüggésben kívánjuk értelmezni, milyen struktúrához kívánjuk illeszteni az így vagy úgy azonosított elitcsoportot.

Gergely Jenő 1979-es egyházi elit névsora 6 unitárius, 2 görögkeleti és 25 izraelita vezetőt tartalmaz. Az izraelita felekezetek sajátos struktúrája miatt egyébként nagyon nehéz körülhatárolni az elithez tartozókat. A tervezet szövege sem tartalmaz erre vonatkozóan szempontokat. Legrészletesebben a katolikus egyházi elit körének kijelölésével foglalkozott Gergely kolléga, hiszen elsősorban erre vállalkozott. Ennek elemzését a Történeti elitkutatások sorozatban megjelent kismonográfiában el is végezte. Mindig alapelvnek tekintette, hogy kánoni és dogmatikai okokból a katolikus egyházi elitnél a nem klerikus világiak szerepe lényegében mellőzhető. A döntő a hierarchikusan elrendezett egyházkormányzat, amely csak klerikusokból, felszentelt papokból állhat. „A katolikus egyházi elit elsődleges és minőségileg a legfontosabb, majdhogynem kizárólagos elitképző kritériuma a piramidnak megfelelő hierarchiában elfoglalt hely.” Ez az elit felülről lefelé épül ki, hat és működik.⁹³ Az egyházkormányzati funkció alapján bekerült tehát az esztergomi érsek, hercegprímás, az érsekek, a megyéspüspökök, a pannonhalmi bencés főapát, az esztergomi aula tagjai, a felszentelt püspökök, az elcsatolt területekről áttelepült lemondott püspökök, a címzetes és választott püspökök. Mindezek száma az 1992-es kismonográfia szerint 54 fő. Kormányhatalmi pozíció alapján a katolikus egyházi elithez sorolódott a miniszter és az államtitkár, ha dekórummal rendelkező papi személy volt, valamint a VKM I. ügyosztály vezetői, a külügy kánonjogi tanácsosai és a tábori püspökök. Ehhez a kategóriához 9 személy tartozott. Egyházi tisztség, stallum és politikai pozíció

⁹¹ Bár 2007-ben 55 főre bővítette a református elitet, s 23-ban határozta meg az evangélikus elit létszámát. Gergely J. 2007. 38–39.

⁹² Csurgó B. – Kiss L. 2002.

⁹³ Gergely J. 1990. 41.

együtt járása okán bekerültek a káptalanok élén álló nagyprépostok, akik hivatalból vagy más okból tagjai voltak a felsőháznak, valamint a nagyjavadalmas rendek előljárói, akik hivatalból voltak felsőházi tagok. Ezeken a címeken Gergely Jenő 22 főt sorolt az elitbe. Az országgyűlések 36 papi személye közül hat olyan képviselőt vett fel, „akik egy-egy keresztény párt elismert vezetői, meghatározói voltak, és mint ilyenek, a katolikus egyház helyzetére is befolyást gyakoroltak.”⁹⁴ Végül egyéb közéleti szerepek és a katolikus sajtóban, kultúrában elfoglalt pozíció alapján – némileg vitathatóan, kicsit önkényesen – további 9 személyt tekintett a katolikus egyházi elit részének. Így a katolikus egyházi elit összesen kereken 100 tagot számlált. 2007-es *Rubicon*-cikkében Gergely Jenő kicsit más szerkezetben írta le ezt az elitszegmenst. A legfontosabb különbség azonban inkább az, hogy korrigálta az előbb taglalt 1992-es struktúra két utolsó alcsoportjának bizonyos következetlenségeit. Válogatás nélkül felvette most már az országgyűlések valamennyi papi képviselőjét és valamennyi akademikust, egyetemi tanárt, aki lelkészi személy volt. Más bővítésekkel együtt így a két világháború közötti katolikus elitnek 175 tagja lett.⁹⁵

A tudáselit kutatása

Az elvégzett katonai és egyházi elitvizsgálatok eredményei jól hasznosíthatók a magyar társadalomtörténet számára. Anélkül, hogy a későbbi érdemi elemzések elébe vágnánk, kiemelhetjük például annak újdonságát, hogy mindkét esetben meggyőző bizonyítással kiderült, hogy ezek az elitcsoportok döntő részben a középosztály középső és alsó régióiból, kispolgári rétegekből rekrutálódtak. Erre is, de általában e kutatások eredményeire jól tudott építeni a társadalomtörténeti tankönyv megfelelő fejezete is. Sajnos ugyanezt nem mondhatjuk el a tudáselitről. A tankönyv szövegének elkészültéig csak egyetlen – bár nagyon izgalmas – tanulmány jelent meg erről a területről.⁹⁶ Az eredetileg „értelmiségi elitnek” nevezett elitszegmensről az első előtanulmányt Némedi Dénes és én készítettük. Ennél az elittípusnál a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy erről akkor is mindenkinek a legkiválóbb értelmiségiek jutottak eszébe,⁹⁷ ugyanakkor, amikor kiinduló általános meghatározásként az elithez azokat soroltuk, akik formálisan megha-

⁹⁴ Gergely J. 1992. 21.

⁹⁵ Gergely J. 2007. 33.

⁹⁶ Huszár T. 1993.

⁹⁷ Mélyen belém vésődött, hogy az előkészítő megbeszéléseken, vitákon leggyakrabban azt kérdezték, hogy József Attila benne lesz-e?

tározott uralmi pozíciókat foglaltak el a társadalmi szervezetek, intézmények élén. Azon szervezetek élén, amelyek lényeges szerepet játszottak a társadalmi viszonyok formálásában, a társadalmasodás folyamatában. Elismerve a „kiváló értelmiségiek” elitként való értelmezésének lehetőségét is,⁹⁸ átfogalmaztuk a feladatot „tudáselitté”. A tudást széles értelemben fogtuk fel, amely magában foglalja az ismeretek előállítását, a világgépet adó tudást, s a legitimációk termelését is. Abból indultunk ki, hogy a politikai elit analógiájára feltehető a kérdés, hogy milyen szerepet játszik ez a széles értelemben felfogott tudás a társadalmi viszonyok reprodukálásában, alakításában, a társadalmasodás folyamatában, s az is, hogy milyen intézményes formákban közvetítődik mindez. Tudáseliten így a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait értettük. Ez az elitkategória tehát, figyelmen kívül hagyva a „kiválóság” fogalmát, csak a formális, szervezeti pozíciók betöltőinek a vizsgálatára alkalmas.⁹⁹ Lényegében ezt a tudáselit fogalmat használta Huszár Tibor is későbbi publikációjában: „A tudáselitben való pozicionáltság a szimbolikus kulturális javak termelésében, elosztásában kiváltságot, tekintélyt biztosító, meghatározott szerepekhez, funkciókhoz, testületi tagsághoz kötött.”¹⁰⁰

Az így konstruált tudáselit nem homogén képződmény. Más megfontolás alapján sem lehet az, mert a tudás szférája, szemben a politikával és gazdasággal, nem homogén. A tudás szférájának belső szerkezetét követve a következő főbb intézményes területeket határoltuk el: 1. Az egyházi elit, mint a legősibb ideológiai hatalom, ebbe a szférába tartozik, de mint láttuk, Gergely Jenő erre külön kutatási programot készített. 2. Az oktatási elit az egyház mellett a legrégebben megszervezett „tudás-terület”. 3. A tudományos elit három különböző intézményes területből tevődik össze: a) A tudósok tipikus foglalkozása, az egyetemi tanári pozíció. b) A tudományos közélet intézményei közül az MTA teljes tagsága, a tudományos társaságok vezetői számíthatók az elitbe. c) Az állami tudományirányítás vezető pozíciói. 4. Az egyes értelmiségi professziók országos illetve fővárosi érdekvédelmi szervezeteinek vezetői. 5. A kultúra, a művészet és a tömegkommunikáció elitje. (Részletesebben lásd a IV. mellékletet.) Ennek az elgondolásnak az alapján rövid elemző tanulmányokat készítettem az egyes területek intézményi szerkezetéről, az intézmények működési rendjéről, felépítéséről. Meghatároztam a felsőnek, az elitnek minősített pozíciókat s két időmetszetben (1927/28, 1937/38) azonosított

⁹⁸ Lényegében ilyen fogalommal dolgozhat az irodalomtörténet, filozófia-, művészet- és tudománytörténet stb. is.

⁹⁹ Némédi D. – Kovács I. G. 1978. 4–8.

¹⁰⁰ Huszár T. 1993. 20.

tam e pozíciók betöltőit.¹⁰¹ A két mintaév együtt összesen 2750 pozícióját 1220 személy foglalta el.

Ezután kapta meg a tudáselit kutatásának szervezését Tóth Pál Péter, hogy erre az 1220 főre elkezdjék az adatgyűjtést. A munkaközösséggel is megvitatta finomította Vidáék adatlapját, s kiegészítette néhány speciális szemponttal. (Alkotói tevékenység: szerkesztőségek, publikációk; Társadalmi tevékenység: társadalmi, tudományos, kulturális, művészeti egyesületek; Címek, rangok, kitüntetések, díjak.) Az anyagi lehetőségek függvényében úgy folyt az adatgyűjtés, hogy főleg a könyvészeti forrásokból, leginkább lexikonokból, beírták a megtalált adatokat az adatlap megfelelő rovatához. Elkezdték a születési anyakönyvek feltárását is. 1986-ban én vettem át a tudáselit kutatásának vezetését.¹⁰² (Természetesen Huszár Tibor felügyelete mellett.) Egy darabig a korábbi módon dolgoztunk tovább. Majd több változásra került sor. A gazdasági elit mintáját követve felvettünk egy újabb időmetszetet 1942/43-ból. Ez több mint 300 fővel megnövelte a kutatandó személyek létszámát. Megváltoztattuk az adatgyűjtés módját. A hosszabb könyvészeti és levéltári dokumentumokat lemásoltuk, s elittagonként gyűjtöttük, hogy a források minőségi filológiai elemzésével dönthessük el, hogy melyek a helyes rögzítendő adatok. Jelentősen ki is terjesztettük, főleg a feltárandó levéltári források körét. Egyszersmind új, sokkal részletesebb adatlapot szerkesztettünk, hogy feltárjuk a tudáselit tagjainak területi, társadalmi, vallási, etno- és szociokulturális származását, a tudástőke felhalmozódásának folyamatát (iskolák, ösztöndíjak, külföldi utak, nyelvtudás, doktorálás, habilitáció, publikációk, szerkesztőbizottsági tagságok stb.), a tipikus életpályákat, karriermintákat, a kiválasztódás, kinevezés, megválasztás mechanizmusát, az anyagi körülményeket, a kapcsolathálókat, a közéleti szerepvállalást, az egyesületi, társulati tagságokat, tisztségeket, a politikai szerepvállalást, a politikai tőke jelentőségét.¹⁰³ Az adatgyűjtés eredményét az új adatlapok rendjében, nagyrészt lekódolva SPSS program szerint rögzítettük. Az adatbázis tervezését, szervezését, a rögzítés irányítását Kende Gábor kolléga végezte. A több mint 1500 elittagra vonatkozó kiterjedt adatfeltárás filológiaiilag elemzett, elrendezett, kódolt, SPSS program szerint rögzített adattömegét 1997-ben kezdtük feldolgozni. Elkészültek az alapmegoszlások s az első egyszerűbb keresztátlálk. Fájdalmasan kellett tapasztalnunk, hogy nagy erőfeszítéseink ellenére a

¹⁰¹ Kovács I. G. 1978. A pozíciókat az adott mintaévekben betöltő személyek megállapítása nem minden esetben sikerült.

¹⁰² Ezt megelőzően Tóth Pál Péter még készített egy tervezetet M. Kiss Sándorral közösen „A Horthy-rendszer anti-elitjének történet-szociológiai vizsgálatához” címmel. M. Kiss – Tóth P. P. 1985

¹⁰³ Az új adatlap szerkesztéséről folytatott megbeszéléseken Huszár Tiboron, Kende Gáboron s rajtam kívül részt vett Ungár András kolléga is.

szociológiai adatbázisoknál megszokotthoz képest adatsoraink sok esetben nagyon hiányosak, lukasak. Ugyanakkor nem volt elegendő okunk azt vélelmezni, hogy a hiányok eloszlása véletlenszerű, s nem torzítja az eredményeket. Úgy döntöttem, hogy új forrásokat is bevonva tovább keressük a hiányzó és pontosítjuk a bizonytalan adatokat.¹⁰⁴ Mintakiegészítést is végeztünk. A túlságosan felsőoktatás-centrikus oktatási almintát megtoldottuk az elit középiskolák igazgatóival,¹⁰⁵ s bevettük a képviselőház oktatási bizottságának tagjait is. Egy szakdolgozónk segítségével pontosítottuk, bővítettük a mintába felvett újságírók, szerkesztők körét. Mindez együtt újabb 130 főt jelentett.

A tudáselit területéről először Huszár Tibor publikált érdekes tanulmányt még 1993-ban az akadémiai tagválasztásról.¹⁰⁶ Ezt követően, 2001-ben már az egész tudáselitről, annak középiskoláztatásáról készítettünk átfogó tanulmányt, az adatgyűjtés javításának eredményeként, szolid adatbázison.¹⁰⁷ 2006-ban pedig a tudáselit meghatározó csoportját képező 568 egyetemi tanár rekrutációjáról írott hosszabb elemző dolgozatunk már 98 százalékos felderítettségű adatállományra támaszkodott.¹⁰⁸ Ez a tanulmányunk annak a lehetőségeit is kereste, hogy egy sok változóra kiterjedő, sokféle adatot tartalmazó szisztematikus életrajzi adattár, mai divatos történetsszociológiai kifejezéssel élve, nagy keresztmetszetű prozopográfia, mennyire ad lehetőséget a társadalomszervezet alakulásának, a társadalmi csoportképződés folyamatának leírására. Ezért is kívánjuk Szakály Sándor elitkutató kollegánkhoz hasonlóan nyilvánossá tenni először az egyetemi tanárookra vonatkozóan összegyűjtött prozopográfiánkat. Miután felismertük, hogy a tudáselit magját az egyetemi tanárok adják – akik a két világháború között az összes tudáselit-pozíció 60 százalékát birtokolták – kiterjesztettük az egyetemi tanárookra vonatkozó adatgyűjtésünket. Így az 1848 és 1945 között működött egyetemi tanárok életrajzi adattára 1100 személyre vonatkozóan tartalmaz majd adatokat.

¹⁰⁴ Ebben a munkában, de az egész kutatás szervezésében is rendkívül fontos volt Takács Árpád közreműködése, aki a kutatási segédertől elvárható feladatvállaláson túl ötleteivel és észrevételeivel is sokat segített.

¹⁰⁵ Az elitközépiskolák meghatározásáról: Ferdinándy Katalin 1995. 669; Kovács I. G. – Kende G. 2001. 177–181.

¹⁰⁶ Huszár T. 1993.

¹⁰⁷ Kovács I. G. – Kende G. 2001.

¹⁰⁸ Kovács I. G. – Kende G. 2006.

Epilógus

Végére érve az 1978-ban indult történet elmondásának, bár a részletes elemzés még hátra lévén, érdemi értékelésre most nem vállalkozhatunk, mégis tehetünk néhány általános megállapítást. Mindenképpen jó dolog volt, hasznos és hosszú távon sok eredményt hozó a történeti elitkutatások kezdeményezése, megszervezése. Az elméleti gondolkodás erősen határok közé volt szorítva, de a fontos alapkérdésekről szólt. A kutatás szükségszerű felparcellázásával ezek az elméleti megfontolások (osztály – elit – hatalom – uralom) elhalványodtak.¹⁰⁹ Szerepet játszott ebben a legfontosabb elitcsoport, a politikai elit kutatásának elhalása is, amely pedig bizonyos mértékben integratív szerepet is játszhatott volna.¹¹⁰ A politikatudományi elemzési lehetőségek így eleve háttérbe szorultak. Sokat nyert viszont a társadalomtörténet, amint erre, az ilyen irányú felhasználásra dolgozatunk szövegében többször utaltunk is. Az elit mint társadalomtudományi kategória, két nagy lehetséges értelmezési tartománya közül tehát háttérbe szorult az a verzió, amelyik az elitet a politikai hatalom gyakorlásában szerepet játszó csoportként fogja fel, s nagyobb hangsúlyt kapott az a megközelítés, amelyik az elit fogalmát úgy használja, mint a társadalomszerkezet leírásának olyan kategóriáját, amely a legfelül levőket jelenti. Gyáni Gábor is ez utóbbi értelemben összegezte és használta fel a társadalomtörténeti tankönyvben a Huszár Tibor által 1978-ban kezdeményezett empirikus elitkutatások eredményeit.¹¹¹ A klasszikus elitteoretikusok elsősorban uralkodó elitről beszéltek, de írásaik kétségtelenül lehetőséget adnak mindkét értelmezésre.

Az eredmények integrálásánál egyébként kisebb-nagyobb problémákat okozhat az egyes elitszegmensek feldolgozásának eltérő volta. Ilyen lehet, hogy három esetben mintaévekkel dolgoztak, két esetben viszont a korszak egészét folyamatosan tekintetbe vették. (Sőt a katonai elitnél a korszak egy szakaszát elemezték: 1938–1945.) Egyes funkcionális eliteknek van szűkebb és tágabb változata is, másoknak pedig nincs. Igaz, hogy ez a két változat mindenütt kialakítható (csúcselit – szubelit), ha nem is feltétlenül mindig a multipozicionalitás szempontja szerint.

¹⁰⁹ Kivételként talán csak bizonyos tekintetben Lengyel Györgynek a multipozicionális elitről írott dolgozatát említhetnénk. Lengyel Gy. 1993. 63–75.

¹¹⁰ Bizonyosan szerepet játszott az is, hogy Huszár professzor figyelme, aktivitása egyre inkább a nomenklatúrakutatók felé fordult. 1988-ban Mátraházán már a nomenklatúra problematikájáról szerveztünk konferenciát.

¹¹¹ Gyáni G. 2001. 221–257, különösen: 221–223. Lásd még Gyáni G. 2007. Itt az jelentheti a megoldandó módszertani és elméleti problémát, hogy az alrendszerek szerint meghatározott részelitek tagjai jelentős részben, sok tekintetben nem a felső osztályhoz, hanem inkább a középosztályhoz tartoztak.

Valós probléma az is, hogy az alrendszerek elitjeinek integrálásánál milyen súllyal vegyük tekintetbe az egyes szektorok elitjeit,¹¹² illetve egyáltalán milyen szintjeiket tudjuk elhatárolni. Ezt a problémát is befolyásoló döntő kérdés azonban, hogy milyen elméleti megfontolás alapján kívánjuk a részeliteket összeilleszteni. Uralkodó elitet akarunk konstruálni,¹¹³ általános társadalmi elitet, társadalmilag kanonizált elitet,¹¹⁴ társadalmi felső réteget,¹¹⁵ felső osztályt,¹¹⁶ esetleg felső négyezert.¹¹⁷ Természetesen mielőtt erről dönthetnénk, alaposan elemezni kellene, hogy az egyes részelitek tulajdonképpen mennyire integrálódtak gazdasági, társadalmi és ideológiai szempontból.

¹¹² Nagy P. T. 2007. 12–13.

¹¹³ Stier M. 1983.

¹¹⁴ Nagy P. T. 2007.

¹¹⁵ Gyáni G. 2001.

¹¹⁶ Weis I. 1942. 92–103.

¹¹⁷ Weis I. 1930. 126–195; Gyáni G. 2007.

Mellékletek

I. melléklet

A horthysta kormányzó elit összetétele

Intézmény	Elitcsoport	Elitcsoport tagjai	Megközelítő létszám
Kormánypárt	pártfunkcionáriusok	országos elnökség	30
Parlament	képviselők	kormánypárti képv.	180
Felsőház	felsőházi tagok	kormánypárti felsőházi tagok	150
Kormányzóság	horthysta kamarilla	Horthy környezete, Kabinet Iroda vezetői	30
Kormány	miniszterek	miniszterelnök, miniszterek, államtitkárok	30
Főispáni hivatal	főispánok	főispánok	25
Minisztériumok és főhatóságok	főtisztviselők	minisztériumi főosztály vezetők, főhatóságok vezetői	50
Hadsereg	tábornoki kar	vezető beosztású katonatisztek	50
Egyház	püspöki kar	főpapok	15
Bíróság, ügyészség	bírói és ügyészi kar	kúria, királyi tábla, koronaügyészség vezetői	20
Sajtó és rádió	újságírók	kormánylapok és folyóiratok főszerkesztői és vezércikk írói, MTI és Rádió vezetői	25
Érdek-képviselési szervek	érdek-képviselési vezetők	a GyOSz, a TEBE, VGOE, az OMGE és Gazdaszövetség vezetői	60
Társadalmi egyesületek	egyesületi vezetők	az EKNL, EME, TESZ, KANSz, MANSz, MOVE, OFSz, Revíziós Liga, Vitézi Rend s a klubok vezetői	80
Kulturális és tudományos intézmények	a kulturális és tudományos élet vezetői	írók, költők, művészek, tudósok, egyetemi tanárok stb.	50
<i>Összesen:</i>			825

Forrás: Sipos–Vida 1978. 13.

II. melléklet*

A Vida István – Sipos Péter-féle politikai kormányzó elit kutatás
elkészült táblázatainak címei

1. Földbirtok és tőkés érdekelttség az országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)
2. A földbirtokkal rendelkezők megoszlása a birtokok nagysága szerint az országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)
3. A tőkés pozíciók fajtái: szám szerint az országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)
4. Tőkés pozíciók előfordulásainak megoszlása az érdekeltség fajtái szerint az országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)
5. Földbirtokkal rendelkezők megoszlása pártok szerint a képviselőházban (1926–27)
6. Tőkés pozícióval rendelkezők megoszlása pártok szerint a képviselőházban (1926–27)
7. Földbirtokkal rendelkezők megoszlása pártok szerint a képviselőházban (1938–39)
8. Tőkés pozícióval rendelkezők megoszlása pártok szerint a képviselőházban (1938–39)
9. Földbirtokkal rendelkező képviselők száma és százalékos aránya az országgyűlés két házában (1926–27 és 1938–39)
10. Tőkés érdekeltséggel rendelkező képviselők száma és százalékos aránya az országgyűlés két házában (1926–27 és 1938–39)
11. A betöltött tőkés pozíciók száma az országgyűlés két házának tagjainál (1926–27 és 1938–39)

* A táblázatok megjelentek: Kovács I. Gábor 2010: A magyarországi polgá-

ri korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához I. A Huszár Tibor által kezdeményezett történeti elitvizsgálatok. In Kiss László (szerk.): *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Budapest, 198–204. 2–12. táblázat.

III. melléklet

A Lengyel György-féle kutatás gazdasági elitjének
intézményi szerkezete az 1942/43-as mintaévben

- A) A rendelkezés attribútumát monopolizáló gazdaságirányítók és gazdaságpolitikusok
1. A felsőház tagjai
gazdasági szervezetek és intézmények által választott tagok
kormányzó által kinevezett tagok
földművelésügyi bizottság tagjai
gazdasági bizottság tagjai
iparügyi bizottság tagjai
kereskedelem- és közlekedésügyi bizottság tagjai
pénzügyi bizottság tagjai
42-es bizottság tagjai
 2. A képviselőház tagjai
földművelésügyi bizottság tagjai
gazdasági bizottság tagjai
közgazdasági és közlekedésügyi bizottság tagjai
pénzügyi bizottság tagjai
zárszámadásvizsgáló bizottság tagjai
42-es bizottság tagjai
 3. Miniszterelnökségnek alárendelt intézmények és bizottságok vezetői és tagjai
KSH
Országos Statisztikai Tanács
Fővárosi Közmunkák Tanácsa

4. Miniszterek, minisztériumi, főhatósági és intézményi tisztviselők:
 Külügyminisztériumból
 Belügyminisztérium intézményeiből
 Pénzügyminisztériumból és intézményeiből
 Földművelésügyi minisztériumból és intézményeiből
 Iparügyi minisztériumból és intézményeiből
 Kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumból és intézményeiből
 Honvédelmi minisztériumból
 Közellátásügyi minisztériumból
5. Gazdasági érdekvédelmi testületek, szakegyesületek vezetői:
 GYOSZ
 TÉBE
 OMKE
 OMGE
 VGOE Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete
 VVOE Magyar Vaskereskedők és Vasiparosok Országos Egyesülete
 Baross Szövetség
 egyéb érdekvédelmi testületek

B) A birtoklás és rendelkezés attribútumát monopolizáló tőkések, vállalatvezetők, nagybirtokosok

6. Bankok, takarékpénztárak igazgatósági tagjai és vezetői
7. Ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatok igazgatósági tagjai és vezetői
8. Szövetkezetek vezetői
9. Nagybirtokosok

C) 10. A birtoklás attribútumát monopolizáló vagyonosok

- D) 11. A szaktudást monopolizáló közgazdászok és gazdaságideológusok
 M. kir. kereskedelmi főtanácsosok
 M. kir. kincstári főtanácsosok

IV. melléklet

A tudáselit-kutatás almintái és részmintái (az egyházi elit nélkül)

Alminta

01 Oktatási elit

Részminta

1. Minisztériumi irányítás
2. Egyetemek vezetői
3. Tanárképzés
4. Jogakadémiák
5. Hittudományi intézetek
6. Művészeti iskolák
7. Gazdasági akadémiák
8. Elit középiskolák igazgatói
9. Tanügyi igazgatás
10. VKM mellett szervezett oktatásüggyel foglalkozó tanácsok vezetői
11. Képviselőház oktatási bizottság tagjai
12. Felsőház oktatási bizottság tagjai

Alminta

02 Tudományos elit

Részminta

1. Egyetemi tanárok
2. Egyéb tudományos kutatóhelyek
3. Magyar Tudományos Akadémia tagjai
4. A tudományos társulatok vezetői
5. Tudományirányítás

Alminta

03 Értelmiségi szakmai érdekvédelmi szervezetek vezetői, professzionális elit

Részminta

1. Jogászok
2. Orvosok
3. Gyógyszerészek
4. Állatorvosok
5. Mérnökök
6. Tanárok

7. Gazdatisztek
8. Írók, művészek

Alminta

04 Kommunikációs, kulturális, művészeti elit

Részminta

1. A művészeti társaságok vezetői
2. Általános, kulturális, közéleti társaságok vezetői
3. A tömegkommunikáció elitje
4. A kultúra és a művészet állami irányítása

Hivatkozott irodalom

- Benkő Péter 1996. *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest.
- Beyme, von Klaus 1971. *Die politische elit in der Bundesrepublik Deutschland*. München.
- Bibó István 1986. Elit és szociális érzék. In uő: *Válogatott tanulmányok I. 1935–1944*. Budapest. 226–241.
- Bottomore T. H. 1964. *Elites and Society*. New York.
- Crewe, Ivor 1974. Introduction: Studying Elites in Britain. In I. Crewe (ed.): *Elites in Western democracy*. London.
- Csurgó Bernadett – Kiss László 2002. Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közötti református elit történetiszociológiai vizsgálata. In Némédi D. – Szabari V. (szerk.): *Kötő-jelek*. Budapest. 85–115.
- Dornheim, Andreas 1990. Adel Selbstverständnis, Verhalten und Einfluß einer traditionelle Eliten. In Hans-Georg Wehling (Hrsg.): *Eliten in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart – Berlin – Köln. 142–163.
- Dreitzel, Hans Peter 1962. *Elitebegriff und Sozialstruktur. Eine soziologische Begriffsanalyse*. Stuttgart.
- Endruweit, Günter 1979. Elitebegriffe in den Sozialwissenschaften. *Zeitschrift für Politik* 26. 30–46.
- Endruweit, Günther 1986. *Elite und Entwicklung. Theorie und Empirie zum Einfluss von Eliten auf Entwicklungsprozesse*. Frankfurt am Main – Bern – New York.
- Felber, Wolfgang 1986. *Eliteforschung in der Bundesrepublik Deutschland. Analyse, Kritik, Alternativen*. Stuttgart.
- Ferdinándy Katalin 1995. Dualizmuskori elitiskolák. *Educatio*, 4. sz. 668–682.
- Gergely Jenő 1978. A két világháború közötti egyházi elit társadalomtörténeti vizsgálatához. (Módszertani megjegyzések). Kézirat.
- Gergely Jenő 1979. Egyházi elit (alfabetikus névsor). Kézirat.
- Gergely Jenő 1990. A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. Részletek. *Műhely* 5. sz. 40–44.
- Gergely Jenő 1992. *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. Történeti elitkutatások – Historical Elite Research*. Budapest.
- Gergely Jenő 1995. A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1944 között. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest. 388–399.
- Gergely Jenő 2007. Az egyházi elit 1919–1944. *Rubicon*, 4–5. sz. 32–39.

- Gudenus János – Szentirmay László 1989. *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2001. Az elitek. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. javított kiadás. 221–257.
- Gyáni Gábor 2007. A felső 4000. A társadalmi hierarchia csúcsán. *Rubicon*, 4–5. sz. 22–25.
- Higley, John – Lengyel György 2000. Introduction: Elite Configurations after State Socialism. In John Higley – György Lengyel (ed.): *Elites after State Socialism: Theories and Analysis.*
- Higley, John – Pakulski, Jan 1998. Elitelmélet a marxizmus után. *Századvég*, 9. sz. 71–88.
- Hoffmann-Lange, Ursula 1992. *Eliten, Macht und Konflikt in der Bundesrepublik.* Opladen.
- Hornýánszky Károlyné (szerk.) 1990. *Elitbibliográfia 2. kötet. Külföldi szakirodalom 1959–1989.* Történeti elitkutatások. Budapest.
- Hornýánszky Károlyné (szerk.) 1991. *Elit-bibliográfia 1/a kötet. Klasszikus elitteoretikusok. Válogatás.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research. Budapest.
- Hornýánszky Károlyné (szerk.) 1992. *Elit-bibliográfia 1/b kötet. Elitista és neoelitista szociológusok. Válogatás.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research. Budapest.
- Huszár Tibor 1989. *Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Budapest.
- Huszár Tibor 1993. Tagválasztás az akadémián és a tudás-elit. *Valóság*, 2. sz. 20–38.
- Huszár Tibor 2003. *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június.* 2. kötet. Budapest.
- Jaeggi, Urs 1960. *Die gesellschaftliche elite. Eine Studie zur Problem der sozialen Macht.* Bern–Stuttgart.
- Karády Viktor 1995. Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben. *Sic itur ad astra*, 2. sz. 130–143.
- Kiss József (főszerk.) 1992. *Az 1990-ben megválasztott országgyűlés almanachja.* Országgyűlési almanach – Új sorozat I. Budapest.
- Kovács Gábor 1993. Elit, közösség és kizsákmányolás. In Dénes I. Z. (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Pécs. 148–165.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2001. A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit közép szintű iskoláztatása. *Korall*, 3–4. sz. 170–187.

- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006. Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 417–506.
- Kovács I. Gábor 1978. A tudáselit Magyarországon a két világháború között (Intézményi szerkezet, pozíciók és személyek két időmetszetben). Kézirat.
- Lakatos Ernő 1942. *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Társadalomtörténeti tanulmány. Budapest.
- Lengyel György 1978. Megjegyzések a két világháború közötti magyar gazdasági elit kutatásához (Módszertani előtanulmány). Kézirat
- Lengyel György 1982. *Gazdasági elit*. MTA Szociológiai Kutatóintézet. Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye, Budapest.
- Lengyel György 1983. Rekrutáció és képzettség: a magyar gazdasági elit néhány vonása a 19–20. században. Kísérlet egy lexikális forrás szociológiai elemzésére. Kézirat.
- Lengyel György 1986. Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen. In Bácskai V. (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Budapest.
- Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest.
- Lengyel György 1990. A magyar gazdasági elit összetételének alakulása a 19. században és a 20. század első felében. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- M. Kiss Sándor – Tóth Pál Péter 1985. A Horthy-rendszer anti-elitjének történetiszociológiai vizsgálata (kutatási terv). Kézirat.
- Márkus László 1965. A Horthy-rendszer uralkodói elitjének jellegéről. *Történeti Szemle*, VIII. évf., 4. sz. 449–468.
- Mills, C. Wright 1972. *Az uralkodó elit*. Budapest.
- Nagy Péter Tibor 2007. Társadalmilag kanonizált elitek a 19–20. században. *Iskolakultúra* 8. sz. 12–21.
- Nagy Péter Tibor 2010. Az iskolai elitek és iskolázott elitek kutatása. In uő: *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest. 20–35.
- Némedi Dénes – Kovács I. Gábor 1978. Az „értelmiségi elitről”. Kézirat.
- Némedi Dénes 1978. Osztály, elit, hatalom (Megjegyzések egy történeti elitkutatás kapcsán). Kézirat.

- Némedi Dénes 1980 k. Elit. Egy tervezett politikatudományi kézikönyvbe készített szócikk. 1–11. Kézirat.
- Poulantzas, Nicos 1975. *Politische Macht und Gesellschaftliche Klassen*. Frankfurt a. M.
- Ránki György 1962. Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. *Történelmi Szemle*, 3–4. sz. 353–369.
- Rein, G. A. (Hrsg.) 1957. *Führungsschicht und Eliteproblem*. Konferenz der Ranke Gesellschaft Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben. Jahrbuch der Ranke Gesellschaft 3. Frankfurt am Main – Berlin – Bonn.
- Rudai Rezső 1936. *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest.
- Schwarz Gyula 1889. *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez*. Budapest.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István 1967. Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931–1939. *Századok*, 3–4. sz. 602–620.
- Sipos Péter – Vida István 1978. A két háború közötti kormányzó politikai elit társadalomtörténeti vizsgálata (Módszertani tanulmány) Kézirat.
- Sipos Péter – Vida István (összeállította) 1980. A horthysta kormányzó elit tagjai 1926/27, 1938/39. Kézirat.
- Stanworth, Philip – Giddens, Anthony (eds.) 1974. *Elites and Power in British Society*. London, Cambridge University Press.
- Stier Miklós 1983. Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzóréteg a Horthy-korszakban. *Századok*, 2. sz. 434–444.
- Szakály Sándor 1983. A második világháborús magyar katonai felső vezetés összetétele. Tények, adatok. *Valóság*, 8. sz. 78–81.
- Szakály Sándor 1984. Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi – statisztikai tanulmány a katonai elitről. *Hadtörténeti Közlemények*, 1. sz. 34–71.
- Szakály Sándor 1987. *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest.
- Szakály Sándor 1988 (?). A katonai elit az ellenforradalmi Magyarországon. Kézirat.
- Szakály Sándor 1989. A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945. In Hajdu Tibor (szerk.): *A magyar katonatiszt (1848–1945)*. Budapest. 85–112.
- Szakály Sándor 2001. *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Budapest.
- Vargyai Gyula 1978. A magyar katonai elit, helye és funkciói a kormányzó elitben 1919–1945. (Előtanulmány) Kézirat.

- Vargyai Gyula 1983. *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Budapest.
- Vida István – Vörös Vince (szerk.) 1991. *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949. Életrajzi lexikon*. Budapest, ELTE – Történeti elitkutatások.
- Vida István (főszerk.) 1994. Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21. – 1945. november 29. Országgyűlési almanach – Történeti sorozat I. Budapest.
- Vida István (főszerk.) 1999. Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29. – 1947. július 25. Országgyűlési almanach – Történeti sorozat II. Budapest.
- Weis István 1930. *A mai magyar társadalom*. A Magyar Szemle könyvei 2. Budapest.
- Weis István 1942. *Hazánk társadalomrajza*. Nemzetnevelők könyvtára. Budapest.
- Werner, Karl Ferdinand 1994. Adel – „Mehrzweck-Elite” vor der Moderne? In Hudemann, Rainer – Soutou, Georges-Henri (Hg.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen*. Band 1. München. 17–32.
- Weselowski, Woldzimierz 1963. Klasa panucaja i elita wladzy. Studia Socjologiczne 3. sz. Az uralkodó osztály és az uralkodó elit problematikája. Országos Fordító Iroda Figyelő Szolgálat. Kézirat Gyanánt – Kizárólag belső használatra, 9294.
- Zapf, Wolfgang 1965. *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919–1961*. München.

Eredetileg megjelent Kiss László (szerk.): *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Budapest, 2010. 175–207. (A melléklet anyaga különbözik.)

A tudáselit középiskolái

A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között

(Kende Gáborral)

Írásunk műfaja szerint kommentárokkal kísért adatközlésnek tekinthető. Első zsengéje az idestova egy évtizede folyó kutatásunknak, a két világháború közötti tudáselit vizsgálatának. Mégis alkalom szülte vállalkozás, amelyet a *Korall* folyóirat készülő iskolatörténeti számának híre inspirált. Az elittagok középiskolai tanulmányaira vonatkozó adatbázis ugyanis még nem a legjobban feltöltött része annak az egyébként meglehetősen adathalmaznak, amelyet szisztematikus munkával hordtunk egybe az utóbbi évtizedben. Ennek ellenére fontosnak tartottuk, hogy meglévő adatainkkal és egy új nézőponttal hozzájáruljunk a társadalomtörténeti szemléletű iskolatörténeti irodalom seregszemléjéhez.

Az utóbbi években biztatóan szaporodnak mind a makroszintű, országos illetve regionális adatokat elemző, mind az egyes intézményeket, intézménycsoportokat vizsgáló közlések. Kísérletek történtek a szintek – illusztratív felhasználást meghaladó – érdemi, összehasonlító összekapcsolására is. Mi pedig most abból a fénytöréses nézőpontból tekintünk az iskolarendszerre s az egyes iskolákra is, hogy egy meghatározott – társadalomstatistikailag nem adott, hanem általunk konstruált – csoport, az ún. tudáselit tagjai konkrétan melyik középfokú intézményben végeztek tanulmányaikat. Hová jártak iskolába? Adatbázisunk szolid prezentálása talán máris mutat némi érdekességet, reményünk szerint pedig a későbbi több szempontú elemzés során mód nyílik az egyedi és az országos adatok sajátlagos összekapcsolására is.

Adatközlésünket a figyelemfelkeltés szándéka is indokolja, hiszen a magyarországi elitkutatások eddig kevésbé foglalkoztak az elitek középiskoláztatásának kérdésével. Vagy nem tudtak erről elegendő anyagot gyűjteni, vagy nem tartva fontosnak, nem is nagyon törekedtek erre. Lengyel György csak azt mutatja be,

* Az adatbázis-szervezés, gondozás és a táblaszerkesztés technikai munkálatait végezte.

hogy a 314 fős gazdasági elit különböző etnikumokhoz sorolt tagjai – az ismert 63 százaléknyi esetben – milyen arányban rendelkeztek különböző típusú egyetemi illetve csak kereskedelmi akadémiai vagy középiskolai végzettséggel.¹ Szakály Sándor arról közöl táblázatot, hogy a 340 fős második világháborús katonai elit – 82 százalékos felderítettség mellett – milyen arányban végzett különböző típusú középiskolákat.² Gergely Jenő, akinek a 100 tagú római katolikus egyházi elitből 82-ről van középiskolai adata, közli az általuk érintett összesen 110 iskola fenntartók szerinti megoszlását.³

Az utóbbi esettel már el is jutottunk az ilyen típusú elemzések egyik fontos problémájához. Hogyan kezeljük azokat az eseteket, amikor egy-egy személy középiskolai pályafutása során több iskolába is járt. Ezt a kérdést először Ferdinándy Katalin gondolta végig. Szakdolgozatában éppen a tudáselit egyik szegmensének, az akadémikus almintának, a középiskola-látogatási adatai alapján elitiskolának tekintett tizenhárom élmezőny diákságának összetételét elemezte az iskolák értesítőinek adatai alapján.⁴ A szakdolgozat részletét közlő publikációból⁵ nem derül ki, de ő az iskolák rangsorát az egy-egy elittag által látogatott valamennyi iskola figyelembevételével, mindezeket összegezve alakította ki. Erre a kérdésre még visszatérünk, előbb azonban bemutatjuk azt a kutatást amelyre adatközlésünk támaszkodik.

Mivel itt nincs hely és mód elitfelfogásunk részletes kifejtésére, ezért az érdemi elméleti vitára kevés lehetőséget nyitva, ugyanakkor a kutatás praktikumához a legszükségesebb kiindulást megadva, azt mondhatjuk, hogy eliten általában a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikus szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyeket értjük. Tudáselitnek pedig a széles értelemben fogott tudás (ismeretek, legitimációk, világképek) termelésében, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját tekintjük. Tehát nem a kiváló értelmiségiekre gondolunk, hanem a tudástőke felett rendelkezőkre.

Öt nagyobb intézményes szférát határoltunk körül: 1. egyházi elit; 2. oktatási elit; 3. tudományos elit; 4. értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitje; 5. kommunikációs, kulturális és művészeti elit. (Ezek közül az egyházi elit kutatásával nem mi foglalkoztunk.) Három mintaévben gyűjtöttük össze, hogy kik foglalták el az alapos megfontolással kiválasztott intézmények meghatározott pozícióit (1927/28,

¹ Lengyel Gy. 1993, 46.

² Szakály S. 1987, 109–110.

³ Gergely J. 1992, 55.

⁴ Ferdinándy K. 1995a.

⁵ Ferdinándy K. 1995b.

1937/38 és 1942/43 fordulóján). A mintaévenkénti 1400 és 1500 közötti, összesen közel 4500 pozíciót a mintaéveken is átnyúló, egyenlőtlen pozícióhalmozás következtében 1502 személy foglalta el.

Adatbázis – változók – alminták

Erre az 1502 elittagra vonatkozóan folytattunk közel 250 változó felderítését célzó, itt nem részletezhető adatgyűjtést. Most csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az igen kiterjedt forráskutatásnak a dolgozatunkban bemutatandó adatok esetében a szokásos könyvészeti és levéltári adatgyűjtésen túl eminens célpontjai voltak az iskolai anyakönyvek, iskolatörténetek és az évente megjelenő iskolai értesítők. (Utóbbiak szisztematikus átnézését még nem fejeztük be.)

Jelenleg a teljes tudáselit 83,3%-áról, 1252 személyről van valamilyen középiskolai adatunk. Dolgozatunkban ezekkel a legalább részben felderített ismert esetekkel foglalkozunk. (A továbbiakban ezt tekintettük száz százaléknak.) Az érintett iskoláknál hat változót használtunk: 1. az iskola neve, amely az azonosítást szolgálja (89 esetben csak az iskolának otthont adó helység neve vagy az iskola típusa ismert); 2. a helység neve, ahol az iskola működött (3 esetben nem ismert); 3. a helység jogi státusza (ugyanaz a 3 eset nem ismert); 4. a vármegye, ahol az iskola volt (ugyanaz a 3 eset hiányzik); 5. az iskola fenntartója (94 eset tisztázatlan); 6. az iskola típusa (34 eset tisztázatlan). Természetesen az iskoláknak még több adata megismerhető és felhasználható. Ismerjük például az iskolák alapítási évét, de most ebből a szempontból nem végeztünk szisztematikus elemzést, csupán a legfrekvenciáltabb iskolák bemutatásánál teszünk majd erre utalást.

Az elittagok esetében is hat változót használunk: 1. személyi azonosító; 2. alminta- besorolás; 3. születési év, illetve az ennek alapján kialakított korminta; 4. születési hely (6 esetben hiányzik); 5. születési hely vármegyéje (6 eset hiányzik); 6. vallás (25 esetben tisztázatlan). Az utolsó változót nagyon korlátozottan csak egyetlen szempontból dolgoztuk fel. Nyilvánvaló egyébként, hogy a későbbiekben még több fontos változó figyelembevétele elengedhetetlen. (Így mindenekelőtt a szülők társadalmi helyzetére gondolunk. Ez most 87%-ban van felderítve konkrét foglalkozás, beosztás, státusz megnevezésekkel, amelyeket még ezután fogunk megszerezni és kódolni.)

1. táblázat.

A TELJES TUDÁSELIT MEGOSZLÁSA AL- ÉS KORMINTÁNKÉNT
AZ ISMERT KÖZÉPISKOLAI ADATTAL RENDELKEZŐK SZÁMÁVAL

		K o r m i n t a					
Alminta:		1. –1865	2. 1866–1880	3. 1881–1890	4. 1891 –	Összesen	%
Akadémikus és egyetemi tanári alminta	teljes	121	228	216	156	721	100%
	ismert	119	218	211	144	692	96%
Egyéb alminta	teljes	62	253	270	196	781	100%
	ismert	49	181	185	145	560	71,7%
Összes	teljes	183	481	486	352	1502	100%
	ismert	168	399	396	289	1252	83,3%
Ismert a teljes százalékában		91,8%	82,9%	81,5%	82,1%	83,3%	
Speciális alminták		1.	2.	3.	4.	Összes	
Akadémikusok	teljes	100	128	82	42	352	100%
	ismert	98	125	80	42	345	98%
Egyetemi tanárok	teljes	56	176	189	143	564	100%
	ismert	56	167	186	132	541	95,9%
Érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti rész minta	teljes	40	165	176	135	516	100%
	ismert	30	120	124	96	370	71,3%

A születési év alapján négy korcsoportot alakítottunk ki: 1. 1865 előtt született 168 fő (13,4%); 2. 1866–1880 között született 399 fő (31,9%); 3. 1881–1890 között született 396 fő (31,6%); 4. 1891 után született 289 fő (23,1%). A személyi változók közül magyarázatra szorul az alminta-besorolás is, mert nem egyezik meg a kutatás korábban említett almintáival. A tudományos és az oktatási elitből kiemeltük az akadémikusokat és az egyetemi tanárokat (692 fő, a középiskolázás szempontjából ismert 1252 fős minta 55,3%-a), s az összes többi mintatagot ehhez képest egyébnek tekintettük (560 fő, a középiskolázás szempontjából ismert minta 44,7%-a). Több szempontból külön is megnézzük az egyetemi tanárokat (541 fő, az ismert minta 45%-a), illetve az akadémikusokat (345 fő, 27,6%), akik között átfedés van. A kiválasztott mintaévekben ugyanis 194 olyan aktív egyetemi tanár volt, aki egyszersmind tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának is. (A korábbi vagy későbbi eltérő státuszt nem vettük figyelembe.) Az akadémikusok külön kezelését az is indokolja, hogy az ő kormegoszlásuk tér el legkarakterisztikusabban az összes többi elittagétól. Sokkal több közöttük az 1865 előtt született (28,3%, szemben az összes többi alminta 8-10%-ával). Az egyéb almintából kiemeltük, s néhány szempontból megvizsgáljuk az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitjét és a kommunikációs, kulturális, művészeti elitet. (A 370 fő, a középiskolázás szempontjából ismert teljes minta 29,6%-a. Ez tehát az egyéb alminta részhalmaza.)

Érvényesség

A tudáselitet a két világháború között vettük számba, de középiskolába korábbi időszakban jártak. Jóllehet legidősebb mintatagunk, Rákosi Jenő születési éve 1842, a legfiatalabb, Bónis György pedig 1914, 1850 előtt azonban mindössze kilenc, 1901 után pedig csak 88 személy született. Tehát valamennyi tudáselittag az Entwurf által kialakított új középiskolai rendszerben kezdte, s az elsöprő többség még a történeti Magyarországon fejezte be középiskolai tanulmányait. Csupán tízen voltak, akik a középiskolát már a trianoni Magyarországon kezdték. Lényegében tehát a történeti Magyarország 1860 és Trianon közötti iskolarendszeréről, középiskoláiról lesz szó.

Az egész mintára vonatkozó 83,3%-os felderítettség – bár még növelhető – alapján jónak mondható, amelyre alapozhatunk szolid megállapításokat. Gondot az okoz, hogy míg az akadémikusi almintá középiskolai adatainak ismertsége 98%, s az egyetemi tanári almintáé 95,9%, addig az egyéb almintáé 71,7%. (Az ezen belüli érdekvédelmi-kommunikációs-művészeti részmintáé is 71,1%.) A kormányzat cellasora viszont valamennyi almintán belül viszonylag egyenletes felderítettséget mutat. Arra kell tehát elsősorban figyelni, hogyha valamilyen viszonylatban az akadémikus-egyetemi tanári almintá és az egyéb almintá között lényegesebb eltérés van, akkor a teljes tudáselitre vonatkozó megállapításoknál óvatosnak kell lenni.

Az iskolaváltoztatások kérdése

A továbbiakban először azt kell eldöntenünk, hogy miként vegyük figyelembe, ha egy személy több iskolát látogatott. Említettük, hogy Gergely Jenő és Ferdinándy Katalin is az elittagok által megjárt valamennyi iskolát egyenértékűként kezelve az érintéseket egyszerűen összegezte. Gergely Jenő, akinek a római katolikus egyházi elitnél döntően rendi iskolafenntartókkal volt dolga, meg is mondja, hogy az így kialakított számarányok jól jelzik, hogy „mely rendek nevelték a legtöbb elittagot”.⁶ A megoldás és az érvelés is kétségtelenül kézenfekvőnek és meggyőzőnek látszik. 1995-ben valószínűleg ezért szolgáltattunk ilyen módszerrel készült listát és rangsort Ferdinándy Katalinnak szakdolgozata kiindulópontjául.⁷ Újra-rendszerezve megnövekedett adatbázisunkat, most is azt gondoltuk, hogyha 1252 mintatagunk közül 363 fő, azaz 29% iskolát változtatott, s ebből 90 embernek

⁶ Gergely J. 1992, 55.

⁷ Ferdinándy K. 1995a.

még harmadik iskolája is volt, 14 főnek pedig negyedik is, akkor ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Hiszen nem lehet véletlen az sem, hogy az iskolaváltoztató leendő tudáselittagok mely iskolákat választották és milyen arányban.

A rend kedvéért azonban először az elsőként látogatott iskolákat vettük számba (továbbiakban Isk1), s így alakítottuk ki az iskolák rangsorát a legfrekvenciáltabbtól a csupán egy későbbi elittagot kibocsátó iskoláig.

2. táblázat.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TUDÁSELIT ÁLTAL LÁTOGATOTT KÖZÉPISKOLÁK GYAKORISÁGI SORRENDJÉN (AZ ELSŐ ISKOLA – ISK1 SZERINT)

Sorrend	Az iskola neve *	Előfordulások száma			Az iskola alapítási éve
		Isk1	Isk2	Isk3	
1.	Bp. piar. főgimn.	67	15	4	1717
2.	Bp. kir. egyetemi kat. főgimn.	54	8	1	1687
3.	Bp. evang. főgimn.	33	6	1	1821
4.	Bp. VII. ker. m. kir. áll. főgimn. (Barcsay u.)	32	6	1	1881
5.	Bp. V. ker. kir. kat./ áll. főgimn.	25	11	2	1858
6 ~ 7.	Kolozsvári ref. főgimn.	24	7	1	1622
	Pécsi ciszter. főgimn.	24	3		1687
8.	Bp. ref. főgimn.	23	4	2	1859
9.	Debreceni ref. főgimn.	22	6	3	1538
10.	Nagyvárad premontrei főgimn.	21	8	1	1718
11.	Soproni evang. főgimn. (lyceum)	20	2	3	1557
12 ~ 13.	Bp. I. ker. áll. főgimn. (Verbőczy)	18	1		1892
	Pozsonyi kir. kat. főgimn.	18	5	2	1626
14.	Bp. m. kir. Középisk. Tanárképz. Gyak. Főgimn.	17	2		1872
15 ~ 16.	Sárospataki ref. főgimn.	16	3		1531
	Győri bencés főgimn.	16	10	4	1627
17 ~ 18.	Veszprémi piar. al-, főgimn.	15	2		1711
	Kolozsvári piar. főgimn.	15	8	1	1581
19 ~ 23.	Aradi kir. kat. főgimn.	13	2		1745
	Székesfehérvári ciszter. főgimn.	13	5	1	1724
	Temesvári piar. főgimn.	13	3	2	1751
	Szegedi piar. főgimn.	13	4	1	1721
	Váci piar. főgimn.	13	7		1717
24.	Pozsonyi evang. főgimn.	12	4	2	1656
25 ~ 26.	Bp. II. ker. áll. főreálisk.	11	3	1	1855
	Bp. V. ker. áll. főreálisk. (VII. ker.-i, Markó u.-i)	11	1		1872

A TUDÁSEMIT KÖZÉPISKOLÁI

27 ~ 28 .	Nagyszombati érseki kat. főgimn.	10	7		1554
	Szatmárnémeti kir. kat. főgimn.	10	2		1640
29 ~ 33 .	Aradi áll. főreálisk.	9	1		1874
	Esztergomi bencés főgimn.	9	13	3	1696
	Iglói evang. főgimn.	9	2	1	1784
	Kalocsai jezsuita főgimn.	9	4		1765
	Kassai premontrei főgimn.	9	1	1	1654
34 ~ 38.	Kőszegi bencés algimn.	8			1677
	Pozsonyi áll. főreálisk.	8			1850
	Kaposvári áll. főgimn.	8		1	1806
	Nagykőrösi ref. főgimn.	8			1630
	Pápai ref. főgimn.	8	4	1	1531
39 ~ 41.	Nyitrai piar. főgimn.	7	1	3	1701
	Bp. IV. ker. közs. főreálisk.	7	3	1	1855
	Nagyenyedi ref. főgimn.	7	3	1	1621
42 ~ 48.	Losonci áll. al-, főgimn.	6	1		1590
	Komáromi bencés al-, főgimn.	6			1649
	Hódmezővásárhelyi ref. főgimn.	6		1	1723
	Kecskeméti piar. főgimn.	6	7	5	1715
	Késmárki evang. főgimn.	6	7	1	1533
	Nyíregyházi evang. főgimn.	6	1	1	1806
	Selmezbányai evang. lyceum	6	2		1528
49 ~ 64.	Nagykanizsai piar. főgimn.	5			1765
	Nagyváradai áll. főreálisk.	5		1	1873
	Csurgói ref. főgimn.	5	2		1792
	Bp. VIII. ker. közs. főreálisk.	5			1871
	Eperjesi evang. főgimn.	5	1		1534
	Eperjesi kir. kat. főgimn.	5			1673
	Gyulafehérvári r. kat. főgimn.	5	3		1579
	Kecskeméti ref. főgimn.	5	2	3	1590
	Keszthelyi premontrei főgimn.	5	2		1772
	Kolozsvári unitárius főgimn.	5	5		1568
	Körmöcbányai áll. főreálisk.	5	4		1856
	Nagybecskerek i. r. kat./ közs. főgimn.	5			1846
	Soproni bencés főgimn.	5	8	1	1836
	Szentesi közs. al-, főgimn.	5			1859
	Ungvári kir. kat. főgimn.	5		1	1613
	Zentai községi al-, főgimn.	5			1876

65 ~ 89.	Besztercebányai kir. kat. főgimn.	4			1648
	Besztercei evang. főgimn.	4	2		XVI. sz.
	Rimaszombati egyesült protestáns főgimn.	4	2		1785
	Nagybányai áll. főgimn.	4	1		1696
	Szatmárnémeti ref. al-, főgimn.	4			1535–40
	Brassói r. kat. főgimn.	4	2		1837
	Csíkсомlyói r. kat. al-, főgimn.	4	2		XVI. sz.
	Debreceni közs./ áll. al-, főreálisk.	4			1873
	Bp. VII. majd XIV. ker. áll. főgimn.	4	1		1900
	Bp. VIII. ker. áll. főgimn.	4	1	2	1894
	Dési áll. főgimn.	4	2		1897
	Egri ciszter. főgimn.	4	13	4	1689
	Fehértemplomi áll. főgimn.	4		3	1875
	Felsőlövői evang. al-, főgimn.	4	1		1847
	Fiumei áll. főgimn.	4			1870
	Karcagi ref. al-, főgimn.	4			1676
	Lévai piar. főgimn.	4			1815
	Makói áll. főgimn.	4	1		1895
	Marosvásárhelyi ref. főgimn.	4			1557
	Nagyszebeni áll. főgimn.	4	2		XVI. sz.
	Szarvasi evang. főgimn.	4	3		1802
	Szolnoki áll. főgimn.	4			1831
	Tatai piar. al-, főgimn.	4	1		1765
	Zalaegerszegi áll. főgimn.	4			1895
	Zombori áll. főgimn.	4	1		1872

* Az iskolák neve többször változott. Táblázatunkban nem törekedtünk sem ennek követésére, sem a teljes hivatalos név közlésére. Az itt szereplő megnevezések funkciója csupán az, hogy az iskolák egyértelműen azonosíthatók legyenek.

A következő oszlopba azt írtuk, hogy hányan választották ezt az intézményt második iskolájuknak (Isk2), végül azt közöljük, hogy hányan jártak ide harmadik iskolaként (Isk3). A lista első rápillantásra kínált bizonyos tanulságokat. Az Isk1-nél egy vagy két érintéssel rendelkező közel nyolcvan iskola közül csupán tizenháromnál, a statisztikailag valószínűsíthető átlag felénél szerepelt valami az Isk2 rovatban. Az Isk1 oszlopban 3-4-5 esetszámmal rendelkező iskoláknál fokozatosan sűrűsödik az Isk2 oszlop is. A legalább hatos gyakoriságú első negyvennyolc iskola között pedig csak négynél üres mind az Isk2, mind az Isk3 rovat. Ha az Isk2 és Isk3 oszlop számait iskolánként összegezve, ezt az

Isk1 gyakoriságaihoz viszonyítjuk, elég erőteljes szóródást látunk a 0,35-ös átlag körül a nullától a 4,25-szörös arányig. A nagyon átlag alatti esetek magyarázhatók az algimná-ziumi iskolatípussal, a viszonylag későbbi iskolaalapítással, s kicsit bonyolultabban az iskolának helyet adó település vonzáskörzetének iskolakínálati sajátosságaival. Az első negyvennyolc helyezett iskolát, valamint az ez alatti felfelé kiugró eseteket iskolánként, illetve az iskolát látogató személyenként végignéztük.

Ennek alapján a következő magyarázó sémákat tudtuk kialakítani az összesen 363 első iskolaváltoztatóval, illetve a továbbiakkal kapcsolatban. A debreceni református gimnáziumot elsősorban a környékről, a kollégium volt partikuláris iskoláiból, a korszakunkban 4-6 osztályos algimnáziumokból jövő diákok választották. A soproni bencés gimnáziumban pedig főleg a közeli kőszegi bencés algimnázium diákjai végezték el a gimnázium felsőbb osztályait. Összesen 87 iskolaváltás oka az algimnázium vagy ritkábban alreáliskola, illetve polgári iskola folytatása nyolc évfolyamos középiskolában.

A késmárki evangélikus gimnázium kiemelkedően magas második választását az ismert régi gyakorlat magyarázza. Német szóra jönnek ide elsősorban az alföldi reformátusok Debrecenből, Mezőtúrról, Hajdúszoboszlóról, Karcagról. Ez az összefüggés más felvidéki, nagy hagyományú iskolák esetében is kimutatható.

Sajátos oka van az Isk2+Isk3 magas, sokszor kiugró arányának néhány római katolikus egyházi iskola esetében. Például a győri egyházmegye kispapjai a pápai, a kőszegi, a magyaróvári és a tatai gimnáziumból Győrbe összegyűjtve, a kisszeminárium mellett a gimnázium felsőbb osztályait valamennyien a győri bencés gimnáziumban végezték. Sőt időnként a váci, majd később a székesfehérvári egyházmegye kispapjai is itt tanultak (Bedy 1937: 369). Ehhez hasonló módon az esztergomi főegyházmegye kisszeminaristái Esztergomban, az ottani bencés gimnáziumban, az egri egyházmegyeiek pedig az egri cisztercita gimnáziumban végezték a felső négy vagy a két utolsó gimnáziumi osztályt.⁸

A rendi növendékek, a novíciusok esetében is ehhez hasonló csoportos iskolaváltoztatások történtek. A piaristáknál például, akiket 1893-tól már negyedik osztálytól is felvettek a rendbe, a teológiai képzést megelőzően két fokozat is volt a gimnazista korosztálynak: a noviciatus és a studium. Ezért szerepelnek olyan gyakran a piarista gimnáziumok harmadik iskolaként is. Ez magyarázza a kecskeméti piarista gimnázium magas számait az Isk2 és az Isk3 rovatban is.⁹ Részben az ilyen átirányítással értelmezhető a váci és a nyitrai piarista gimnáziumok másod-, illetve

⁸ Békefi R. 1896, 168.

⁹ Balanyi Gy. – Lantos Z. 1943, 231–239.

harmadlagos frekvenciája is. Az egri ciszter gimnázium Isk2+Isk3 rovatának több mint négyszeres arányát az Isk1 rovatához képest az magyarázza, hogy az egyházmegyei kissermonaristákön kívül itt fejezték be gimnáziumi tanulmányait a cisztercita rend összes magyarországi novíciusai is.¹⁰

A kissermonaristák és a rendek novíciusainak irányított iskolaváltásai legalább 120 esetet magyaráznak a 363 első változtatásból. Ha pedig figyelembe vesszük még azt is, hogy a másodikként választott iskola 46 esetben valamilyen szakiskola, művészeti iskola vagy tanítóképző, akkor – beszámítva az algimnázium/főgimnázium váltást is – az első iskolaváltoztatás kétharmadát, közel 250 esetet tudunk eddig megmagyarázni. A fennmaradó közel 120 esetet tovább lehetne apasztani a szülők sok esetben már most is ismert, s még nagyobbbrészt felderíthető költözésével, áthelyezésével. Ugyanakkor azért valószínűsíthető, hogy nemcsak a „megmagyarázatlan” maradék iskolaváltásban játszott szerepet a nagy hagyományú, jó híré iskolák vonzása, a főváros, valamint az iskolavárosként is funkcionáló régióközpontok szívóhatása, s a többi lehetséges, de számba nem vett egyéb szempont. Meghatározhatatlan arányban ezek a tényezők jelen lehettek a váltások már „megmagyarázott” kétharmada esetében is. Külön elemzést igényelnének a Budapestre irányuló, illetve a Budapesten belüli iskolaváltások, amelyek jól láthatóan néhány „jóhírű” középiskolánál sűrűsödtek. (Kiugróan az V. kerületi kir. kat. gimnáziumnál és a piaristáknál.)

Mindent egybevetve most úgy ítéljük meg, hogy mégiscsak célszerűbb az iskolák frekvenciáját és rangsorát az első iskolaválasztások alapján prezentálni. Ha az így elkészített lista mellé tesszük az Isk1+Isk2+Isk3 összevonása alapján kialakult rangsort, akkor minimális lefelé és felfelé mozdulásokon kívül igazán csak az esztergomi, győri és soproni bencés gimnázium, mindenekelőtt azonban a kecskeméti piarista és az egri cisztercita gimnázium felemelkedése ugrik ki. Ennek oka pedig – egy kivételével – a sajátos, irányított iskolaváltás. Ezért tehát, bár egy-egy metszetben figyelembe vesszük az összevont frekvenciás sorokat is, alapján véve azonban az Isk1 alapján kialakított, egyértelműbben kezelhető és megnyugtatóbban értelmezhető adatokat és rangsort használjuk. A továbbiakban tehát, ha erre vonatkozóan nincs külön jelzés, akkor mindig az elsőként látogatott iskolák (Isk1) adatairól van szó.

¹⁰ Békefi R. 1896, 69.

Elitiskolázás vagy elitképző iskolák

Mielőtt a középiskolák rangsorához magyarázatot fűznénk, meg kell indokolnunk, miért csupán gimnáziumok és reáliskolák szerepelnek listánkon.¹¹ (A lista első felét közli a 2. tábla.) Mindkét iskolatípus az 1849 végén kiadott Entwurf előírásai szerint alakult ki. Bár együttes belső felosztása 1890-ben burkoltan, 1924-ben egyértelműen változott, 1934-ben pedig a belső határok megszűntek, a típus együttes külső határai a polgári korszak végéig, 1948-ig ugyanazok voltak. A polgári korszak iskolaszervezettani irodalma e területet úgy írja le, hogy azt középszinten, az alsófok és a főiskolai-egyetemi oktatás között helyezi el, s elhatárolja a 19. század második felében kialakult szakiskoláktól. Végül pedig megkülönbözteti a 4(–6) osztályos polgári iskolától, amely nem készít elő a legmagasabb tanulmányokra, s csak a középszintű szakiskolába lehet onnan továbblépni. Finom fogalmi disztinkcióval tehát a polgári iskola középfokú, de nem „középiscola”.¹² Lényegében ezt a meghatározást viszi tovább Mészáros István, a hagyományos magyar iskolatörténetírás doyenje, amikor általános műveltséget nyújtó, felső szintű tanulmányokra képesítő középszintű iskolákról, rövidebben általánosan képző középiskolákról illetve még tömörebben középiskolákról beszél.¹³

A hagyományos pedagógiai-szervezettani megközelítéshez képest a két iskolatípus közös szociológiai tartalmát igyekszik megragadni és kifejezni Karády Viktor 1995-ben írott tanulmányában, amikor elitképző középiskoláról, középiskolai elitképzésről, illetve leggyakrabban egyszerűen elitiskolázásról, elitiskolai piacról, elit középiskolákról beszél, értve ezen a gimnáziumot (al- és főgimnáziumot) és a reáliskolát (al- és fő reáliskolát).¹⁴ Az egész rendszer elitiskolázásként való fölfogása azonban nem tartható sem a belépés, sem a kilépés szempontjából. Nem bizonyított – a dolgozatban sem –, hogy a két iskolatípus közönsége csupán a társadalom elitrétegeiből verbuválódott volna. Ha pedig az iskolából kikerülő diákok társadomszerkezetbe történő behelyezkedését, fixációját vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy ezen iskolák egész rendszere már csak azért sem tekinthető elitiskolázásnak, mert a diákok körülbelül fele csak az alsó négy osztályt végezte el. Sőt az érettségit szerző bő egyharmad sem tekinthető egészében elitnek, hacsak nem bővítjük

¹¹ Ezek kivétel nélkül fiúiskolák. Teljes 1502-es mintánknak ugyanis csak 17 nő tagja van. Nagyobb-részt olyan művészek, akik művészeti szakiskolákba jártak, de az erre vonatkozó adatok is nagyon bizonytalanok.

¹² Fináczy E. 1896, 91–92, Somogyi J. 1944, 98–148.

¹³ Mészáros I. 1988, 9–15.

¹⁴ Karády V. 1997, 169–194.

szociológiailag kétséges módon oly tágra az elit fogalmát, hogy a középosztály(ok) egésze beleférjen.

Több okkal beszélhetünk viszont elitképző középiskoláról és középiskolai elitképzésről abban az értelemben, hogy az elitek középszintű iskolázásában valóban az általánosan képző középiskolák voltak a meghatározóak. Annak ellenére így van ez, hogy sem a katonai, sem a gazdasági elit középfokú képzésében nem volt kizárólagossága ennek a típusnak.¹⁵ A tudáselitnél sem kizárólagos ez a szerep, de az elsöprő fölény kétségtelen. Az Isk1 viszonylatában az 1252 esetből mindössze 55 a szakiskolák részesedése. Az arány alig több négy százaléknál, s ez a második és a harmadik iskola figyelembevételével sem változik.

Más oldalról közelítve pedig az a helyzet, hogy teljes listánkon (az Isk2 és Isk3-nál feltűnő hat újabb iskolanévvel együtt) 186 különböző gimnázium vagy reáliskola szerepel. Ha figyelembe vesszük, hogy 1905-ben¹⁶ az általánosan képző (fiú) középiskolák száma 197 volt, akkor megalapozottan állíthatjuk, hogy lényegében ezen iskolai alrendszer egésze részt vett valamilyen mértékben a tudáselit középiskolai képzésében. A gimnázium és a reáliskola tehát valóban elitképző középiskola. Az itt érettségizők jelentették a tudáselit merítési bázisát. Listánk, rangsorunk tanúsága szerint azonban ezek az iskolák egyenként azért nagyon különböző mértékben járultak hozzá az elitképzéshez a 67 fővel szereplő budapesti piarista főgimnáziumtól az egyetlen elittagot útra indító újverbázi községi algimnáziumig.

A rangsor élmezőnye tekinthető valóban elit középiskolának, azok az iskolák, ahonnan a legnagyobb esély volt az elitbe kerülésre. Hiszen míg a nagyikindai községi majd állami gimnázium vagy a gyönki református algimnázium hatvan év alatt egy-egy diákot indított el a tudáselitbe, addig a budapesti piaristák ezen idő alatt átlagosan évente vettek fel egy-egy olyan tízéves kisdiákot, aki később a tudáselit tagja lett. Az elit középiskola fogalmi körébe tehát nem azokat az iskolákat soroljuk, ahová a társadalom különböző funkcionális elitscsoportjai vagy az általános társadalmi elit járatta a gyermekeit. De nem is az iskolák lehetséges ilyen-olyan minőségi mutatói szerint határoztuk meg az iskolák elit státuszát. Csupán abban a kicsit önkényes, korlátozott értelemben beszélünk elit középiskoláról, hogy egy adott, 50-60 éves időszak diákjai közül hányan kerültek be a két világháború közötti elitbe, pontosabban a mintaévek szerinti tudáselitbe. Ha a politikai, gazdasági,

¹⁵ Szakály S. 1987, 109–10, Lengyel Gy. 1993, 46.

¹⁶ A később alapított iskoláknak igen minimális esélyük volt, hogy listánkra kerüljenek. Az 1917-ig ezután induló 25 iskola közül csak a nagy erőösszpontosítással kezdő budapesti Rákócziánium és a szintén budapesti cisztercita Szent Imre Gimnázium szerepel egy-egy esettel.

katonai eliteket vennénk figyelembe, nyilván átalakulna az ilyen szűk értelemben vett elit iskolák sorrendje is.

Elit középiskolák

Az elit iskolák rangsorának taglalása előtt még két kérdésről kell szólnunk. Az egyik a magániskolázás helyzete. Tárgyalt korszakunkban ez már nagyon kicsi térre szorult vissza. Mintánkban csupán néhány arisztokrata (két Eszterházy és három Zichy) esetében fordul elő, de egyikük kivételével ők is nyilvános iskolákban érettségiztek. Elég ritka és többségében esetleges a külföldi iskolába járás is. A szórt esetek mellett csupán két, a „vagyonosabb és előkelőbb társadalmi állású családok” által kedvelt, előnyben részesített intézmény volt: a bécsi Theresianum és a jezsuiták kalksburgi kollégiuma.¹⁷ A Theresianumban öt, a kalksburgi kollégiumban pedig három elittagunk fordult meg. Egy kivételével valamennyien arisztokraták voltak.

Az általánosan képző hazai középiskolák rangsorát egyértelmű fölénnyel a budapesti piarista gimnázium vezeti. Pest első, 1717-ben alapított középiskolájáról nem ok nélkül írták a millennium évében, hogy „a nagy emberek iskolája”.¹⁸ Ha öt almintánk és hat kormintánk szerinti bontásban nézzük a rangsorokat, akkor a piarista gimnázium csak két esetben kerül a második helyre: az akadémikus almintánál és az I-es kormintánál. Mindkét esetben a budapesti királyi egyetemi katolikus gimnázium előzi meg igen szoros versenyben. A két eset között az az összefüggés, hogy az akadémikusok között legmagasabb az 1865 előtt születettek aránya. Nagy valószínűséggel tehát az 1870-es évek végéig a budai egyetemi katolikus gimnázium a tudáselit utánpótlásának első számú bázisa.

Ezt az iskolát közvetlenül Buda felszabadítása után, 1687 szeptemberében Széchényi György esztergomi érsek jelentős adományaiból királyi támogatással eredetileg a jezsuiták indították el. 1777-ben az egyetem Budára költözésekor került az universitas kötelékébe, hogy a Ratio Educationis célkitűzése szerint az összes magyar középiskolák előtt mintaként szolgáljon. Az intézmény jogállása változott, de az egyetemi jelzőt megtartotta, s az Eötvös József-féle kultuskormányzat is arra törekedett, hogy az intézet, mint első magyar középiskola, mintát adjon.¹⁹

¹⁷ Horváth J. 1937, 174.

¹⁸ Takáts S. 1895, 11.

¹⁹ Horváth J. 1937. Mint szociológiailag „puha” tényezőre, csak utalunk arra, hogy az iskola nagy korszaka egybeesett Lutter Nándor, jeles tanügyi férfiú 1861 és 1894 közötti igazgatóságával.

Az összesítésen kívül az egyetemi gimnázium egyértelműen legalább a második helyen van a különböző bontások szerinti rangsorokban is, kivéve az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintát (4. hely), valamint az 1890 után születettek kormintáját (5. hely). Nem kizárt, hogy ez összefüggésben van az iskola rekrutációs nyitottságának további szűkülésével. Utóbbira utal a gimnáziummal összekapcsolt, meglehetősen drága Ferenc József Nevelőintézet 1889-es létrehozása is, azzal a célkitűzéssel, hogy a Theresianummal konkuráljon a vagyonosabb és előkelőbb családok gyermekeinek megnyerésében.²⁰

A kiemelkedő két iskola után majdnem holtversenyben két újabb fővárosi iskola következik. Az egyik az evangélikusok fasori gimnáziuma (amely azonban csak 1905-ben költözik a Deák térről a Fasorba²¹). A budapesti evangélikus iskola az egyetemi tanári almintában és az 1. illetve a 2. kormintában (tehát az 1880 előtt születetteknel) áll a legjobban, ti. a harmadik helyen. A másik holtversenyben dobogós budapesti iskola a VII. kerületi magyar királyi állami főgimnázium. Az ország másodikként, de csak 1881-ben alapított állami gimnáziuma, amely később a Barcsay utcába költözött, nagyon gyorsan emelkedett fel. Már a 2. kormintában (1865 és 1880 között születettek) figyelemre méltó a jelenléte, a 3. kormintában (1880 és 1890 között születettek) pedig már a második helyen van holtversenyben az egyetemi gimnáziummal. Az alminták közül legjobb a helyezése az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintánál, ahol szinte beéri a budapesti piaristákat.

Az első négy iskolát követő hetes bolyt egy újabb pesti intézmény vezeti, az abszolutizmus idején, 1858-ban alapított V. kerületi királyi katolikus gimnázium.²² Legjobban áll – harmadik helyen – az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában. Valószínűleg összefüggés van az iskola diákságán belüli izraelita dominancia és az alminta viszonylag jelentősebb, izraelita részaránya között. Ezzel függhet össze az is, hogy az iskola a 2. korminta negyedik helyéről az 1890 után született tudáselit tagok között a tizedik hely alá csúszik. A hetes csoportban még egy budapesti iskola van: a református főgimnázium. A jó helyezés nem annyira a csupán 1859-es alapítás miatt figyelemre méltó, hanem inkább azért, mert a fővárosban az 1791-ig érvényben lévő letelepedési tilalom miatt nagyon alacsony – bár folyamatosan növekvő – a reformátusok száma. (A főváros egyesítésének évében is még csak 5% alatti.) A református gimnázium helyezése al- és kormintánként kiegyensúlyozott, kivéve az 1. kormintát, ahol viszonylag hátul vannak, s az aka-

²⁰ Horváth J. 1937, 174–175.

²¹ A költözés tényét, az iskola változó térbeli elhelyezkedését ritkán veszik figyelembe a rekrutáció adatsorainak bemutatásakor, elemzésekor.

²² Perepatits I. 1908.

démikusi almintát, ahol viszont a harmadik helyen állnak. Lényegében a fiatalabb akadémikusok között vannak a legtöbben olyanok, akik a budapesti református gimnáziumban tanultak.

Érdemes általában megnézni a budapesti iskolák elhelyezkedését a rangsorban. Az 1900 előtt alapított tizenöt általánosan képző fővárosi középiskolából tizenhárom ott van a közölt listán, s csak egy-egy, a kilencvenes években alapított VI. kerületi állami gimnázium illetve reáliskola nem került be az első 88 iskola közé. A legtöbb tudáselit tagot nevelő 48 iskola között tizenegy a budapesti, az első 28 között tíz. A legjobb 11 iskola közül pedig hat a fővárosi, s azon belül ők foglalják el az első öt helyet, s így természetesen a magasan kiemelkedő két első iskola is Budapesten van. A városok szerinti összesítés azt mutatja, hogy az 1252 főből több mint egyharmadnak, 433-nak a fővárosban volt az első iskolája. A koncentráció azonban, mint láttuk, iskolák szerint is folytonos, hiszen ahogyan haladunk felfelé a rangsorban, úgy sűrűsödnek Budapest iskolái.

A legjobb hat budapesti középiskola közül kettő római katolikus fenntartású, ami megfelel a felekezet többségi helyzetének és az intézmények korai alapításának. Két gimnázium viszonylag fiatal protestáns iskola. Ismerve mindkét protestáns felekezet abszolút kisebbségi helyzetét a fővárosban, az eredmény mögött komoly erőfeszítést feltételezhetünk, s tudatos törekvést, az ország központjában való hangsúlyos jelenlétre.²³ Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy mindkét protestáns iskolában, de főleg az evangélikusoknál nagy volt az izraelita felekezetűek aránya is. Két középiskola a polgári korszakban fokozatosan kiépülő állami fenntartású intézményrendszerhez tartozik. Az állami támogatásnak s a kedvező fővárosi iskolakínálatnak köszönhetően ezek az iskolák hamar az élre törtek. Még a tudáselitbe kerülés szempontjából nem a legkedvezőbb helyzetű reáliskolák közül is két budapesti reáliskola van ott a legeredményesebb huszonnyolcban. A legkirobbanóbb eredményt azonban a 12. és 28. hely közötti mezőnyt vezető I. kerületi állami főgimnázium, a Krisztinavárosban 1892-ben alapított, későbbi Verbőczy gimnázium produkálta. Kései indulását tekintve összesített listánkon is jó a helyezése, a 4. kormintában (1890 után születettek) pedig a piaristákkal azonos teljesítménnyel már az élen áll. Alminták szerinti jelenléte kiegyensúlyozott, legjobban azonban – hasonlóan a VII. és V. kerületi állami gimnáziumokhoz – az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában szerepel.

Nézzük meg a vidéki gimnáziumok helyzetét is! A rangsorban a hattól tizenegyedikig terjedő helyekből ötöt ismert iskolavárosok jeles középiskolái foglalnak el: a kolozsvári református, a pécsi cisztercita, a debreceni református, a nagyváradi

²³ Barthos K. 1909.

premontrei gimnázium és a soproni evangélikus líceum. A tizenkettediktől a huszonnyolcadik helyig szintén egymás után sorjáznak tisztességes teljesítménnyel a nagy hagyományú ismert intézmények: a pozsonyi királyi katolikus, a sárospataki református, a győri bencés, a veszprémi és kolozsvári piarista, az aradi királyi katolikus, a székesfehérvári cisztercita, a temesvári, szegedi és váci piarista, a pozsonyi evangélikus, a nagyszombati érseki katolikus, valamint a szatmárnémeti királyi katolikus gimnázium. Ezek az iskolák, ha nem is mind régióközpontokban, de többségében törvényhatósági jogú városokban voltak. Csak három intézmény települt rendezett tanácsú városba. Sárospatak kollégiuma az egyetlen, amely nagyközségben működött, s egyébkénti vonzáskörzet nélkül csupán iskolai hagyományaira, jó hírére támaszkodva meg tudta tartani helyét az iskolák versenyében.

A rangsor között részében aztán minden ismertebb patinás iskola előfordul, a vége felé egyre jobban elkeveredve újabb alapítású intézményekkel. Az újabb alapítású vidéki iskolák közül egyedül az aradi, a pozsonyi és a nagyváradi főreáliskola emelkedik ki. A patinás vidéki iskolák élmezőnye eléggé egyenletesen van jelen minden almintában, de a legtömörebben az akadémikusi almintában foglalja el az 5–26. terjedő helyeket. A 4. kormintában magasan kiemelkedik a régi vidéki iskolák sorából a kolozsvári református gimnázium (amely egyébként az egyetemi tanári almintában van a legelőkelőbb helyen). Csak a nagyváradi római katolikus és a debreceni református tud vele lépést tartani, a többiek már meglehetősen szétszóródnak.

Fenntartók és iskolatípusok

Érdekes megnéznünk az iskolák rangsorát a fenntartók szerint is. A listánkon szereplő 186 iskola ilyen megoszlása lényegében nem különbözik az 1905 előtt alapított összes általánosan képző középiskola megoszlásától, hiszen, mint láttuk, majdnem ugyanarról a körrel van szó. Ha viszont alulról, a lista végéről indulva fokozatosan bontjuk le ezt a halmazt, úgy, hogy egyre inkább csak a rangsor elején lévő iskolák maradnak, akkor először azt látjuk, hogy az egyre csökkenő halmazban a protestáns iskolák aránya alig változik. Egyedül a csúcson, az első 11 iskola között ugrik meg a részesedésük. Ettől eltekintve eloszlásuk egyenletesen 30% körül mozog. Az állami és községi iskolák részesedése viszont a rangsor eleje felé haladva fokozatosan csökken 36%-ról úgy, hogy az első 48 között az már csak 23%. Ugyanakkor a katolikus fenntartású intézmények részaránya az összes

34%-áról az első 48 iskola között felmegy 47%-ra.²⁴ Ezen belül a királyi katolikus iskolák aránya nem nő az élművelőben, sőt még kicsit csökken is. Egyértelműen növekszik viszont a szerzetesi iskolák részesedése. Közülük is kiemelkedik a piaristák részarányának egyenletes emelkedése. Az összes listára került iskola közötti 10 százalékos piarista jelenlét a huszonnyolc első iskola között már több mint húsz százalékra nő.

Az iskolák rangsorának taglalása után nézzük meg az egyes eseteket összegző adatokat is az iskola fenntartója, majd pedig a különböző iskolatípusok szerint. A valamilyen formában középiskolai adattal rendelkező 1252 elittag közül, mint már jeleztük, 94 esetben nem sikerült az első iskola fenntartóját tisztázni, ezért itt az ismert 1158 esetet tekintjük 100%-nak. Ezen belül 26% járt állami fenntartású iskolába, 13,1% királyi katolikusba,²⁵ 30% egyéb katolikusba, 27,8% autonóm hitfelekezet által fenntartott iskolába (főleg protestánsok), 0,3% társulati vagy magániskolába, 2,8% községi intézménybe.

Ha az összevont 1+2 kormintát (1880 előtt születettek) összehasonlítjuk a 3+4 kormintával (1880 után születettek), akkor pontosan olyan irányú elmozdulásokat látunk, mint az összes magyarországi középiskolai tanulóra vonatkozó statisztikánál. (Amit az állami középiskolai hálózat gyorsuló ütemű bővítése magyaráz.)²⁶ Az állami iskolába jártak aránya itt is figyelemre méltóan nő (18,5%-ról 31,7%-ra) a királyi katolikus diákjaié jelentősen (15,1%-ról 9,3%-ra) s az egyéb katolikusé is észrevehetően csökken (33%-ról 27,3%-ra). A változások mértéke azonban a leendő elittagok esetében elmarad az összes középiskolai tanulónál mutatkozó eltolódások erősségétől. A mérsékelt ütem főleg az állami növekedésére és a királyi katolikushoz képest itt egyéb katolikusnak nevezett iskolák visszaszorulására vonatkozik. Utóbbiak döntő többségükben tulajdonképpen a szerzetesrendek által vezetett intézmények. Részvételük aránya a tudáselittagok képzésében csak fele olyan ütemben csökken, mint az összes középiskolás között. Egyformán magas, 27–28%-os a jelenlétük valamennyi almintában, így az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti almintában is. A tanító szerzetesrendek közül kiemelkednek a piaristák, több mint felét adják a szerzetesrendek által nevelt tudáselitnek. Az összes ismert középiskolai adattal rendelkező elittag 15%-a a piaristák diákja volt.

²⁴ Ilyen nagy eltolódás nem magyarázható az állami iskolák későbbi alapításával, s azzal sem, hogy a reáliskolák majdnem mind állami/községi fenntartásúak.

²⁵ Ezek ugyan az állam rendelkezése alá tartoztak, de a 18. században feloszlott jezsuita rend vagyónából létrehozott Tanulmányi Alapból tartották fenn őket, s katolikus szellemű iskolák voltak. Ide számítottuk a kicsit hasonló jellegű Erdélyi római katolikus status által fenntartott iskolákat is. Mintánknak körülbelül egy százaléka járt az utóbbi típusba.

²⁶ Asztalos J. 1934, 14.

Viszonylag a legkevesebben vannak az egyetemi tanári almintában, s legtöbben az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti részmintában.

Az autonóm hitfelekezetek által fenntartott iskolákból jövő elittagok részaránya a két összevont kormányban egyáltalán nem mutat változást. Mintánkban ez majdnem kizárólagosan a protestánsokat fedi, ami arra látszik utalni, hogy bár a protestáns fenntartású iskolákba járó diákok részaránya az országos adatok szerint 1880-tól 1910-ig 31%-ról 22%-ra csökkent, az elitképzés területén ez az iskola-rendszer megőrizte pozícióit. A protestáns átlag mögött azonban nagy mozgások vannak. Összevont kormányunkban az 1880 előtt születettek között még majdnem egyformán állnak a református (13,6%) illetve az evangélikus (13,2%) iskolából jövők. Az 1880 után születettek között viszont már 16,3% a református és csak 9,8% az evangélikus iskola-rendszer részesedése. Az első két kormánytábla egységes képet mutat, a 3. és 4. kormánytábla viszont fokozatosan nő a távolság. Az 1880 és 1890 között születettek között 15,3% és 10,4%, az 1890 után születetteknek pedig 18,3% és 9,3% a református, illetve az evangélikus felekezet iskoláiból jövők aránya. Az evangélikusok térvesztésének elemzését korábbi felülreprezentáltságuk magyarázatával kellene kezdenünk. Erre azonban itt nincs mód, mint ahogy a reformátusok dinamikájának értelmezésére sem. Mindenesetre a református iskolák diákjai az akadémikus és egyetemi tanári almintában 16% feletti arányban, az egyéb almintában 12,2%-kal, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti részmintában pedig 10,3%-kal vannak jelen.

Ha a fenntartókat egyházi és nem egyházi típusba vonjuk össze, akkor az ismert 1158 esetből 28,2% a nem egyházi. Az akadémikus-egyetemi tanári almintánál ez csak 26,5%, az egyéb almintánál pedig 32,9%. Az 1880 előtt születettek közül világi iskolázásban részesült a leendő elittagok 22,9%-a, az 1880 után születők közül pedig 34,4%-a. Az erős elmozdulás ellenére a tudáselit középiskoláztatásában még ekkor is kétharmaddal vannak jelen az egyházak.

Ami az iskolatípusokat illeti, már korábban jeleztük, hogy az 1252 ismert első iskolából mindössze 55 nem tartozott az általánosan képző középiskolákhoz. Ebből 16 polgári iskola, 39 pedig szakiskola. Az általánosan képző középiskolákban kezdők közül 83 az al gimnáziumi, 4 az alreáliskolai, 977 a főgimnáziumi és 99 a főreáliskolai esetek száma. Összesen tehát 103 esetben szerepel reáliskola az első iskolák között. Ez 8,2%-os részesedést jelent, jóllehet 1870-től 1910-ig az összes magyarországi középiskolás 14–17%-a járt reáliskolába. A reáliskolásoknak tehát lényegesen kisebb esélyük volt a tudáselitbe kerülésre. Ez az esély idővel csökkent is, mert az 1880 előtt született elittagok közül még 9,8% kezdte reáliskolában, a később születettek között viszont arányuk 7%-ra csökkent. Érdekes módon egyébként az akadémikus-egyetemi tanári almintában magasabb a reáliskolai

növendékek aránya (10,2%), mint az egyéb almintánál (6%). Ugyanis a műszaki és természettudósok közül sokan végeztek reáliskolát. Közel harmincan vannak, akiknek a második vagy harmadik iskolája reáliskola.

Mindent összevetve a tudáselit középiskolai képzésében egyértelműen meghatározó a gimnázium 84,6%-os aránnyal. Ennél is túlsúlyosabb az akadémikus-egyetemi tanári almintánál (87,6%). Vonzereje idővel még növekszik is, részesedése a legfiatalabb korminta (1890 után születettek) esetében 88,5%. Ha a különböző felekezeti diákságnál nézzük meg a gimnázium/nem gimnázium megoszlást, akkor karakteres különbségeket látunk. Az izraelita felekezethez tartozó leendő elittagok 22,3%-a nem gimnáziumba járt. A római katolikusoknál ez csak 15,3%, az evangélikusoknál 13%, a reformátusoknál pedig mindössze 7,3%. Sőt az akadémikus-egyetemi tanári almintánál reformátusainak csak 4,3%-a az, aki nem gimnáziumban tanult. Az ugyanezen almintához tartozó izraelitáknál ez az arány 18,2%.

Szülföld és iskola

Az elittagok születési helyét az első iskola helyével egybevetve azt tapasztaljuk, hogy az ismert középiskolai adattal rendelkezőknek majdnem a fele születési helyén kezdte a középiskolát. A középiskolába járás lehetőségét s az elitbe kerülés esélyét is döntően meghatározta tehát az iskola elérhetősége. A látogatott iskola székhelyén születő 601 diákból egyébként 285 Budapesten született. A középiskolába járó későbbi elittagok helyben születése Budapesten a legmagasabb: 65,8%. Itt a legkedvezőbb a helyzet az elérhetőség szempontjából is. A vidéken iskolába járók között viszont csak 38,6% a helyben születés aránya. Ha viszont megnézzük, hogy hányan születtek abban a megyében, ahol iskolába jártak, úgy a helyben születés aránya – ebben a kitágított értelemben – akkor is 60%, ha csak a fővároson kívül iskolába járókat vesszük figyelembe. A korminták közül csak az 1865 előtt születettek – szorosabb értelemben vett – helyben születési aránya tér el a többitől, mindössze 41%. (Ez magyarázható könnyen is, de összetettebb okai is lehetnek.)

Az iskolának helyet adó települések jogi státusza szerint vizsgálódva kitűnik, hogy az ismert 1252 eset 34,6%-a a fővároshoz, 30,8%-a törvényhatósági jogú városhoz, 25,3%-a rendezett tanácsú városhoz, 6,7%-a nagyközséghez, 1%-a községhez kötődik. Alminták szerint jelentősebb eltérés a főváros változó részarányában van. (Ez befolyásolja természetesen a többi város részesedését is.) Az akadémikus-egyetemi tanári almintánál 26,6%-ának volt első iskolája a fővárosban. Az egyéb almintánál esetében ez 44,4%, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti

3. táblázat.

Á TUDÁSELIT ÁLTAL LÁTOGATOTT KÖZÉPISKOLÁK FREKVENTÁLTSÁGA
VÁROSOK SZERINT ÖSSZEJEZVE, ISK1 SZERINT

1–2-es korminta, –1880				3–4-es korminta, 1881–		
Sorrend	Város neve	Gyakoriság		Sorrend	Város neve	Gyakoriság
1.	Budapest	189		1.	Budapest	244
2.	Pozsony	25		2.	Kolozsvár	34
3.	Pécs	15		3.	Nagyvárad	17
4 ~ 5.	Debrecen	14		4 ~ 5.	Debrecen	15
	Győr	14			Sopron	15
6.	Sopron	13		6 ~ 7.	Arad	14
7.	Kolozsvár	12			Pozsony	14
8 ~ 9.	Nagyvárad	11		8 ~ 9.	Pécs	13
	Veszprém	11			Szeged	13
10.	Temesvár	10		10 ~ 11.	Sárospatak	9
11.	Székesfehérvár	9			Temesvár	9
12 ~ 13.	Arad	8		12 ~ 14.	Kecskemét	8
	Szatmárnémeti	8			Szatmárnémeti	8
14 ~ 17.	Eperjes	7			Székesfehérvár	8
	Nagykőrös	7		15 ~ 16.	Győr	7
	Sárospatak	7			Vác	7
	Selmecbánya	7		17 ~ 20.	Esztergom	6
18 ~ 22.	Kassa	6			Kassa	6
	Nyitra	6			Kőszeg	6
	Pápa	6			Nagyszombat	6
	Ungvár	6		21 ~ 25.	Brassó	5
	Vác	6			Igló	5
23 ~ 25.	Esztergom	5			Kaposvár	5
	Kalocsa	5			Nagyenyed	5
	Szeged	5			Nyíregyháza	5

részmintá esetében pedig 50,4%. Vagyis a tudáselit utóbbi részmintája majdnem kétszer olyan arányban kezdte az iskoláit Budapesten mint az akadémikus-egyetemi tanári szegmens. A főváros részesedése korminták szerint az 1. kormintánál még jelentősebben lefelé, a 4. kormintánál pedig már enyhén felfelé tér el a 34,6%-os átlagtól (26,8 illetve 38,1%). Tehát időben előrehaladva a későbbi tudáselitnek egyre nagyobb hányada koncentrált a budapesti középiskolákban.

Városonként is összegeztük a tudáselit által látogatott középiskolák frekvenciájának adatait. Amint arról már szó volt, a rangsort abszolút fölényrel Budapest vezeti. A következő 10-12 város – akár az összesített, akár az összevont korminták szerinti rangsort nézzük – egy-két kivételtől eltekintve régióközpont. Közülük is kiemelkedik Pozsony és Kolozsvár. Míg azonban az 1880 előtt születettek kormintájánál Pozsony az egyértelmű második 25 esettel, s utána 15 és 10 közötti számmal szóródik a többi régióközpont, addig az 1881 után születettek kormintájánál az élre tör Kolozsvár 34 esettel. A szintén egyértelműen felemelkedő Nagyvárad csak utána következik 17 esettel. Pozsony pedig vitathatatlanul lejjebb ereszkedik a többi régióközpont szintjére. A főváros után következő két nagy kulturális és oktatási centrum helycseréje listánkon valószínűleg csak egyik mutatója mindkét város kultúrmorfológiai helyzete megváltozásának. Ezt most nem tudjuk érdemben taglalni, de megemlítjük, hogy részletes adataink ismeretében biztosak vagyunk abban, hogy Kolozsvár mint regionális központ előretörésében döntő szerepe volt az 1872-ben alapított egyetem sokféle hatásának is.

A városok rangsorában az egyébként törvényhatósági jogú város, Sopron erős kulturális, iskolavárosi hagyományaira támaszkodva biztosan őrzi a helyét mindkét kormintában. Figyelemre méltó a nagyközségi jogállású Sárospatak jó helyezése is.

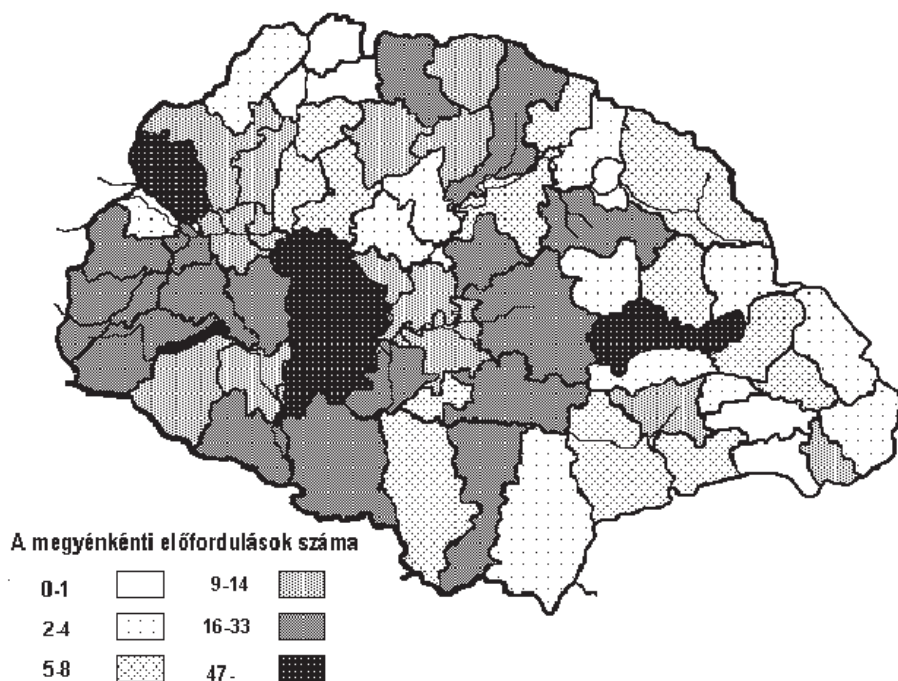
Fontos hangsúlyozni, hogy teljes listánkon 132 település szerepel. Csak két megyénk van, amelynek egy olyan iskolavárosa sincs, ahonnan legalább egy diák ne került volna be a tudáselitbe (Liptó és Ugocsa; lásd 1. térkép). Bár kétségtelen a főváros túlsúlyos, sőt növekvő szerepe az elit nevelésében, mégis ha a térképre tekintünk, egy, ha nem is egyenletesen, de meglehetősen jól szétterülő iskolarendszert látunk (2. térkép). Ezek a távoli pontocskák nyilván nem kínálnak egyenlő esélyeket az iskoláztatásra, még kevésbé az elitbe kerülésre, mégis hajlamosak vagyunk ezek hálózatát egy olyan hajszálcsoves rendszernek látni, ahonnan kiindulva van lehetőség az országos elitbe kerülni.

Végére érve némi magyarázattal kísért adatközlésünknek, hangsúlyoznunk kell, hogy nem csupán az ítélőerő hiánya miatt voltunk óvatosak még a könnyen kínálkozó következtetések levonásával is, nem szólva a távolabb vezető értelmezésekről, nagyobb ívű következtetésekről. Többek között óvatosságra intett a bemutatott csoport konstruált volta. Másrészt az a körülmény is, hogy az így megalkotott

csoportba való bekerülés esélyeinek, meghatározó körülményeinek az elemzésére itt nem volt mód. Könnyen belátható például, hogy ha az 1880 előtt születettek kormintájában 10,5% az izraelita felekezethez tartozók aránya, az 1880 után születetteknél viszont feleannyi (5,1%), akkor a magyarázatot nem a dualizmus iskolarendszerében, szociológiai feltételeiben kell keresnünk, hanem sokkal inkább a későbbi, az elitbe kerülést befolyásoló masinériában. Nehezebben látható át viszont – többek között –, hogy mi módon, de kétségtelenül sokféleképpen befolyásolta az elit összetételét, jellemzőit az ország területi változása is. Mindezeket s még más fontos szempontokat is figyelembe kell majd vennünk ahhoz, hogy következtetéseinkkel messzebbre juthassunk el.

1. térkép.

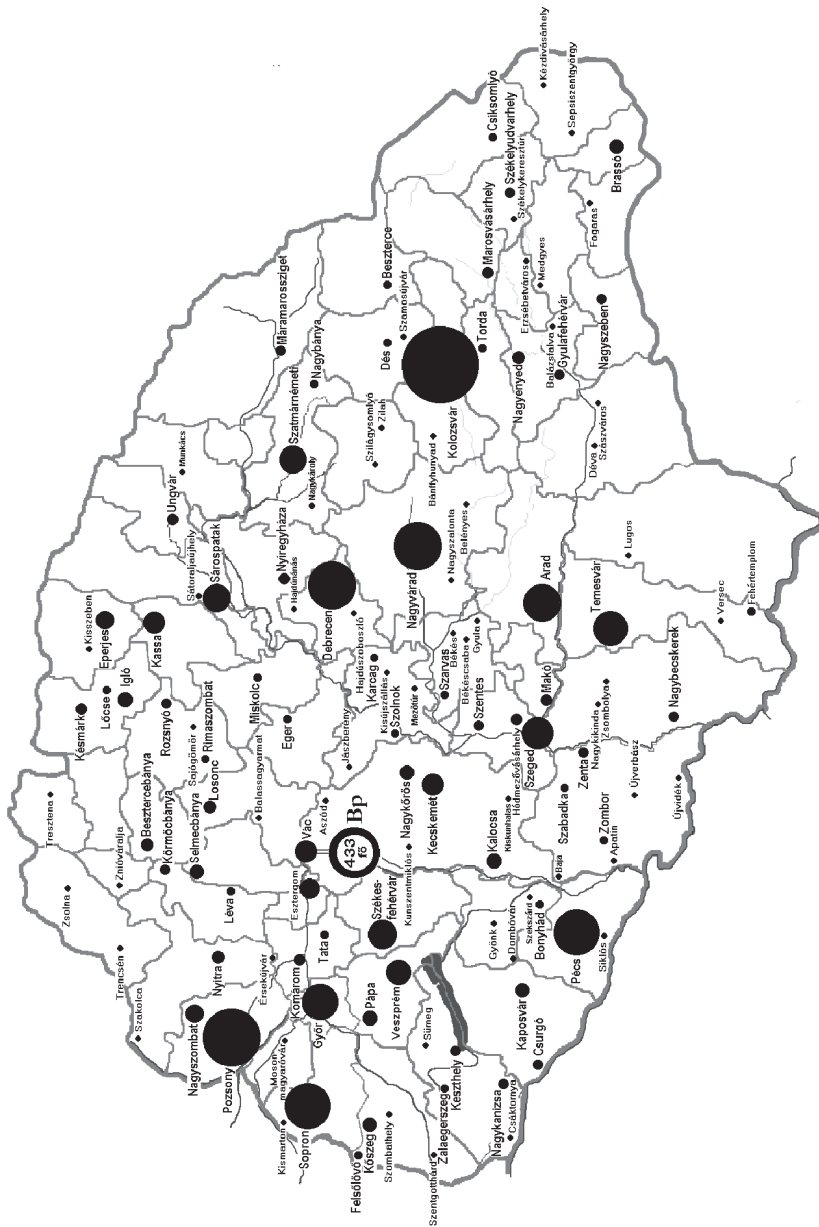
A TUDÁSELIT ÁLTAL LÁTOGATOTT KÖZÉPISKOLÁK FREKVENTÁLTSÁGA
VÁRMEGYÉNKÉNT ÖSSZEGEZVE ISK1 SZERINT, 1252 FŐ ADATAI ALAPJÁN

A táblázatokat és a térképeket Takács Árpád készítette.

2. térkép.

A TUDÁSELIT ÁLTAL LÁTOGATOTT KÖZÉPISKOLÁK FREKVENTÁLTSA VÁROSONKÉNT ÖSSZEGEZVE 1252 FŐ ADATAI ALAPJÁN. (A KÖRÖK NAGYSÁGA A GYAKORISÁGGAL ARÁNYOS – KIVÉVE BUDAPESTET.)

Hivatkozott irodalom

- Asztalos József 1934. *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33 tanévig.* Budapest.
- Balanyi György – Lantos Zoltán 1943. *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszáz éves jubileumára.* Budapest.
- Barthos Kálmán 1909. *A budapesti református főgimnázium első félévszázada.* Budapest.
- Bedy Vince 1937. *A győregyházmegyei papnevelés története.* Győr.
- Békefi Rémig 1896. *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend.* Budapest.
- Ferdinándy Katalin 1995a. *Iskolarendszer és elitkiválasztódás. A dualizmus kori elitiskolák rekrutációjának változása a statisztikák tükrében.* Kézirat. (ELTE Szociológiai Intézet).
- Ferdinándy Katalin 1995b. Dualizmus kori elitiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztikák tükrében. *Educatio* 4. sz. 668–682.
- Fináczy Ernő 1896. *A magyarországi középiskolák múltja és jelene.* Budapest.
- Gergely Jenő 1992. *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945.* Budapest.
- Horváth Jenő 1937. *A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium 1687–1937.* Budapest.
- Karády Viktor 1997. *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* Budapest.
- Mészáros István 1988. *Középszintű iskoláink kronológiája 996–1948.* Budapest.
- Perepatits István 1908. *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgimnázium felszázados fennállásának (1858–1908) története.* Budapest.
- Somogyi József 1944. *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig.* Budapest.
- Szakály Sándor 1987. *A magyar katonai elit 1938–1945.* Budapest.
- Takáts Sándor 1895. *A főváros alapította Budapesti piarista kollégium története.* Budapest.

Eredetileg megjelent: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 2001. 3–4. sz. 170–187.

A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon

(Kende Gáborral*)

A tudáselit-kutatás

Írásunkkal sajátos látószögből szólunk hozzá a magyar középosztályról folyó diskurzushoz. Egy számszerűen igen kicsiny, de a középosztály egésze szempontjából fontos szerepet játszó foglalkozási csoport, az egyetemi tanárság sokféle ágaztatható problematikájából emelünk ki néhány vonatkozást. Kiindulópontunk egy meglehetősen régen konstruált kutatás lassan, de folyamatosan gyarapodó adatbázisa. A történeti elitkutatások, majd a nómenklatúravizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézetében Huszár Tibor kezdeményezésére még a hetvenes évek vége felé kezdődtek.

A két világháború közötti elitcsoportok vizsgálatának elméleti kereteit formálgatva Némethi Dénestől kaptunk fontos szempontokat. Az elitelméletekben a korai megfogalmazásoktól, Paretótól kezdve megfigyelhető bizonyos kettősség. Ennek a kettős hagyománynak nem abból a vonulatából indultunk ki, hogy az elit a társadalomszerkezet leírásának új módszere, olyan új kategóriája, amely a társadalomban – kiválóságuknál vagy más oknál fogva – legfelül lévők azonosítására, megnevezésére szolgál. Az elitet inkább olyan csoportként fogtuk fel, amely a hatalommal, az uralkodással van szoros összefüggésben, bensőséges viszonyban. (Tudva természetesen, hogy a két különböző hangsúlyú értelmezés között sokféle összefüggés létezhet). Ebben az értelemben elsődleges jelentősége a politikai elitnek van, mint olyan csoportnak, amely a politikai szervezetek és intézmények formálisan meghatározható felső pozícióit elfoglalva fontos szerepet játszhat a társadalmasodás folyamatában, a társadalomszervezet és a társadalomszerkezet alakításában, valamint a gazdaság és a politika közvetítésében.

Saját feladatunkat, az értelmiségi elit kutatását is ennek alapján fogalmaztuk

át.¹ Nem a kiváló értelmiségieket kerestük, hanem abból indultunk ki, hogy a politikai elit analógiájára feltehető az a kérdés, hogy milyen szerepet játszik a széles értelemben felfogott tudás (ismeretek, legitimációk, világképek) a társadalom viszonyainak reprodukálásában, formálásában, a társadalmasodás folyamatában. Itt is az intézményes szerkezetből s a formális pozíciókból indultunk ki, s a továbbiakban tudáselitnek tekintettük a széles értelemben felfogott tudás termelésében, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját. Négy intézményes szférát határoltunk körül (a szintén idetartozó, de más kolléga által vizsgált egyházi eliten kívül): 1. oktatási elit; 2. tudományos elit; 3. az értelmiségi szakmai érdekvédelmi szervezetek vezetői – professzionális elit; 4. kommunikációs, kulturális és művészeti elit. Az intézményi szerkezet elemzése után a meghatározott felső pozíciókat elfoglaló személyeket három időmetszetben gyűjtöttük össze: 1927/28, 1937/38, 1942/43.² A mintaévenkénti körülbelül 1400, összesen pedig 4171 pozíciót egyenlőtlen pozícióhalmozással 1502 ember foglalta el. Rájuk vonatkozóan végeztünk igen kiterjedt, több száz változó felderítésére irányuló adatgyűjtést.

Az elitpozíciókat elfoglaló személyeket számba véve hamar kiderült, hogy a tudáselit meghatározó csoportját az egyetemi tanárok képezték. Az egyetemi tanárok jelen voltak az oktatás, a tudomány, a kultúra és a művészet irányításában, a kultuszárca melletti tanácsokban, testületekben, a tanárképzés kulcspozícióiban, a tudományos társaságok, a szakmai érdekvédelmi szervezetek és a kulturális közéleti társaságok vezetői között. Soraikból került ki a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak többsége. Míg egy átlagos elittagra a három időmetszetet figyelembe véve 2,78 tudáselit-pozíció jutott, addig egy egyetemi tanárra 4,15 pozíció. A mintaévekben aktív 568 egyetemi tanár foglalta el az ugyanezen években meglévő összes tudáselit-pozíció 57%-át. Ha számolunk azokkal a tudáselittagokkal is, akik a mintaévek előtt/között/után voltak vagy lettek egyetemi tanárok, akkor a professzorok részesedése az elitpozíciókból megközelíti a kétharmadot. Amikor az egy mintaévben három vagy ennél több pozícióval bírót emeltük ki, akkor azt láttuk, hogy az így elkülönített 244 fős multipozicionális tudáselitet 70%-ban egyetemi tanárok alkották. Ezek az adatok nyomatékosították, hogy az egyetemi tanárságot mint a tudáselit magját érdemes kiemelni, önállóan is megvizsgálni.

* Az adatbázis-szervezés, -gondozás és táblaszerkesztés technikai munkálatait végezte.

¹ Némedi-Kovács 1986.

² Kovács 1986.

A professzori kar, ez az időmetszetenként 338, 318, illetve 391 fős tudáselit-csoport teljes egészében a magyar középosztály része volt. A kiválasztódás módja, procedúrája, a királyi, illetve kormányzói kinevezés, a pozícióval járó intellektuális tekintély és általános presztízis, a biztonságot adó, stabilan magas jövedelem, az egyetemek jogállásán is nyugvó testületi és individuális autonómia, a sajátos habitus és a különleges kapcsolatháló erőteljes karakterjegyekkel különböztette meg, határolta körül a középosztálynak ezt a szegmensét. Mindez már önmagában is izgalmas problematikát jelentene. Ezen túlmenően azonban az egyetemi tanárságnak a középosztály egésze szempontjából is kiemelt jelentősége volt. A 19. század utolsó harmadától kezdve fokozatosan nőtt az igazolt tudás, a vizsga, a minősítés, a formalizált képesítés szerepe a társadalmi folyamatokban, a társadalom finomszerkezetének alakulásában, a középosztályi státus elérésében. A tudomány intézményesülésében, specializálódásában s az általános professzionalizációban fontos szerepet játszó egyetem meghatározó tényezővé vált a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában, a tudástőke kezelésében. A tudáshierarchia csúcsán elhelyezkedő egyetemi tanárság pedig a folyamatok sokféle kontrollálása révén közvetlenül felügyelhetette a középosztályba kerülés fontos csatornáit. Közvetve befolyása lehetett a középosztályosodás folyamatára. Ezeknek a fejleményeknek is szerepe volt abban, hogy a 19. század derekától folyamatosan növekedett az egyetemi tanárság tekintélye, presztízse, anyagi megbecsülése.

Bizonyos problémák ellenére a reputáció növekedése a két világháború között érte el csúcspontját. A professzori kar ekkor már minden kétséget kizáróan a felső középosztályhoz tartozott. Most azonban ennek a csoportnak a létviszonyaival, kiválasztódásának a mikéntjével, szocializálódásával, karriermintáival, tudáselitként való funkcionálásával nem foglalkozunk. Csupán arra törekszünk, hogy néhány változó segítségével bemutassuk, milyen körből rekrutálódott ez a státuszát tekintve a felső középosztályhoz tartozó a tudástőke kezelésében meghatározó, a középosztályosodás minéműségét is befolyásoló fontos tudáselitcsoport.

Alapváltozók

A specifikusan egyetemi tanári, illetve tudáselit-viszonylatok közül csupán két változót vettünk most figyelembe, azt feltételezve, hogy ezek valami módon összefügghetnek a rekrutációs mutatókkal. Azt gondoltuk, hogy a *kinevezés éve* mindenképpen fontos lehet. Külön kezeljük azokat a két világháború közötti egyetemi tanárokat, akiket még a liberális korszakban, 1918 végéig neveztek ki (185 fő – 32,6%). A második kinevezési csoport 1919-től 1932 végéig került

professzori pozícióba (202 fő – 35,6%). Ez nagyjából a Klebelsberg Kunó-féle kultuskormányzat időszaka. A harmadik csoportba az 1933-tól 1942 végéig kinevezettek tartoznak (181 fő – 31,9%). Ezt a nyilvánvalóan más karakterű szakaszt Hóman Bálint minisztersége fémjelzi. Kíváncsiak voltunk ezenkívül arra is, hogy vajon összefügg-e a rekrutációval az, hogy kit *hány éves korában neveztek* ki egyetemi tanárnak.³

A szorosabb értelemben vett rekrutációs elemzéshez felhasználtunk három egyszerűbbnek látszó, hasonló kutatásoknál rutinszerűen alkalmazott alapváltozót és egy összetettebb változócsoporthoz. Ez utóbbihoz, az apa társadalmi státusa változócsoporthoz tartozik öt bevett, de most sajátosan rendezett változó és egy általunk konstruált, több szempontot figyelembe vevő komplex mutató. Először nézzük az egyszerűbbnek tűnő, rutinszerűen használt három alapváltozót: *születési év; születési hely; vallás*.

Születési évek

A születési év megállapítása egyetemi tanáraink esetében természetesen semmi nehézséget nem jelentett. Az egyedi, szélső eseteket tekintve a legfiatalabb közülük 1914-ben, a két legidősebb pedig 1846-ban, illetve 1849-ben született. Középiskolai tanulmányaikat 6 kivétellel a kiegyezés után kezdték s 34 fő (6%) kivételével még a történeti Magyarországon érettségiztek. Meghatározó módon tehát ez a csoport a dualizmus idején született, szocializálódott, ekkor járt középiskolába, egyetemre, s nagyjából ekkor került pályára is. *Rekrutációjukat így a dualista kor társadalomtörténetében, a Kövér György által „lomha átalakulásnak” nevezett folyamatnak a keretei között kell megértenünk.* Ezen belül három nemzedéki csoportot alakítottunk ki. *1875 előtt született* a tanárok 29,8%-a. (Ez a 169 fő csaknem a felét teszi ki az 1928-as mintaév professzorainak). Ők döntően 1860 és 1875 között születtek. Tanulmányaikat még a középiskolai rendszer átfogó reformja, stabilizálódása előtt kezdték. Szüleik pályára állása pedig több tekintetben is átmeneti évekre, s mindenképpen a közsférát döntően befolyásoló minősítési törvény előtti időszakra esett. (Az összes tanár szüleinek közel 60%-a valami módon a közsférához kötődött). A legnagyobb a második nemzedéki csoport. Ez a 254 fő (44,7%) *1876 és 1890 között született.* Az ő iskolázásuk a középiskolai törvény és a közpályák kereteit kijelölő minősítési törvény megszű-

³ A kinevezettek kora szerint három nagy csoportot képeztünk: 1. 35 éves korig (146 fő – 25,7%); 2. 36–45 éves korig (260 fő – 45,8%); 3. 46 éves kortól (162 fő – 28,5%).

letése után kezdődött. A gazdasági növekedés idején folytatva még a világháború előtt be is fejezték tanulmányaikat. Szüleik pályáját már egyértelműen a polgári rendszer kiépített keretei, lehetőségei határozták meg. A harmadik nemzedék *1890 után született* (145 fő – 25,5%). Középiskolába lépésük idején vett igazán nagy lendületet a felsőbb iskolázás dinamikus bővülése. A szülők pályáját a stabilitás és kiszámíthatóság horizontja alatt az általános növekedés adta lehetőségek mozgatták. A leendő professzorok diplomaszerzése azonban már nagyobbrrészt, pályára állásuk pedig teljes egészében a világháború éveire, illetve a Trianon utáni időszakra esett.

Születési helyek

A születési helyek azonosításánál néhány esetben támadtak ugyan problémák, összességében azonban ennek a változónak a megállapítása is rutinszerűen ment. Az egyetemi tanárok rögzített születési helyeit aztán többféle módon osztályoztuk. A születések idején adott keret a történeti Magyarország volt. (A továbbiakban ezt mindig Horvátország nélkül értjük.) S valóban hat eset kivételével professzoraink mind ezen a kereten belül születtek. Ez a tér azonban 1920 után több államra tagolódott. A születési helyeknek a *Trianon után létrejött államok közötti megoszlását* az 1. táblázat mutatja az összlakosságnak, illetve a magyar anyanyelvűeknek az utódállamok közötti megoszlásával párhuzamba állítva.

1. táblázat.

SZÜLETÉSI HELYEK A TRIANON UTÁNI ORSZÁGHATÁROK SZERINT

Egyetemi tanárok			Történeti Magyarország	
Születési helye	Száma	Százalékban	Összlakosságából százalékban	Magyar anyanyelvű lakosaiból százalékban
Magyarország	295	51,9	41,6	67,5
Románia	148	26,1	28,7	16,7
Csehszlovákia	85	15,0	19,5	10,8
Jugoszlávia	31	5,5	8,3	4,6
Ausztria	3	0,5	1,6	0,3
Eredetileg is külföld	6	1,0		
Összesen	568	100,0		

Úgy látszik, hogy az egyetemi tanári születési helyek arányai nincsenek teljes összhangban az összlakosság megoszlásának arányaival. Legszenvedelmesebb a távolság a maradék ország esetében. Mielőtt azonban további részletekbe bocsátkoznánk, hasonlítsuk össze táblázatunk adatait a két világháború közötti elitcsoportok más vizsgálataival. Ezt két esetben tehetjük meg. Gergely Jenő kimutatása szerint a 100 tagú római katolikus egyházi elitből 59 fő, azaz 59%, Szakály Sándor második világháborús katonai elitjéből pedig az ismert esetek 45%-a született a trianoni határokon belül.⁴ A mi adataink tehát nagyjából a két érték közé esnek. A két példa ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy az egyes eliteknél érdemes a speciális tényezőkre is figyelni. A katolikus egyházi elitnél például a szlovákiai születési hely azért túlreprezentált (25%), mert jellegzetesen magas a szlovák származásúak aránya (18%).⁵ A katonai elitnél pedig a jugoszláviai születésűek vannak viszonylag sokan, ami viszont a hajdani katonai határőrvidéki hagyománnyal is összefügghet. (Bár ekkor már nem annyira a horvát és a szerb eredetre, mint inkább a délvidéki németiségre kell gondolnunk.) Az egyetemi tanárok esetében összegző nemzetiségi, anyanyelvi, etnikulturális adataink, számításaink egyelőre nincsenek.⁶ Ugyanakkor a vallási adatokból kitűnik, hogy a görögkeleti és a görög katolikus felekezetek, amelyek a történeti Magyarországon együttvéve körülbelül 24%-os részarányt képviseltek, az egyetemi tanárok között mindössze 7 fővel (2 görögkeleti és 5 görög katolikus), azaz 1,2%-kal vannak jelen. Ez sokféle módon magyarázható, mindenesetre azt jelenti, hogy a román, szerb és rutén származásúak lényegében hiányoznak az egyetemi tanárok közül.⁷ Ez a körülmény azt sugallhatja, hogy a professzorok születési helyeinek megoszlása az utódállamok között esetleg jobban magyarázható az eredeti magyar anyanyelvű lakosságnak az egyes államokba jutó arányaival. Ennek ellene mond, hogy a magyar anyanyelvű lakosság 67,5%-a esett a trianoni Magyarország területére, az egyetemi tanároknak viszont csak 51,9%-a született itt. (A távolság nagyobb, mint amikor az összlakossággal számoltunk.)

⁴ Gergely 1992. 50; Szakály 1987. 64. – Lengyel György nem közöl adatokat a gazdasági elit születési helyéről (Lengyel 1993).

⁵ Gergely 1992. 51.

⁶ Dolgozunk ennek korrekt leírásán, de még sok adatunk hiányzik, s módszertani gondjaink is számosak.

⁷ A társadalmi és kulturális szintkülönbségeken, a magaskultúra magyar nyelvűségén, a különböző asszimilációs hajlandóságokon kívül szerepet játszhat az is, hogy a nemzetiségi háttérű, fiatalabb tudósok karrierje már az új államalakulatok keretei között bontakozott ki. Az 1918 előtt kinevezett magyarországi egyetemi tanárok közül azonban csak ketten váltottak államot. Az egyik, a román Babes Viktor, még az 1880-as években, a másik, a szlovák Tuka Béla, a pozsonyi egyetem első professzori karából viszont 1920 után.

Másrészt ellene szól az is, hogy azt például elég megbízhatóan tudjuk, miszerint a németiség etnikakulturális közegéből igen sok egyetemi tanár származott. Bár ezt az összes egyetemi tanárra vonatkozóan egyelőre nem tudjuk pontosan számszerűsíteni, a vallási adatok közvetítésével mégiscsak találunk erre nézve statisztikai érveket is. A történeti Magyarországon az összlakosság 7–8%-a volt evangélikus. (Nagyjából egyharmaduk szlovák, másik egyharmaduk német anyanyelvű volt.) Az egyetemi tanároknak viszont 15,7%-a evangélikus. Ebből a 89 főből 25 professzor, azaz 28% szlovákiai területen született. Ők csaknem valamennyien a felvidéki városok német polgárságából származtak.

A hasonló elitvizsgálatokkal való összehasonlítás s az ebből ágazó kitérő után térjünk vissza kiindulópontunkhoz, hogy tudniillik a születési helyek megoszlása valóban olyan távol esik-e az összlakosság arányaitól. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az összlakossági arányokhoz képest mintegy egyötöddel születtek többen a trianoni Magyarországon, s összességében körülbelül ennyivel kevesebben az utódállami területeken. (Ez utóbbin belül egyenlőtlen az eloszlás: Románia részesedése csak egytizeddel, Csehszlovákiáé egyötöddel, Jugoszláviáé egyharmaddal kisebb a lakosságaránynál). Az arányeltolódást azonban önmagában Budapest magas részesedése bőven megmagyarázza. Ugyanis 113-an – a teljes professzori kar 20%-a – születtek a fővárosban. E mögött nemcsak azt kell látnunk, hogy itt általában jobbak voltak az iskolázottsági mutatók, művelődési viszonyok stb. Ha ugyanis megnézzük az egyetemi tanárok apjának ágazati besorolását, munkaviszonyát, munkaadóját, akkor azt láthatjuk, hogy 63,4%-uk közszolgáltatásban vagy értelmiségi szabad pályán működött, 61%-uk volt köz- vagy magántisztviselő, s 57%-uknak a munkaadója az állam, a törvényhatóságok, a községek vagy az egyházak voltak. Ez viszont – most eltekintve attól, hogy mi a függő vagy független változó – tényszerűen azt jelenti, hogy a területi megoszlásnál lényeges tényező az ezeket a státusokat, munkahelyeket működtető szervezeti, intézményi háló. Ez pedig egyrészt – ugyan nem teljesen terület- és lakosságarányosan, de azért azzal is összefüggésben – szétterült az egész országban, az egész történeti Magyarországon. Másrészt viszont ennek a hálónak voltak sűrűbb szövésű részei, csomósodási pontjai. Budapest mint a kormányzati, igazgatási, oktatási, művelődési stb. intézmények gócpontja önmagában lakosságarányon felüli, de azért nem túlsúlyos reprezentációt biztosított a trianoni határokon belüli területnek. A további lépcsőzetesség szintén az intézményi gócpontok súlyától, sűrűségétől függött. Ezért következik arányait tekintve is a sorban a Romániához csatolt terület. Az 1872 óta egyetemi város Kolozsvár Budapest után következik mint 20 egyetemi tanár szülőhelye. De az első 10 város között van Nagyvárád, Arad és Temesvár is (10-10, illetve 8 fővel).

A sort a Csehszlovákiához került terület folytatja. Itt Pozsony és Selmezbánya a legjelentősebb gócpontok 10 és 6 fővel. A jugoszláviai Nagybecskerek 4, Szabadka pedig 3 egyetemi tanár szülőhelye. A lépcső alján, az ausztriai Burgenlandban egyáltalán nincs ilyen intézményi sűrűsödés.

A születési helyek jogállását kétféleképpen is kódoltuk.⁸ Úgy gondoltuk, hogy a települések *rendi korszakbeli jogállása* valami módon később is éreztetheti hatását a települések szociokulturális mintázatán, mentalitásbeli viszonyain. Az eredményt a 2. táblázat mutatja. (Buda és Pest szabad királyi városokat már itt összevontan, mint fővárost külön kategóriaként kezeljük).

2. táblázat.
A SZÜLETÉSI HELYEK MEGOSZLÁSA AZ 1870 ELŐTTI,
RENDI EREDETŰ JOGÁLLÁS SZERINT

Jogállás	Személyek száma	Százalékban
Főváros	113	19,9
Szabad királyi város	158	27,8
Más, rendi kiváltságú település	163	28,7
Kiváltság nélküli település	127	22,4
Egyéb, külföldi	7	1,2
Összesen	568	100,0

Megállapíthatjuk, hogy a fővárost is odaszámítva professzorainknak csaknem a fele, 47,7%-a volt szabad királyi városban látta meg a napvilágot. Sőt továbbmenve azt is kiolvashatjuk táblázatunkból, hogy az egyetemi tanároknak csak kevesebb, mint egynegyede született minden rendi kiváltság nélküli településen. Tehát egészen pontosan 76,4%-uk olyan településen jött a világra, amelyik 1870 előtt valamilyen rendi eredetű kiváltsággal rendelkezett. Jegyezzük meg e meglepően magas arányt abban a reményben, hogy ez a tény, ez az összefüggés segít majd az egyetemi tanári rekrutáció szociokulturális karakterének megrajzolásában.

Az 1870-es törvényhatósági és az 1871-es községi törvény, de még inkább az 1876. évi XX. törvénycikk nagy rendet vágott a valamikori kiváltságolt települések sorában. Az új helyzet, a *polgári kori jogállás* alapján készítettük a 3. táblázatot.

⁸ A kódoláshoz a helységnévtárakat használtuk, valamint Lelkes György *Magyar helységnév-azonosító szótár* és Gyalay Mihály *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon* című könyvét (Lelkes 1992, Gyalay 1989). Segítségünkre volt még: Gyimesi 1975, Sonkoly 2001, Pál 2003.

3. táblázat.

A SZÜLETÉSI HELYEK MEGOSZLÁSA A POLGÁRI KORI JOGÁLLÁS SZERINT

Jogállás	Személyek száma	Százalékban
Főváros	113	19,9
Törvényhatósági jogú város	136	23,9
Rendezett tanácsú város	91	16,0
Nagyközség	106	18,7
Kisközség és puszta	115	20,2
Egyéb, külföldi	7	1,2
Összesen	568	100,0

Eszerint az egyetemi tanároknak körülbelül 40%-a született kis- és nagyközségben (négyen születtek pusztán), 60%-a pedig valamilyen városban. A századforduló tájkán a magyarországi népességnek csak körülbelül 20%-a élt jogi értelemben vett városban. A professzorok születési helyeinél tehát ez a településtípus háromszorosan túlréprezentált. A funkcionális városszemlélet teljes eszköztárával ugyan most nem tudtunk operálni, de megnéztük, hogy a 40%-nyi kis- és nagyközségi születési hely közül mennyi töltött be *közigazgatási funkciót* mint megyei vagy járási székhely. Így a 221-ből csak 155 olyan születési hely maradt, amely a polgári korszakban se város nem volt, se közigazgatási funkciót nem töltött be. Ez 27,3%, azaz csak 5%-kal több, mint a rendi eredetű kiváltság nélküli születési helyek aránya.

A települések *lakosság száma szerint* is lekódoltuk a születési helyeket oly módon, hogy mindig a születési évhez legközelebb eső adatokat vettük figyelembe (4. táblázat). (Alapjában véve népszámlálási vagy helységnévtári adatokkal dolgoztunk.)

4. táblázat.

A SZÜLETÉSI HELYEK MEGOSZLÁSA LÉLEKSZÁM SZERINT

Lélekszám	Személyek száma	Százalékban
3000 alatt	139	24,5
3001–12 000	123	21,7
12 001–30 000	107	18,8
30 001–100 000	79	13,9
Budapest	113	19,9
Egyéb, külföld	7	1,2
Összesen	568	100,0

Az egyes esetek ugyan nem esnek egybe, de a 3000 fő alatti települések részesedése (24,5%)⁹ közel esik a polgári kori városi jogállás és közigazgatási funkció nélküli születési helyek arányához (27,3%), valamint a rendi eredetű kiváltság nélküli települések részesedéséhez (22,4%).

Vallási megoszlás

A három, egyszerűbbnek látszó változó közül már a másodiknál, a születési helyeknél sejthettük, hogy kicsit megforgatva az adatokat, azok az apa társadalmi státusának egyik dimenziójaként is értelmezhetők lesznek. Így van ez a vallási változók esetében is. Egyébként ez az első olyan mutatónk, amelynek felderítése nagyobb nehézséget okozott. Végül is azonban a felekezethez tartozás ma már százszázalékosan felderített.¹⁰ Először azt kell megnéznünk, hogy a *vallásváltoztatás* eseteire mennyi figyelmet érdemes fordítanunk. Az izraeliták vallásváltása ebben a körben igen jelentős. Az izraelitának születettek kétharmada, 23 személyből 15 kikeresztelkedett: 11 római katolikus, 3 evangélikus és 1 református lett. Ezenkívül azonban a vallásváltoztatás szinte elhanyagolható mértékű, bár iránya jellemző (tudniillik a római katolikusok gyarapodnak).¹¹

A két világháború közötti időszakra vonatkozó elitvizsgálatok közül felekezeti adatokat Szakály Sándor és Gergely Jenő közölt,¹² bár igazából megoszlásról csak a katonai elit esetében beszélhetünk. A megoszlások értékeléséhez összehasonlítás-ként használták a történeti Magyarország 1910-es, a trianoni Magyarország 1920-as, valamint az országgyarapodások utáni Magyarország 1941-es vallási adatait. Mi most kísérleti jelleggel alkalmazunk egy újabb változatot. Kiindulva abból, hogy a történeti ország egynegyedét alkotó görög katolikusok és görögkeletiek lényegében

⁹ 500 lélekszám alatti születési hely a 4 pusztán kívül mindössze 8 volt, 500 és 1000 fő közötti pedig 28. A háromezres lélekszám alatti települések fele (64) 1000 és 2000 lélekszám közé esik, 2000 és 3000 közötti születési hely 35 volt.

¹⁰ A vallási adatot viszonylag kevés lexikon közli. Az utóbbi évtizedekben az ilyen információk igen ritkák az általános és az életrajzi lexikonokban. Ez ugyan részben indokolható, mégis hangsúlyozzuk, hogy a társadalom- és kultúrtörténet szempontjából ezeknek az adatoknak komoly jelentősége lehet. A forrásfeltárás problémáiról általában a módszerekről és a forrásokról szóló fejezetben írunk. A vallási adatokat is közlő lexikonok megegyeznek a szülőkről információkat közlő lexikonokkal (lásd 27. lábjegyzet).

¹¹ 1 római katolikus, 2 református és 4 evangélikus lépett át más keresztény felekezetbe. A római katolikusok tiszta nyeresége 4 fő. Az evangélikusok vesztesége 4, a reformátusoké pedig 1.

¹² Szakály 1987. 68. – A katonai elit vallási megoszlások tekintetében közel áll az egyetemi tanárokhöz (Gergely 1992. 6–14), Lengyel (1993) nem közöl felekezeti megoszlást.

hiányoznak az egyetemi tanárok közül, s ez önmagában torzíthatja a többi felekezet egymáshoz való arányát is, 1910-re vonatkozóan kivettük az össznépeségből a fenti két felekezethez tartozókat. Az így megmaradó lakosságot 100%-nak tekintve kiszámoltuk, hogy ez a népesség hogyan oszlott meg a többi felekezet között. Az 5. táblázat az egyetemi tanárok utolsó vallásváltoztatás utáni felekezeti megoszlását mutatja párhuzamba állítva ezzel az általunk konstruált adatsorral, valamint két másik ismert statisztikai sorral.

5. táblázat.
FELEKEZETI MEGOSZLÁS (AZ UTOLSÓ VALLÁS SZERINT)

Egyetemi tanárok			Történeti Magyarország		Trianoni Magyarország
Felekezete	Száma	Százalékban	Összlakosságából százalékban, 1910	A görög katolikus és görögkeleti felekezetűek nélküli összlakosságából százalékban, 1910	Összlakos- ságából százalékban, 1920
Római katolikus	342	60,2	49,3	64,7	63,9
Református	114	20,1	14,3	18,8	21,0
Evangélikus	89	15,7	7,1	9,4	6,2
Unitárius	7	1,2	0,4	0,5	0,1
Izraelita	8	1,4	5,0	6,5	5,9
Görög katolikus	5	0,9	11,0	–	2,2
Görögkeleti	2	0,4	12,8	–	0,6
Egyéb	1	0,2	0,1	0,1	0,1
Összesen	568	100,0	100,0	100,0	100,0

Az mindenképpen bizonyos, hogy a görög katolikusok és a görögkeletiek nem egyszerűen alulreprézantáltak az egyetemi tanárok között, hanem szinte hiányoznak. S bármilyen párhuzamos adatsort nézzünk is, feltűnő a kicsi unitárius felekezet túlrreprézantáltsága, s az izraelita felekezet alacsony aránya. Az általunk konstruált adatsor pedig arra mindenesetre jó, hogy megerősíti: az egyetemi tanárok között az evangélikusok még ehhez a felfelé súlyozott országos arányukhoz képest is jelentősen felülreprézantáltak. (Az evangélikusok magas arányáról már volt szó, s a későbbiekben még más dimenziók segítségével is megpróbáljuk majd ezt értelmezni.) Valamint ez az adatsor világítja meg azt is, hogy a római katolikus és a református egyetemi tanárok egymáshoz viszonyított arányában a reformátusok egy árnyalattal jobban állnak, mint az össznépeségi arányukban.

Érdekes kicsit figyelmesebben megnézni az izraelita felekezethez tartozókat. Ha a vallását mindvégig megtartó 8 főhöz hozzávesszük a már emlegetett 15 kikeresztelkedettet, s azt a 6 egyetemi tanárt is, akiknek még a szülei tértek át izraelitá-

ról valamilyen keresztény vallásra, akkor 29 személyt kapunk. A két világháború közötti egyetemi tanároknak tehát 5,1%-a volt zsidó vagy zsidó eredetű. Ez nem esik messze az izraelita felekezethez tartozók országos arányától. Ha azonban arra gondolunk, hogy a középiskolások között 1875-től 1920-ig stabilan 20% körül mozgott az izraelita diákok aránya, az egyetemi hallgatók körében pedig 25–30% között, akkor az 5,1%-os arány mégiscsak rendkívül alacsonynak mondható ebben a magasan iskolázott körben. A problémának több összetevője lehet ugyan (ezzel majd máskor behatóbban szeretnénk foglalkozni), de elég kézenfekvően gondolhatunk az egyetemi tanárok kiválasztásának, kinevezésének procedúrájában jelen lévő, pontosabban idővel megerősödő diszkriminációra is. Erre a most alkalmazott néhány változó felhasználásával is van bizonyítékunk. Születési év szerint is kimutatható, hogy a zsidó eredetű tanárok többsége az első nemzedékhez, az 1875 előtt születettekhez tartozik, s az 1890 után született harmadik nemzedékben már egyetlen zsidó sincs. Még beszédesebb a kinevezés éve szerinti megoszlás. A 29 zsidó eredetű egyetemi tanárból 20 főt az első szakaszban, 1918-ig neveztek ki, 9 főt 1919 és 1932 között, 1932 után pedig egyet sem. Az 1918-ig kinevezett professzorok között tehát még 10,8% a zsidó eredetű, a második szakaszban kinevezettek között csak 4,4%, a harmadik szakaszban viszont már 0%. Az izraelita vallását megtartó 8 egyetemi tanárt pedig – kivétel nélkül mindet – még Ferenc József nevezte ki.

Ha az egész felekezeti struktúrát vizsgáljuk születési évek szerint, akkor azt látjuk, hogy az egymást követő három nemzedékben fokozatosan kissé emelkedik a római katolikusok (57,4; 61,0; 62,1) és a reformátusok aránya (18,3; 20,5; 21,4), s csökken az evangélikusoké (18,9; 13,0; 16,6).¹³

A felekezeti szerkezetnek és a születési helyeknek a Trianon utáni országhatárok szerinti megoszlását összevetve néhány, az átlagtól eltérő összefüggést érdemes kiemelni. A legszembetűnőbb, hogy a Csehszlovákiához került területen születettek 30,6%-a evangélikus. (Már jeleztük, hogy ez nem vezethető le egyszerűen a terület általános felekezeti megoszlásából.) A Romániához csatolt részekben születettek között a reformátusok részesedése az összes egyetemi tanár közötti átlagot (20,1%) ugyan jelentősen meghaladja (26,4%), de ez, tekintettel az ottani általános római katolikus-református arányra, mégis inkább alulreprezentáltságot jelent.

¹³ A kinevezések éve szerint kicsit más a tendencia. Ezt a különböző felekezeti jellegű vagy legalábbis miliőjú, sokszor új alapítású egyetemekre, karokra való sorozatos kinevezések sajátos ritmusa magyarázza. Ezzel függ össze például az a különösség, hogy az evangélikusok között 60%-kal nagyobb a 45 éves kor fölött kinevezettek aránya, mint a római katolikusoknál és a reformátusoknál.

Megnéztük, hogy az egyes felekezetekhez tartozók hogyan oszlanak meg a jogállás, közigazgatási funkció, illetve a lélekszám szerint osztályozott születési helyek között (6. táblázat).

6. táblázat.

FELEKEZETI ARÁNYOK A SZÜLETÉSI HELYEK 1870 ELŐTTI
RENDI EREDETŰ JOGÁLLÁSA SZERINT (SZEMÉLYEK SZÁMA ÉS SZÁZALÉK)

Felekezet	Születési helyek					
	Főváros	Szabad királyi város	Más rendi kiváltság	Kiváltság nélküli	Külföld	Összesen
Római katolikus	76 67,3	96 60,8	96 58,9	68 53,5	6 85,7	342 60,2
Református	17 15,0	25 15,8	35 21,5	37 29,1	–	114 20,1
Evangelikus	17 15,0	31 19,6	26 16,0	15 11,8	–	89 15,7
Görög katolikus	–	1 0,6	2 1,2	2 1,6	–	5 0,9
Görögkeleti	–	1 0,6	1 0,6	–	–	2 0,4
Unitárius	–	2 1,3	1 0,6	4 57,1	–	7 1,2
Egyéb keresztény	–	–	–	–	1 14,3	1 0,2
Izraelita	3 2,7	2 1,3	2 1,2	1 0,8	–	8 1,4
Összesen	113 100,0	158 100,0	163 100,0	127 100,0	7 100,0	568 100,0

Amint azt a 6. táblázatban láthatjuk, a római katolikusok saját, egyetemi tanári átlagukhoz képest (60,2%) felülreprezentáltak a fővárosi születésűek között (67,3%), s alulreprezentáltak a rendi eredetű kiváltság nélküli településekről jövek között (53,5%). A reformátusok pontosan fordítva, saját átlagukhoz képest (20,1%) kevesebben vannak a fővárosban és a volt szabad királyi városokban születettek között (15%, illetve 15,8%), s viszonylag többen a rendi eredetű kiváltság nélküli településekről származók között (29,1%). Ehhez közeli képet mutat e két felekezet megoszlása a születési helyek polgári kori jogállása szerint is. A kisközségekben és pusztán születetteknek csak 53,9%-a római katolikus, viszont 28,7%-a református. Lényegében a településnagyság szerinti arányok is hasonlóak. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy míg a református egyetemi tanároknak körülbelül 30%-a született kiváltság nélküli településen, illetve kisközségben vagy 3000 fő alatti településen, addig a római katolikusoknak csak körülbelül 20%-a

született ugyanitt, az evangélikusoknak pedig csupán 15%-a. Határozottan látszik tehát egyfajta urbanizációs lépcső a felekezetek között.

Az evangélikusok egyébként az egyetemi tanárok közötti arányukhoz képest (15,7%) a rendi eredetű jogállás szerint legtöbben a szabad királyi városokban születettek csoportjában fordultak elő (19,6%), s legkevesebben a rendi eredetű kiváltság nélküli települések szülöttei között (11,8%). Ez utóbbihoz közelien alacsony az arányuk a polgári kori kisközségekben és pusztákon világra jöttek szegmensében is (12,2%). A polgári kori jogállás szerint viszont már nem a törvényhatósági jogú városokban születettek között vannak a legtöbben (15,4%), hanem a rendezett tanácsú városok szülötteinek csoportjában (22%). Tehát viszonylag sok evangélikus egyetemi tanár született jogállás szerint süllyedő, korábbi szabad királyi városból rendezett tanácsú várossá váló településen. Ezzel is összefügg, hogy a lélekszám szerinti településtípusok közül az evangélikusok viszonylag legtöbben a 3000 és a 12 000 fő közötti települések szülötteinek szegmensében voltak. Korábbi adatainkkal egybevágóan ez a településtípus s konkrétan ezek a születési helyek igen nagy arányban a Csehszlovákiához került Felvidéken voltak (jelentős német lakossággal).

Társadalmi státus

Az „apa társadalmi státusa” (változók – módszertani problémák – források)

A különböző magyarországi történeti elitvizsgálatok rekrutációval foglalkozó fejezetei igen sok tanulságot kínálnak számunkra. Hasonlóképpen hasznosak a magyar és a nemzetközi társadalomtörténeti/történetsszociológiai irodalomnak mindazon munkái, ahol kisebb-nagyobb társadalmi csoportok rekrutációját egyedi esetek összegzése alapján elemzik. Az elméleti háttér, a fogalmi háló, a használt kategóriarendszerek, a forrásbázis és a módszertani megoldások áttekintésére, elemzésére most nincs elegendő terünk. Néhány tanulságos munkát mégis megemlítünk. Figyelemre méltóak Lakatos Ernőnek és Rudai Rezsőnek a két világháború között írott munkái az 1867 utáni magyar politikai vezető rétegről és a parlamenti képviselőkről.¹⁴ Ezek voltak az első magyar történeti elitkutatások, amelyek nagy empirikus anyagot dolgoztak fel, s fontos dimenziókat elemeztek. A Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István-féle dolgozat a két világháború közötti kormányzó párt összetételének változásáról szempontgazdagsága miatt szintén

¹⁴ Lakatos 1942, Rudai 1936.

tanulságos, annak ellenére, hogy konstrukciója meghaladott.¹⁵ Hajdu Tibornak a tisztikarról írott monográfiája eddig a legnagyobb szabású, legalaposabb munka egy társadalmi csoport származásáról egyedi adatok, levéltári források alapján.¹⁶ Fontos szempontokat, ötleteket merítettünk Benedek Gábor, Mazsu János, Bódy Zsombor, Keller Márkus s mindenekelőtt Tóth Zoltán egy-egy munkájából.¹⁷ Inspiráló volt, ahogyan Kövér György, összegezve a magyar társadalomtörténet korábbi eredményeit, újragondolta magyar társadalomtörténeti tankönyvében a dualizmuskori átalakulás bemutatásának, fogalmi megragadásának lehetőségeit, s leírva a társadalmi struktúra három tengelyét, szükségesnek ítélte az elemzés szempontjainak kiegészítését újabb dimenziókkal.¹⁸ Az általa bemutatott három tengely: a tevékenységszerkezet (ágazati rendszer s az azt tagoló foglalkozási viszony), a vagyon- és jövedelemmegoszlás, valamint a rang- és presztízshierarchia. Az elemzés pontosítására használható újabb dimenziók: politikai tagoltság, kultúra és életforma, etnicitás, vallás, iskolázottság, településszerkezet.¹⁹ Mindezen szempontokat is figyelembe véve az egyetemi tanárok apjának státusára vonatkozóan a következő felderíthető és statisztikailag kezelhető változókat alakítottuk ki: *1. ágazati, foglalkozási főcsoportos tagolás; 2. foglalkozási viszony; 3. munkaadó; 4. iskolázottság, képzettség; 5. nemesség; 6. hierarchikus szintek. A településről és a vallásról már korábban szót ejtettünk. A kultúra- és életformátípusokkal, valamint az etnicitás kérdésével pedig majd egy későbbi alkalommal szeretnénk érdemben foglalkozni. Az apák státusának hierarchikus szintek szerinti leírása általunk konstruált komplex mutató, amelynél több szempontot vettünk figyelembe. Alapjában azonban a vagyon- és jövedelemmegoszlásból indultunk ki, amelyet főleg az iskolázottság, valamint a rang- és presztízshierarchia nézőpontjával kombináltunk, de helyenként tekintettel voltunk tevékenységszerkezeti szempontokra is.*

Mielőtt azonban az egyes dimenziók kategóriarendszerét érdemben bemutatnánk, szólnunk kell arról, hogy milyen megfontolásokat, törekvéseket és erőfeszítéseket takar, amikor „felderíthető, statisztikailag kezelhető s a társadalomtörténeti folyamatokhoz is illeszkedő változókat” emlegetünk. Kutatásunk legelején, nem sokkal a tudáselit intézményi szerkezetének, pozícióinak, a pozíciók betöltőinek a tisztázása után határoztuk meg a mutatóknak azt a több százas körét is, amelyekre

¹⁵ Sipos–Stier–Vida 1967.

¹⁶ Hajdu 1999.

¹⁷ Benedek 1989, Mazsu 1987, Bódy–Szabó 1997, Keller 2004, Tóth 1987a, Tóth 1989, Tóth 1991a.

¹⁸ Kövér 2001a, 12–186.

¹⁹ Ez a szempontrendszer egyébként lényegében már 1987-ben megjelent egy város, Szekszárd társadalmának leírásánál, Tóth Zoltán úttörő monográfiájában (Tóth 1989).

nézve adatokat kívántunk gyűjteni.²⁰ A változók egy részénél eleve elkészítettük a kategóriarendszert és a részletes kódutastást, más esetekben pedig a forrásokban fellelhető adatok, információk, megfogalmazások pontos rögzítésére törekedtünk. Az hamar világos lett, hogy a legegyszerűbb adatokkal sem tehetjük meg, hogy amit az első, mégoly megbízhatónak tetsző forrásban is találunk, azt gondolkodás nélkül rögzítjük és kódoljuk. Ezért azt a fáradságosabb munkaformát választottuk, hogy valamennyi adatot, információt, életrajzot a leghagyományosabb módon részben cédulákon, részben az akkori csúcstechnológiának megfelelően fénymásolatban gyűjtöttük az egyes elittagok nevének ábécérendjében. A kódoláskor, rögzítéskor az összegyűlt, sokszor egymásnak ellentmondó vagy ellentmondani látszó adatok sokoldalú, filológiai mérlegelése után döntöttünk vagy indultunk újabb források irányába, s döntéseinket az újabb ismeretek fényében folyamatosan korrigáltuk.²¹

Az elittagok rekrutációjára vonatkozóan kezdetben meglehetősen ambiciózus elképzeléseink voltak. Mindkét szülőről s részben a nagyszülőkről is sok adatot szeretnénk volna felvenni. (Sőt a dédszülőkről előkerülő információknak is helyet biztosítottunk.) A forrásadottságok azonban ennek sok tekintetben korlátot szabtak. Ennek ellenére, számunkra sem mindig racionalizálható módon, az apák társadalmi státusának tüzetes felderítése mellett szenvedélyesen kitartottunk.²² A hasonló kutatásokhoz képest újításnak tekinthető, hogy kezdettől arra törekedtünk, az *apák/gyámok foglalkozását, státusát legalább három időpontban rögzítsük*.²³ Az apa1 adat az elittag születésének időpontjára, illetve az ahhoz közel eső évekre vonatkozik. Az apa2 rovatot az elittagok, jelen esetben az egyetemi tanárok gimnáziumi, egyetemi éveinek időszakára (körülbelül 14 és 23 éves kor között) kellett

²⁰ Az erről folytatott műhelybeszélgetéseken jelen szerzőkön kívül akkor aktívan részt vett Huszár Tibor és Ungár András is.

²¹ Módszerünkkel kutatásunk szociológus/történeti szociológus környezetében némi értetlenkedést váltottunk ki, mondván, hogy a történeti szociológia lényege nem a filológiai babrálás, hanem a nagyvonalú modellalkotás. Elismerve a modellalkotás fontosságát, ma is azt gondoljuk, hogy ezt nem feltétlenül kész panelekből kell megalkotni, hanem adott esetben fáradságos munkával gyűjtögetett, megtszogatott téglácskákból is fel lehet építeni. Mindazonáltal okulva az időrabló téglagyűjtögetés másfél évtizedes tapasztalatából, elismerjük, hogy okos dolog a forrásadottságokat idejében alaposabban tisztázni, némi költség/haszon mérlegeléssel összekötve.

²² Kedves kutatásszervező kollégánónk e már-már önjáróvá lett furor láttán, amikor egy-egy újabb apa „leplezésével” dicsekedtünk, szeretetteljes, de azért némi iróniával vegyes kíváncsisággal azt kérdezte: „Jó-jó, de mi lesz, ha már minden apát ismertek?”

²³ Utóbb, de még a dolgozatunk írása előtti években Kövér György publikált egy érdekes esettanulmányt, amelyben megkísérelte bemutatni ötven, a Budapesti Kereskedelmi Akadémián végzett diák atyjának/gyámjának mobilitását a diákok születési anyakönyvének és iskolai törzskönyvének az adatai alapján. Módszertani dilemmái számunkra is tanulságosak voltak (Köver 2001b).

kitölteni. Az apa3 rovat azt mutatja, hogy mi volt az apa/gyám foglalkozása, beosztása, státusa saját életpályájának csúcán.

Ennél a három rovatnál nem előre megadott kategóriarendszerbe kellett részletes kódutasítás segítségével elhelyezni az egyes apákat. Alapvetően azt gondoltuk ugyanis, hogy a státusok, a foglalkozások, de kiváltképpen a beosztások és a szolgálati minőségek skálája olyan gazdag, hogy nincs az a minden változatra kiterjedő, körültekintő kódutasítás, amelyik minden finom különbséget be tudna fogni. Különösen akkor nem lehet ezt előre lekottázni, ha eközben minimum négy-öt évtized változásait is figyelembe kell venni.²⁴ Ezért az apák státusára, foglalkozására, beosztására, szolgálati minőségére vonatkozóan mindig a források szó szerinti megfogalmazásait, adatait kellett a legnagyobb pontossággal rögzíteni. Ugyanakkor arra is törekedtünk, hogy ne elégedjünk meg sommás, elnagyolt elnevezésekkel, amelyeknek szociológiai tartalma nem értelmezhető elég pontosan. Ha az erre vonatkozó elhatározás a kutatás kezdetén talán kicsit ösztönös is volt, idővel egyre inkább értelmet nyert, s szerencsés, jó döntésnek bizonyult. Ugyanis – mint azt majd egy-két példán be is mutatjuk – a megnevezések lényegtelennek látszó, előre le nem írható árnyalatnyi különbségei egymástól meglehetősen távol eső társadalmi minőségeket is jelenthetnek. Másrészt a megnevezések, fokozatok, árnyalatok pontos társadalmi tartalmának, jelentésének megértésével, dimenzióinak körüljárásával bajmólódva, küszködve történeti társadalomismeretünk úgy gazdagodhatott, hogy nem ragadtunk bele mereven eleve adott absztrakt társadalomtörténeti, illetve statisztikai fogalmaink és előfeltevéseink sémáiba. Ez a megoldás lehetővé tette, hogy a magyar társadalomtörténész szakma eredményeit összegző s új megoldásokat kereső Kövér György szempontjai alapján, a másfél évtizedes anyaggyűjtés közben szerzett tapasztalatokkal gazdagodva, az összeszedett adatok szabta lehetőségeket is figyelembe véve, *utólag* alakítsuk ki elemzésünk bizonyos mutatóinak kategóriarendszerét.²⁵ Úgy véljük, hogy ez a sorrend döntő módon járult hozzá ahhoz, hogy valóban felderíthető, statisztikailag kezelhető s a társadalomtörténeti folyamatokhoz jól illeszkedő változókról és kategóriarendszerről beszélhessünk.

Nagy kérdés volt azonban az is, hogy találunk-e elegendő megbízható forrást, ahonnan az apákra, az apák foglalkozására, státusára, körülményeire vonatkozó

²⁴ A megismert ilyen típusú kísérleteket, az előre megadott, mégoly gondos és körültekintő kódutasításokat is kivétel nélkül sok hibával, tévedéssel terhes megoldásnak tartjuk, ami az eredmények megbízhatóságát is megkérdőjelezheti.

²⁵ Bizonyos tekintetben ebbe az irányba indult Keller Márkus is (Keller 2004). Abban mindenképpen ő az első, hogy tételesen felsorolja az egyes kategóriákhoz besorolt valamennyi, a feldolgozott forrásban talált pontos, szó szerinti foglalkozás megnevezését.

adatokat meríthetjük? Olyan szerteágazó, szisztematikus és egyedi adatgyűjtést folytattunk, hogy ennek tanulságait mindenképpen érdemes lesz rögzítenünk, most azonban még a vázlatos ismertetésre sincsen terünk.²⁶ Néhány gondolatot mindazonáltal itt is el kell mondanunk. Kiindulópontunk természetesen az általános, az életrajzi s más speciális lexikonok és a korabeli „ki-kicsodák” voltak. Tapasztalataink szerint ezek között viszonylag kevés a teljesen megbízható kiadvány. Ritkán jellemző az eredeti adatfeltáró munka, gyakori viszont a sokszor téves adatok lexikonról lexikonra vándorlása. Gond volt az is, hogy ritka az olyan lexikon, amelyik szisztematikusán közöl adatokat a szülők nevére, foglalkozására, s egyéb viszonyaira vonatkozóan.²⁷ A lexikonokból nyert információk alapján léptünk tovább más kiadványsorozatok, s a személyre szóló könyvészeti anyag, valamint a levéltári kutatás irányába. A könyvsorozatok közül legfontosabbak a sematizmusok, tiszti cím- és névtárak, rangsorozati jegyzékek, névkönyvek, egyházi, rendi, postai, vasúti, tanári évkönyvek, országgyűlési almanachok, pénzügyi compassok, virilisjegyzékek, gazdacímtárak, iparosok és kereskedők jegyzékei, a budapesti cím- és lakásjegyzékek, a külföldi peregrinációt feldolgozó kötetek, akadémiai almanachok, tagajánlások, emlékbeszédek, a nemesség- és családtörténeti sorozatok. Sok munkát fektettünk a személyre szóló könyvészeti anyag, az önéletírások, életrajzok, évfordulós cikkek, nekrológok feltárásába és hasznosításába.²⁸

Rendkívüli fontosságú volt az *anyakönyvi kutatás*, amelyet igen intenzíven folytattunk mind a magyarországi 1895 előtti egyházi, illetve 1895 utáni állami anyakönyvekben, mind a határon túl, az állami levéltárakban, valamint az egyházaknál található matrikulákban. Meggyőződünk a fennmaradt *középiskolai anyakönyvek* feltárásának fontosságáról, s ezt szisztematikusán végezzük a mai országterület középiskoláinál s a lehetőségekhez képest az utódállami területeken is. Szép eredményeket értünk el – elsősorban Kolozsváron – az egyetemi hallgatók beiratkozási, úgynevezett „származási lapjainak” a gyűjtésével.²⁹ Hasznosítottuk a rendek fennmaradt novícius jegyzékeit. Feldolgoztuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium

²⁶ Mindenesetre már most köszönetet mondunk Takács Árpádnak, kutatási asszisztensünknek, aki nek a munkaszeretete, pedantériája, segítőkészsége s nem utolsósorban tudományos kíváncsisága és ötletessége nélkül nem jutottunk volna el az apák 99%-os felderítettségéig.

²⁷ A szülőkről is sok adatot közlő lexikonok a következők: Szinnyi I–XVI. 1891–1914, Ujvári 1929, Taylor 1937, *Keresztény Magyar Közéleti Almanach I–IV*. 1940–1944, Szabó 1940, Gulyás I–XIX. 1939–2002. – A vallási adatokat is ezek a kiadványok közlik leginkább.

²⁸ A felhasznált könyvészeti és levéltári anyag, valamint a személyes közlések szakszerű és tüzetes felsorolása sokszorosan felülmúltná egész dolgozatunk terjedelmét, ezért attól most el kellett tekintenünk.

²⁹ Valamennyi karra kiterjedő levéltári gyűjtésünket gazdagította, illetve kiegészítette a Karády Viktor közép-európai felsőoktatás-kutatási programjának keretében az orvoskarról megjelent adatgyűjtés (Karády–Nastasa 2003), valamint ugyancsak a kutatásuk részeként létrehozott, a bölcsészkarra és a ma-

fennmaradt iratsorozatait 1950-ig. A nagy iratpusztítás ellenére itt, valamint az egyes egyetemek levéltáraiban kutatva sok személyi adatlapot, s egyetemi tanári pályázati anyagot találtunk jó életrajzokkal. Fontos forrást jelentettek az 1945 utáni igazolóbizottsági, valamint béli stáziási iratok. Hasznosítottuk az MTA Kézirat-tárának iratsorozatait, köztük a Gulyás-féle cédulaanyagot. Kutattuk az 1941-es népszámlálás fennmaradt budapesti lakásíveit s szórványosan más népszámlálási anyagokat is.³⁰ Sok probléma megoldásában segített az OSZK Aprónyomtatvány-tára gyászjelentés-gyűjteményének szisztematikus átnézése. A könyvészeti és a levéltári kutatást adott esetben igyekeztünk kiegészíteni a leszármazottak felkutatásával, megkeresésével, a családi iratok és a hagyomány kiaknázásával.

A sokféle forrásból dolgozva arra törekedtünk, hogy adatainkat több felől ellenőrizzük, megerősítsük, pontosítsuk. Nemegyszer előfordult persze, hogy az újabb adat az addig tisztázottnak vélt képet eleinte inkább csak összezavarta. A különböző információk összevetése, ütköztetése, értelmezése azonban végül is majdnem minden esetben hozzásegített az apák társadalmi helyzetének jobb megértéséhez. Ahány eset, szinte annyiféle változata volt ennek az eljárásnak. Néhány példát nézzünk meg ezek közül! Talán sikerül érzékeltetni, hogy *ennyire más eredményt hozhat itt az időigényes „filologizálás”, mint bármely tömegesebb forrástípus rutinszerű lekódolása.*

Vitális István professzor apjának foglalkozása egyetlen lexikonban sem szerepel. Szenttornyan született, amely Orosháza pusztája. S valóban, az orosházi evangélikus anyakönyvben megtalálhatók a születési adatai 1871-ben. Apja – szintén Vitális István – itt molnárként van bejegyezve. Lakóhelyként Szenttornya szerepel azzal a megjegyzéssel, hogy „de szarvasiak”. Az 1939-es második zsidótörvény előírása alapján kiállított származási táblázat szerint Vitális professzor mindkét ágon nagyszülőikig visszamenően szarvasi evangélikus famíliákból származott. A középiskolát is a szarvasi evangélikus gimnáziumban végezte. A gimnáziumi anyakönyvi rovatban apja foglalkozása 1882 és 1890 között következetesen ács vagy ácsmester. Így szerepel Magyarország iparosainak és kereskedőinek az 1891-es népszámlálás adatfelvétele alapján készült cím- és lakjegyzékében is. Az ellentmondás elméleti szinten feloldható a néprajzi irodalomból ismeretes faragómolnár fogalmából kiindulva. (Tudniillik a molnár tudományához a középkor óta hozzátartozott, hogy maga ácsolta, javította a malmot.) Gyakorlatilag is kiderült azonban, hogy a

tematikai-természettudományi karra vonatkozó adatbázis, amelyet annak létrehozója, Lucian Nastasă volt szíves rendelkezésünkre bocsátani. Segítőkézségét hálásan köszönjük.

³⁰ Szeretnénk még intenzívebben foglalkozni a választói névjegyzékekkel, s kísérletet tenni a kataszteri iratok hasznosítására is. Gondoltunk a tiszt (pontosabban tartalékos tiszt) minősítési lapokban való kutatásra is.

szarvasi illetőségű idősebb Vitális Istvánnak a közeli Szenttornya pusztán malma, szülővárosában pedig ácsműhelye volt, s idővel csupán súlypontáthelyezés történt. Végeredményben egy jól körülhatárolható társadalmi státus formálódott ki adataink alapján.

Az 1906-ban Alsólendván született *Baráth Tibor* történészprofesszor apjáról a mindig precíz (bár mint látni fogjuk, az adatszolgáltatók apró csúsztatásainak azért kiszolgáltatót) Gulyás Pálnál azt olvassuk, hogy „Baráth Lajos MÁV állomásfőnök”. A Gulyás anyaggyűjtésével körülbelül egy időben keletkezett s a kolozsvári nyilvános rendkívüli tanári kinevezésnek a VKM-nél megmaradt iratanyagában található curriculum vitaejében is ezt írja Baráth Tibor az éppen ekkor elhunyt apáról (1940). Adatunk így két forrásból származik (bár mindkettőnek végül is Baráth Tibor az eredője), s kielégítőnek is látszik, hiszen a MÁV-állomásfőnökség mint olyan ismert és létező kategória. Csak azon tűnődhet a társadalmi hierarchiára is gondoló kutató, hogy nemcsak Alsólendvának, hanem Kaposvárnak, sőt a Budapesti Keleti pályaudvarnak is állomásfőnöke van. A vasúti szabályzatokból hamar kiderült, hogy az állomásfőnökség egy beosztás, amit igen különböző szolgálati minőségekkel is be lehetett tölteni, bizonyos altiszti besorolásoktól a legmagasabb tiszti rangokig. A Keleti pályaudvar állomásfőnöke például többnyire főfelügyelői rangban volt, ami fizetésben is rögtön a MÁV-igazgatók után következett. Az 1907-es vasúti almanachból aztán megtudtuk, hogy Baráth Lajos Alsó-Lendva állomáson akkor még csak nem is főnök volt, hanem az állomás harmadik embere állomásfelügyelői besorolásban az államvasúti altisztek 4/1-es fizetési kategóriájában, 1040 korona évi fizetésért. 1914-ben már állomásfőnöki beosztásban volt Rohoncon, állomás-elöljárói szolgálati minőségben az államvasúti egyéb alkalmazottak 9/4-es fizetési kategóriájában, évi 1600 koronáért. Ez fizetésben szép előmenetel, s Baráth Lajos szolgálati minőségben is elég hamar feljebb lépett eggyel. A fizetési fokozatokban lehetséges még további előrejutás, s az idő múlásával nagyobbacska állomásra is kerülhetett, de a szolgálati minőségben újabb előrelépésre már nem volt lehetőség. Ugyanis az állomásfelügyelő s az állomás-elöljáró is lényegében olyan altiszti kategória volt, amelynek betöltését négy középiskolai osztályhoz kötötték. Valószínű tehát, hogy Baráth Lajosnak is négy középe volt. Mindenesetre nyolc osztályt biztos, hogy nem végzett. Ezért nem találtuk az államvasúti tisztviselők 1927-es rangsorában, ahol értelemszerűen a tisztviselő legalább nyolc középiskolai osztályt végzettet jelent. S valóban, 1929-ben, amikor Baráth Tibor éppen befejezve az egyetemet Bécsbe készült, és kitöltötte az Országos Magyar Gyűjteményegyetemhez beadandó (a VKM-iratok között megmaradt) folyamodványát, akkor precízen azt írta apja foglalkozásához, hogy „máv állomáselöljáró – lakhelye Rédics”. Talán a rászorultságot is egyértelműbben

bizonyítandó, került az esetleg félrevezető állomásfőnök beosztás említését, maradt a szolgálati minőségnél, aminek alapján pontosan megítélhető volt az apa keresete, státusa. Mi is tisztázottnak tekinthetjük, hogy Baráth Tibor apja négy középiskolát végzett, altiszti besorolású MÁV-alkalmazott volt, aki saját pályáján gyorsan haladt előre az általa elérhető fokozatokban.³¹

A *Fröhlich Izidor* fizikaprofesszorról szóló lexikoncikkekben sehol sem szerepel az apja foglalkozása. A gondos és alapos akadémiai emlékbeszédben viszont ezt olvashatjuk: „Atyja Vilmos a budapesti német református egyház tisztviselője volt.” A formula ugyan első hallásra pontosnak tűnik, mégis elgondolkodtató, hogy ugyan milyen főállású tisztviselőre lehetett szüksége a kis létszámú, 1863-ban a Kálvin téri református egyházközség kebelében alakult német leányegyháznak? Az anyakönyv nem segített, mert professzorunk születésekor, 1853-ban a Kálvin téri matrikulába csak az apa nevét írták be: „Fröhlich Wilhelm”. A nyolcgyermekes család többi gyermekének anyakönyvezésénél hasonló a helyzet. Viszont Izidor bátyja, a később akadémikussá lett klasszika-filológus Róbert éppen 1854-ben iratkozott be a pesti evangélikus gimnáziumba. Apja az anyakönyvben iskolaszolgaként, tanügyi szolgaként szerepel. A fiatalabb báty, Gedeon rovatában 1860-ig szintén iskolaszolgaként jegyezték be az apát. A kis Izidor kilencévesen, 1862-ben iratkozott be a pesti evangélikus gimnázium első osztályába. Apjáról ekkor is azt jegyezték be, hogy „iskolaszolgá”. (Valószínűleg éppen az evangélikus gimnáziumban.) Az 1864-es bejegyzésben már: „egyházi szolga Pesten”. (Ekkor alakult a német leányegyház.) 1865-től három éven át „árvaházi szolgát” írtak be. (Az ez idő tájt német dominanciájú Protestáns Árvaházról van szó.) Az ekkor még csak hatosztályos evangélikus gimnázium után Fröhlich Izidor a református gimnáziumban végezte a két utolsó középiskolai osztályt. Apja az itteni iratkezési naplóban 1868/69-ben és 1869/70-ben mint „egyházfi” szerepel. A magyar diákok külföldi egyetemjárását dokumentáló, kitűnő, Szögi László-féle sorozatban azt találtuk, hogy Fröhlich Izidor 1874-ben a Berlini egyetem anyakönyvébe apjáról ezt írta: „Kirchendiener”. Ez szó szerint egyházi, templomi szolgát jelent, de az egyházfi is szabatos fordítás. Összefoglalva jelenlegi tudásunkat azt mondhatjuk, hogy az apát, Fröhlich Vilmost semmiképpen sem sorolhatjuk be a „Tisztviselő” kategóriába. Ezt az ötvenes-hatvanas évek adatai, az alkalmazás szolgai minősége egyértelmű-

³¹ Megállapításunkat most érdemben nem befolyásolja, hogy az 1925. július 1-jétől érvényes nomenklatúra ezeknek a korábban altisztinek nevezett szolgálati minőségeknek egy részét már segédtisztii kategóriaként kezelte. Mindamelllett azért szükségesnek látjuk hozzáfűzni ehhez azt a reflexiót, hogy a Horthy-kori magyar társadalomalakulásban markánsan és izgalmasan megjelenő altiszti kategóriának az alapos történeti-szociológiai elemzése a csoport 19. századi megformálódásától a 20. századi jelentős átformálódásig még el nem végzett, érdekes feladat.

en kizárják. A köz- és magánintézményeknél, hivataloknál a „szolga” fizetésben s több tekintetben az altiszt alatti kategória. (Bár kétségtelen, hogy ebben az időszakban van némi bizonytalanság, átmosódás az altiszt és a szolga – legalábbis a hivatalszolga/irodászolga – kategória határán.)³² Mindazonáltal Fröhlich Vilmos esetében az 1868-tól feltűnő „egyházfi” megnevezés, besorolás – tekintetbe véve a magyarországi protestáns gyakorlat korabeli változását – mégiscsak elmozdulást jelentett felfelé az adott pálya keretén belül, lényegében altisztí irányban.

Mindazokban az esetekben, amikor egyetemi tanáraink apjáról olyan információhoz jutottunk, hogy bármilyen szintű tisztviselőként állami, törvényhatósági, községi alkalmazásban voltak, s az apa nevét is ki tudtuk deríteni, viszonylag könnyebb helyzetben voltunk. Hiszen így elvileg lehetséges volt a különböző tiszti cím- és névtárak, rangsorozati jegyzékek értő vattatásával, aprólékos munkával nemcsak egy-két időpontra, hanem sokszor szinte a teljes életpályára nézve megbízható adatokhoz jutni. Kicsit korlátozottabb mértékben ez a vasúti és postai alkalmazotti körre is érvényes. Ennek a módszernek talán legkülönösebb esete, *Grosschmid Béni* apjának megtalálása volt. A Grosschmid családról általában s egyes tagjainak a 19. század első felére eső közhivatali karrierjéről tudtunk egyet s mást. (A család egyik ága Máraira magyarosította a nevét 1848-ban). Az 1852-ben született Grosschmid Benő apjáról tudtuk, hogy kamarai tisztviselő volt, de a keresztnévét nem ismertük, s nem is találtuk pontos helyét a családtörténetben. Egy alkalommal, a családtörténeti szeminárium forrásismertető órája után, a tanszéki könyvtárból bevitt könyvek helyre rakása közben az 1845-ös sematizmus a belső borítónál nyílt ki, ahol ezt a kézírásos bejegyzést olvashattuk: „Vide pag. 170 & 180”. A 170. oldalon aztán ugyanezzel a kézírással a Királyi Kamara hivatalnokaként szereplő Grosschmid Sándor neve mellett kézírással ez állt: „Ez volt az én apám. G. Béni”. E különös kegyelmi pillanat óta tudjuk pontosan, hogy Grosschmid Béni apja 1845-ben a máramaroszi királyi kamarai igazgatóság ülnöke, királyi tanácsos volt, s több vármegye táblabírája. A 180. oldal bejegyzéséből pedig megtudtuk, hogy az apa testvére, János ugyanakkor a bácsi kamarai uradalmak és a tiszai kamarai kerület igazgatója volt Zomborban kamarai tanácsosi rangban. A két adattól évről évre

³² Ezt a benyomást kelti a kiszolgált altisztek alkalmazásáról szóló 1873. évi II. tc. is. Később is finom elmozdulásokat figyelhetünk meg az 1874-es, illetve az 1896-os *Pénzügyi szolgálati szabályzat* között az altiszt és a szolga mint kategória meghatározásában. Az 1896-os meghatározás kapcsán még az is felvethető, hogy a hivatali szférában a szolga kategóriába soroltak egy része – legalábbis a két világháború között formálódott kategoriális képzeink szerint – szociológiai valóságát tekintve inkább altisztnek mondható. Ez is nyomatékosítja előző lábjegyzetünknek azt a felvetését, hogy szükség volna az altisztek társadalmi csoportjának tüzetes kutatására, hiszen a kategória fogalmi tartománya is változott, mozgásban volt.

visszafelé vezetve a hivatali beosztásokat a sematizmusok segítségével kideríthető volt, hogy az apa 1815-től a Királyi Kamara Máramarosi igazgatóságán szolgált mint actuarius, azaz jegyző, tehát jogvégzett ember volt. 1835-től a Sóúgy debreceni igazgatóságán lett inspektor, s éppen 1845-re nevezték ki Máramarosszigetre assesornak és királyi tanácsosnak. Az idősebb testvér, János pedig már 1810-ben a Királyi Kamara máramarosi igazgatóságának assessor volt. Nagy Iván is téved tehát, amikor őt az 1790-ben címeres nemeslevelet szerző Grosschmid Jánossal azonosítja,³³ hiszen a nemességszerző a Királyi Könyvek tanúsága szerint már akkor, 1790-ben bányatanácsos volt. Az 1845-ben kamarai tanácsosként szereplő János a nemességszerző Jánosnak a Királyi Könyvekben is említett fia. Testvére, Sándor – a mi professzorunk apja – pedig a nemességszerző később született fia. Grosschmid Sándor utoljára az 1856-os Hof- und Staatshandbuchban szerepel. Ugyanabban a kamarai állásban volt, mint 1845-ben. Az 1859-es kiadvány szerint viszont akkor már nem volt aktív.

Ha a továbbiakban abból a szempontból mérlegeljük a forrásfeltárás eredményeit, hogy mennyire sikerült az apák pályájának legalább két különböző időpontjáról megbízható ismeretet szereznünk, akkor azt mondhatjuk, hogy csupán 39 olyan esetünk van, mikor az apa státusára vonatkozóan vagy csak egy forrásból, egy adott időpontra van adat, vagy több forrásból ugyan, de ezek egyike nem korabeli, nem primer jellegű, illetve időponthoz nehezen köthető sommás információ. A 39 eset között csak 6 köz- és 5 magántisztviselő jellegű státus van, egyébként inkább „önálló” apákról van szó: 11 kisbirtokos-földműves, 12 iparos és 5 kiskereskedő. Végül ezeket az eseteket is ismertnek tekintettük, mert úgy ítéltük meg, hogy jó valószínűséggel itt is azonosítható, körülírható az apák státusa.³⁴

Össességében így az 568 egyetemi tanár közül 562-t tudtunk úgy tekinteni, hogy ismerjük, azonosítani tudjuk az apa, a gyám társadalmi státusát (ha nem is mindet ugyanazzal a kimerítő részletességgel és pontossággal); 6 apa – bő 1% – egyelőre még ismeretlen.

Az apák foglalkozása, státusa három időpontban (Az apák mobilitása)

Mielőtt továbblépnénk az apák státusának tüzetes elemzéséhez a különböző változók segítségével, vessünk egy futó pillantást arra, hogy a forrásfeltárás, adat-

³³ Nagy 1858, IV. 451–452.

³⁴ 12–13 olyan eset van csak ezek között, ahol az átlagosnál kicsit több nyugtalanító bizonytalanság maradt bennünk.

gyűjtögetés eredményeként mit is rögzítettünk az apák/gyámok foglalkozásáról, státusáról a következő három időpontra vonatkozóan:

1. a gyermek, a leendő professzor születésekor
2. az ifjú, a leendő professzor 14 és 23 éves kora között
3. az apa, a gyám életpályájának csúcán.

Azt reméljük, hogy az adatsorok alapján esetleg mondhatunk valamit az apák mobilitásáról is. Természetesen nem az apáknak a nagyapák nemzedékéhez viszonyított mobilitására gondolunk,³⁵ hanem csupán az apák nemzedékén belüli esetleges elmozdulásokra. Emeljünk ki először mustrára néhányat a rendelkezésre álló 562 adatsorból:

- erdőgyakornok, erdész – főerdész, erdőmester – erdőtanácsos;
- bányahivatalnok – bányatanácsos, főbányatanácsos – bányakerületi igazgató;
- földbirtokos, 450 Ft virilisadó – földbirtokos, 316 kh – földbirtokos
- jószágigazgató – közalapítványi kerületfelügyelő – közalapítványi igazgató;
- takarékpénztári pénztárnok – takarékpénztári titkár – takarékpénztári igazgató;
- hajógyári tisztviselő, mérnök – kikötőigazgató;
- földműves – kisbirtokos – kisbirtokos;
- ezredorvos, a 68. cs. kir. gyalogezred századosa – helyőrségi kórházparancsnok, I. oszt. főtörzsorvos ezredes – pozsonyi hadtestparancsnokság egészségügyi főnöke, tábornok;
- MÁV-segédmérnök – MÁV-főmérnök – MÁV-műszaki felügyelő;
- MÁV-állomásfőnök – MÁV-ellenőr – MÁV-főellenőr;
- mozdonyvezető – főmozdonyvezető – nyug. mozdonyfelvigyázó;
- pékmester – sütő, cukrász, 695 Ft virilis adó – sütő, cukrász;
- asztalosmester – asztalosmester – asztalosmester;
- hentes – hentesüzem-tulajdonos – hentesüzem-tulajdonos, háztulajdonos;
- ácsmester – ács, építőmester – építőmester;
- postatiszt – postai felügyelő – Bp. I. távbeszélőközp. hiv. vez. h., főfelügyelő;
- árvaszéki írnok – árvaszéki irattárnok – árvaszéki irodatiszt;
- igazságügy-min. számvevőszéki számtiszt – áll. számvevőszéki számvizsgáló
- áll. számvevőszéki számtanácsos, főszámtanácsosi címmel és jelleggel;

³⁵ Erről egyelőre nincsenek számszerűsíthető összefoglaló adataink, bár szépen szaporodnak a nagyapákra vonatkozó információk is.

- pénzügyi fogalmazó – főszámigazgató h., pénzügyi tanácsos – főszámigazgató, miniszteri tanácsos;
- fakereskedő – dongafakereskedő, parkettagyáros, 613 Ft virilisadó – parkettagyáros, háztulajdonos, 1884 Ft virilisadó;
- fűszer- és gyarmatáru-kereskedő – fűszer- és gyarmatáru-kereskedő – fűszer- és gyarmatáru-kereskedő;
- szatócs és kocsmáros – szatócs és kocsmáros – szatócs és kocsmáros;
- kórházi orvos, egyetemi magántanár – kórházi főorvos, c. egyetemi nyilv. rk. tanár – Székesfőváros dunabalparti [sic!] kórházigazgató;
- körorvos – járási orvos – járási orvos, egészségügyi főtanácsos;
- orvos, 762 Ft virilisadó – orvos, 3144 korona virilisadó – orvos;
- törvényszéki alügyész – törvényszéki bíró – kúriai bíró;
- aljárásbíró – ítéltáblai bíró – ítéltáblai tanácselnök;
- ügyvéd – ügyvéd, budapesti kamarai választmányi tag – ügyvéd, országgyűlési képviselő;
- főgimnáziumi tanár – egyetemi nyilv. rendkívüli tanár – egyetemi nyilv. rendes tanár;
- főgimnáziumi igazgató – tankerületi főigazgató–tankerületi főigazgató, kir. tanácsos;
- áll. főreáliskolai tanár – áll. főreáliskolai igazgató;
- kántortanító – áll. elemi isk. ig. tanító;
- áll. elemi isk. tanító – földművesiskolai igazgató;
- rk. elemi isk. tanító – rk. elemi isk. ig. tanító – egyházmegyei tanfelügyelő;
- elemi iskolai tanító, Kalocsa – fővárosi elemi iskolai tanító – fővárosi elemi iskolai igazgató;
- gyógyszerész – gyógyszerész, Tét, saját patika – gyógyszerész;
- református lelkész – egyházmegyei főjegyző – ref. püspök;
- tiszaszilári ref. lelkész – karcagi ref. lelkész – karcagi ref. lelkész, zsinati tag.

Példatárunk adatsorai bár sok tekintetben különböző típusúak, mégis úgy tűnik, hogy legnagyobb részük a pályamobilitás vagy karriermobilitás szép példája. Sok esetben ez már első olvasásra lényegében józan paraszti ésszel, illetve némi történeti iskolázottsággal könnyen észrevehető. Az esetek, a tüzetes megnevezések megbízható megítéléséhez, meggyőző értékeléséhez már ennél többre volt szükség.

A közszféra vonatkozásában pontosan meg kellett érteni az intézményi szerkezetet, ennek változásait, illetve a szolgálati minőségek, előrelépési lehetőségek, besorítások minden csínját-bínját. Itt átfogó szabályozás hiányában is összeszedhetők

voltak a szükséges ismeretek. Az első idősakra az állami költségvetések³⁶ és a pénzügyminiszteri szolgálati szabályzat segített a legtöbbet. A későbbiekre nézve pedig a legfontosabbak voltak a minősítési és az illetményeket meghatározó, valamint az egyes professziókat kondicionáló egyéb törvények, rendeletek. Igazgatási áganként, intézményenként sok minden megérthető, rekonstruálható volt a különböző rendeletekből, szabályzatokból, név- és rangsorozati jegyzékekből. Eligazodásunkat segítették a „pályamutató”, a pályaválasztást segítő kiadványok.³⁷ Mindezen ismeretek birtokában az értelmezést, értékelést megkönnyítette, hogy a közszolgálati állások hierarchikus szerkezetben helyezkedtek el. Ez a hierarchia túllépett az egyes hivatalok, intézmények, intézményrendszerek határán. Folyamatosan alakulva, kiterjedve egyre következetesebbé, rendszerszerűbbé vált, s lényegében II. József óta, Ferenc, majd az önkényuralom idején megerősítve, 1893-ban pedig törvénybe foglalva rangosztályok, napidíjosztályok, fizetési osztályok formájában jelent meg. Az állások, szolgálati minőségek pontos megnevezése alapján mindig megállapítható volt a közszolgálati apák elhelyezkedése, illetve mozgása a hierarchiában. Az egyes pályák fokozatai, fizetési osztályba sorolása egyrészt látszólag elkülöníthető volt az intézményektől, szervezeti egységektől, állomáshelyektől, másrészt viszont mégiscsak összefüggött azzal is. A szervezeti hely, az intézménytípus, az állomáshely is hordozhatott karrier elemeket, kifejezhette, sőt segíthette is az előrejutást. A pályamobilitás leírásánál egyébként szükséges volt tekintetbe vennünk bizonyos presztízselemeket is. Itt nemcsak az olyan címekre kell gondolni, mint a királyi tanácsos, udvari tanácsos, kereskedelmi tanácsos stb., hanem a cím- és jellegadományozásokra is. Ezeket általában akkor adhatták, ha a magasabb státusokban nem volt költségvetésszerű finanszírozott álláshely. Néhány, a bírókat érintő kivételtől eltekintve ezzel így nem járt magasabb fizetés, de a magasabb fizetési osztálynak kijáró megszólítás és cím igen.³⁸

A *magántisztviselőinek* tekinthető életutak fokozatait a közpályákhoz képest kicsit nehezebben tudtuk megragadni. Itt több volt a változandóság a megneve-

³⁶ 1868-tól minden költségvetés tüzetesen tartalmazta minisztériumonként, költségvetési címenként az összes, állam által finanszírozott álláshelyet a szolgálati minőségek, fokozatok pontos, bevett elnevezésével. Az 1908-as költségvetés melléklete pedig olyan terjedelmes áttekintést közölt az akkori költségvetési címekhez tartozó összes alkalmazotról, amelyik tartalmazta a szolgálati minőség pontos megnevezése mellett a hozzá tartozó iskolai végzettséget, valamint a fizetési osztályba sorolást is. Az utóbbi mellékletre Kiss László kollégánk hívta fel a figyelmünket.

³⁷ Ferenczy 1894, Ferenczy 1898, Pálinskás 1907; *Polgári életpályák... 1917; A magyar család aranykönyve* I. é. n.

³⁸ Magánéleti érintkezésben, lakcímjegyzékekben, kivált nyugdíjasként aztán sokszor lekopott a megszorítás, hogy tudniillik itt csak címről és jellegről van szó. Okozva is ezzel némi nehézséget kései korok kutatóinak.

zésekben, az ellentmondás a grádicsokban. Ennek ellenére az elénk kerülő esetek legtöbbszörében itt is megtaláltuk a hierarchia lépcsőit.

Az „önálló” apák esetében a mobilitás feltárásához az egyszerű státusmegnevezéseken kívül sok egyéb információra, különböző státuselemek megismerésére és figyelembevételére is szükség lett volna. Ezekből ugyan sok mindent sikerült megismerni, mégis jócskán maradtak problémáink. Néhány földbirtokosról például hiába tudjuk több forrásból s több időpontra nézve, hogy földbirtokos, sőt hiába ismerjük esetleg a birtoknagyságot s a virilisadó mértékét is, annyi információnk még sincs, hogy az életút egészében a mozgás irányát biztosan megítélhessük. Még inkább így van ez a „Földműves, kisbirtokos” kategóriába tartozó apáknál. Annak ellenére, hogy van több esetünk, amikor jelentős földtulajdon-gyapadást tudtunk regisztrálni. Egy részletesebb életrajzból pedig például tudjuk, hogy egy jómódú családból kitagadott apa cselédsorból küzdötte fel magát újra birtokos paraszttá. Egy másik esetben a professzor levéltárba került irathagyatékából derült ki, hogy a töredéktelken felszabadult nagypapa fia, udvarbíróként is működve, szorgalmas, kemény munkával miként küzdötte fel magát kisbirtokossá. Végeredményben azonban a kisbirtokos apák több mint felénél megállapíthatatlan volt a mobilitás. Pontosabban eddig nem sikerült forrást találni, ami akár a mobilitás meglétét, akár annak hiányát bizonyítaná. Ugyanez a helyzet az iparos, kiskereskedő csoportnál. Jóllehet e kategóriáknál is több esetben sikerült mozgást, vagyongyapadást, emelkedést bizonyítani. Gőzgép beállításával javult a műhely felszereltsége, a városon belül kitüntetettebb helyre költöztek, a korábbi hentes már hentesüzem-tulajdonosként tűnt fel, az ács építőmesterként, a lakatosmester az ipartestület elnöke lett, a borbély pedig magánzó és szovátai villatulajdonos, a vendéglős 200 holdas birtokot szerzett, stb. Ezzel együtt az iparos-kiskereskedőcsoportból került ki a legtöbb olyan eset, ahol tisztázatlan maradt a mobilitás. A nagyobb vagyonú nagykereskedők, gyártulajdonosok, bankárok, háztulajdonosok emelkedése, gyapadása, virilissé, törvényhatósági bizottsági taggá emelkedése szépen és jól van dokumentálva.

A szintén önálló, *szabadpályás értelmiségiek* között is akad feltáratlan mobilitású, annak ellenére, hogy többféle mutatót igyekeztünk itt is figyelembe venni. Az ügyvédek többségéről azért kiderült, hogy földbirtokokat, jelentős háztulajdont szereztek, virilisek, kamarai elnökök vagy országgyűlési képviselők lettek. A gyógyszerész apák egy kivételével bizonyíthatóan előrehaladtak, önállóak lettek, nagyobb gyógyszerterázt szereztek, laboratóriumot nyitottak. A mérnököknek jól menő építési vállalkozásuk volt, lett közülük virilis, volt, aki téglá-, s volt, aki cementgyárat gründolt. Az önálló pesti orvos apák szépen gazdagodtak, virilisek

és háztulajdonosok lettek, nemességet szereztek. Néhány vidéki körorvosnál és állatorvosnál viszont nincs adatunk.

Összességében hogyan summázhatjuk az egyetemi tanárok apjának mobilitását? Ha a pályán való mobilitásnak, előrejutásnak tekintjük azt is, hogy egy tanító, tanár, lelkész, jegyző, MÁV-állomás-elöljáró nagyobb községbe, rangosabb intézménybe, nagyobb parókiára, állomásra került, akkor 425 esetben tudjuk a pályán való előrejutást, az emelkedést dokumentálni. 16 esetben látjuk úgy, hogy jelenlegi ismereteink szerint nem volt mobilitás, sőt esetleg visszalépés történt. 109 apánál nem tudtunk dönteni, mert nem volt elég adatunk. Ha az 568-ból kivonjuk azt a 6 esetet, ahol nem ismerjük az apa státusát, s azt a 12-t, ahol az apa egyetemi tanáraink tízéves kora előtt meghalt, akkor azt mondhatjuk, hogy csupán a megmaradó 550 eset egyötödénél nem tudtuk egyértelműen tisztázni a mobilitást, 3% pedig nem volt felfelé mobil. Az egyetemi tanárok apjának 77%-ánál viszont igazolni tudtuk a mobilitást. Ez így is meglehetősen magas arány. Függetlenül a hierarchiában való elhelyezkedéstől az apáknak ez a nagyarányú mobilitása felfelé részben stabil háttérrel, részben mintát és ösztönzést adhatott az ezekben a családokban felnövő leendő egyetemi tanároknak. Az eddigiek szerint úgy látszik, hogy az igazolt esetekben az apák mobilitása lényegében pályamobilitás, karriermobilitás volt. De mit is jelent, hogyan értelmezhető e „pálya” fogalma az emlegetett „lomha átalakulás” idején, a „hosszú tizenkilencedik század” második felében?

Életpálya és pályaválasztás (módszertani kitérő)

Tóth Zoltán gondolatmenete szerint a 18–19. században megfigyelhető egy hosszán tartó átalakulási folyamat, amelynek kezdetén, a késő rendi társadalomban az egyes személyek lényegében beleszületés, leszármazás alapján „statusokba”, rendekbe, hagyományos közösségekbe tartoztak, s e közösségekhez tartozásból származtak jogaik és kötelességeik. Ehhez képest a 18. század végétől erősödő folyamatos átalakulást pedig olyan individualizációként értelmezhetjük, amelynek során az egyén fokozatosan kiszabadult „rendi közösségileg érvényesülő társadalmi kötelékeiből”.³⁹ Úgy véljük, hogy ennek a folyamatnak fontos eleme az a változás is, amelyik a „státusba” való beleszületéstől a polgári egyén szabad pályaválasztásáig ível. Jóllehet nem lehetséges itt mindennek részletes okadatolt taglalása a kálvini teológiai előképtől kezdve (ahol először bukkant fel elméletileg

³⁹ Tóth 2003. 1–5.

az életpálya mint hivatás fogalma⁴⁰), mégis legalább jelzésszerűen megemlítiük ennek a társadalomszervezeti átalakulásnak egy korszakunkhoz közel eső jelentős összetevőjét, illetve az „életpálya” magyarországi fogalmi formálódásának néhány állomását. Így kiemelhetjük, hogy milyen nagy jelentőségű volt ebből a szempontból is a felsőbb iskolázásnak a Ratio Educationistól induló radikális bővülése s egyszersmind a diákság rekrutációjának a változása. Még akkor is jelentős volt ez, ha egyrészt a diákok létszáma kicsi volt az összlakossághoz képest, másrészt pedig tudjuk, hogy az iskolázás nemcsak a rendi határvonalak átlépését segítette, hanem bizonyos „státusok” újraformázását sőt megerősítését is.⁴¹

Ami az „életpálya” fogalmának alakulását illeti, Zsoldos Ignác pápai kollégiumi jogász professzor 1838-ban adott közre *Életpálya* címmel egy érdekes tanácsadó könyvecskét. A „gondolatfüzér” a születéstől a sirig tartó életpályára a teljes egyéni életfutásra, az élet folyamára látja el olvasóit tanácsokkal. Az életpályának itt ez az elsődleges jelentése. A fejezetek sorában viszont a kilencediknek a tárgya „*a status vagy polgári állapot választása*”.⁴² Ennek a fogalomkörnek a fejezetben előforduló változatai a következők: életnemválasztás, életmódválasztás, állapotválasztás, illetve a hivatás. A megemlített konkrét választási lehetőségek a következők: pap, katoná, ügyvéd, bíró, tanítói hivatal, kereskedés, földművelő, kézművesmesterség. A fejezet végső erkölcsi intelmét pedig így kezdi a korabeli magyar jog kiváló ismerője: „az igazság Istenére intve kérlek s kérve intlek, hogy miután bizonyos életmódot ön hajlomásaitok szerint választátok, vagy abba a mindent rendelő által helyezve vagytok...”⁴³ Láthatjuk tehát, hogy e fejezet fogalomhasználatában, szemléletében sajátosan összefonódva jelentek meg a hagyományos rendies statusok, állapotok, s az ezek burkában formálódó hivatások, polgári pályák, illetve a beleszületés és a választás mozzanatai. A fogalom formálódásának az 1850–1860-as évtizedre jellemző állapotát tükrözi a Czuczor–Fogarasi-féle szótár értelmezése. A „pálya” szónak átvitt értelemben itt kétféle jelentése van: egyrészt „az élet folyama... melyen holtunkig haladunk”, másrészt „az életmódnak kitűzött iránya vagy neme, melyet valaki követ, gyakorol. Ügyvédi, irodalmi, katonai, egyházi pálya”. A *Magyar*

⁴⁰ „Isten jól tudta azt, hogy [...] az emberi értelem [...] becsvágyában mennyire vágyakozik a különféle dolgokat egyszerre ölelni magához. Hogy tehát [...] mindeneket össze ne zavarjunk, az életpályák megkülönböztetésével kinek-kinek meghatározta kötelességeit, és hogy senki a megjelölt határon túl ne menjen, az ilyen életpályákat hivatásnak nevezte. Minden egyes emberre nézve tehát életpályája mintegy az Úr által rendelt állomás azért, hogy egész élete folyásában meggondolatlanul ide-oda ne hanyódjék.” (Kálvin 1909, I. 695.)

⁴¹ Minderről Sasfi Csaba írt fundamentális doktori dolgozatot (Sasfi 2004).

⁴² Zsoldos 1838. 87–106.

⁴³ I. m. 102.

lexikon 1883-ban már tömören így fogalmaz: „Pálya alatt értik továbbá az élet folyamatát, az ember élet- és keresetmódját.”⁴⁴ A következő évtizedektől aztán több, kifejezetten pályaválasztási tanácsadó könyvet is ismerünk. A legelső ilyen kiadvány Ferenczy István gimnáziumi tanár „Életpályák” című munkája, amelynek első változata a nagyszombati állami főgimnázium 1892/93-as értesítőjében jelent meg. Ezt követően 1894-ben és 1898-ban Pozsonyban újra megjelentették átdolgozott és bővített formában. Nevezetesebb még Pálincás Béla *Egyetemes pályamutatója* 1907-ből, valamint a középosztály számára szerkesztett háromkötetes reprezentatív életvezetési tanácsadó műnek, *A Magyar család aranykönyvének* „Fiúk pályamutatója” című fejezete 1911-ből. A kiadványtípus, azonkívül, hogy a társadalomtörténeti kutatás jó segédeszköze, érdemes lenne alaposabb önálló elemzésre is. Most azonban csak elsősorban Ferenczy *Életpályák* című könyvének – gondolatmenetünkkel összefüggő – két vonatkozását említjük meg.

A mű alcíme: „Útmutató minden pályára, az arra előkészítő összes tanintézetek, tanfolyamok és vizsgálatok ismertetésével”. Az alcímből, de a teljességre törekvő tanácsadó könyv szerkezetéből, tartalmából is egyértelműen következik, hogy itt lényegében csak azok a foglalkozások tekintendők és tekinthetők „pályának”, amelyek valamifajta iskolai végzettséghez, tanfolyamhoz, képesítő vizsgálathoz vannak kötve.⁴⁵ Ezek a pályák egyszersmind életpályák is. Ezért írta le ez a könyv is, meg a többi pályaválasztási tanácsadó könyv is nagy gonddal és körültekintéssel nemcsak a pályára kerülés lehetőségeit, módjait, a szükséges befektetést, hanem a pályának mint egész életre szóló pályafutásnak az előnyeit, hátrányait, kilátásait, kiszámíthatóságát, s mindenekelőtt az előrehaladás, mondhatjuk, a karrier lehetőségeit is.⁴⁶ A stabilitás és kiszámíthatóság horizontja alatt az volt tehát az általános vagy legalábbis az erősödő előfeltevés, hogy a választott pálya minden implikációjával együtt egyenlő az életpályával.⁴⁷

⁴⁴ Czuczor–Fogarasi 1862–1874; *Magyar lexikon XII.* 1883, 374. – Kifejezetten az „életpálya” címszó egyébként 1920 előtt egyetlen magyar lexikonban sem szerepel.

⁴⁵ Az egész könyvet meghatározó szemlélet kerekdedségének a megőrzését szolgálja az a lelemény, amellyel az egyébként igen röviden elintézt földművelői pályát is sikerül beilleszteni ebbe a szerkezetbe: „A népiskolai közoktatás tárgyában alkotott 1868. évi XXXVIII. t.-cz. értelmében, az östermelők gyermekei, ha 6–12 éves korig kötelező mindennapi oktatásban részt vettek, mi a középiskolai oktatásnál a II. osztály befejezésének felel meg, úgy földművelői pályára léphetnek; igen kíváncsok azonban, hogy az állam, a megyék és gazdasági egyesületek által fenntartott szaktanfolyamokat, iskolákat látogassák.”

⁴⁶ Ezért mondja például a szerző, hogy a minősítéshez nem kötött, teljesen bizonytalan helyzetű és jövőjű díjnoki állás „életpályának nem tekinthető” (Ferenczy 1898. 69).

⁴⁷ A pálya, pályaválasztás, életpálya problematikájának a professzionalizációval való összefüggését itt most nem taglalhatjuk.

A mi feltevésünk pedig az, hogy ezeket a pályákra képesítő iskolákat, tanfolyamokat, vizsgákat s a velük járó életpályákat elvileg szabadon, legalábbis „rendi közösségileg érvényesülő társadalmi kötelekektől” egyre kevésbé korlátozva lehetett választani. Mindazonáltal – ez bizonyára a tanácsadó könyvek célközönségének határaival is összefüggött – a kiadványokban szereplő, valamilyen formális képzéssel összekötött pályák lényegében középosztályi, illetve alsó középosztályi, kispolgári életpályák voltak. Készültek végzettségi szintek illetve ábécérend szerint elrendezett pályaválasztási tanácsadók is. *A Magyar család aranykönyve* pedig lényegében többlépcsős ágazati tagolást adott: I. Értelmi pályák (A. Közpályák; B. Vegyes pályák; C. Szabad pályák); II. Ipari, közgazdasági, kereskedelmi pályák. Minden esetben elvezettek azonban ezek a kiadványok a nagyon is konkrét pályák felsorolásáig – kezdve az ácsmesteri, adóvégrehajtói, bankhivatali, bírói és erdőőri pályától a gazdatiszti, gőzgépkészítői, gyógyszerészi, kereskedői, községi jegyzői, középiskolai tanári és mozdonyvezetői pályán át a posta- és távírda-segédtszti, pincéri, telekkönyv-vezetői, útmesteri, vasúti altiszti és vincelléri pályáig. A pályák ezen széles, de meghatározott körének az ajánlása jelenti ugyan ennek a társadalmi középnek az újratermelődési esélyét, de jelentheti a képzés révén megvalósuló nyitottságát is. S mindenképpen sokféle mozgási lehetőséget valószínűsít a széles értelemben vett középretegeken belül.

Az apák pályája

Módszertani kitérőnk legfőbb tanulsága azonban most az számunkra, hogy az apák státusáról gondolkozva lehetséges az apák életpályájáról beszélni. *Lehetséges a három időmetszet alapján*⁴⁸ *egy-egy életpályát megrajzolni, egységben szemlélni, értékelni, s különböző változók szerint kódolni.* Természetesen egy-egy mutatónál lehetnek majd, s lesznek is gondjaink. Ezeket a problémákat sorra is fogjuk venni. Nézzük azonban először ennek a megoldásnak az általános nehézségeit. Fel lehet mindenekelőtt vetni, hogy az egy nemzedékkel korábbi apák esetében is beszélhetünk-e már ilyen életpályákról. Egyenként vizsgáltuk meg az első, az 1875 előtt született egyetemi tanári nemzedék apáira vonatkozó adatainkat, s úgy találtuk, hogy néhány – főleg a politikai változások miatt – mozgalmasabb esettől eltekintve itt is beszélhetünk a fenti értelemben vett klasszikus életpályákról még akkor is, ha itt-ott kitapinthatók még a rendies eredet mintázatai.

⁴⁸ Sőt a legtöbbször, amint azt néhány részletesebben bemutatott esetben is láthattuk, háromnál sokkal több időmetszetről van adatunk.

Viszonylag egyszerű probléma a törvénytelen születés miatti apahiány. Ilyen esetünk ugyanis csupán három van. Az egyiknél a szülők utólagos házassága segített a megoldásban. A másodiknál az ismert gyám, a harmadiknál pedig az anya helyzetét vettük alapul.

Ennél nagyobb gondot jelentett az apák korai elhalálózása. Az 568 professzor közül 49-nek az apja halt meg, mielőtt a fiuk a diplomát megszerezhetette volna (ez 8,6%). Többségük (37 fő) a középiskolai vagy az egyetemi évek alatt hunyt el. Figyelembe vettük, hogy ezen esetek jelentős részében az anyák lettek a gyámok. (Három ifjú pedig középiskolás korában belépett valamelyik szerzetesrendbe.) Fontosabb azonban, hogy az apák halálukig számunkra is értelmezhető, 15–20 éves pályát futottak be, s minden esetben ismertük a fiúk születése idején fennálló státusukon kívül pályájuk további adatait s esetleges csúcspontját is. Azt feltételeztük, hogy ez a pálya így is alapvetően meghatározta azt a közeget, ahonnan a leendő egyetemi tanárok származtak. Ebben a 37 esetben tehát – ha nem is minden skrupulus nélkül – az elhunyt apák pályáját vettük alapul; 12 későbbi professzor apja viszont még a fiúk tízéves kora előtt hunyt el. Itt 3 esetben az ismert gyám pályájával számoltunk. (Amelyek ráadásul közel is estek a meghalt apák pályájához.) A fennmaradó 9 esetben jobb híján a korán elhunyt apákra vonatkozó adatokat használtuk. Ez nyilván vitatható megoldás, s valószínűleg dolgozatunk hibaszázalékához sorolandó még akkor is, ha mentésül felhozzuk egyrészt, hogy az apák nagy részének itt is volt értékelhető pályája (a 9 apából 7 egyébként diplomás volt), másrészt pedig tudjuk azt is, hogy legalább 6 fiú biztosan eredeti környezetében, beágyazottságában maradt legalábbis a középiskola végéig.

Számot kellett vetnünk azzal a körülménnyel is, hogy az apákról három vagy több időmetszetben gyűjtött adatsoraink egy része esetleg nem értelmezhető egy-egy pálya keretein belül, hanem inkább pályaváltásként értékelendő. Ebből a szempontból végignézve adatainkat nem tekintettük problémának, ha a szabad pályán működő értelmiségiek – orvosok, ügyvédek, építészek – a professzió révén szerzett jövedelmet föld- vagy háztulajdonba fektették, s esetleg jövedelmük egy jelentős része később már innen származott. A pályán belül értelmezhetőnek vettük, ha egy földbirtokos vagy egy ügyvéd országgyűlési képviselő lett. Egységes pályaként kezeltük, ha egy porcelángyáros apának porcelán-nagykereskedése és jelentős háztulajdona, egy bornagykereskedő apának földbirtoka és háztulajdona, egy fanagykereskedőnek parkettagyára és háztulajdona, egy vidéki vendéglősnek földje, egy módos gazdának pedig korcsmája is volt vagy lett idővel, illetve ha a falusi iparos földműveléssel is foglalkozott. A jogi pályán belül elhelyezhetőnek gondoltuk, ha egy ügyvédből járásbíró, egy járásbíróból pedig ügyvéd lett. Ezeknél a pályáknál csak egy-egy dimenzió (ágazati besorolás – foglalkozási viszony – munkáltató)

kódolása jelentett gondot, mint ahogy a gazdatisztból földművesiskola-igazgató, illetve a tanítóból városi múzeumi őr váltásnál is.

Végül is meglepően kevés, mindössze 11 olyan eset maradt, amelyet mindenképpen pályaváltásnak kellett tekintenünk. Ezek közül kettő meglehetősen szélső határok közötti mozgással járt. (Az egyik apából, a Rimamurányi Vasmű raktárosából mexikói őrnagy lett, a másik szepesváraljai postamesterkedés és gazdálkodás után Amerikában próbálkozott, majd Graz mellett lett Gutsbesitzer.) Egy rézbányánál alkalmazott tisztviselőből kereskedő, egy kereskedőből pénzügyi igazgatósági irodatiszt, egy ügyvédi irodai segédből akadémiai könyvtári őr, majd nemzeti múzeumi igazgató őr, egy községi körjegyzőből takarékpénztári pénztárnok, egy másik takarékpénztári tisztviselőből hírlapíró, egy pénzügy-minisztériumi fogalmazóból pedig egy grófi uradalom jószágigazgatója lett. Három esetben alsóbb társadalmi szinteken történt a váltás. Egy falusi kádár később vágási őr, majd erdőőr volt, tehát altiszti kategóriába került. Az egyik szegény földműves apa postai levélhordó, a másik vasúti segédmunkás lett. Az első két esetet kivéve a váltások meghatározott társadalmi körben maradtak. Úgy ítéltük meg, hogy a legkisebb hibát akkor követjük el e tizenegy pályaváltó apa kódolásánál, ha a fiúk középiskolai, illetve egyetemi éveikhez köthető állapotról indulunk ki.

E probléma leírása után megállapíthatjuk azt is, hogy adataink szerint a leendő egyetemi tanárok apáinál igen erős volt a pályastabilitás. Tehát azt mondhatjuk, hogy amikor nem tudtuk tisztázni, megalapozottan eldönteni, hogy volt-e pályamobilitás, még azokban az esetekben is a pályastabilitás a jellemző.

Az apák tevékenységszerkezeti megoszlása (ágazat, foglalkozási viszony, munkaadó)

A módszertani kitérő után – amelynek hasznát igazán a hierarchikus szintek szerinti elemzésnél fogjuk venni – most kanyarodjunk vissza eddig részletesen még nem tárgyalt változóink kategóriarendszerének a bemutatásához. Ezt összekötjük az alapmegoszlások prezentálásával, illetve néhány keresztábra elemzésével is. Az *ágazati, foglalkozási főcsoportos kategorizálásunk* (lásd 7. táblázat) alapstruktúráját lényegében a magyarországi népszámlálások 1900-ra kialakult rendszere adja. A finomabb részleteknél viszont már tekintetbe vettük az elemzendő adathalmaz sajátosságait is. A legnagyobb részarányt kitevő állami, egyházi, önkormányzati közszolgálatot célszerűnek látszott részletesebben tagolni, mint az ipar-forgalmi ágazatokat. Bár az értelmiségi szabad pályák terhelése összességében viszonylag kicsi volt, itt mégis külön sort kaptak az egyes professziók. (Így láthatóvá vált

például az ügyvédi, közjegyzői pálya nagyobb részaránya a többi szabad pályához képest.) A vasúti és postai szolgálatot nem az ipar-forgalmi ágazatokhoz, hanem a közszolgálathoz soroltuk.

A 7. táblázat főcsoportjainak a megoszlása azt az alapján véve nem túlságosan meglepő eredményt mutatja, hogy az egyetemi tanárok apái között a teljes népességi arányokhoz képest rendkívüli módon alulreprezentáltak az őstermeléshez tartozók. Hiszen az itteni 12,3% messze alatta marad az 1870 és 1900 között 68%-ról 62%-ra csökkenő országos részaránynak.⁴⁹ Ugyanakkor a kimutatott összesen 63,2%-kal óriási mértékben felülreprezentáltak a közszolgálati és értelmiségi szabad pályákon működők az 1870 és 1900 között 1,5%-ról 3,8%-ra növekvő arányukhoz képest. Az ipar-forgalmi ágazathoz soroltak pedig nagyjából népességi részarányuk körül, illetve inkább a fölött vannak képviselve az apák között. Az itteni 22,4%-ot ugyanis az 1870-es népszámlálás szerinti 12% és az 1900-as 24% közötti ívhez hasonlíthatjuk. Az összefoglaló ipar-forgalmi adaton belül az ipar picit alul-, a kereskedelem pedig lényegesen felülreprezentált az apák között.⁵⁰ Érdekes a közszolgálati, értelmiségi szabadpályás blokk belső megoszlása. Ennek a 63,2%-os szegmensnek csaknem a kilenczede a közszolgálathoz tartozott. A közszolgálaton belüli további tagolásunk ugyan nem egyezik meg teljesen egyetlen korabeli népszámlálás beosztásával sem – inkább azok kombinációja –, de részletessége miatt szükség esetén illeszthető azokhoz. A kategóriák kialakításánál alapvetően az intézményi szerkezetből indultunk ki, de tekintettel voltunk az életpályatípusokra is. Csoportosításunkat az a feltevésünk is befolyásolta, hogy a magyar közszolgálat már a dualizmus korában is professzionálisabb és szakmailag sokszínűbb annál, mint ahogy sokszor sommásan minősíteni szokták. Az egyes esetek besorolásánál nagy körültekintéssel jártunk el. Megvizsgáltuk, hogy az adott pályák milyen intézményi keretek között mozogtak, hogyan nézett ki ezen intézmények strukturális elhelyezkedése, mi volt a funkciójuk, s milyen volt az egyes álláshelyek szakmai jellege.

⁴⁹ Az 1870-es népszámlálástól az 1900-as népszámlálásig tartó, egyébként változásokkal teljes időszakot vettük összehasonlítási alapnak. A változó kategorizálások miatt persze nem problémátlan az összehasonlítás, de ennek részleteibe most nem bocsátkozhatunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy sajátos nézőpontunk miatt az 1900-as népszámlálásnál a segítő családtagok és a házi cselédek nélkül számított keresőket tekintettük 100%-nak.

⁵⁰ Egyébként, ha a források engednék, s módszertanilag meg tudnánk oldani, akkor nagyon izgalmas lenne az egyetemi professzorok apáinak ilyen-olyan, például ágazati megoszlását célszerű időpontokra nézve összehasonlítani az egyetemi hallgatók szüleinek hasonló megoszlásaival. Akkor láthatnánk, hogy a különböző körből jött egyetemet végzőknek, ha már addig eljutottak, mennyire hasonló vagy különböző esélyük volt elérni az egyetemi tanárságot.

7. táblázat.

AZ APÁK MEGOSZLÁSA ÁGAZATI, FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK SZERINT

	Ágazat, foglalkozási főcsoport	Az apák száma	Százalékban
	<i>Östermelés</i>	70	12,3
	Ipar, bányászat, kohászat, közlekedés	78	13,7
	Kereskedelem, vendéglátás	37	6,5
	Pénz és hitelélet	12	2,1
	<i>Ipar, forgalom összesen</i>	127	22,4
	Véderő	14	2,5
	Egyházi szolgálat	30	5,3
	Tanügyi szolgálat és tud. intézetek	122	21,5
	Igazságügyi szolgálat	30	5,3
	Egészségügyi igazgatás és szolgálat	22	3,9
	Földművelésügyi igazgatás és szolgálat	8	1,4
	Pénzügyi igazgatás	26	4,6
	Műszaki/ipari és keresk. igazgatás	10	1,8
	Egyéb közigazgatás	14	2,5
	Vasúti és postai szolgálat	41	7,2
	<i>Közszolgálat összesen (állam és önkormányzat)</i>	317	55,8
	Ügyvéd, közjegyző	23	4,0
	Orvos, fogorvos	6	1,1
	Gyógyszerész	6	1,1
	Mérnök, építész	5	0,9
	Állatorvos	1	0,2
	Irodalom, művészet	1	0,2
	<i>Értelmiségi szabadpálya összesen</i>	42	7,4
	Háztulajdonos, tőkepenzes, magánzó	1	0,2
	Egyéb	2	0,4
	<i>Egyéb összesen</i>	3	0,5
	<i>Bizonytalan, ismeretlen</i>	9	1,6
	<i>Mindösszesen</i>	568	100,0

A közszolgálat részletezésének eredménye a 7. táblázatból kiolvasható. Az összes apa több mint egyötöde a tanügyben, ezen a hagyományos, de a polgári korokban gyorsan növekvő, az elemitől az egyetemig ívelő területen működött. A közszolgálat tíz különböző – jobbára néhány százalékos – kategóriáját három nagyobb csoportba összevonva is tanulságos volt megnézni. Ezt az összevonást végeztük el a 8. táblázatban.

8. táblázat.

KÖZSZOLGÁLATI (ÁLLAMI, EGYHÁZI, ÖNKORMÁNYZATI) APÁK
EGYSZERŰSÍTETT ÁGAZATI MEGOSZLÁSA

Ágazat	Az apák száma	Százalékban az összes apához képest
Egyházi és tanügyi szolgálat	152	26,8
Egyéb hagyományos közszolgálat (véderő, igazságügyi, egyéb közig.)	58	10,2
Szakigazgatás, szakszolgálat (egészségügyi, földművelésügyi, pénzügy, műszaki/ ipari/ kereskedelmi, vasúti, postai)	107	18,8
Közzszolgálat összesen	317	55,8

Itt a legfigyelemreméltóbb sor az, amelyik azt mutatja, hogy az összes apa csaknem egyötödének pályája a szakigazgatás, szakszolgálat területéhez köthető. Ehhez a viszonylag kevesebb hagyománnyal rendelkező, de dinamikusan fejlődő típushoz soroltuk az egészségügyi, földművelésügyi, pénzügyi, műszaki, ipari, kereskedelmi szakigazgatást valamint a postai és vasúti szolgálatot.⁵¹

A tevékenységszerkezeti elemzésnek másik fontos szempontja a *foglalkozási viszony szerinti tagolás*. Itt alkalmazott kategorizálásunk is több dualizmuskori népszámlálás kombinációjából született. Ezekhez képest csupán egy „újításunk” van. A „Tisztviselő magánpraxissal” kategóriája empirikus bajlódásaink eredménye, de örömmel fedeztük fel *A Magyar család aranykönyvének* pályamutatójában is a „vegyes pályák” megnevezést a közpályák és szabad pályák között. (Ez a különbségtétel egyébként csak egy-két összefüggésben lesz érdekes.) A foglalkozási viszony szerinti megoszlást a 9. táblázat mutatja. Az önállóak részaránya az apák között 32,2%, s ez elmarad az össznépeségben belüli arányoktól, hiszen ott mindvégig 40% körül mozgott. Az önállóak részesedése az apák között akkor esne legközelebb az arányoshoz, ha a 7,9%-nyi „Tisztviselő magánpraxissal” kategóriát is inkább az önállóak közé számítanánk. (A vegyes pályák egzisztenciájának szerkezetét ismerve éppenséggel önállóságuk mellett is lehetne érvelni.) A tisztviselők a vegyes pályák nélkül 53%-kal – velük együtt 60,9%-kal – mindenképpen kiugró módon felülreprezentáltak, hiszen arányuk az össznépeségben folyamatosan növekedve még 1900-ban sem érte el a 4%-ot (3,8%). Nem ilyen nagy mértékben, de az „Alkalmazott, altiszt, művezető” kategória is erősen felülreprezentált. A magyar

⁵¹ Bár ez a magas részarány itt csak az egyetemi tanárok apáira vonatkozik, valószínűnek tartjuk, hogy ha egy-két dualizmuskori *Tisztai cím- és névtár* tartalmát ugyanezekkel a kategóriákkal elemeznénk, akkor a fenti értelemben vett szakigazgatásnak, szakszolgálatnak szintén meglepően magas s idővel növekvő arányát találánk.

keresőknek ez a növekvő csoportja csak 1900-ban éri el az 1%-ot, mégis ide sorolható az egyetemi tanárok atyáinak 3,7%-a. A többi kategória nem csupán erősen alulreprezentált, hanem szinte alig fordul elő. A segédszemélyzet, szak- és betanított munkás, iparossegéd, a hivatalszolga, a napszámos, a cseléd, illetve a szolga apák együttes aránya mindösszesen 1,6%. Ez – tekintetbe véve a foglalkozási viszony valószínűsíthető szociológiai tartományát – azt jelenti, hogy a széles értelemben vett középrétegeken aluli társadalmi csoportokból csak véletlenszerűen származik egy-egy egyetemi tanár. Az önálló, a tisztviselő, illetve az alkalmazott, altiszt, művezető apák együtt 96,8%-ot tesznek ki. (Ebből a szempontból 1,6% az ismeretlen.) Joggal gondolhatjuk tehát egyelőre, hogy az egyetemi tanárok szinte kivétel nélkül a társadalom középső vagy felső rétegeiből származtak.

9. táblázat.

AZ APÁK MEGOSZLÁSA FOGLALKOZÁSI VISZONY SZERINT

Foglalkozási viszony	Az apák száma	Százalékban
Önálló	183	32,2
Tisztviselő magánpraxissal	45	7,9
Tisztviselő	301	53
Alkalmazott, altiszt, művezető	21	3,7
Segédszemélyzet (szak- és betanított munkás, iparossegéd)	2	0,4
Hivatalszolga	4	0,7
Napszámos, cseléd, szolga	3	0,5
Ismeretlen	9	1,6
Összesen	568	100,0

A *munkaadók szerinti besorolást* viszonylag könnyen el tudtuk végezni. Csupán a tanügy területén, ott is főleg az elemi és polgári fokozatnál jelentett bizonyos nehézséget, hogy szétválogassuk az állami/egyházi/önkormányzati iskolákat. S természetesen itt is – ugyanúgy, mint az előbbi két kategorizálásnál – a 6 teljesen ismeretlen apán kívül maradt néhány besorolhatatlan, el nem dönthető eset. A 10. táblázat mutatja a végeredményt. Az apák egyharmada önálló, tehát nincs munkaadója. Egy másik egyharmadnak az állam a munkaadója. (Ezeknek 91,7%-a tisztviselői kategóriába tartozik.) Az utolsó egyharmadon három munkaadói kategória osztozik a következő sorrendben: egyház; törvényhatóság, község; magánvállalkozás, részvénytársaság, szövetkezet;

10. táblázat.
AZ APÁK MEGOSZLÁSA MUNKAADÓJUK SZERINT

Munkaadó	Az apák száma	Százalékban
Önálló	183	32,2
Egyház	77	13,6
Állam	193	34,0
Törvényhatóság, község	55	9,7
Magánvállalkozás, rt., szövetkezet	46	8,1
Ismeretlen, bizonytalan, egyéb	14	2,5
Összesen	568	100,0

Az egyház alkalmazásában állók kisebb részben maguk a lelkészek, nagyobb részben a tanügyi ágazatban különböző szinteken működő tanítók és tanárok. A törvényhatóságoknál, községeknél alkalmazottak döntően a szakigazgatási ágazatban (egészségügyi, műszaki/ipari, illetve pénzügyi ágazat), kisebb részben az egyéb közigazgatásnál (például községi jegyző) vagy a tanügyben szolgáltak mint tisztviselők, tanítók, tanárok. A magánvállalkozások alkalmazásában állók is döntően a tisztviselői kategóriába tartoztak. Ez egyébként 40 magántisztviselőt jelentett szemben a 304 fős köztisztviselői szegmenssel. A magán- és köztisztviselők aránya tehát 12% a 88%-hoz.

A magánvállalkozások, részvénytársaságok, szövetkezetek alkalmazásában álló apák és az önállóak együtt 40,3%-ot tettek ki. Ezzel a magánszférával szemben az összes közalkalmazott apa aránya 57,2%. Ha viszont átcsoportosítanánk a magánpraxissal is rendelkező tisztviselőket, azaz a két lábon álló vegyes pályás 7,9%-ot (lásd 9. táblázat) a magánszféra oldalára,⁵² akkor a magán- és a közszféra 48,2, illetve 49,3%-os aránya majdnem egyensúlyt mutatna.

Az ágazati tagolás foglalkozási viszony szerinti megoszlását, illetve fordítva, a foglalkozási viszony szerinti tagolás ágazati megoszlását a 11. táblázatban láthatjuk. Az őstermelő ágazathoz tartozó apák kétharmada volt önálló s egyharmada tisztviselő. Az ipar-forgalomnál háromnegyed rész volt az önállóak aránya, s 17,3%-nyi tisztviselő mellett 3,3% „Alkalmazott, altiszt, művezető” kategóriába sorolt apa is volt. A közszolgálati apák 94%-a tisztviselői, 4,4%-a pedig altiszt pályán működött. Az értelmiségi szabadpályás ágazatban majdnem mindenki önálló volt.

⁵² Őket ugyanis – döntéskényszerben – mint az államnál vagy az önkormányzatnál is alkalmazásban állókat a köztisztviselőkhez soroltuk. Ugyanakkor – amint azt már említettük – egzisztenciájuk szerkezetét tekintve lehetne érvelni önállóságuk mellett is.

11. táblázat.

AZ ÁGAZATI, FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORTOK MEGOSZLÁSA
FOGLALKOZÁSI VISZONY SZERINT (ABSZOLÚT SZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Ágazati foglalkozási főcsoportok	Foglalkozási viszony					
	Önálló	Tisztviselő	Alkalmazott altiszt, művezető	Egyéb	Ismeretlen, bizonytalan	Összesen
Östermelés	45 64,3 24,6 7,9	23 32,9 6,6 4,0	1 1,4 4,8 0,2	1 1,4 11,1 0,2	–	70 12,3
Ipar, forgalmi	97 76,4 53,0 17,1	22 17,3 6,4 3,9	5 3,9 23,8 0,9	2 1,6 22,2 0,4	1 0,8 11,1 0,2	127 22,4
Közzszolgálat	–	298 94 86,1 52,5	14 4,4 66,6 2,5	5 1,6 55,6 0,9	–	317 55,8
Értelmiségi szabad pálya	40 95,2 21,9 7,0	2 4,8 0,6 0,4	1 2,4 4,8 0,2	–	–	42 7,4
Egyéb	1 33,3 0,5 0,2	1 33,3 0,3 0,2	1 33,3 4,8 0,2	–	–	3 0,5
Ismeretlen, bizonytalan	–	–	–	1 11,1 11,1 0,2	8 88,9 88,9 1,4	9 1,6
Összesen	183 32,2	346 60,9	21 3,7	9 1,6	9 1,6	568 100,0

Megjegyzés: Az abszolút számok után következő, százalékos megoszlást adó sorok közül az első sornál az ágazathoz tartozó összes apa jelenti a 100 százalékot, a második sornál az adott foglalkozási viszonyhoz tartozó összes apa, a harmadik sornál pedig a teljes minta: 568 apa.

Másik irányban olvasva a táblázatot, megállapíthatjuk, hogy az önálló apák egy-negyede volt östermelő, tehát kisebb-nagyobb birtokos. Felük az ipar-forgalomhoz tartozott mint nagyiparos, nagyvállalkozó vagy kisiparos, illetve nagy- és kiskereskedő; 21,9%-uk pedig értelmiségi szabad pályán működött.

A táblázat celláinak legalsó sora azt mutatja, hogy az összes apának (568) hány százaléka tartozott az adott kategóriába. Abszolút első volt a „Közzszolgálati tisztviselő” kategória 52,5%-kal. Második helyen álltak az ipar-forgalmi ágazat önállói 17,1%-kal (iparosok, kereskedők). Harmadik és negyedik helyet foglalták el az östermelés önállói 7,9%-kal (kis- és nagybirtokosok), illetve az értelmiségi szabad pályán működők 7%-kal (ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök). Ezután jöttek az östermelés és az ipar-forgalom tisztviselői 4 és 3,9%-kal (egyrészt gazda-

tisztek, másrésről leginkább ipari és takarékpénztári tisztviselők.) Számottevő volt még a közszolgálati altisztek aránya 2,5%-kal. A többi cella részesedése 1% alatt maradt.

Az ágazatok és a foglalkozási viszony kombinációjából így kialakított kategóriák részesedés szerinti rangsorát a 12. táblázatban mutatjuk be. Ezeket a részarányokat az 1900-as népszámlálás által kimutatott országos arányokkal vetjük össze.⁵³ A harmadik adatoszlopban azt tüntettük fel, hogy az apák közötti reprezentáció hányszorosa a kategória összes keresői közötti részesedésnek. (Az egynél kisebb szám tehát alulreprezentáltságot jelent, s minél kisebb a szám, annál inkább.)

12. táblázat.

A TEVÉKENYSÉGSZERKEZETI CSOPORTOK APÁK KÖZÖTTI RÉSZESÉDÉSÉNEK RANGSORA AZ ÖSSZES KERESŐVEL ÖSSZEETVE (1900-AS NÉPSZÁMLÁLÁS)

	Tevékenységszerkezeti kategóriák	Az apák között százalékban	Az 1900-as népszámlálás keresői között	A felül-, illetve alulreprezentáltság mértéke/hányadosa
1.	Közszolgálati tisztviselő	52,5	2,4	21,90
2.	Ipar-forgalmi önálló	17,1	8,9	1,90
3.	Östermelés, önálló	7,9	27,4	0,30
4.	Értelmiségi szabadpályák	7,0	0,3	23,00
5.	Östermelés tisztviselői	4,0	0,2	20,00
6.	Ipar, forgalom tisztviselői	3,9	1,1	3,50
7.	Közszolgálati altisztek	2,5	0,4	6,30
8.	Ipari, forgalmi altisztek	0,9	0,6	1,50
9.	Közszolgálati egyéb (őr, szolga, segédzemélyzet)	0,9	1,2	0,75
10.	Összes többi	1,6	57,5	0,03

Táblázatunk harmadik adatoszlopában szereplő hányadosok nagysága alapján újabb rangsort állíthatunk fel, amelyik azt a sorrendet mutatja, hogy egy tevékenységszerkezeti csoport mennyire felül- vagy alulreprezentált az apák között az összes kereső közötti arányokhoz képest.

⁵³ Ezt a fajta kategorizálást ekkor alkalmazták először következetesen. A 100%-nak tekintett összes keresőt itt is segítő családtagok és házi cselédek nélkül értjük. Felhasználtuk Kövér György számításait (Kövé 2001a. 83).

13. táblázat.

A TEVÉKENYSÉGSZERKEZETI CSOPORTOK APÁK KÖZÖTTI REPREZENTÁCIÓJÁNAK
RANGSORA AZ ÖSSZES KERESŐHÖZ VISZONYÍTVA

Tevékenységszerkezeti kategóriák		A felül- vagy alul-reprezentáltság hányadosa
1.	Értelmiségi szabadpályák	23,0
2.	Közszolgálati tisztviselők	21,9
3.	Östermelés tisztviselői	20,0
4.	Közszolgálati altisztek	6,3
5.	Ipari, forgalmi tisztviselők	3,5
6.	Ipari, forgalmi önállók	1,9
7.	Ipari, forgalmi altisztek, művezetők	1,5
8.	Közszolgálati egyéb (ór, szolgál, segédszemélyzet)	0,9
9.	Östermelés, önálló	0,3
10.	Összes többi	0,03

Az eredmény részben közhelyszerű, másrészt viszont éppenséggel nem az. Az értelmiségi szabad pályák és a közszolgálati tisztviselői pályák magas reprezentációja nem meglepő. Az östermelői tisztviselői pályáknak az előbbiekhöz közel eső dobogós helyezése már érdekesebb. Az adatokat gyűjtögetve sokszor éreztük, hogy lám milyen sok itt a gazdatisztféle. Aztán az adatok tevése-vevése, ilyen-olyan kategorizálgatása során fakulni kezdett ez az erős impresszió. Most azonban láthatjuk, hogy ez a 19. század középső harmadában olyan jelentősnek látszó értelmiségi csoport a számarányához képest igen jelentékeny szerepet játszott az egyetemi tanárság mint magas értelmiségi csoport rekrutációjában is. Tovább haladva a rangsorban, következik az altiszti csoport, amelynek erős mobilitását – főleg a két világháború közötti időszakra nézve – gyakran szoktuk emlegetni, mégis meglepetés, hogy a közszolgálati altisztek reprezentációja az 1846 és 1914 között született egyetemi tanárok csoportjában nemcsak az östermelés önállóinál, hanem még az ipar-forgalmi önállóaknál is magasabb, sőt meghaladja az ipar-forgalmi tisztviselőkéét is.

Az apák tevékenyszerszerkezeti megoszlásának időbeli változása

Az egyes ágazatokban működött apákat az egyetemi tanárrá lett fiuk születése szerint három csoportra tagolva a 14. táblázatban az „Östermelés” sorban azt a tendenciát láthatjuk, hogy az 1875 előtt születettek apáinak csoportjához képest a második oszlopban erős a részaránycsökkenés, s ez így marad az 1890 után világra jöttek apáinál is. Az ipar-forgalmi ágazathoz tartozó apák aránya két lépésben csökkent, előbb mérsékelten, majd drasztikusan. Hasonló módon két lépésben, de más irányban változott a közszolgálati pályákon működő apák aránya. A növekedés előbb mérsékelt, majd a harmadik oszlopban erőteljesebb. Az értelmiségi szabadpályás apák részesedése pedig fokozatosan a duplájára nőtt. A közszolgálati finomabb részletezése azt mutatja, hogy az egyházi és tanügyi pályán haladó apák magas aránya alig változott, a hagyományos közszolgálatiaké is csak mérsékelten. A közszolgálati arány növekményét majdnem teljes egészében a szakigazgatási, szakszolgálati pályákon működők adták.

14. táblázat.

AZ APÁK ÁGAZATI, FOGLALKOZÁSI FŐCsoportos megoszlásának változása
A FIÚK SZÜLETÉSI ÉVE SZERINT

Az apák ágazati besorolása	A fiúk születési éve						Összesen	
	–1875		1876–1890		1891–			
Östermelés	27	16,6	28	11,0	15	10,0	70	12,3
Ipar, forgalom	48	28,4	63	24,8	16	11,0	127	22,4
Egyházi és tanügyi szolgálat	46	27,2	69	27,2	37	25,5	152	6,8
Hagyományos közszolgálat	16	9,5	25	9,8	17	11,7	58	10,2
Szakigazgatás, szakszolgálat	21	12,4	43	16,9	43	29,7	107	18,8
Közszolgálat összesen	83	49,1	137	53,9	97	69,0	317	55,8
Értelmiségi szabadpálya	8	4,7	20	7,9	14	9,7	42	7,4
Egyéb	–		2	0,8	1	0,7	3	0,5
Bizonytalan, ismeretlen	3	1,8	4	1,6	2	1,4	9	1,6
Összesen	169	100,0	254	100,0	145	100,0	568	100,0

Érdekesen rímel ezekre a tendenciákra a foglalkozási viszony és a születési évek keresztátlója (15. táblázat). Eszerint fokozatosan csökkent az önállóak részaránya. Emléztetünk rá, hogy az önállóak 77,6%-a a szintén csökkenő őstermeléshez és az ipar-forgalmi ágazathoz tartozott. (A többi önálló szabadpályás értelmiségi volt.)

15. táblázat.

AZ APÁK FOGLALKOZÁSI VISZONYÁNAK MEGOSZTLÁSA A FIÚK SZÜLETÉSI ÉVE SZERINTI CSOPORTOKBAN (LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák foglalkozási viszonya	Az egyetemi tanár fiúk születési éve						Összesen	
	–1875		1876–1890		1891–			
Önálló	63	37,3	87	34,3	33	22,8	183	32,2
Tisztviselő	96	56,8	153	60,2	97	66,9	346	60,9
Alkalmazott, altiszt, művezető	4	2,4	7	2,8	10	6,9	21	3,7
Egyéb (segédszemélyzet, napszámos, cseléd, szolga)	2	1,2	4	1,6	3	2,0	9	1,6
Ismeretlen	4	2,4	3	1,7	2	1,4	9	1,6
Összesen	169	100,0	254	100,0	145	100,0	568	100,0

A tisztviselők részesedése viszont idővel egyre nőtt. Tudjuk, hogy 86,2%-uk a szintén növekvő közszolgálati ágazathoz tartozott. Figyelemre méltó még, hogy az egyébként csekély létszámú „Alkalmazott, altiszt, művezető” kategóriához tartozó apák részaránya csaknem megháromszorozódott.

Összefoglalva a két táblázat eredményeit biztosan állíthatjuk, hogy csökkent az őstermelő és az ipar-forgalmi önálló apák, azaz a nagy- és kisbirtokosok, nagy- és kisiparosok, valamint a nagy- és kiskereskedők részaránya. Növekedett viszont a közszolgálati tisztviselő és a szabadpályás értelmiségi apák, valamint az altiszt apák részesedése. Hogyan értelmezhetjük ezeket a tendenciákat? Több irányba is indulhatunk. Vélelmezhetjük, hogy az egyetemi tanári pozícióba kerülés szempontjából növekedett a rekrutációs háttér intellektualizáltságának, a hozott kulturális tőkének a jelentősége. (Láttuk, hogy az értelmiségi szabadpályásokhoz hasonlóan növekvő csoportnak, a közszolgálati tisztviselők csoportjának a dinamizmusát a szakigazgatási, szakszolgálati tisztviselők adták.) Ha ez így van, akkor még jelentősebbnek tűnik az altishti csoport növekvő mobilitási energiája. Ez viszont arra figyelmeztet, hogy a pontos értelmezéshez tekintetbe kellene venni a kibocsátó csoportok aspirációit is. (Ehhez azonban most nincsenek eszközeink.)

Másrészt gondolhatunk arra is, hogy az intellektualizáltabb csoportok, rétegek abszolút számának a növekedése a társadalomban mint közvetlenebb merítési bázis bővülése rontotta a kevésbé intellektualizált rétegekből, a kisbirtokosok, kisiparosok és kiskereskedők közül jövők esélyeit. Mondhatjuk, hogy kevésbé volt szükség erre a viszonylagosan külső forrásra. Az egyetemi tanárságnak ezt az enyhén zártabbá válását csak kis részben ellensúlyozta az altiszt apák arányának a növekedése.

Ne feledjük azt sem, amit közvetve már korábban bizonyítottunk az izraelita, illetve a zsidó származású tanárok esetében, hogy a kultusztárca 1920 után a kinevezéseknél minden jel szerint diszpreferálta a zsidó, illetve zsidó származású tanárokat. A korábban kinevezett zsidó származású tanárok egyharmadának az apja az ipar-forgalom kereskedelmi ágazatában önállóként működött, s ők valamennyien még 1890 előtt születtek. Kisebb mértékben ez is összetevője a fentebb leírt tendenciáknak.

Először meglepődtünk, amikor az apák ágazati és foglalkozási viszony szerinti megoszlását nem az egyetemi tanár fiúk születési éve, hanem az egyetemi tanári kinevezések időpontja alapján tagolva készítettük el. Jóllehet ekkor is ugyanazokban a sorokban volt az időbeli részaránycsökkenés vagy -növekedés, azonban a változás mértéke jóval kisebb, görbéje laposabb volt. A megoldást a különböző egyetemi tanári csoportoknak a kinevezésük idején betöltött eltérő életkorában találtuk meg. A számunkra most fontos sorokat, megoszlásokat a 16. táblázatban mutatjuk be. Az apák azon ágazati, illetve foglalkozási viszony szerinti kategóriáiban, ahol a fiúk születési éve alapján fokozatos részaránycsökkenést állapítottunk meg (14. és 15. táblázat: őstermelés, ipar-forgalom, illetve önállóak), most azt láthatjuk, hogy az innen jövő fiúkat kisebb arányban nevezték ki 35 éves koruk előtt egyetemi tanárnak, illetve a kinevezések nagyobb arányban tolódtak 45 éves kor utánra. Az apák azon kategóriáiban viszont, ahol a fiúk születési éve szerint fokozatos részaránynövekedést észleltünk (közzszolgálat, értelmiségi szabad pályák, tisztviselőpályák általában, valamint az altishti és az alatti foglalkozási viszonyok), a közülük származókat általában nagyobb arányban nevezték ki 35 éves koruk előtt egyetemi tanárnak, s a kinevezés kisebb arányban maradt 45 éves koruk utánra. (Az értelmiségi szabadpályás apák fiai csak részben feleltek meg ennek az összefüggésnek.)

16. táblázat.

AZ APÁK ÁGAZATI ÉS FOGLALKOZÁSI VISZONY SZERINTI CSOPORTJAINAK
MEGOSZLÁSA A FIÚK EGYETEMI TANÁRI KINEVEZÉSKOR BETÖLTÖTT ÉLETKORA
ALAPJÁN (LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

	A fiúk életkora az egyetemi tanári kinevezéskor						Összesen	
	35 éves korig		36–45 éves korig		46 éves kortól			
<i>Az apák ágazati besorolása</i>								
Östermelés	14	20,0	30	42,9	26	37,1	70	100,0
Ipar, forgalom	31	24,4	50	39,4	46	36,2	127	100,0
Közfoglalat összesen	92	29,0	149	47,0	76	23,0	317	100,0
Értelmiségi szabadpályák	8	19,0	26	61,9	8	19,0	42	100,0
<i>Az apák foglalkozási viszonya</i>								
Önálló	36	19,7	84	45,9	63	34,4	183	100,0
Tisztviselő	99	28,6	158	45,7	89	25,7	346	100,0
Összes egyéb (altiszt stb.)	11	36,7	14	46,7	5	16,7	30	100,0

Lényegében tehát a 16. táblázat is megerősíti azt az összefüggést, amit az apai pályák intellektualizáltságáról korábban mondtunk. A rekrutációs háttér, a hozható kulturális tőke nemcsak azt befolyásolhatta, hogy lett-e valakiből professzor, hanem azt is, hogy ezt a kinevezést fiatalabb vagy inkább idősebb korában érte el. Azt a tényt pedig, hogy az altiszt és az alatti – kis létszámú – kategória mutatói a legjobbak az egyetemi tanári kinevezéskor betöltött életkor szerint, magyarázhatnánk úgy is, hogy ebből a körből csak a leginkább átütő tehetségek jutottak el a professzori kinevezésig. Mivel azonban ez lényegében megállapíthatatlan, ismét csak arra szorítkozhatunk, hogy utalunk ennek a körnek a mobilitási energiáira, s az innen kilépők erős aspirációira.

Az apák iskolázottsága, képzettsége (A kulturális tőke)

Bizonyos, hogy az egyetemi tanári pálya szempontjából rendkívül fontos az ott-honról kapott, a családból hozható kulturális tőke. Már az előző fejezetben is tettünk megállapításokat az apák egyes csoportjai intellektualizáltságának fokáról. Ennek egyik fontos, viszonylag jó mutatója az iskolai végzettség, a képzettség szintje. Ebben a fejezetben tehát professzoraink apáinak iskolai végzettségével,

képzettségével fogunk foglalkozni. Azt reméljük, hogy empirikusan is alá tudjuk támasztani azt, amit előbb csupán a társadalomtörténeti tapasztalat rutinjával mondtunk.

Közbevetőleg nem kerülhetjük meg az anyák szerepének kérdését. Tudjuk általában is, de számos egyetemi tanári élettörténetből konkrétan is, hogy az anyák sokszor döntő módon befolyásolták az útra bocsátó családok kulturális miliójét, intellektuális színvonalát, az érdeklődés irányát, az aspirációk erejét. Most és itt azonban nem tudunk érdemben foglalkozni ezzel a szemponttal.⁵⁴ Maradunk tehát az apák képzettségének a bemutatásánál. Az ehhez szükséges adatokat is elég keservesen filologizáltuk össze. Sőt alkalmanként logikai úton állítottuk elő. A kiindulópontot itt is az életrajzi és egyéb lexikonok adták. Később nagy mennyiségű iskolai almanachot, évkönyvet, iskolatörténetet néztünk át ebből a szempontból is. Legszisztematikusabban derítettük fel és bogarásztuk át a felsőoktatási intézmények, akadémiák, egyetemi karok megjelent névsorait, valamint a már emlegetett, Szögi László szerkesztésében megjelenő kitűnő sorozatot a magyarországi diákok külföldi peregrinációjáról. A logikai megoldást pedig az jelentette, hogy ha jó ismereteink voltak az apák pályájáról, akkor a korabeli jogrend és jogszokások ismeretében, a képzettségi előírások pontos feltárásával nagy biztonsággal, de legalábbis jó közelítéssel meg tudtuk becsülni, sőt meg tudtuk állapítani az apák iskolai végzettségét.

Viszonylag könnyebb dolgunk volt a *felsőfokú képzéssel*. Ha például egy apa ügyvédi, bírói, ügyészi, közjegyzői, jogakadémiai tanári pályát futott be, ha pénzügyi, rendőrségi, postai fogalmazóként, állampénztári segédpénztárosként, MÁV-titkárként kezdte vagy folytatta, akkor biztos, hogy a budapesti vagy a kolozsvári egyetem jogi karán, valamelyik királyi jogakadémián, protestáns kollégiumi jogi tagozaton, esetleg külföldi egyetemen folytatott jogi stúdiumokat, s mindenképpen valamilyen, az adott időpontban érvényes felsőfokú jogi képzést szerzett. Ha orvosként működött, akkor orvosi végzettsége volt. A mérnöknek, városi almérnöknek, a MÁV műszaki tanácsosnak, a selmecbányai akadémiai tanárnak, az uradalmi mérnöknek Selmecbányán, a budapesti Műegyetemen vagy annak valamelyik jogelődjénél, esetleg külföldi főiskolán, egyetemen szerzett felsőfokú műszaki képzése volt. A református és az evangélikus lelkészek akadémiaira, esetleg külföldi egyetemre jártak, s lelkészképzítő vizsgát tettek. A gimnáziumi és reáliskolai tanárok közül azok, akiknek pályájuk korábban, az ötvenes, hatvanas

⁵⁴ Gyűjtjük ugyan az anyákra vonatkozó adatokat is, sajnos azonban ez az adatsorunk még mindig meglehetősen lukacsos. Sőt kétséges, hogy erről tudunk-e valaha is statisztikusan megalapozott kerekded elemzést adni.

években indult, nem biztos, hogy jártak egyetemre. Van, aki csak valamilyen akadémiai tagozaton tanult, de a tanári képesítő vizsgát ők is letették. Komplikált és változó a gazdatisztek, erdészek, gyógyszerészek képzésének kérdése is, de a változó jogszabályok és a konkrét adatok figyelembevételével ezeket is tisztázni tudtuk.

Biztosan tudjuk, hogy *nyolc középiskolai osztályt végzett*, akinek a pályája például MÁV-ellenőrtől főellenőrig, adóhivatali számellenőrtől számvevőszéki igazgatóig, pénzügyminisztériumi számtiszttól számtanácsosig, adószedőtől adóhivatali ellenőrig, postatakarékpénztári pénztárnoktól irodaigazgatóig, fővárosi adószámviteli számvizsgálótól adószámviteli hivatali főnökségig ívelt. Egyszersmind azt is állíthatjuk, hogy nem is volt ennél magasabb (legalábbis befejezett) iskolai végzettségük. Legfeljebb az állásukhoz előírt tanfolyamot vagy vizsgálatot teljesítették még.

Bizonyosan tudjuk azt is, hogy *legalább négy középiskolai osztályt végzett*, aki a pályáján például segéd-telekkönyvvezetőtől telekkönyvvezetőig, törvényszéki vagy árvaszéki írnoktól irodatisztig, MÁV-állomásfelügyelőtől állomás-előljáróig, vasúti kalauztól főkalauzig, mozdonyvezetőtől főmozdonyvezetőig jutott el. A községi jegyzői vagy körjegyzői állások 1883-tól legalább hat középiskolai osztályhoz voltak körve, de őket is mind a „négy polgári vagy befejezetlen középiskola” végzettségi kategóriába soroltuk volna, ha konkrétan ki nem derül a négy jegyző apa közül háromról, hogy teljes középiskolája volt.⁵⁵ Önálló kategóriaként vettük fel a *tanítóképző* elvégzését a tanítói és a polgári iskolai tanítói képzettséggel együtt. Tudjuk ugyan, hogy az ötvenes-hatvanas években, sőt később is még sok a bizonytalanság. Sokan néhány középiskolai osztály elvégzése után kerültek a tanítói pályára. A képesítő vizsgát azonban valami módon nekik is le kellett tenniük. Egyébként a felsőbb népiskolai és a polgári iskolai tanítóképzés alapját is a mind rendezettebb tanítóképzők adták.⁵⁶ Végeredményben az összes tanítói pályán működő apát végzettség szerint ebbe a kategóriába soroltuk. A kategóriák összevonásánál pedig értelemszerűen valamennyien „a nem teljes középiskolát végzetek” csoportjába kerültek.

Az iparosmesterek egyrészt különböző időpontokban, eltérő feltételek mellett indultak pályájukon, másrészt különböző jogállású és lélekszámú településeken működtek.⁵⁷ Így képzettségük sem lehetett teljesen egyforma, mégis az iparosmes-

⁵⁵ Sőt egyikük a nagyváradi jogakadémiára is járt egy évet. A jegyzők egy részénél az előírtnál magasabb képzettséget több alkalommal észleltünk. Például a kalocsai gimnázium 1910-es iskolatörténetében az 1865 és 1910 között érettségizettek későbbi állásai között többször is előfordul a községi jegyzőség (Tóth M. 1910. 155–189).

⁵⁶ Főiskolai szintű polgári iskolai *tanár*képzés csak 1900-tól volt.

⁵⁷ Majdnem felük szabad királyi vagy később törvényhatósági jogú városban élt s csak 15–20%-uk üzte az ipart kiváltság nélküli településen, kisközségben vagy 3000 fő alatti faluban.

tereket általában az „Alsó fokú szakképzettség, tanonciskola, alsófokú szakiskola” kategóriája alá rendeztük. (Eltekintve néhány, az előkerült adatok szerint egyértelműen máshová tartozó s néhány bizonytalan esettől.)

A kisbirtokos földműveseket többnyire úgy vettük számba, mint akik a *népiskola* több-kevesebb osztályát végezték. Néhány falusi kereskedő is ebbe a kategóriába került. Összesen 15 olyan esetünk maradt, ahol semmi fogódzónk nem volt a végzettség, képzettség megállapításához. Végül a kategorizált eseteken belül is van egy blokk, amelyiknél kicsit erősebb a bizonytalanság. A népiskolához s az alsó fokú szakképesítéshez soroltak között is vannak ilyenek, de a 64 bizonytalanként kezelt eset között a legnagyobb csoportot 42 apával azok képezik, akiket így határoztunk meg: „Kevés az adat, de a középiskola több-kevesebb osztálya valószínűsíthető”. Legnagyobb részük vagyonosabb városi kereskedő, kisebb részük tehetősebb városi iparos vagy kisebb úri birtokos. Ezeknél van nyom a középiskolázásra, de a bizonyossághoz, illetve a mérték megállapításához egyelőre kevés adatot találtunk. A bemutatott kategorizálás alapján az apák iskolai végzettség szerinti megoszlását a 17. táblázat mutatja.

A továbbiakban célszerűnek ítéltük ezt a részletező, széttagolt táblázatot bizonyos összevonásokkal nagyobb kategóriák alá rendezni. Ennek részeként a bizonytalanságuk miatt külön kezelt sorokat is egyesítettük a megfelelő csoportokkal. Az így kialakult végzettségi szintek szerinti megoszlást a 18. táblázatban láthatjuk.

A kulturális tőkével legjobban ellátott felsőfokú végzettségűek tehát az apák felét teszik ki. Nem hozna sok újat, ha azt taglalnánk, hogy ez hányszorosa annak a részaránynak, amennyien az egész magyarországi társadalomban felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. Érdekesebb lehet a felsőfokú végzettségűek belső szerkezetével foglalkozni. Nem meglepő, hogy a felsőfokon képesített apák között a sort a jogvégzettség vezetik. Némileg meglepő azonban, hogy az erős második helyen az orvosi képesítéssel bíró apák vannak. Módszertanilag nem egyszerű a felsőfokú végzettségű apák képzettségi típusok szerinti szerkezetét korrekt módon összevetni az adott időszakban folyamatosan változó országos arányokkal. A jól argumentált részletes bizonyítástól most eltekintve is felhívhatjuk azonban a figyelmet néhány nyilvánvaló jelenségre. A professzorok apái között például a katonai végzettségűek egyértelműen alulreprezentáltak a társadalomban meglévő arányukhoz képest. Ugyanakkor a jogászok általában nincsenek túlreprezentálva. Csupán egyes jogi pályáknak volt viszonylagosan kiemelkedő részesedésük, nevezetesen a bíróknak és a jogtanároknak. Általában a hittudományi képesítést szerzettek szerepe is arányosnak mondható. Ha azonban tudjuk, hogy a római katolikus lelkészek értelem szerűen nem szerepelhetnek az apák között, s gyakorlatilag a protestánsokon kívül csak egy görög katolikus lelkész és egy rabbi apánk van, akkor azt mondhat-

17. táblázat.

AZ APÁK MEGOSZTLÁSA ISKOLÁZOTTSÁG, KÉPZETTSÉG SZERINT

Iskolázottság, képzettség (szint és típus)	Az apák száma	Százalékban
Adathiány miatt megállapíthatatlan	15	2,6
Kevés az adat, de népiskolai osztályok valószínűsíthetők	13	2,3
Kevés az adat, de valamilyen alsófokú szakképzettség valószínűsíthető	8	1,4
Kevés az adat, de a középiskola több-kevesebb osztálya valószínűsíthető	42	7,4
Kevés az adat, de valamilyen felsőfokú képzettség valószínűsíthető	1	0,2
Népiskolai osztályok	40	7,0
Alsófokú szakképzettség, tanonciskola, alsófokú szakiskola	53	9,3
Polgári iskola vagy valamilyen befejezetlen középiskola	19	3,3
Tanítóképző, tanítói képzettség, polgári iskolai tanítói képzettség	35	6,2
Valamilyen középszintű szakiskola	4	0,7
Befejezett általános jellegű középiskola (gimnázium, reáliskola)	53	9,3
<i>Főiskola, akadémia, egyetem, felsőfokú képzés</i>		
Hittudományi	39	6,9
Bölcsészettudományi	26	4,6
Természettudományi	17	3,0
Jogi	85	15,0
Orvosi, gyógyszerészi	53	9,3
Műszaki	33	5,8
Mezőgazdasági, erdészeti, állatorvosi	22	3,9
Katonai	6	1,1
Művészeti és egyéb	4	0,7
Összesen	568	100,0

18. táblázat.

AZ APÁK ISKOLAI VÉGZETTSÉGÉNEK SZINTJEI

Iskolai végzettség szintje	Az apák száma	Százalékban
Népiskolai osztályok	53	9,3
Alsófokú szakképzettség	61	10,7
Nem teljes középiskola	96	16,9
Befejezett középiskola	57	10,0
Felsőfokú végzettség	286	50,4
Adathiány miatt megállapíthatatlan	15	2,6
Összesen	568	100,0

juk, hogy a protestáns lelkészek viszont erősen túlreprezentáltak. Kicsit hasonló a helyzet a bölcsész-természettudományi végzettségű csoport esetében. Nagyjából arányos jelenlétük mögött – többek között a római katolikus iskolák szerzetes tanársága okán – a református és az evangélikus tanárok aránya kiemelkedő. A legnagyobb mértékben felülreprezentált felsőfokú végzettségű csoport azonban az orvosoké. (Döntően egyetemi tanárokkal, kórházigazgatókkal, tiszti orvosokkal és katonaeorvosokkal.)

A befejezett középiskolát teljesítő apák aránya kereken 10% volt, a nem teljes középiskolát, de legalább négy polgárit, négy gimnáziumi vagy reáliskolai osztályt, illetve a tanítóképzőt végzett apák pedig 16,9%-ot tettek ki. A diplomás apákat is ideszámítva tehát az egyetemi tanárok 77,4%-a olyan családból jött, ahol az apáknak több-kevesebb középiskolai tanulmányaik okán volt valamennyi gyakorlatuk az elvontabb stúdiumokban. Az absztrakciók világában való jártasság révén is folyamatosan aktualizálódó művelődési inspirációk fontos összetevői lehetnek a leendő professzorok otthonról hozott kulturális tőkéjének. Az apák 10,7%-ának volt valamilyen alsófokú szakképzettsége, s csak 9,3%-ukról mondhatjuk, hogy csupán több-kevesebb népiskolai osztályt végeztek. Összességében a professzori kar minden bizonnyal az egyik legiskolázottabb rekrutációs háttérű középosztályi csoport volt.

Az iskolázottsággal kapcsolatos kereszttáblák közül azokról, amelyeket a tevékenységszerkezeti kategóriákkal kombináltunk, röviden annyit mondhatunk, hogy alátámasztották azt, amit korábban az egyes ágazatok, illetve foglalkozási viszony-típusok intellektualizáltságának fokáról gondoltunk. Az értelmiségi szabad pályák értelemszerűen magasán iskolázottak, de így van ez a közszolgáltatnál is. A szabad pályák 100%-a mellett a felsőfokú végzettségűek aránya a legnagyobb – legalább 90% körüli – az egyházi szolgálatban, a legtöbb szakigazgatási ágban és az igazságügyi szolgálatban. A tanügyi pályán működő apáknál ez az arány 69,7%, a pénzügyi szolgálatban viszont már csak 42,3%, az egyéb közigazgatásban 28,6, végül a postai és vasúti pályákon mindössze 24,4%.⁵⁸ Az östermelés és az iparforgalmi ágazat apái viszont valóban alacsonyabban iskolázottak. Foglalkozási viszony szerint pedig a tisztviselők magasabban képzettek, mint az önállóak és az egyéb kategóriához soroltak.

Jól leírható szerkezetet mutat az iskolázottság és a felekezeti hovatartozás összefüggése. A népiskolai osztályokat végzetteknel lényegében nincs eltérés a római katolikusok és a protestánsok reprezentációja között. Az alsófokú szakképzettség-

⁵⁸ A pénzügyi szolgálatban is, kiváltképpen azonban a vasútnál és a postánál megfelelő rátermettséggel, gyakorlattal nyolc középosztályos iskolázottsággal is el lehetett jutni csaknem a legfelső pozíciókig.

gel bírók között (iparosok) viszont erősen felülreprezentáltak a római katolikusok, s alulreprezentáltak a protestánsok. (Főleg az evangélikusok.) A római katolikus iparosok csoportja – az összes apák 8,1%-a – az egyetemi tanári rekrutációban fontos szerepet játszó szociokulturális típusnak tűnik, amelyet később majd szükséges alaposabban elemeznünk. A nem teljes középiskolát végzetteknél is, de főleg a befejezett középiskolával rendelkezőknél a római katolikusok reprezentációja átlag feletti, a protestánsoké átlag alatti. A felsőfokon képzett apák között fordított a helyzet. Itt a protestánsok, főleg az evangélikusok erősen felülreprezentáltak. Az ide tartozó apák közül minden ötödik evangélikus. A két protestáns felekezet együttes részesedése a diplomás apák körében 43,7%-os. Ennek a magas protestáns reprezentációnak egyik magyarázó eleme a hittudományi végzettségű lelkész apák nagy száma. A református diplomás apák egyharmada lelkész, az evangélikusoknál pedig majdnem egyötöd ez az arány. Ha nincs is ennek a csoportnak akkora szerepe az elit értelmiség rekrutációjában, mint Németország jelentős részén a Pfarrhausnak, mégis érdemes lesz ezt a szociokulturális elemet gondosan felderíteni.⁵⁹ A reformátusok reprezentációja egyébként magasabb még a bölcsész-természettudományi végzettségűeknél, s nagyon alacsony a műszaki és a mezőgazdasági diplomások között. Az evangélikusok 20–25%-os részaránnyal, tehát átlagos létszámukhoz képest igen erősen vannak képviselve az orvosi, műszaki és mezőgazdasági képzettségű apák között. Bár ez a realitásban jártasabb evangélikus értelmiségi csoport összességében nem nagy létszámú, mégis nagyon jól megragadható, jellegzetes szociokulturális elemet jelentett. (Erre már korábban utaltunk.) A legnépesebb diplomás csoport, a jogászok felekezeti megoszlása teljesen az átlagnak megfelelő. (Eltekintve itt is, mint más diplomás típusoknál az izraeliták hiányától, aminek okaira már utaltunk.)

Az apák iskolai végzettségi szintjei szerinti megoszlást a fiúk születési helyével, annak rendi és polgári kori jogállásával, lélekszámával összevetve azt tapasztaltuk, hogy a műveltségi és az urbanizációs lépcsők között erős összefüggés, lényegében megfelelés volt. Hozzátennivalónk csak annyi van, hogy a nem teljes középiskolát végzett és a hittudományi képzettségű apák kicsit erősebben vannak reprezentálva a kiváltság nélküli településeken, kisközségekben, illetve a 3000 fő alatti községekben. Ez egyszerűen magyarázható a falusi tanítók és lelkészek szerepével. A lelkészek mellett valószínűleg a falusi tanítósággal is külön kell majd foglalkoznunk, mint sajátos szociokulturális kibocsátó közeggel.

Már az apák tevékenységszerkezeti szempontú vizsgálatánál láttuk a fiúk születési éve szerint azt a finom eltolódást, hogy a később születettek apái között csökkent a kevésbé intellektualizáltnak vélt kategóriák reprezentációja, s ugyan-

⁵⁹ Franz 1957, Franz 1972.

akkor kissé nőtt az intellektualizáltabbnak gondolt csoportoké. Ezt a történeti tendenciát most egy keményebb mutató, az apák iskolai végzettségi szintje alapján is vizsgálhatjuk.

19. táblázat.

AZ APÁK ISKOLAI VÉGZETTSÉGÉNEK MEGOSZLÁSA A FIÚK SZÜLETÉSI ÉVE SZERINT
(LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák iskolai végzettségének szintje	A fiúk születési éve						Összesen	
	–1875		1876–1890		1891–			
Népiskolai osztályok	19	11,2	23	9,1	11	7,6	53	9,3
Alsófokú szakképzettség	22	13,3	30	11,8	9	6,2	61	10,7
Nem teljes középiskola	27	16,0	49	19,3	20	13,8	96	16,9
Befejezett középiskola	12	7,1	27	10,6	18	12,4	57	10,0
Felsőfokú végzettség	84	49,7	119	46,8	83	57,2	286	50,3
Adathiány miatt megállapíthatatlan	5	3,0	6	2,4	4	2,8	15	2,6
Összesen	169	29,8	254	44,7	145	25,5	568	100,0

A táblázatban vannak egy irányban változó és kicsit ellentmondásosabb sorok is. A csak népiskolai osztályokba járt és az alsófokú szakképzettséggel rendelkező apák aránya korosztályonként fokozatosan, s végeredményben jelentősen csökkent. Nem ilyen egyértelműen, de végül is valamelyest csökkent a nem teljes középiskolát végzett apák részesedése is. Mindezzel szemben fokozatosan és erősen nőtt a nyolc középiskolai osztályt kijárt apák reprezentációja, s végeredményben számottevően emelkedett a diplomás apák részaránya is. Összességében – főleg az 1890 után született professzorok korosztályában – jelentősen nőtt az iskolázottabb apák aránya. A középiskolába egyáltalán nem járt apák együttes részesedése viszont 24,2%-ról 13,8%-ra csökkent. Ez egyértelműen mutatja a családok tudástőkéjének fokozódó szerepét az egyetemi tanári rekrutációban. Az otthonról hozott tudástőke jelentőségét markánsan bizonyítja az is, ha megnézzük, hogy a különböző iskolázottsági szintű apák fiait hány éves korukban nevezték ki professzornak.

20. táblázat.

AZ APAI ISKOLÁZOTTSÁG SZERINTI CSOPORTOK MEGOSZLÁSA A FIÚK EGYETEMI
TANÁRI KINEVEZÉSKOR BETÖLTÖTT ÉLETKORA ALAPJÁN
(LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák iskolázottsági szintje	A fiúk életkora az egyetemi tanári kinevezéskor						Összesen	
	35 éves korig		36–45 éves korig		46 éves kortól			
Népiskolai osztályok	9	17,0	23	43,4	21	39,6	53	100,0
Alsófokú szakképzettség	13	21,3	25	41,0	23	37,7	61	100,0
Nem teljes középiskola	25	26,0	43	44,8	28	29,2	96	100,0
Befejezett középiskola	19	33,3	22	38,6	16	28,1	57	100,0
Felsőfokú képzettség	79	27,6	140	49,0	67	23,4	286	100,0

Az iskolázottsági szint növekedésével szoros összefüggésben csökkent 39,6%-ról 23,4%-ra azoknak az aránya, akiket csak 45 éves koruk után neveztek ki. Nem ennyire hibátlan a fokozatos emelkedés a már 35 éves kor alatt kinevezetteknel, 17%-tól 27,6%-ig, de ennek az oszlopnak a tendenciája is meggyőző. Természetesen tudjuk, hogy itt azért nem vegytisztán csupán a tudástőke nagysága lehetett a meghatározó, hiszen szerepet játszhatott az iskolázottságtól persze nem független kapcsolati háló, az eltérő beágyazódottság a különböző, növekvő jelentőségű intézményrendszerekbe stb. Mindez azonban csak árnyalja azt a tényt, hogy az egyetemi tanári rekrutációban nőtt az otthonról hozható tudástőke súlya. Feltehetőleg ez egyébként összefüggthetett az egyes professziók magas szintű sikeres műveléséhez szükséges tudásuniverzum terjedelmének fokozatos növekedésével is.

Presztízs és hierarchia

Az apák nemessége

Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a rendiség történeti-jogi értelemben vett megszüntetése után is tovább éltek a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi jelenségek. A kontinuitás-diszkontinuitás mértéke és megjelenési módjai tekintetében ugyan jelentős véleménykülönbségek vannak, de ha elfogadjuk, hogy a társadalomszerkezetben, a társadalom finomszerkezetében volt valamiféle folytonosság, akkor nyilvánvaló, hogy ez többek között a presztízsviszonyok alakulásában is megragadható. A presztízsnek – akár önálló státuselemnek tekintjük azt az

adott társadalomban, akár valami módon járulékos tényezőnek – mindenképpen egyik lehetséges mutatója a nemességhez tartozás. Ezért érdemes megnéznünk a két világháború között működött, de döntően a 19. század utolsó harmadában született egyetemi tanárok esetében is, hogy milyen arányban származtak nemesi családokból. Ennek megbízható felderítése persze nem egyszerű feladat.⁶⁰ Nincs egyetlen olyan forrástípus, egyetlen olyan forrássorozat sem, amelyiknek a figyelembevétele, feldolgozása önmagában elégséges lenne a szisztematikus feldolgozáshoz. Így ennél a mutatónál is a már említett, sokféle forrás felhasználásán alapuló egyedi filologizálás módszerét követtük. A különböző életrajzi és egyéb lexikonok utalásait kiindulópontnak tekintettük, s igyekeztünk minél alaposabban felderíteni, felhasználni az igen kiterjedt – itt a maga teljességében fel nem sorolható – nemesi családtörténeti irodalmat. Nagy Iván és Kempelen Béla fundamentális sorozatán kívül sokat segítettek a Királyi könyvek, az egyes vármegyék, illetve városok nemesi családjairól készült összeállítások, a milleniumi vármegyei monográfiák, valamint a belügyminiszter által 1867 és 1940 között igazolt nemesek névsora, családfái.⁶¹ Nagy súllyal vettük figyelembe főleg az 1848 előtti anyakönyvi bejegyzéseket. Ha például bizonyos irodalmi utalásokkal szemben egy apáról azt az 1846-os bejegyzést találtuk, hogy „nemtelen számtartó”, akkor ezt perdöntőnek tekintettük. A később feltűnő nemesi előneveket önmagában nem vettük bizonyítéknak. Alapelvünk volt, hogy a bizonytalan életrajzi elemeket csak akkor fogadtuk el, ha konkrétan biztos kapcsolatot tudtunk teremteni az ismert, a nemesi közösség által elismert nemesi család családfájával. Ha nem szereztünk bizonyosságot egy apa nemességéről, akkor azt inkább nem nemesnek tekintettük.⁶² Gyűjtöttünk adatokat az anyák nemességére is. Ez a munka azonban közel sem lehetett olyan rendszeres és eredményes, mint az apák esetében. A nemességet egyébként is alapvetően fiágon örökítették, úgyhogy a továbbiakban lényegében csak az apák nemességével fogunk foglalkozni. Az 568 apa közül 200-nál, tehát az atyák 35,2%-ánál tudtunk nemességet megállapítani.⁶³ Ez természetesen s egyáltalán nem meglepő módon sokszorosa a

⁶⁰ Valószínűleg ennek is szerepe lehetett abban, hogy sem a gazdasági, sem a katonai, sem az egyházi történeti elitkutatás nem tért ki szisztematikusan erre a kérdésre (Lengyel 1993, Szakály 1987, Gergely 1992), Lakatos Ernő névelemző módszere pedig meglehetősen bizonytalannak tűnik, s így eredményei sem igazán megbízhatóak (Lakatos 1942. 62–63).

⁶¹ Nagy 1857–1868, Kempelen 1911–1932, Illésy–Pettkó 1895, Gerő 1938, Gerő 1940.

⁶² Ilyen esetünk nem volt nagyon sok, de úgy látjuk, hogy a később előkerülő adatokkal a nemesek száma inkább nőhet, mint csökkenhet.

⁶³ Az anyák esetében, nyilván a gyengébb felderítés miatt ez az arány csak 20%. Így is van 38 egyetemi tanár, akinek az apja nem nemes, de az anyja igen. Ez a további 6,7% a valami módon nemesi felmenőkel bíró professzorok részarányát 41,9%-ra emelhetné.

nemesség össznépelességen belüli részarányának, amelyet a késő rendiség korában általában 4-5%-ra becsülnek. Törekedtünk a nemességszerzés időpontjának a megállapítására is. A nemesi esetek 14%-ában ez még évszázados közelítéssel sem sikerült. Legnagyobb részesedéssel, 41%-kal a 17. században szerzett nemességek szerepelnek adataink között. Az ennél korábbra datálható nemességadományozás a mi apáinknál 13%-nyi. Az 1701 és 1789 közötti pedig 14%-ot tett ki. A nemesítések 17,5%-a 1790 utáni. A további elemzéseknél mi ezt az utóbbi kategóriát tekintjük „új nemesség”-nek. Magyarországon általában a rendi nemesi előjogok megszüntetése után, gyakorlatilag az 1867 és 1918 között adományozott nemességet szokás „új nemesség”-ként azonosítani. Halmos Károly méltányolható szempontok szerint ettől eltérően a formalizáltabb nemesítési gyakorlat kezdetétől, az 1754–55-ös nemesi összeírás utáni időtől számítja az „új nemességet”.⁶⁴ Mi a német nemességtörténeti irodalomnak abból a megfigyeléséből, megfontolásából indultunk ki, hogy körülbelül háromnemzedéknyi idő szükséges ahhoz, hogy a frissen nemesítettek többek között connubium, illetve más szocializációs mechanizmusok révén integrálódjanak, belesimuljanak a nemesség rendjébe.⁶⁵ Ez ugyan mozgó időhatárt jelentene az „új nemesség” elhatárolásánál, de a mi családjaink esetében ez a határ valóban ott van valahol 1790 tájékán. Az is kétségtelen, hogy a későbbi nemességadományozásoknál csökken az esélye nemcsak a történeti jogi értelemben vett rendbe integrálódásnak, hanem a finom átformálódás, átváltozás, szétforgácsolódás miatt a viselkedésszociológiai rendhez való hozzásimulásnak is. Mindenesetre a következőkben kiderül, hogy a régi és új nemesség elválasztása hoz-e valami hasznot az elemzésbe, s tartalmaz megkülönböztetésnek bizonyul-e. Az alapmegoszlást a 21. táblázatunk mutatja.

21. táblázat.
AZ APÁK NEMESSÉG SZERINTI MEGOSZLÁSA

Az apák nemesség szerint	Az apák száma	Százalékban
Nem nemes	368	64,8
Új nemes	35	6,2
Régi nemes	165	29,0
Összesen	568	100,0

⁶⁴ Halmos 1995. 447–448.

⁶⁵ Preradovich 1955, Preradovich 1970.

A táblázathoz csak annyit fűzünk hozzá, hogy az összes nemes apa 17,5%-át kitevő új nemes atyák kétharmada maga szerezte a nemességet. Ennek a következő táblázat értelmezésénél lesz jelentősége. Nézzük tehát a 22. táblázatot, amelyen az apák nemesség szerinti csoportjait a fiúk születési éve alapján is tagoltuk.

22. táblázat.

AZ APÁK NEMESSÉG SZERINTI CSOPORTJAINAK MEGOSZLÁSA
A FIÚK SZÜLETÉSI ÉVE ALAPJÁN (LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák nemesség szerint	A fiúk születési éve						Összesen	
	–1875		1876–1890		1891–			
Nem nemes	100	59,2	171	67,3	97	66,9	368	64,8
Új nemes	21	12,4	10	3,9	4	2,8	35	6,2
Régi nemes	48	28,4	73	28,7	44	30,3	165	29,0
Összesen	169	100,0	254	100,0	145	100,0	568	100,0

Először is megállapíthatjuk, hogy az „Új nemes” kategória elkülönítésének volt értelme, mert az összes nemes apát együtt kezelve csak azt látnánk, hogy a nemesek aránya az első nemzedék 40,8%-áról a második nemzedéknél 32,6%-ra esett vissza. (Ezt bizonyára igyekeztünk volna valahogyan értelmezni.) Így viszont láthatjuk, hogy a régi nemesek részaránya nem lett kisebb sem a második, sem a harmadik nemzedéknél. A csökkenés csak az új nemesek kategóriáját érintette. Esetükben viszont, amint azt jeleztük, döntően maguk az apák szereztek a nemességet, szinte kivétel nélkül jóval a fiúk születése után. Az 1875 előtt született nemzedéknél a majdani egyetemi tanár fiúk születése és a későbbi nemességadó-mányozás közötti távolság átlagosan 32 év. Belátható, hogy az 1876 és 1890 között születettek, s kiváltképpen az 1890 után világra jöttek atyáinak a nemesítés 1918-as megszűnése miatt nem lehetett annyi esélyük nemességet szerezni, mint az 1875 előtt született nemzedék apáinak. Ez önmagában elégséges magyarázat az új nemesek arányának csökkenésére.

Mindez egyszersmind rávilágít arra is, hogy az új nemesség jelenségét a mi vizsgálati körünkben egészen másként kell értelmeznünk, mint a régi nemességet. Esetükben egy nagyon erőteljesen, frissen felfelé törekvő csoportról van szó. Azoknál a családoknál is így van ez, amelyeknél a nagyapák szereztek még 1848 előtt a nemességet. Az új nemes apák, nagyapák egyharmada nagy hírű orvos, egyharmada nagy pályát befutó közhivatalnok, egynegyede híres egyetemi tanár, s két ügyvéd

is van közöttük. Kivétel nélkül látványos karrierrel futották meg pályájukat. Nemességszerzésük egyértelműen státusharmonizáló törekvéseiket szolgálta. (Ezzel a kérdéssel a későbbiekben még foglalkozunk.) A családokból eredő felhajtóerő és aspiráció a fiúkra is hatással lehetett. Ugyanis igen magas arányban lettek 35 éves kor előtt professzorok, s csak 17%-uknak az egyetemi tanári kinevezése maradt 46 éves koruk utánra. Ehhez hasonló erős dinamikát eddig csak az altiszti családokból jövő tanároknál találtunk.

A teljes történeti magyarországi nemesség felekezeti megoszlásáról a késő rendi korszakra nézve sincsenek megbízható, átfogó statisztikai adataink. Annyi tudható csak bizonyosan, hogy a protestánsok, főleg a reformátusok nagyobb arányban vannak képviselve a nemesség körében, mint ahogy általában az egész népességben. Így aztán egyetemi tanáraink nemesi atyáinak felekezeti megoszlását nem nagyon tudjuk máshoz hasonlítani, mint a kutatásunkban szereplő valamennyi apa vallási viszonyaihoz. Ehhez képest viszont olyan karakteres eltérések mutatkoznak a 23. táblázatban, hogy ezzel feltétlenül foglalkoznunk kell.

23. táblázat.

AZ APÁK NEMESSÉG SZERINTI CSOPORTJAINAK FELEKEZETI MEGOSZLÁSA
(LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák nemesség szerint	Felekezet										Összesen	
	Római katolikus		Református		Evangélikus		Unitárius		Egyéb			
Nem nemes	248	67,4 72,5	43	11,7 37,7	63	17,1 70,8	1	0,3 14,3	13	3,5	368	64,8
Új nemes	23	65,7 6,7	5	14,3 4,4	5	14,3 5,6	–		2	5,7	35	6,2
Régi nemes	71	43,0 20,8	66	40,0 57,9	21	12,7 23,6	6	3,6 85,7	1	0,6	165	29
Összesen	342	60,2	114	20,1	89	15,7	7	1,2	16	2,8	568	100,0

Megjegyzés: Az abszolút számok után következő, százalékos megoszlást adó sorok közül az első sornál az adott nemesség szerinti csoporthoz tartozó összes apa jelenti a 100 százalékot, a második sornál pedig az adott felekezethez tartozó összes apa.

A római katolikusok általános 60,2%-os arányukhoz viszonyítva az új nemesek között kicsit felülreprezentáltak, de a régi nemesi apák körében csak 43%-kal vannak jelen. Ezzel szemben a reformátusok 20,1%-os általános részesedésükhöz képest kétszeresen, mintegy 40%-kal vannak képviselve a régi nemesek között. Az

evangélikusoknál nincs különösebb eltolódás. A néhány unitárius apa viszont egy kivételével mind régi nemes. A táblázat leginkább szembeütő eredményét most másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy míg a római katolikus apáknak 20,8%-a, az evangélikusoknak pedig 23,6%-a tartozott a régi nemességhez, addig a református apáknak 57,9%-a.

Hogyan magyarázhatjuk ezt az impresszionáló adatot. Az értelmezéshez igénybe kell vennünk a dolgozatunkban egyébként nem elemzett ágazati-felekezeti keresztáblának néhány számadatát. Ezek azt mutatják, hogy a református apák felülreprezentáltak az egyházi szolgálatban 60%-kal (erről közvetve volt szó), a tanügyi szolgálatban 31,1%-kal, illetve az igazságügyi szolgálatban 30%-kal. Az első csoportban lelkészekről, a tanügyben nagyobb részt középiskolai tanárokról, kisebb részben tanítókról, az igazságügyben bírókról van szó. Az apáknak ebben a három református csoportjában még a 23. táblázatban szereplő 57,9%-os református átlagot is meghaladja a régi nemesek részaránya 71, 69, illetve 78%-os részesedéssel. Ennek a három csoportnak a nemességi mutatói önmagukban csaknem teljes egészében magyarázzák a régi nemesek igen magas, a 29%-os átlag kétszeresét jelentő részarányát a reformátusok között. Az egyébként nem túl nagy létszámú református bírói csoport kérdéskörét későbbre hagyva,⁶⁶ most nézzük a református lelkészi, tanári, tanítói blokkot, akiknek a körében tehát 70% körüli a régi nemesek aránya. Kétirányú – egymást erősítő – magyarázata is lehet annak, hogy ebben a jellegzetes református értelmiségi csoportban miért ilyen magas a nemesi reprezentáció. Egyrészt a kisnemesség rétegstratégiájában hagyományosan szerepet játszott a lelkészi pálya választása, másrészt a Bethlen Gábor egyetemleges nemességadományozása nyomán kialakuló s idővel megszilárduló rendi szokásjog nemesként fogadta be a protestáns lelkészeket. Kiváltképpen akkor, ha a hivatás mindújra öröklődött.⁶⁷ Ebből a nemzedékről nemzedékre a nagy hagyományú kollégiumok művelődési körében formálódó szociokulturális alakzattól eredt a teljesen hasonló mintázatú református középiskolai tanárság s részben a tanítóság is. A magyar „Pfarrhaus” jelentőségére korábban is utaltunk már. Most viszont világossá vált, hogy amikor az egyetemi tanárság rekrutációjában szerepet játszó szociokulturális blokkokat sorra vesszük, ezt az alakzatot tágabban kell majd felfognunk.

A tevékenységszerkezeti csoportok nemesség szerinti megoszlása a 24. táblázatban első ránézésre nem mutat semmi meglepőt. Az őstermelő és a szabadpályás ágazatban a régi nemesek aránya az összes apa átlaga, azaz 29% körül mozog. Erő-

⁶⁶ Velük a teljes igazságügyi szolgálat részeként lesz célszerű foglalkoznunk.

⁶⁷ Kósa 2001. 43, 254–268; Rugonfalvi Kiss 1936.

sen átlag alatti a nemes apák részesedése az ipar-forgalmi ágazatban s általában az önállók, illetve az egyéb foglalkozási viszonyhoz soroltak között. A várakozásnak megfelelően átlag feletti mind a régi, mind az új nemesek részaránya a közszerződési ágazatban s általában a tisztviselők között.

24. táblázat.

AZ APÁK NEMESSÉG SZERINTI CSOPORTJAINAK ÁGAZATI ÉS FOGLALKOZÁSI VISZONY ALAPJÁN VALÓ MEGOSZLÁSA (LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák nemesség szerint	Ágazatok												Összesen	
	Östermelő		Ipar, forgalom		Közszolgálat		Értelmiségi szabadpálya		Egyéb		Ismeretlen			
Nem nemes	46	65,7	106	83,5	179	56,5	28	66,7	2	66,7	7	77,8	368	64,8
Új nemes	3	4,3	3	2,4	27	8,5	1	2,4	–		1	11,1	35	6,2
Régi nemes	21	30,0	18	14,2	111	35,0	13	31,0	1	33,3	1	11,1	165	29,0
Összesen	70	100,0	127	100,0	317	100,0	42	100,0	3	100,0	9	100,0	568	100,0

Az apák nemesség szerint	Foglalkozási viszony						Összesen	
	Önálló		Tisztviselő		Egyéb, altiszt stb.			
Nem nemes	141	77,4	196	56,6	24	80,0	368	64,8
Új nemes	3	1,6	30	8,7	1	3,3	35	6,2
Régi nemes	39	21,3	120	34,7	5	16,7	165	29,0
Összesen	183	100,0	346	100,0	30	100,0	568	100,0

Mégiscsak meglepő azonban az átlagfelettség szolid mértéke, ha a közhivatali státusz s az előzménynek tekinthető rendi nemesi hivatalnokság kapcsolatára gondolunk. Érdekes volt a közszerződés finomabb tagolását is megnéznünk. Ugyanis a szakigazgatási, szakszerződési szegmens egy részében, a pénzügyi, a műszaki-ipari-kereskedelmi igazgatásnál, a vasúti és a postai szerződésnél lényegesen alacsonyabb, csak 20% körüli a régi nemes apák aránya. Kiugróan magas viszont a régi nemesség részesedése az egyházi szerződésben (43,3%), az egészségügyi igazgatásban (50%), s kiváltképpen az igazságügyi szerződésben (56,7%). (Itt jegyezzük meg, hogy a szabadpályások közül az ügyvédek emelkednek ki 39%-kal.) Ezek a különbségek már értelmezhetők a késő rendi társadalomalakulással összefüggésben. Talán csak az egészségügyi igazgatás (orvosok) eny-

nyire magas nemesi reprezentációja meglepetés. Egyébként a képbe még az is beleilleszthető, hogy a földművelésügyi igazgatás valahol középen van 37%-nyi régi nemessel. Az elemszám ugyan kicsi, mégis jelzi, hogy a sokszor előkelőnek mondott földművelésügyi igazgatásban talán jelentősebb a honoráciormintázat, mint azt gondoltuk.

Jellemző, hogy a közszolgálaton belül az új nemesség egyértelműen a szakigazgatáshoz kötődik. Reprezentációja itt az átlagos 6,2%-hoz képest 10–13%. Ehhez kapcsolódik, hogy a foglalkozási viszony finomabb részletezéséből kiderült, miszerint a szakigazgatási új nemes apák a „Tisztviselő magánpraxissal” kategóriájába tartoztak, tehát egy bizonyos szempontból piaci elven működő vegyes pályás mikrocsoporthoz. Végül ne menjünk el szó nélkül amellett, hogy még a többször emlegetett kicsiny altiszt csoportból is minden ötödik apa nemes volt.

Fontos szempont annak a vizsgálata is, hogy miként függött össze az egyetemi tanárok apáinak körében a nemesség az iskolázottsággal. Ilyen jellegű általános adataink a dualizmus korára vonatkozóan egyáltalán nincsenek. Korábbi időszakra, a 19. század első felének dunántúli diákságára Sasfi Csaba számított ki újabban nemességi arányokat. Eszerint a gimnáziumi tanulók között tartósan 20% körül volt az anyakönyvbe nemesként bejegyzettek aránya.⁶⁸ Ez azonban lényegében csak a római katolikus diákokra vonatkozott. A szórványos adatok szerint a református kollégiumokban ennél magasabb volt a nemesi származású diákság részaránya. A 25. táblázat tanúsága szerint a döntően a 19. század utolsó harmadában született egyetemi tanárok atyái között a felsőfokú végzettségűek 39,9%-ban származtak a régi nemességből, s 9,8%-uk vagy az új nemességből jött, vagy maga szerezte a nemességet. A teljes középiskolát kijárt apáknak a 14%-a, a nem teljes középiskolát végzeteknek a 28,1%-a, a középiskolába egyáltalán nem járt 114 apának pedig a 13%-a volt régi nemes.

⁶⁸ Sasfi 2004. 182.

25. táblázat.

AZ APÁK NEMESSÉG SZERINTI CSOPORTJAINAK ÁGAZATI MEGOSZTLÁSA
ISKOLÁZOTTSÁGUK ALAPJÁN (LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN)

Az apák nemesség szerint	Iskolai végzettség szintje											Összesen		
	Népiskola		Alsófokú szakképző		Nem teljes középiskola		Befejezett középiskola		Felsőfokú végzettség		Adathiány			
Nem nemes	44	83,0 12,0 7,7	54	88,5 14,7 9,5	67	69,8 18,2 11,8	46	80,7 12,5 8,1	144	50,3 39,1 25,4	13	86,7 3,5 2,3	368	64,8
Új nemes	1	1,9 2,9 0,2	–		2	2,1 5,7 0,4	3	5,3 8,6 0,5	28	9,8 80,0 4,9	1	6,7 2,9 0,2	35	6,2
Régi nemes	8	15,1 4,8 1,4	7	11,5 4,2 1,2	27	28,1 16,4 4,8	8	14,0 4,8 1,4	114	39,9 69,1 20,1	1	6,7 0,6 0,2	165	29,0
Összesen	53	9,3	61	10,7	96	16,9	57	10,0	286	50,4	15	2,6	568	100,0

Megjegyzés: Az abszolút számok után következő, százalékos megoszlást adó sorok közül az első sornál az adott iskolázottsági szinthez tartozó összes apa jelenti a 100 százalékot, a második sornál az adott nemesség szerinti csoporthoz tartozó összes apa, a harmadik sornál pedig a teljes minta: 568 apa.

A középiskolában legalább négy évet tanult összesen 439 apának 33,9%-a jött a régi nemességből. Feltételezhetjük, hogy ha ez az arány esetleg felül is múlta a Sasfitól idézett reformkori gimnáziumi arányt, nem eshetett nagyon messze az akkori középiskolai diákság viszonyaitól. Főleg ha arra gondolunk, hogy a Sasfi Csaba által kiszámított római katolikus dunántúli arányokat az erősebb nemesi jelenlét a református, s részben az evangélikus diákok körében bizonyosan a nagyobb nemesi reprezentáció irányába mozdította.⁶⁹ A nemesség iskoláztatási törekvéseiben tehát több generáción keresztül van bizonyos folytonosság. A reformkori adatok után ezt bizonyítja az iskolázott nemesek magas aránya az egyetemi tanárok atyái között. Majd pedig a következő nemzedékben az, hogy a magas tudományos minősítésű egyetemi tanároknak 29%-a régi nemesi családban született. Ráadásul akárhogy osztályozzuk, tagoljuk, szeleteljük ezeket a családokat, nem találunk olyan csoportot, amelyiknek legalább 10–15%-a ne lett volna nemesi eredetű.⁷⁰ Mindez a számok nyelvén bizonyítja, hogy Kósa Lászlónak igaza van, amikor számos esetet felsorakoztatva azt állítja, hogy a gyermekek

⁶⁹ Benda Kálmán adatai szerint az 1848-at megelőző hatvan évben a sárospataki diákok között 50–60% volt nemesi származású (Benda 1981. 96–98).

⁷⁰ Ez még akkor is bizonyító erejű, ha tudjuk, hogy egy kicsiny csoportról van szó, amelyiknek a kiválasztódásában sokféle szelekciós hatás játszhatott szerepet.

iskoláztatása révén megvalósuló társadalmi emelkedés a 19. században mindvégig a kismemesség jellemző rétegstratégiája volt.⁷¹

Érdeemes a nemesség és iskolázottság globális összefüggéseinek bemutatása után néhány vonatkozásban finomabb részleteket is feltárni, hogy lássuk, hol is vannak erősebb rendies mintázatok, illetve hol beszélhetünk újabb formaképződésről. Mi az oka például annak, hogy a középiskolát végigjáró apák között feleannyi a régi nemesek aránya, mint a nem teljes középiskolát végzettek között. Azt találtuk, hogy ez a kisebb nemesi reprezentációjú apai kör jellemzően három pályacsoporthoz tartozott. Szinte kivétel nélkül vagy takarékpénztári, vagy vasúti, postai tisztviselők voltak, vagy a számviteli pályán indultak különböző intézményeknél. A befejezetlen középiskolai végzettséggel bírók között pedig – ahol 28% volt a nemesi jelenlét – néhány kisebb úri birtokoson kívül főleg alsóbb közhivatalnokokat (írnok, iktató, telekkönyvvezető), altiszteket és tanítókat találunk.

A felsőfokú végzettségű apák közötti 39,9%-os régi nemesi részarány mögött is karakteres különbségek vannak az egyes diplomátípusok szerint. A magas nemesi arányú blokkot a hittudományi végzettségűek vezetik 51,3%-os régi nemességgel. Őket követik a jogvégzettek 45,9%-kal. Majd a bölcsészek jönnek 38,5%-kal, már a felsőfokúak átlagának határán. A legalacsonyabb nemesi reprezentációjú diplomás csoport a természettudományi végzettségűeké 23,5%-kal,⁷² illetve a műszakiaké 27,3%-kal. (Ez utóbbi két diplomátípusnál az új nemesek is hiányoznak.) A két tömb között valahol középen helyezkednek el a mezőgazdasági végzettségűek 31,8 s az orvosok 35,8%-kal. A mezőgazdaságiak honorácior eredetéről már az ágazatoknál szót ejtettünk. Valószínűleg ez az elem fontosabb szerepet játszott az orvosi professzionál is.⁷³ Ugyanakkor az orvosi pálya kétarcúságát jelzi, hogy minden más diplomás típust legalább kétszeresen felülmúlva 20,8%-kal itt a legnagyobb az új nemesek aránya. A kétféle nemességet együtt kezelve az orvosok 56,6%-kal már döntetlenre állnak az erősen nemesi jellegű jogászokkal. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a nem nemes orvos apák kiugróan magas arányban házasodtak régi nemesi családokba, s így fele részben vagy ők maguk, vagy a feleségük régi nemesi

⁷¹ Kósa 2001. 254–268. – S ebből következően nincs igaza Karády Viktornak, amikor a dualista korról ezt írja: „...a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket ... a magyarság s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést, mint korábban...” (Karády 2001. 220.)

⁷² Többek között ez a megoszlás is igazolja döntésünket, hogy a korban általánosan használt „bölcsész” kategóriáról leválasztottuk a természettudományi végzettségűeket.

⁷³ Az ágazati megoszlás egyébként azt is mutatja, hogy a közepesen nemesi jellegű orvosi professzióból a nemesi eredetűek viszonylag nagyobb arányban kerültek az egészségügyi igazgatásba, hiszen az ott működő orvosok fele volt régi nemes.

eredetű volt. Ha ehhez hozzáadjuk az új nemeseket is, akkor az orvos apák családja ilyen értelemben 72%-ban volt nemesi jellegű. Úgy látszik, hogy az orvosi pályánál volt leginkább szükséges és hasznos a státuskompenzáció. Mindenesetre itt volt a legerősebb a törekvés a státusharmonizációra. A hasznossági, célszerűségi, netán piaci szempontok felmerülése a presztízviszonyokkal összefüggő új nemességgel kapcsolatban azt jelzi, hogy ebben a jelenségben sajátosan ötvöződött a rendi eredet polgárias mintázatokkal.⁷⁴

Mielőtt egyelőre lezárnánk a nemesség – új nemesség kérdéskörét, nézzük meg meg ezeket a viszonyokat a születési helyek különböző típusai szerint. Ha együtt kezeljük a kétféle nemességet, akkor azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy egyenletesen 35% körül mozog a nemesek aránya minden egyes kategóriában, akár a régi rendi jogállás, akár a polgári kori jogállás, akár a lélekszám szerint osztályozzuk a születési helyeket. Eltérés csak a kétféle nemesség részesedésében van, de ott is csak a főváros tér el az összes többitől. Míg a régi és az új nemesség részaránya kisközségtől a törvényhatósági jogú városig kivétel nélkül mindenütt nagyjából 30, illetve 5% körül ingadozik, addig a fővárosban született egyetemi tanárok atyái közül csak 20,4% a régi nemesi származású, viszont 14,2% az új nemesek aránya. A „Nem nemes – Új nemes – Régi nemes” kategóriákkal kapcsolatban feltárt összefüggéseket a következő, a hierarchikus tagolást megkísérelő fejezetben is hasznosítjuk.

A presztízshierarchia módszertani problémái

Kísérletet teszünk arra, hogy az eddig különböző tengelyek mentén így-úgy tagolt, osztályozott apáinkat hierarchikusan elrendezett csoportokba soroljuk. A magyar társadalomtörténet-írás tapasztalatai alapján tudjuk, hogy nemigen találunk olyan tengelyt, amelyik mentén elindulva egy ilyen csoportosítás kisegítő szempontok nélkül elvégezhető lenne. Sőt, számolunk azzal is – amire Kövér György figyelmeztet –, hogy a különböző dimenziókat következetesen kombinálva sem kaphatunk csupa zárt tömböt. Kiváltképpen nem hierarchikusan sorba rendezhető tömböket. Mégis azt reméljük, hogy kísérletünknek lesz némi hozadéka, s talán új ismereteket is szerzünk a magyar társadalomszervezet alakulásáról, működésmódjáról a „lomha átalakulás” időszakában.

A hierarchikus szintek elhatárolásánál kezdetben egyszerre igyekeztünk figye-

⁷⁴ Az új nemesség kérdésével kapcsolatban Halmos Károly fogalmazott meg figyelemre méltó, inspiráló új szempontokat (Halmos 1992, Halmos 1995, Halmos 2003).

lembe venni három dimenziót: a vagyon- és jövedelemmegoszlást, az iskolázottságot valamint, a rang- és presztízshierarchiát. Ezenközben természetesen időnként figyelemmel kellett lennünk a tevékenységszerkezeti szempontokra is. Az adattömeg elrendezésével birkózva a hierarchia kialakítása szempontjából a fenti nézőpontok közül a vagyon- és jövedelemmegoszlás tengelye bizonyult a leginkább hatékonynak. Amikor tehát az ismertnek tekintett 562 apát/gyámot egyenként besoroltuk a hierarchikus szintek valamelyikébe, a kódolásnál ez a szempont volt a legerősebb. Azaz kulcsot adott azokban az esetekben is, amikor a másik két dimenzió elérhető mutatói alapján tanácstalanok vagy bizonytalanok voltunk. A kódolás, a szintek feltöltése után ezért is éreztük szükségét annak, hogy a rang- és presztízsdimenziót tovább gazdagítsuk, erősítsük pótlólagos adatgyűjtéssel is. Most már az új adatok és mutatók birtokában kísérletet teszünk arra, hogy a szintek leírásánál, bemutatásánál viszont a rang- és presztízshierarchia fonálát kövessük.⁷⁵

Mielőtt azonban hozzákezdenénk kategóriarendszerünk leírásához, egy fontos módszertani megjegyzést kell tennünk. Az apák hierarchikus szintekbe való besorolásánál vettük igazán hasznát annak, hogy a három (vagy több) időmetszet alapján beszélhetünk az apák életpályájáról. Így minden esetben az apa egységként kezelt életpályája alapján végezhetjük el a kódolást. Tehát figyelembe vettük, hogy egy-egy pályát milyen feltételekkel (például képzettségi), hogyan lehetett elkezdni, milyen volt az előrehaladási lehetőség (például milyen fizetési osztályig mennyi idő alatt lehetett eljutni), s ténylegesen az adott, konkrét életpálya hogyan alakult, mi volt a csúcsa.

Első lépésben jelezniünk kell, hogy kategóriarendszerünk milyen tartományban mozog, azaz hol vannak az alsó és a felső határai. Már a foglalkozási viszony tengelyének bemutatásakor megállapítottuk, hogy a segédszemélyzet, hivataloszolga, napszámos, cseléd és szolga kategóriák mindösszesen kilenc fővel vannak képviselve az apák között. Hierarchikus szint szerint ők jelentik a legalsó kategóriát, az alsó osztályokat. A felső osztályok elhatárolásánál az 1885-ös főrendiházi reform 3000 forintos adócenzusát tekintettük irányadónak. Az apák között csupán ketten feleltek meg ennek a feltételnek. (Egy arisztokrata és egy nem arisztokrata nagybirtokos.) A kategorizálandó apák tehát lényegében a 0,4%-nyi felső és az 1,6%-nyi alsó osztályok között helyezkedtek el. Azaz részben a középosztályhoz,

⁷⁵ Kövér György a rangtengely kérdéskörét újszerűen, a megszólítások változása alapján vizsgálva azt javasolta, hogy „olyan kategóriarendszert alakítsunk ki, amely akár tisztán a presztízshierarchia vázolt átalakulási folyamatait tekinti kiindulópontnak” (Köver 1999. 185.) Kísérletünk ugyan a fentebb vázolt kutatástörténet miatt nem felel meg teljesen ennek a javaslatnak, eredményeink most következő prezentálási módjához azonban az indítékot mégiscsak Kövér Györgynek ez a kezdeményezése adta.

részben pedig az alsó középosztályhoz – vagy más terminus technicus szerint a kispolgársághoz – tartoztak.

Hierarchizálhatjuk-e valami módon, s ha igen, akkor hogyan, az ehhez a társadalmi középhez tartozó 551 apát? Kiindulópontunk a rang- és presztízshierarchia egyik kifejeződése a megszólítások, titulusok rendszere. Ezt a rendszert mint élő, aktuális társadalomszervezeti jelenséget lényegében az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedektől a rangokat és címeket megszüntető 1947. évi IV. törvénycikkig változó hullámokban mint cím- és rangkórságot tematizálta a szépirodalom, a publicisztika, a színvonalas esszéirodalom. A vita egyszer-egyszer a politikai diskurzus szintjére is eljutott. A megszólításokról mint társadalomtörténeti problémáról azonban az első, empiriára is alapozó szakszerű, tudományos munkát Kövér György írta 1999-ben. A továbbiakban erősen építünk e tárgykörben írott mindhárom munkájára.⁷⁶ Az általunk most hierarchizálni kívánt társadalmi körben a használatos megszólítások felülről lefelé a következők voltak: méltóságos, nagyságos, tekintetes, nemzetes, tisztelt. Rögtön jegyezzük meg, hogy a sor elején és végén is van egy kis probléma. A méltóságos cím ugyanis fentebből indulva nyúlt át a középosztály régióiba, hiszen ez a megszólítás illette a felsőbb osztályokból a születési arisztokrácia egy részét, a grófokat és a bárókat is. (Függetlenül attól, hogy alatta vagy fölötte voltak a 3000 forintos adócenzusnak.) A sor végén a „nemzetes úr / tisztelt úr / stb. úr” szintnél másféle gondok támadnak. Erre később visszatérünk.

Adósak vagyunk azonban még annak pontosabb kifejtésével, hogy miért is gondoljuk úgy, hogy a megszólítások rendszerével leképezhetünk valamiféle társadalmi hierarchiát. Abból kell kiindulnunk, hogy a megszólítás, a cím az következménye, kifejeződése a rangnak, a hierarchikus szintnek. Ahogyan a kortárs Schvarcz Gyula formulázta gondolatgazdag számunkra most különösen izgalmas 1889-es esszéjében, ezek „rangfokozati címek”, „rangjelző címek”, röviden „rangcímek”.⁷⁷ Továbbmenve ismét Schvarcz Gyulát idézhetjük, aki az államszolgálatban lévők rangjáról és címéről ugyanott így írt: „Ámde itt nem államjogi rangfokozati osztályozásról van szó csupán, hanem egyúttal azon társadalmi súlyról is, amelyet mindez államjogilag kategorizált elemek, minden külső állami kényszer nélkül, ... állandólag és minden irányban érvényre bírnak emelni magában a társadalmi életben.” Mondhatnánk az idézett esszé egy későbbi fordulatával: ezek a rangcímek „társadalmi rangcímek”. Azaz a megszólítások társadalmi állást, társadalmilag általánosan elismert rangokat, hierarchikus szinteket fejeztek ki. Ezért lehetnek

⁷⁶ Kövér 1999; Kövér 2002; Kövér 2001a. 99–110.

⁷⁷ Schvarcz 1889. 60–62, 42–43, 47.

alkalmasak a társadalmi presztízshierarchia megragadására. Rögtön felvethető azonban az a kérdés, hogy vajon egyetlen, a társadalmi rangcímek alapján megragadható hierarchiába polgári viszonyok között betagozható-e a társadalom egésze? S ha nem, akkor mégis a társadalom melyik része és milyen arányban fűzhető fel erre a tengelyre? Egyértelműen betagozható-e ebbe a rangsorba például mindenki, akit középosztálynak gondolunk, illetve akiket a kispolgársághoz sorolunk? Mielőtt erre nézve próbát teszünk azzal az 551 apával, akik a társadalmi középhez tartoztak, még idekívánczozik néhány általános megállapítás.

A társadalmi rangcímek egész rendszere hierarchikus szerkezetével, minősítő értékrendjével, formakincsével, rítusaival, működésmódjával – ahogyan Tóth Zoltán formulázná – társadalomszervezeti műveltségünk rendies történeti rétegének közvetített hatását mutatja polgári viszonyok között.⁷⁸ Ahhoz azonban, hogy a polgári viszonyok közötti működésmódot, a rendszer mozgását, változásait megértsük, röviden, vázlatyszerűen értelmeznünk kell legalább a közvetlen előtörténetet. Annyiban legalábbis, hogy világosabban lássuk, pontosan milyen tényezők játszottak szerepet a rangképződés folyamatában, illetve azok milyen társadalomszervezeti ereztől táplálkoztak.⁷⁹ A rendi társadalom rangfokozati lépcsőit, a címeket, megszólításokat átfogóan, rendszerezetten, törvényi szinten sohasem szabályozták. Eseti királyi adományozások, konkrét ügyekkel kapcsolatos leiratok, különböző körülmények között hozott dikasztériális rendeletek születtek csupán. Ezért Schvarcz Gyula említett írásában azt emeli ki, hogy a gyakorlatban ezen a téren rendezetlenség és államjogi következetlenség uralkodott. Ezt elismerve azt is hangsúlyozzuk, hogy ez mégiscsak élő rendszer volt. Belül maradt a rendi normán s a racionális rendszerszerűséghez képest meglévő ellentmondások, következetlenségek a rendi pluralizmus, széttagoztság és szokásszerűség lényegéből következtek, valamint a rendi határokat feszegető szociológiai mozgásokból.

A továbbiakban induljunk ki abból, hogy Kövér György a társadalmi rangjelző címek milyen típusait sorolja fel: 1. történeti-jogi rendi tagoltság; 2. katonai rangok és titulusok; 3. hivatali ranglétra (idesorolja az adományozott udvari méltóságokat is); 4. foglalkozások címzése. A tankönyvszövegben ezt úgy summázza, hogy történeti jogi úton és bürokratikus úton szerzett címekről beszél. Schvarcz Gyula

⁷⁸ Tóth 1991a, Tóth 1991b, Tóth 1987a, Tóth 1987b. – Tóth Zoltánnak a felsorolt tanulmányokban a rendi társadalomszervezeti műveltség későbbi hatásáról megfogalmazott finom gondolatmeneteire a továbbiakban is építünk.

⁷⁹ A probléma alaposabb kifejtést, körülmekintőbb elemzést s ezt megalapozó további kutatást is igényelne. Most csak olyan, a fő erővonalakat jelző vázlatra teszünk kísérletet, amelyről jelenlegi tudásunk szerint azt gondoljuk, hogy segíti későbbi elemzésünket. Így el is hagyunk egyébként lényeges és fontos szálakat, mint például az egyházrendi címzések kérdését.

születéssel járó és hivatalbeli rangjelző címekről írt. Az erősen kritikus Szeremlei Sámuel 1867-ben „középkori rothadt viszonyokat”, illetve „bennünket csaknem agyonnyomó polgári és hierarchiai abszolutizmust” emlegetett.⁸⁰ A Kövér György által elemzett, Farkas Elek-féle *Legújabb házi titoknok* 1856-os kiadása is elkülönítve kezelte a „születésrangi címeket”. Célszerűnek tűnik végül is a címszerzésnek alapvetően kétféle módjáról beszélnünk. Bár 1848-ig nem független egymástól ez a kétféle út, mégis érdemes megtennünk ezt a megkülönböztetést. Az egyik típus a történeti-jogi rendiségben gyökerező, de azt 1947-ig túlélő születésrangi cím. Ezt kissé sematikus egyszerűsítéssel úgy írhatjuk le a reformkorra vonatkozóan, hogy a mágnásokat, főrendeket minimum a méltóságos cím illette meg, a jobb módú birtokos köznemességet pedig a tekintetes cím. A többi köznemesnek, beleértve az összes kisnemest, a nemzeti megszólítás járt.

A nem születésrangi címszerzést összefoglalóan leginkább bürokratikus útnak nevezhetjük. Ehhez sorolhatjuk a hivatali és a katonai eredetű címek mellett nemcsak az uralkodó által adományozott udvari méltóságokat (valóságos belső titkos tanácsosok, udvari tanácsosok stb.), hanem az uralkodó által alapított rendek tagsága révén járó címeket is.⁸¹ A bürokratikus jellegű rangképződésnek lényegében kétféle eredete, kétféle útja volt. Az egyik út a nemesi rendekhez, elsősorban a köznemességhez kapcsolódó nemesi közigazgatáshoz köthető. Ebben a szegmensben a nemesi vármegyénél esküdttől az alispánig minden tisztségviselő tekintetes volt, az irodai személyzet pedig nemzeti. A tekintetes rangcím járt a nemesi megye követeinek, tehát az alsótábla tagjainak is.⁸² A bürokratikus rangképződés ettől eltérő útjának eredetét alapvetően a rendi pluralizmus másik tényezőjében, a fejlődési hatalomban találhatjuk meg. A katonai hierarchia, az udvari méltóságok, a különböző királyi és császári rendek a Szent István Rendtől a Ferenc József-rendig mind a Habsburg abszolutizmushoz köthetők már a 18. századtól. S mindenekelőtt ugyanide köthető az egész központi igazgatás, a díkasztériumok az Udvari Kancelláriától a Helytartótanácsra át az Udvari Kamaráig, valamint a Hétszemélyes Tábla az alájuk tartozó gazdag intézményrendszerrel együtt. A jól tagolt hivatali rendszer különböző pozícióiban ülő hivatalnokok besorolhatók voltak, s ténylegesen be is sorolódtak meghatározott, jól azonosítható hierarchikus szintekbe. (Akkor is, ha mindez nem is kapcsolódott még össze egy homogén rendszerbe.)

⁸⁰ Szeremlei 1867. (Idézi Kövér 1999. 176.)

⁸¹ A magyar királyi Szent István Rend (1764–), az ausztriai császári Lipót-rend (1808–), az ausztriai császári Vaskorona-rend (1816–) és az ausztriai császári Ferenc József-rend (1849–) különböző fokozatai meghatározott rangjelző címmel jártak.

⁸² Kósa 2001. 109–117; Schvarcz 1889. passim.

Mint említettük, ez a rendszer nem független a születésrangi hierarchiától. Van párhuzamosság és egybeesés, hiszen például a hivatalok csúcsain valóságos mágna-sok, főrendek ültek s a jobb módú nemesség is fontos pozíciókkal rendelkezett.⁸³ Mégis érdemes hangsúlyoznunk, hogy a központi igazgatás és intézményei egy önálló szervezeti rendszert is jelentettek, ahol a fejedelmi abszolútizmus erőterében kimunkált hierarchia minden szintjét meghatározott rangcímek illették meg a nagyméltóságútól és a méltóságostól a nagyságoson és a tekintetesen át a nemzetesig. Ez a hivatali rangcímrendszer stabil volt, normaként működött s minden jel szerint erős viszonyítási alapot jelentett a nemesi igazgatás a vármegyei tisztségviselők valamint a megyei követek rangcíme szempontjából is.⁸⁴ Fontos tehát hangsúlyoznunk, hogy ez a bürokratikus szervezet a maga normaként ható rangcímeivel kifejelett formában létezett már a neoabszolútista kormányzat előtt is. Az 1850-es években pedig a mi mostani szempontunkból alapvetően csak annyi történt, hogy ez a fajta bürokratikus szisztéma, rang- és címrendszer kiterjedt, láthatóbbá, érzékelhetőbbé vált azáltal, hogy időlegesen elfoglalta a korábbi nemesi közigazgatás terrénját, a vármegyét is.⁸⁵ Ezért emlegethette oly éllel a pöffeszkedő címek ellen filippikázó Szeremlei Sámuel 1867-ben a „bennünket csaknem agyonnyomó polgári és hierarchiai abszolútizmust”. S általában a címrendszer dualizmuskori ellenfelei gyakran tették felelőssé az önkényuralmi rendszert. (Ebben annyi igazság volt, hogy 1848 valóban magában rejtette egy irányváltás lehetőségét is.) Amint láttuk azonban a címrendszer államszolgálati, bürokratikus változata történetileg mélyebb gyökerű volt, társadalmilag jól beágyazódott, s egyszersmind normaadó, eligazító jellegű volt más területek irányába is. Államjogilag igaza van Schvarcz Gyulának, amikor úgy fogalmaz, hogy „a végrehajtó hatalom és a bírói hatalom közegeire nézve visszaállította az 1867-diki magyar kormány a megfelelő rangjelző címeket”.⁸⁶ Valójában azonban az történt, hogy egyszerűen nem változtatott meg egy mély gyökerű s a rövid 1848-as megingástól eltekintve folyamatosan működő társadalomszervezeti üzust. Ebben szerepet játszott többek között annak megfontolása, hogy a születésrangi címek államjogilag is minden megszakítás nélkül

⁸³ Sőt, Schvarcz Gyula teljes egybeesésről beszél: „1848 előtt föntjelzett magas állásokra csakis főnemesek és előkelő köznemesek jutottak el, és azt fogjuk mondhatni, hogy 1848-iki alkotmányunk életbeléptetése előtt a magyar társadalomban az államszolgálat arisztokráciájának fogalma még teljesen összeesett a születés arisztokráciájának fogalmával is. De másfelől összeesett a vagyon arisztokráciájának fogalmával is.” (Schvarcz 1889. 36–37.)

⁸⁴ Schvarcz 1889. 34–36.

⁸⁵ Lásd erről Benedek Gábor tanulmányát. Benedek G. 2006. 235–254. A kiegyezés után visszaállt ugyan az önkormányzati megyerendszer, de az okkupáció egyik utóhatásaként a megyefőnök nyomán az alispán idővel a nagyságos kategóriába lépett elő.

⁸⁶ Schvarcz 1889. 62.

fennállottak. Ezért ehhez képest az államszolgálat súlya, tekintélye, társadalmi elismerése, rangja is csak így volt biztosítható. Egyébként paradox módon ez a rendi abszolutizmusban gyökerező szisztéma biztosította az államhatalom magas és legmagasabb hivatalaiba bekerülő friss „szakerők” tekintélyét és általános elfogadását születésre és magánvagyonra való tekintet nélkül a rendi értékszempontok és beállítódások széles körű továbbélése közepette is.⁸⁷

A hivatallal nemcsak a hierarchikus szintnek megfelelő fizetés járt, hanem ennek a szintnek megfelelő rang és tekintély is, valamint ezt a rangot részben kifejező, részben biztosító társadalmi rangcím is. Tóth Zoltán azt írja, hogy a polgári kor közhivatalnokságának presztízsből kifejeződő státusa a nemesi rendi hivatalnokrétegtől örökölt, átruházott, közvetített státus volt. A közvetítettség módozatairól pedig általánosítva többek között így fogalmaz: „A rendiesen rangsorolt csoportokban élők számára jogi helyzetük társadalmi állapotokat (kondíciókat) teremtet, amelyeket már az is tovább éltet a polgári átalakulás után, hogy a közösségileg jogfosztott státus individualizált formában gyakorlatilag változatlan pozíciót jelentett. A kontinuitásnak talán ennél is erősebb mozgatója az ezekhez a társadalmi kondíciókhoz fűződő értékképzetek, minősítések továbbélése a műveltségben, amely a később hasonló kondíciók közt élőkre is közvetíteni képes a rendies pozíciókat.”⁸⁸ A közvetítettségnek ezek a fogalmi pontossággal leírt módozatai a legfontosabbak, mert a legáltalánosabbak. A közszolgálati hivatalnokság státusa esetében azonban másról is szó van. A közvetítettség olyannyira sűrű szövésűnek látszik, hogy már-már folyamatosságról is beszélhetünk. Nem annyira a személyi kontinuitásra gondolunk (beleértve a családok generációi közötti öröklődést is), ami Benedek Gábor dolgozatai szerint a politikai váltások ellenére is létezett, hanem elsősorban az intézményi folyamatosságra. Olyan szélesebb értelmű intézményi folyamatosságról beszélünk, amely a mélystruktúrákban, a működésmódban létezett, függetlenül a hivatalrendszer kisebb-nagyobb átszervezéseitől. A rendi állapothoz fűződő értékképzetek, minősítések így nemcsak

⁸⁷ I. m. 60–61. – Például lehetséges útja volt ez az emancipálódó zsidóság presztízsszerzésének is. Angyal Dávid, a jeles történész emlékeztetéseiben szegedi diákkorából elevenít fel egy tanulságos esetet. Piarista diák volt, de a zsidó hittant a nagy hírnő rabbinál, Löw Lipótnál tanulta. Körülbelül 1870–71-ben Löw Lipót „Egy napon így kezdte előadását: »Az én fiamat kinevezték az ügyészséghez. Ő az első magyar zsidó, kit a nagyságos cím hivatalból megillet. Ennek öröme ma szabadságot adok nektek.«” (Angyal 1971. 46.) Az 1871-es *Igazságügyi névtár* szerint Löw Tóbiás a budapesti királyi főügyészség főügyészhelyettes volt, VI. fizetési osztálynak megfelelő fizetéssel, tehát „nagyságos” társadalmi rangjelző címmel.

⁸⁸ Tóth 1987a. 84; Tóth 1991b. 19, 18.

általában a társadalomszervezeti műveltség által közvetítődtek, hanem ezen a sok tekintetben kontinuos intézményrendszeren keresztül is.

Rendkívül meggondolásra készítő volt számunkra egy a közigazgatás-történetben emlegetett, de a társadalomtörténészek által eddig nem használt 1874-es szolgálatiszabály-gyűjtemény. Ennek a kiadványnak ugyan az a címe, hogy *A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium ügykörére vonatkozó szolgálatiszabályok gyűjteménye*,⁸⁹ de ezen belül a terjedelmes első rész alcíme a következő: „Szabályok a m. k. államszolgálatról, az államtisztviselőkről és államszolgákról, és azok szolgálati viszonyairól”. Átfogó szolgálati pragmatika hiányában a későbbi kardinális minősítési és illetménytörvényekkel együtt a dualista korszak alatt ténylegesen a *Pénzügyi Szolgálatiszabályok* voltak az irányadók az egész közszolgálatban. Az 1874-es, első változat az átgondolt szerkezet szerint elrendezett paragrafusok alatt zárójelben közli a jogforrást is, tehát hogy ki és mikor bocsátotta ki a szabályozni kívánt problémára vonatkozó utolsó érvényes jogi szöveget. A legrégebbi keltezés 1785-ös, a legfrissebb 1873-as. A kibocsátók között szerepel a „legfelsőbb elhatározástól”, valamint az Udvari Kancelláriától és az Udvari Kamarától kezdve a neoabszolutizmus kori Temesvári Országos Pénzügyigazgatóságon át a Pénzügyminisztériumig többféle intézmény. Egy egyszerű strigulázós számbavétel szerint – amelyik a szabályozott kérdés fajsúlyára nem lehetett tekintettel – a paragrafusok 36%-ának szövege a ferenci abszolutizmus idején keletkezett, s összesen 56% az 1848 előtti. 30% az 1849 és 1867 közötti időszakból származik, s mindössze 14% az 1867 utáni. Végül úgy tűnik, hogy csak egy pár olyan paragrafus van, amelyiket kifejezetten a szabályzatgyűjtemény logikája szerint frissen szövegezték.

Még ennél is világosabban láthatjuk a történeti ereztet, ha a szolgálat legfontosabb, meghatározó körülményeinél az utolsó érvényes szöveg mögött megkeressük a hasonló tartalmú és logikájú első szabályozást. A legtöbb esetben a józsefi vagy a ferenci fejedelmi abszolutizmushoz jutunk vissza. I. Ferenc gyakran kicsit módosítva megerősítette, továbbszabályozta, pontosította II. Józsefnek a bürokratikus rendre vonatkozó kezdeményezéseit. Innen erednek a testületi jelleget alapvetően meghatározó szabályozások: a tisztii állás betöltéséről, az eskütételről, az összeférhetetlenségről, a tiltott mellékállásokról, a hivatali titokról, a szolgálatiszabályokról, a fegyelmi eljárásról stb. De ide vezethető vissza a minket most különösen ér-

⁸⁹ A közigazgatás-történet általában *Pénzügyi Szolgálatiszabályok* címen emlegeti. Mi a továbbiakban PSzSz rövidítéssel hivatkozunk, hozzátéve a megjelenés évét. Az első kiadás éve 1874. A második, lényegesen átdolgozott kiadás 1896-os keltezésű. A későbbiekben az 1896-os szöveg paragrafusrendszében helyezték el a módosításokat (Zawadowski–Pavlinavić 1910).

dekló – s egymással szorosan összefüggő – minősítési, előléptetési és javadalmazási rendszer is. Azaz innen ered a rangosztályok / napidíjosztályok / fizetési osztályok olyan szisztémája, amelyben az I–XII. (majd I–XI.) osztály minden osztálya egy-egy hierarchikus szintnek (rangfokozatnak) tekinthető. Ezt az értelmezést erősíti, hogy magasabb fizetési osztályba jutni szigorúan csak kinevezéssel lehetett.⁹⁰ Minden fokozathoz megfelelő nagyságú fizetés és meghatározott szobaszámú természetbeni lakás vagy annak bérére fedezetet nyújtó lakbérpénz tartozott. Ez a rangfokozat meghatározta a napidíj összegét és az irodaátalány, a világítási és fűtési átalány nagyságát is. De ettől függött, hogy utazásnál, ha az, úgymond, tengelyen történt – ki utazhatott két lóval, három, négy, esetleg hat lóval. Ha vonattal utaztak, ki melyik osztályra válthatott jegyet. Ha költöztek, akkor ki vehetett igénybe egy szolgát, két szolgát, három vagy esetleg négy szolgát. Ez mind-mind aláhúzza, hogy a fizetési rangfokozatnak szabályozott társadalmi rangfokozati következménye is volt. Amikor az 1880-as évek közepén a tisztviselők egyesületi mozgalmat indítottak a fizetések javítására, a problémát legszisztematikusabban kifejtő könyv kezdőtétele így fogalmazta meg: „Köztudomású dolog, hogy az állami tisztviselők díjazása, mely legnagyobbbrészt a maiaknál sokkal kedvezőbb országos anyagi és drágasági viszonyok között állapítottat meg, általában véve nem felel meg azon társadalmi állás követelményeinek, amelyet a különböző rangfokozatú és állású tisztviselők az államban és társadalomban, a köz- és magánéletben elfoglálnak – és elfoglalni hivatva is vannak.”⁹¹ A röpirat egész érvelésének lehangsúlyosabb fogalma a rangszerűség (rangesmässig): „rangszerű megélhetés”, „a rangszerű élet kötelme”, „rangszerű szükségleteit fedezhesse”, „rangszerű lakhatás lehetősége”, „a rangszerű lakás bérének fedezése” stb.

Ennek a napidíj-/rang-/fizetési osztállyal összenőtt társadalmi rangnak a kifejeződése, egyik dimenziója, megragadható eleme tehát a társadalmi rangjelző cím, a megszólítás. Az államszolgálati bürokratikus úton szerezhető rangcímek a lehető legszorosabban tapadtak a fizetési osztályokhoz. A különböző hivatali állások (státusok) megszólítása a legtisztábban és a legegyszerűbben abból vezethető le, hogy az állás melyik fizetési osztályba tartozott. (Ez nemcsak a miniszterialis tisztviselőknél volt így.) S újra hangsúlyozzuk, hogy a fizetési osztályok rendszere nem az 1893. évi IV. törvénycikkkel, az illetménytörvénnyel kezdődött, s nem is a neoabszolutizmus idején, hanem korábban, még a ferenci abszolutizmus korában. A

⁹⁰ Más volt a helyzet a fizetési osztályokon belüli fokozatoknál, s 1904-ben lényegesen változott az egész szisztéma. Itt hangsúlyozzuk újól, hogy a fizetési osztályok rendszere tehát régibb az 1893. évi IV. törvénycikknél. Az csupán egységesebb keretet adott s a korábbi következetlenségeket küszöbölte ki, valamint új összegeket rendelt a szintekhez.

⁹¹ Az állami tisztviselők helyzetéről 1886. 3.

fizetési rangfokozatok állami rendszere a kiegyezés után nem vonatkozott ugyan az önkormányzati, községi és törvényhatósági tisztviselőkre, de mint ahogy a reformkorban is igazodott a nemesi vármegyei igazgatás rangrendszere az államszolgálatihoz, ez az illeszkedés a neoabszolutista közjáték után még következetesebb lett. Az illetményösszegek önkormányzati szeszélyessége ellenére mindenki tudta, hogy az önkormányzati rangfokozatok melyik államszolgálati rangfoknak felelnek meg, tehát milyen címzés, megszólítás jár az adott fokozatban szolgálóknak.⁹² (Ezt végül az 1904. évi X. törvénycikk is szentesítette, besorolva a vármegyei alkalmazottakat az állami fizetési osztályokba.) Mindezeket figyelembe véve s tekintettel arra is, hogy egyetemi tanáraink atyáinak 56%-a dolgozott a közszolgálatban, praktikusán a fizetési fokozatokkal összhangba hozott társadalmi rangjelző címek rendszerét követjük az apák hierarchikusan rendezett csoportjainak a leírásánál. A minket most érdeklő sávban a következő szinteket alakítottuk ki:

- V. fizetési osztály – méltóságos
- VI. fizetési osztály – nagyságos
- VII–VIII. fizetési osztály – tekintetes
- IX–X–XI. fizetési osztály – „tulajdonképpen nemzetes, most azonban tekintetes”
- fizetési osztályon kívül – tisztelt úr stb.

Ez az osztályozási séma a dualizmus első évtizedeire érvényes. Ezt bizonyítja Kövér György elemzése a *Legújabb házi titkár* alapján,⁹³ s a kortárs Bárány Ignác tömören fogalmazott levelezési tanácsa az 1866-os *Tanítók könyvében* a világi egyének címzésmódjára vonatkozóan.⁹⁴ Változás majd a dualizmus utolsó évtizedeiben következik be az alsóbb régióban, erről azonban csak később írunk.

A fizetési osztály és a társadalmi rangcím összekapcsolásának a köztisztviselők megnyugtató elrendezésén kívül egy másik, kicsit fellengzősen szólva heurisztikus célja is van. A fizetési osztályokhoz tartozó illetmények és lakbérpénzek felderítésével⁹⁵ lényegében az egész korszakra nézve tudjuk, hogy az egyes közhivatali fizetési

⁹² Ezt egyébként olyan finom technikák is jelezték, hogy a *Pénzügyi szolgálati szabályzatban* gondosan szabályozták, hogy ha a különböző rangú önkormányzati tisztviselők államszolgálati ügyekben közreműködnek, akkor melyik napidíjosztály szerint fizetnek nekik.

⁹³ Ehhez csak az általa említett hivatali pozíciók fizetési osztályba sorolását kellett hozzáilleszteni. A Farkas Elek nevével fémjelzett *Házi titkárnak* kissé változó címekkel 1829 és 1916 között összesen tizenkét kiadása volt (Kövér 1999. 9). Kövér György ezek közül részletesebben elemzi az 1829, 1844, 1856, 1869, 1889, valamint az 1916. évi kiadásokat. Bár a műveket magunk is forgattuk, Kövér György elemzését tekintettük kiindulópontnak.

⁹⁴ Bárány 1866. 248–249.

⁹⁵ Ez egy külön tanulmányt is megérdemelne. Most csak arra utalunk, hogy a törvényeken, rendelete-

rangszintek körülbelül milyen jövedelmet jelentettek. Az összes többi, azaz nem közszolgálati apa jövedelmét ezekhez a jövedelemszintekhez mértük, s ezekbe a hierarchikus szintekbe igyekeztünk besorolni.⁹⁶ Az így előállított, részben presztízis-, részben jövedelmi alapon képzett hierarchikus szintek prezentációjánál fogjuk tehát megvizsgálni, hogy az egyes szintekbe besorolt valamennyi apa rendelkezett-e olyan presztíziselemekkel, presztízis-súlyokkal, amelyek egy tisztán presztízisalapú hierarchiánál az adott szint kellékei és súlyai lehettek. Azaz, az apák, akiknél inkább csak vagyoni, jövedelmi alapon döntöttünk a szintbe sorolásnál, kellően fel voltak-e szerelve olyan presztíziselemekkel, amelyek révén belesimulhattak a szint meghatározó, jellegadó presztízisviszonyaiba.

Mielőtt azonban valóban hozzáfognánk a hierarchikus szintek részletes bemutatásához, még vissza kell térnünk a rendi korszak címzéseihez, hogy az eddig nem említett szálak közül néhányat felvegyünk. Azokkal a kategóriákkal kell foglalkoznunk, amelyekkel az 551 apa között bizonyosan találkozunk. Gondolunk általában a diplomás értelmiségre (szabadpályásra és nem szabadpályásra egyaránt), a kereskedők különböző típusaira, iparosokra és gyárosokra, valamint a birtokos parasztságra. A diplomás (nem nemes) értelmiség előzményének a honoráciorok tekinthetők. A rendi korszak népszámlálása és összeírásai is minősített, rendi jogi formában elrendezett társadalmi státusként vették számba ezt az iskolázott csoportot.⁹⁷ A 18–19. század fordulójától a formálódó új státus a rendi határvonalakat feszegette. Sőt, Tóth Zoltán úgy fogalmaz, hogy „a kiváltság alapjának nagy forradalma zajlott a honoratior-státus születésével”.⁹⁸ (Tudniillik ezen kiváltság új alapja az iskolai végzettség szintje lett.) Ezt a helyzetet tükrözi, hogy a Kövér György által feldolgozott *Legújabb házi titoknok* sorozat reformkori kiadásai több-kevesebb következetességgel a diplomásnak tekinthető értelmiségiek címzéseként az általános köznemesi titulust, a nemzetest rögzítik. A folyamat betetőzése az 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követek választásáról, amelyben a 2. § a. bekezdése azzal, hogy jövedelemre való tekintet nélkül választójogot adott a diplomás foglalkozásoknak, egyetemlegesen a rendi választóvonal

teken s a korabeli érdekvédelmi irodalmon kívül a legalapvetőbb támpontot az évenkénti állami költségvetési kötetek igen részletes adatai adták. A főváros alkalmazottairól is pontos adataink vannak. A törvényhatóságoknál és rendezett tanácsú városoknál inkább csak bizonyos határok között mozgó becslésekre támaszkodhattunk.

⁹⁶ Az önállóak különböző csoportjainál, illetve a magántisztviselőknél gyakran egy-egy időpontra megbízható vagy legalábbis orientáló adataink voltak (virilis adó, háztulajdon, birtoknagyság, konkrét egyedi adatok) más esetekben inkább csak közelítő becslésekre hagyatkozhattunk.

⁹⁷ „Tiszttség vagy Hivatalbeliek és Honoratiores”; „Hivatalnokok és honoráciorok”; „Honoráciorok”; „Tiszttségviselők és honoráciorok”. (Tóth 1987a. 63–64.)

⁹⁸ Tóth 1991b. 22.

fölé emelte valamennyiüket.⁹⁹ A diplomások minősített jogi helyzetét később is megerősítette, hogy a virilisrendszerben adójukat kétszeres beszámítással vették figyelembe mind a községi, mind a törvényhatósági listáknál.¹⁰⁰ A változást követte a címzés folyamatos felfelé tolódása. A neoabszolutista kor végére már minden diplomás egyértelműen tekintetes megszólítást kapott.¹⁰¹ Talán nem alaptalan felvetni, hogy a rangcím emelkedésében lényeges szerepet játszhatott a diplomások pozicionáltsága a bürokratikus szervezetekben, mindenekelőtt a neoabszolutizmus idején a vármegyét is elfoglaló államszolgálatban. A származásra és vagyonra tekintet nélkül, a minősítési szempontok alapján a hivatali hierarchiában elérhető rangfoknak (fizetési osztálynak), az ezzel járó rangcímnek minden bizonnyal volt átsugárzó hatása. Mindenesetre a dualizmus végéig a tekintetes maradt a diplomások számára minimálisan kijáró társadalmi rangcím.¹⁰²

Rendi jogi formában rendezett, a hierarchiában a honoráciorok alatti társadalmi státus volt „a városi polgári rendtől lassanként elváló külön számolt (céhes) kézműves iparosoké”, majd később a kereskedőké is.¹⁰³ Közülük a reformkorban a „kiváltságolt” kereskedők és „gyárnokok” megszólítása a nemzetes volt, a többieké kedves úr. Az 1848-as választójogi törvény e kategóriákból tulajdonuk alapján a választójogot megadva, a rendi határvonal fölé emelte azokat, akiknek saját műhelyük, kereskedelmi telepük vagy gyáruk volt. (A kézművesek közül csak a legalább egy segéddel dolgozókat.)¹⁰⁴ A diplomásokhoz hasonló általános és egyértelmű rangemelkedés itt nem következett be a neoabszolutizmus korában. A kereskedő és a gyárnok nemzetes maradt, a mesterember pedig „Kedves úr”.¹⁰⁵ A kiegyezés után bizonyos mértékig a minősített jogi helyzet szelektív folytatásának tekinthető, hogy a községi és törvényhatósági testületek virilis tagjainak a megállapításánál, az ipar- és kereskedelmi kamarák bel- és kültagjainál is kétszeres adóbeszámítást alkalmaztak.¹⁰⁶ A rangcímek hierarchiájában azonban nem jutottak előbbre ezek a kategóriák. A viszonylag egyszerűbb rendi-jogi háttérű iparosmesterre mondhatjuk, hogy a dualizmus végéig megtartotta címét (mester úr, tisztelt úr stb.). A sokfé-

⁹⁹ Ugyanezt fenntartotta kicsit más felsorolással az 1874. évi XXXIII. tc. 9. §-a. Az 1913. évi XIV. tc. ezt a minden külön kellék nélkül járó választójogot már a középiskolát végzetteknek adta meg.

¹⁰⁰ 1871. évi XVIII. tc. 35. §; 1886. évi XXI. tc. 26. §; 1886. évi XXII. tc. 33. §.

¹⁰¹ Kövér 1999. 184; Bárány 1865. 249.

¹⁰² Wodianer 1914. 158; Vajda é. n. 11.

¹⁰³ Tóth 1987a. 84. – A józsefi népszámlálásban „Városi Polgárok” és „Falusi Mester Emberek”; a későbbi összeírásokban: „Polgárok és kézművesek” (i. m. 63–64).

¹⁰⁴ 1848. évi IV. tc. 2. § b. – A feltételeket az adóalap nagyságában formulázva nagyjából ugyanezt tartotta fenn az 1874. évi XXXIII. tc. 6. § c., d., e.

¹⁰⁵ Kövér 1999. 184.

¹⁰⁶ 1871. évi XVIII. tc. 35. §; 1886. évi XXI. tc. 26. §; 1886. évi XXII. tc. 33. §.

le rendi-jogi státusból¹⁰⁷ formálódó és más szempontokból is heterogén kereskedők, gyárosok, az ipar-forgalmi területhez sorolható vállalkozók benyomásunk szerint mint társadalmi státusok, foglalkozási csoportok nem annyira alul-, mint inkább kívül maradtak, kívül kerültek, kívül helyeződtek egy ilyenfajta, megszólításban kifejeződő hierarchián, a társadalmi rangcímek hierarchiáján. Ezt nyilván alaposabban kellene argumentálni (ahhoz persze kutatni is), de mindenesetre elég beszédes egy 1873-as, később több kiadást megért könyv (címe: *Kereskedelmi iránytan és levelezőkönyv*) „Észrevételek a címzésekről” című fejezetének gondolatmenete: „A különféle társadalmi rangok, karok és rendek között egyedül a kereskedő bírt annyi ésszerűséggel, hogy magát ezen unalmas és nyomasztó címzések alól felszabadítva, legalább egymás között más címmel, mint ’úr’ vagy ’uram’ megszólítással nem él. Legyen az illető kereskedő, ki ügyféltársával üzleti viszonyba lépett, pór, polgári, nemesi – vagy főrangú származású – a kereskedő leveleiben az egyiket ép úgy, mint a másikat csak úrnak címezi. A kereskedőnek *legdicséretreméltóbb* szokása, hogy egymás irányában semmiféle címfokozatot nem használ.”¹⁰⁸ Egyébként a dualista kor végén megjelenő, a közéletben előforduló címzéseket és megszólításokat tömören bemutató kézikönyvek sem foglalkoztak ezekkel a címzés szempontjából közös nevezőre nehezen hozható kategóriákkal.¹⁰⁹ Azaz úgy tűnik, hogy mint társadalmi státuszcsoporthoz (?), foglalkozási csoportokhoz (?), tulajdonosi osztályokhoz (?) nincs igazán elfogadott, egy általános társadalmi hierarchiába illeszthető közös rangfokuk. Nincs minősített közösségekből származtatható társadalmi rangcímük, ami polgári viszonyok között nem feltétlenül meglepő.

Hierarchikus szintek

„MÉLTÓSÁGOSOK” (V. FIZETÉSI OSZTÁLY)

Rátérve a hierarchikus szintek leírására, amelyeket a fizetési osztályokhoz kapcsolható társadalmi rangjelző címek alapján alakítottunk ki, felülről lefelé indulva először a „Méltóságosok” kategóriával foglalkozunk.¹¹⁰ A 78 fős kategória kiinduló magját azok alkotják, akik államszolgálati pályájuk során az V. fizetési osztályig emelkedtek, s így hivatali úton szerezték méltóságos címzésüket. Őket

¹⁰⁷ Tóth 1987b. 410.

¹⁰⁸ Hanzély 1886. 28. (Ez a harmadik kiadás.)

¹⁰⁹ Vajda é. n. 10. – A levélminták keletkezése szerint az 1910 előtti években megjelent levelezőkönyv címzésekről szóló fejezete egyébként így kezdődik: „A cím az emberek méltóságát, társadalmi állását jelzi.” (Lásd még Wodianer 1914. 158.)

¹¹⁰ Már korábban jeleztük, hogy ez a cím a felsőbb osztályokból nyúlik át a középosztályba.

a király nevezte ki, s ebből az alkalomból meg is kellett jelenniük az uralkodónál. Egyszersmind udvarképesek voltak, akik megjelenhettek az udvari alkalmakon. A mi apáink közül ezen az alapon kerültek erre a hierarchikus szintre a miniszteri tanácsosok, a kúriai bírók, az ítélőtáblai tanácselnökök, a közigazgatási bírók, a tábornok orvosok, ezredek s egy-egy követségi tanácsos, bányaigazgató, főszámvevőszéki tanácsos, a királyi vasművek központi igazgatója. Illetménye alapján ide került két MÁV-igazgató. Besoroltunk egy református püspököt is, aki ezen az alapon csak nagyságos lenne, de felsőházi tag volt. Vagyoni alapon soroltunk ide 600 és 1300 hold közötti földbirtokosokat, egy bányatulajdonost, több nagykereskedőt és gyárost. Ez az egész tulajdonosi kör az 1888-as vagy 1892-es virilislistán 400 és 1200 forint közötti (egyszeres) adóval szerepelt. Hasonló nagyságúnak tekinthető adó alapján (kétszeres beszámítással 800 és 1600 forint között) került erre a hierarchikus szintre néhány szabadpályás értelmiségi: orvos, ügyvéd, mérnök, építész. Végül, kódolási hiba folytán itt ragadt mind a 19 egyetemi nyilvános rendes tanár. Azért mondjuk hibának, mert az egyetemi tanárok, bár presztízszük folyamatosan emelkedett, 1872-től a dualizmus végéig csak a VI. fizetési osztályba tartoztak, és nagyságosnak számítottak. Viszont végül is az egyetemi tanárok jövedelme a sokszor igen tetemes leckepezén s egyéb járandóságok beszámításával bizonyosan megütötte, s gyakran meg is haladta az V. fizetési osztály illetményszínvonalát. Sőt a professzor apák körülbelül egyharmada, 1888-ban, 1892-ben vagy 1900 után 800 és 1500 forint közötti (kétszeresen számított) adóval szerepelt a virilislistán. Ők valamennyien orvosprofesszorok voltak, s adójuk jelentős részének alapja már házbérijövedelem volt (26. táblázat).

26. táblázat.

A KÖZÉPOSZTÁLYHOZ TARTOZÓ APÁK MEGOSZTLÁSA
HIERARCHIKUS SZINTEK SZERINT

Társadalmi rangcím	Fizetési osztály	Képzettség	Középosztályi szint	Az apák száma	A középosztályi apák százalékában	Az összes apa (568 fő – 100%)
Méltóságosok	V.	diploma	a középosztály elitje	78	19,5	13,7
Nagyságosok	VI.	diploma	a középosztály felső szintje	96	23,9	16,9
Tekintetese	VII–VIII.	diploma 8 közép	a középosztály törzse	154	38,4	27,1
„Új tekintetese”	IX–X–XI.	8 közép 4 közép	a középosztály alsó szintje	73	18,2	12,9
Összesen	V–XI.	diploma – 4 közép	középosztály	401	100,0	70,6

Most tehát arra a kérdésre kellene válaszolnunk, hogy a csupán az V. fizetési osztályhoz hasonló jövedelmük alapján idekategorizált apák szereztek-e valami módon olyan kellékeket, presztízselemeket, amelyek alapján valahogy hozzáismulhattak a méltóságosak hierarchiasintjéhez. Alapszinten nézzük meg először a nemességet mint presztízst adó tényezőt. Az egész szint 65,4%-a nemes volt. 44,9%-uknak régi nemessége volt, s 20,5%-ot tett ki az új nemesek aránya. Ez utóbbi igen erős státusharmonizációs törekvésre utal. (Az a 19 apa, aki maga is egyetemi tanár volt, felerészben az új nemességhez tartozott.) Presztízst adott önmagában a földbirtok is, még akkor is, ha a nemesi középbirtokosoknak csak a nagyságos cím járt. Az eleve középbirtokosként számba vett négy apán kívül 100 holdon felüli birtoka volt két nemesi középbirtokos eredetű gyárosnak, s egy nem nemes borkereskedőnek, két nemesi származású miniszteri tanácsosnak (földművelésügyi minisztérium), egy régi nemes városi főmérnöknek, két régi nemes és egy új nemes ügyvédnek, egy középbirtokos nemesi családból származó kúriai bírónak és egy másik kúriai bírónak, aki egy görög katolikus papi família új nemességet szerző sarja volt. A 15 esetből csak háromnál szolgálhatott a birtokszerezés státusharmonizációs célokat. Presztízsnövekedéssel járt az országgyűlési képviselőség is, ami egyébként önmagában nagyságos címet jelentett. A hét képviselőből hat nemes volt, közülük kettő földbirtokos, kettő ügyvéd. Tizenketten voltak a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, ami önmagában persze csak a tekintetes címhez lett volna elegendő. Nagyságos címre minősítettek a királyi tanácsosi címek. Tizennyolcan voltak az Országos Kaszinó tagjai. Ebből kettő egyetemi tanár, négy szabadpályás értelmiségi, orvos vagy ügyvéd. A virilisek száma húsz. A vagyon alapján bekerültek, valamint a szabadpályás értelmiségiek mind közöttük voltak. Az eddig felsorolt kellékek, mint azt rendre említettük, önmagukban egyébként nem voltak elegendők a méltóságos címhez. Esetleges halmozódásuk, ami egyébként sűrűn előfordult, figyelemre méltó aspirációkat, erős státusharmonizációs igyekezetet jelenthetett, de szintén nem hozta meg a méltóságos társadalmi rangcímet.

Voltak azonban még más lehetséges presztízskellékek, melyeknek viszont egyenes és szükségszerű velejárója volt a méltóságos cím. Ilyen volt az udvari méltóságok közül a császári, királyi kamarás és udvari tanácsosi cím. A 78, ehhez a szinthez tartozó apa közül kettő volt császári és királyi kamarás, és 10 udvari tanácsos. Az előbbihez 16 nemesnek született őst is fel kellett mutatni, az utóbbit születési rangtól függetlenül adták. Mindkét méltóság sajátos egyenruhával, ceremoniális formákkal és szabályozott udvarképességgel járt.¹¹¹ Ez a két forma 10 egyetemi

¹¹¹ Reden 1989. 82–83.

tanárt és egy kórházigazgató orvost emelt be a méltóságos rangcíműek sorába. Az uralkodó által adományozott Szent István Rend, Lipót-rend, Vaskorona-rend, Ferenc József-rend bizonyos fokozataival, osztályaival szintén járt a méltóságos címzés. Ilyen kitüntető rendtagságban a szóban forgó apák csoportja 29 alkalommal részesült. Persze egy-egy ember többféle rend többféle tagozatát is megkaphatta, így ez végül is 29 embernél kevesebbet érintett. Valamennyi rendi tagságot különféle minősített érdemek jutalmaként adhatta az uralkodó a rend statútumában meghatározott formák között. Avatószertartás keretében adták át a rend díszjelét, a tanúsító diplomát vagy pátenst, s vették ki az esküt. A rendtagsághoz rendi öltözet, meghatározott ceremóniális kötöttségek s szabályozott udvarképesség is tartozott.¹¹² Itt tehát a dualizmus végéig változatlan formában érvényesült az, amit Tóth Zoltán a rendi társadalomszervezeti formákról több helyen ír, hogy tudniillik minősített érdemek alapján ritualizált módon történt az átminősítés, a helyváltoztatás, a beiktatás a ranghierarchia magasabb csoportjába.

A Szent István Rend, amelyet csak igazolt nemesek kaphattak, a legmagasabb polgári kitüntetés volt, s még a legkisebb fokozatával, a kiskereszttel is bárói címet lehetett kapni. Ez utóbbi ugyan csak 1884-ig volt érvényben, de a méltóságos rangcím változatlanul járt. Ezzel a rendi kitüntetéssel négy apánkat tisztelték meg: két főhivatalnokot és két orvosprofesszort. (Ez utóbbiak a bárói címet is elnyerték.) A másik három rend tagságát nem nemes származásúaknak is adományozhatták. Volt közöttük bizonyos sorrendiség, de nagyjából mégis azonos címzésekkel jártak. Nagyméltóságú címet jelentett a Lipót-rend és a Ferenc József-rend nagykeresztje, valamint a Vaskorona-rend I. osztálya. A parancsnoki, illetve a középkereszt, továbbá a Vaskorona-rend II. osztálya hozta meg a méltóságos címet. A lovagkereszttel és a III. osztállyal csak nagyságos rangcím járt. A most taglalt hierarchikus szintnél az esetek nagyobb részében, 18 főnél csak a nagyságos címet adó lovagkeresztet, illetve a III. osztályt adományozták. Heten kaptak méltóságos rangcímet adó fokozatot, de közöttük csak egy olyan volt (egy egyetemi tanár), aki valamilyen más jövedelműen nem volt még méltóságos. Így összesen végül is a vagyoni-jövedelmi alapon besoroltak közül tizennégyen szerelkeztek fel úgy presztízssúlyokkal, hogy valóságosan és jogszerűen méltóságosak lettek.¹¹³

Huszonnégy apa maradt, akiknél minden kutatói fáradozásunk és leleményünk ellenére sem sikerült annyi presztízselemet találnunk, hogy méltóságosként simulhassanak bele konstruált kategóriánkba. Kettő kivételével azonban ők is elérték legalább a nagyságos társadalmi rangjelző címet. Sőt, a két földbirtokos, négy

¹¹² Felszeghy é. n. 278–340.

¹¹³ Közülük 1 kórházigazgató, 13 pedig egyetemi tanár. Íme a kódolási hiba heurisztikus hozadéka.

gyáros, két kereskedő, hat egyetemi tanár, nyolc szabadpályás értelmiségi (orvos, ügyvéd, mérnök, építész) nagyobbik része többszörösen, különböző jogcímenen is nagyságosnak számított. Mindössze ketten maradtak ki ebből is: egy kétszeres beszámítással 800 és 1500 forint közötti virilisadót fizető szabadpályás pesti orvos és egy fegyver- és vadász kellék-kereskedő, 1100 és 4000 forint között ingadozó adóval.

Anélkül, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanánk az ebben a kis létszámú, nyilván esetlegességeket is hordozó körben megfigyelt jelenségeknek, talán mégis érdemes végigvinnünk egy gondolatmenetet. Azt bizonyosan megállapíthatjuk, hogy az itt számba vett apák valamennyien igyekeztek a jövedelemszintjüknek megfelelő társadalmi súlyt biztosítani, az elismertséget kifejező, hordozó, biztosító presztízselemeket megszerezni. 38 presztízshiányos ember közül tizennégynek, a bő egyharmadnak ez tökéletesen sikerült. A fennmaradó kétharmad esetében nem volt ugyan teljes a státusharmonizáció, de azért jelentős eredményeket ért el. A két sikerfokozat bemutatására nézzünk meg három konkrét esetet. A dongafa-nagykereskedő és parkettagyáros apa 1892-től az Országos Kaszinó tagja, s 1908-tól – megkapva a Ferenc József-rend lovagkeresztjét – elérte a nagyságos rangcímet. A porcelángyáros-porcelánkereskedő apa már több presztízselemet tudott összeszedni. 1879-ben még mint porcelánfestő megkapta a korábban ismerttetett rendek után rang szerint közvetlenül következő érdemkereszt legfelső, tiszti fokozatát.¹¹⁴ 1882-ben kitüntették a Ferenc József-rend lovagkeresztjével, 1896-ban pedig a Vaskorona-rend III. osztályával. Az iparkamara alelnöke, a törvényhatósági bizottság tagja és kereskedelmi tanácsos lett. Bár nem érte el a méltóságos szintet, de többszörösen nagyságos volt. Cége 1910-ben felkerült a császári és királyi udvari címmel felruházott cégek listájára. Teljesebb sikert ért el az egyik orvosprofesszor apa. A csurgói Károlyi uradalom intézőjének a fia 1896-ban először nemességet szerzett. 1902-ben lett udvari tanácsos. 1908-ban pedig megkapta a legnagyobb polgári kitüntetés, a Szent István Rend kiskeresztjét. Végül 1913-ban báróságra emelve háromszorosan méltóságos lett.

E jelenségeket értelmező gondolatmenetünk folytatásához szükséges tömören felidézni Schvarcz Gyula emlegetett tanulmányának alaptéziseit. Ő alapvetően azzal a felfogással vitatkozott, amelyik elismerte ugyan, hogy az 1848-as törvények folytán a magyar állampolgári társadalom lényegesen kibővült, kiterjedt, de anélkül, hogy örökölt rendi tagozódását elveszítette volna. Árnyalt, gazdag érveléssel fejtette ki ezzel ellentétes álláspontját, amely szerint az 1848-as törvények célkitűzéseinek megfelelően a fokozatos átalakulás eredményeként a korabeli magyar

¹¹⁴ Az 1850-ben alapított kitüntetés a Ferenc József-rend szervezetéhez csatolva működött. Két tiszti és két legénységi fokozata volt (Felszeghy é. n. 410–411).

társadalom immár minden rendi válaszfal nélküli, osztatlan, egységesült állampolgári társadalom lett.¹¹⁵ Több ágú argumentációjának fő iránya a „társadalmi élet magaslatait elfoglaló elemekkel” kapcsolatos. (Legtöbbször arisztokráciának nevezi ezeket az elemeket, de használja az elit kifejezést is.) Elemzése szerint az 1848 előtti rendi társadalom csak egyetlen arisztokráciát ismert, ugyanis a teljes államszolgálat arisztokráciája lényegében egybeesett a születés és a vagyon arisztokráciájával. Szellemi arisztokráciáról pedig, mint társadalmi tényezőről még nem lehetett beszélni. Nézete szerint az 1848-as alkotmány s az azt követő több évtizedes folyamat „teljesen átalakította ezen rendi társadalmat egy nyugat-európai értelemben modern társadalommá, tehát egy oly egységes állampolgári társadalommá, amelynek magaslatait az államszolgálat arisztokráciája és a születés arisztokráciája, továbbá a szellemi arisztokrácia meg a vagyon arisztokráciája egymástól teljesen különvált kategóriákká dominálják”. A társadalom pedig többé már nem állami kényszer alapján veti magát alá „négy külön kategóriájú arisztokrácia fölényének”, hanem „magasabb szempontú belátásból, vagy tisztán társadalmi érdekek előmozdításának céljából”.¹¹⁶

Schvarcz Gyula nem használja ugyan ezeket a kategóriákat, de lényegében azt mondja, hogy a modern állampolgári társadalom kereteinek kialakulását az is bizonyítja, hogy az önállósuló társadalmi alrendszerek (politika, gazdaság, kultúra) jó működését a rendi tagozódástól függetlenül, specializált, elkülönülő szakszerű elitek biztosítják. Ezek közül részletesebben az „államszolgálat arisztokráciájával” foglalkozik a rangcímrendszer szerepét vizsgálva ezen a területen. Értelmezésem szerint nem kevesebbet állít, mint hogy a rangcímrendszer az adott viszonyok között (eredetétől függetlenül) a társadalmi tekintély és megbecsülés biztosításával keretet adott a politikai és közszolgálati funkciók biztonságos, szakszerű ellátásához. Ezt az értelmezésünket erősíti, hogy Schvarcz Gyula hasonló érvelést használ, amikor a kulturális alrendszer, a szellemi arisztokrácia emancipálódásáról ír. Az 1848 előtti időkben a magyar tudományosság legkimagaslóbb jeleseknek, a legkiválóbb egyetemi tanároknak, a szaktudománynak élő akadémiai tagoknak nem volt társadalmi befolyásuk, nem bírtak társadalmi tekintéllyel. Schvarcz Gyula ehhez képest a szellemi arisztokrácia erősülő társadalmi pozícióját, társadalmi súlyának, tekintélyének a növekedését bizonyítandó csupa olyan új jelenséget sorol fel, amelyek a szellemi elit emelkedését eredményezték a rangcím-hierarchián: főrendiházi tagság, rendjel adományozása, állami kitüntetés, címek, királyi taná-

¹¹⁵ Schvarcz 1889. 10–11, 29.

¹¹⁶ I. m. 30, 36–37, 40–41.

csosság stb.¹¹⁷ Tehát paradox módon a társadalmi rangcímek szisztémája közvetve szerepet játszhatott a kulturális alrendszer emancipálódásában, autonómiájának a formálásában is. Az általánosabb paradoxon pedig az, hogy egy rendi logikájú társadalomszervezeti forma, a társadalmi rangcímrendszer keretet adhatott polgári irányú mozgásoknak is. Magyarazatként esetleg hozzáfűzhetjük, hogy a rangcímek bürokratikus úton való megszerzése, ha gyökerében nem is független a születésrangi címektől, ahhoz képest mégis külön úton mozgott.¹¹⁸ Emlékeztetünk rá, hogy ezt a bürokratikus utat a rendi pluralizmuson belül jobbra a fejedelmi abszolutizmushoz kötöttük, s talán tekinthetjük ezt is a rendi társadalom egyfajta polgári elemének.¹¹⁹

E megfontolások után térjünk vissza az értelmezni kívánt jelenséghez, amiről most már úgy fogalmazhatunk, hogy a különböző alrendszerek (gazdaság, kultúra) elitje vagy középső rétege (illetve annak meghatározó része) dokumentálhatóan arra törekedett, hogy olyan presztízselemeket szerezzen, amelyek révén vagyonának, jövedelmének, szellemi teljesítményének megfelelő szinten pozicionálhatja magát az uralkodó presztízshierarchiában. Eme átfogó presztízshierarchiának legnyilvánvalóbb kifejeződési formája a társadalmi rangcímek rendszere volt, azaz egy mégiscsak elég nyilvánvalóan rendi gyökerű társadalomszervezeti forma. Ehhez tegyük hozzá még azt is, hogy a politikában és a közszolgálatban – Schvarcz Gyula terminológiájával az államszolgálatban – az állami rendszer mint bürokratikus rendszer eleve szavatolta (testületileg) a megfelelő társadalmi rangcímet.¹²⁰

Idekívánkozik még három megszorító megjegyzés. Egyrészt a formálisan azonos vagy közel eső rangcím súlya esetleg mégis különbözhetett. Másrészt a formálisan azonos rangcím mögött jellegzetes életmódbeli, művelődési és habituális különbségek lehettek. Harmadrészt most már ugyan nemcsak a felső osztályok, hanem a középosztály legfelső csoportja esetében is mondhatjuk, hogy a tőkés polgár társadalmi állása a megfelelő rangcímek elérésével kristályosodott ki,¹²¹ a középosztály ennél lejjebb elhelyezkedő polgári vállalkozó csoportjainál azonban ilyen törekvést, igazodást nehezebb feltárni. Valójában még azt sem tudjuk, hogyan lehetne ezt vizsgálni. A királyi tanácsosi, kereskedelmi tanácsosi stb. szint alatt még elképzelésünk se nagyon van arról, hogy mik képezhették az aspirációk tárgyát (ha voltak ilyen aspirációk), s hogyan lehet ezt kutatni.

¹¹⁷ I. m. 38–39, 68–69.

¹¹⁸ Még az udvari méltóságok többségét is nemességtől függetlenül adományozhatták.

¹¹⁹ Tóth 1987a. 84.

¹²⁰ Itt inkább az lehetett a probléma, hogy esetenként az állam anyagi helyzete lehetővé tette-e a rangszerű életvitelhez szükséges jövedelemszint biztosítását.

¹²¹ Tóth 1991b. 23.

„NAGYSÁGOSOK” (VI. FIZETÉSI OSZTÁLY)

A 96 fős „Nagyságosok” kategória kiindulópontját azok adják, akik államszolgálati pályájuk során elérték a VI. fizetési osztályt. Még ehhez a szinthez is a király kinevezése kellett, s automatikusan a nagyságos címmel járt. A mi egyetemi tanáraink atyái közül ilyen módon kerültek erre a hierarchikus szintre a miniszteri osztálytanácsosok, az ítélőtáblai bírók, a törvényszéki elnökök, a szabadalmi bíró, a munkásbiztosítási hivatal bírója, az őrnagyok, a pénzügyigazgatók, a tankerületi főigazgatók, a főbányatanácsos, az állampénztári igazgató, a selmecbányai főiskola tanárai, jogakadémiai igazgatók, a királyi tanácsosi rangban levő főiskolai tanárok és középiskolai igazgatók, az állategészségügyi főfelügyelő, a közegészségügyi főfelügyelő, a közalapítványi igazgató és a MÁV műszaki főfelügyelők. Idesoroltuk a református püspököt, aki nem volt felsőházi tag, valamint a beszercebányai, selmecbányai és brassói evangélikus főegyházmegyei espereseket. Vagyoni alapon felvettünk 200 és 300 hold közötti földbirtokosokat. Inkább csak becslés alapján besoroltuk a budapesti bor-, gabona- és termény-nagykereskedőket, akiket nem találtunk a virilisek között, de jelentős háztulajdonukat azonosítottuk. Jelentős virilisadója alapján került ide egy soproni sütő és egy pécsi vasnagykereskedő. Van egy jól dokumentált fővárosi nyomdatulajdonosunk is. A szabadpályások közül ebbe a kategóriába iktattuk azokat az ügyvédek, akik királyi tanácsosok, kamarai elnökök voltak, vagy vidéki városok virilisei. Itt van egy jól dokumentált budapesti gyógyszerár és labortulajdonos, valamint egy aradi mérnök, műépítész és cementgyáros. A magántisztviselők közül erre a szintre kerültek a vidéki nagyvárosok takarékpénztári igazgatói, egy kikötőigazgató, valamint a kissé más beágyazódású jószágigazgatók.

Ehhez a 96 főnyi hierarchikus szinthez 28 olyan tulajdonos (földbirtokos, nagykereskedő, ipari vállalkozó), szabadpályás értelmiségi, illetve magántisztviselő tartozik, akiket inkább csak a VI. fizetési osztályhoz hasonlítható jövedelmi, vagyoni viszonyaik alapján kódoltunk ide. Ezen a szinten lényegesen kevesebb presztízselemet sikerült találunk. Sorra véve a „méltóságosoknál” is számba vett kellékeket, itt már a nemesek részaránya is alacsonyabb. A régi nemesek részaránya az előző szintének csupán a kétharmada (31,3%), az új nemeseké pedig a fele (10,4%). A földbirtokosokon kívül csak a jószágkormányzóknak és egy pesti ügyvédnek van 100 holdat meghaladó birtoka. Nincs képviselő, és csak két akadémiai levelező tag van. A királyi tanácsosok száma kilenc, az Országos Kaszinó tagjaié hét. Öten kapták meg a Vaskorona-rend III. osztályát vagy a Ferenc József-rend lovagkeresztjét, ketten a Koronás arany érdemkeresztet. A 28, presztízshiányosan ide kódolt apa egyharmadánál (9 főnél) találtunk olyan presztízskelléket, amelynek alapján valószínűleg járt nekik a nagyságos társadalmi rangcím. A két ipari vállalkozónál, az öt

nagykereskedőnél (közülük három volt zsidó) és a négy magántisztviselőnél semmi olyan elemet nem találtunk, ami felfelé mozdítaná őket a társadalmi rangcím-hierarchián. Emlékeztetünk arra, hogy a méltóságos szint hasonló kategóriáinál bőségesen találtunk eredményes státusharmonizációs törekvéseket. Az eltérés oka lehet a kicsiny elemszámok miatt a véletlen is. Az is lehet azonban, hogy a vagyon növekedésével együtt nőtt a késztetés, a nyomás a státuskompenzációra. A kisebb vagyonú ipari és kereskedelmi vállalkozói csoportokra (vagy legalábbis egy részükre) pedig az érvényes, amit korábban feltételeztünk egy kereskedelmi levelezési tanácsadót is idézve, hogy kívül helyeződtek (kívül helyezték magukat?) a megszólításban kifejeződő hierarchián, a társadalmi rangcím-hierarchián.¹²² Elvileg van még egy magyarázat, hogy tudniillik a társadalmi szinteken lefelé ereszkedve más mutatókat kellene keresnünk a státusharmonizációs törekvések kimutatására, mint amilyenekkel eddig dolgoztunk. Pontosabban, talán más látószögre is szükség lenne, amit Kövér György mikrotörténeti látószögnek nevez.¹²³ Elképzelhető ugyanis egy olyan ösztönös viselkedésmód (stratégia?) – s nem csak a szóban forgó csoportoknál –, hogy mivel a formális rangkellékek nem elérhetők, vagy aránytalan erőfeszítést igényelnek, ezért a normatív szabályoktól függetlenül a mindennapi környezetükben, a személyi viszonylatokban alakítanak ki olyan viselkedési módot, beszédmodot, olyan úzust, amelyikben ki-ki megkaphatja az óhajtott címzést. Azaz a rangemelkedés érzetét a rangcímek devalválásával is el lehetett érni.¹²⁴ Ezek a megpedzett változatok már a következő szintek problematikáját is jelzik.

„TEKINTETESÉK” (VII–VIII. FIZETÉSI OSZTÁLY)

Ez a hierarchikus szint a legnépesebb, 154 apát soroltunk ide. Az előzőekhez képest csökkenő mértékben, de azért még ennek a szintnek is a közszolgálatban alkalmazottak adják a meghatározó magvát (75,6% – 70,8% – 65,6%). Ezt a 65,6%-ot (101 fő) tudjuk a lelkészek kivételével fizetési osztály szerint meghatározni. A diplomával rendelkező közszolgálati tisztviselők, a hosszabb-rövidebb pályakezdő évek után, ha nem is csináltak kiugró karriert, azért valamennyien eljutottak legalább a VIII. fizetési osztályig, sőt többségük a VII.-ig. Azért is kezeljük együtt ezt a két fizetési osztályt, mert a diplomások döntő többsége, körülbelül háromnegyede ebben a két osztályban helyezkedett el.¹²⁵ A diplomásoknak,

¹²² Erre utal Kövér György is (Kövér 2002. 43–44).

¹²³ I. m. 41–43.

¹²⁴ Erre vonatkozó passzusokat irodalmi és publicisztikai szövegekből bőven össze lehetne szedni.

¹²⁵ Az összetartozást nemcsak az fejezte ki, hogy a fizetési kategóriák szerint járó különböző átalányok a két osztályban jobbra azonosak voltak, hanem leginkább az, hogy a természetbeni lakáskompetencia

mint azt már említettük, a dualizmus kezdetétől eleve járt a tekintetes címzés. A VIII. fizetési osztályt azonban a nyolc középiskolai osztályhoz kötött állásokban is el lehetett érni a pénzügyigazgatásban, általában a számviteli szaknál, valamint a postánál és a MÁV-nál.¹²⁶ Fizetési osztályhoz kötötten természetesen őket is megillette a tekintetes cím.

Nézzük tehát egy vázlatos felsorolásban, hogy milyen állások tartoztak ezekbe a fizetési osztályokba. Először is a járásbírókat és a törvényszéki bírókat kell említenünk. Hibás gyakorlat szerint egyébként a bírókat en bloc a főtisztviselők közé, a középosztály legfelső szegmensébe szokták helyezni. A valóság viszont az, hogy alig egyharmaduk tartozott az V. és VI. fizetési osztályba. Kétharmaduk a középosztály törzséhez, a VII–VIII. fizetési osztályhoz sorolódott. Azon belül pedig olyanok voltak az arányok, hogy lényegében az összes bíró fele csak a VIII. fizetési osztályba tartozott. Nem is beszélve a pályakezdő albírók IX. fizetési osztályáról. A reáliskolai és a gimnáziumi tanárok szintén ott kezdtek, s csak az igazgatók kerültek a VII. fizetési osztályba. A VIII. és a VII. osztályban voltak a polgári iskolai és az elemi iskolai tanító- és tanítónőképző intézeti tanáraink, valamint a különböző mérnökök és főmérnökök. Ezeknek a szinteknek felelt meg a MÁV mérnökeinek illetménye is. A VII. fizetési osztályba tartozott a vármegyei tanfelügyelő, a nemzeti múzeumi igazgató őr és az erdőtanácsos. Ennek megfelelő illetménye volt a századosoknak és a katonai állatorvosnak. Nyolc középiskolát végzett apáink közül a VIII. fizetési osztállyal ide került a pénzügyminisztériumi számtanácsos, az állami számvevőszéki számtanácsos és az adóhivatali pénztárnok, a postai felügyelők, MÁV-felügyelők és MÁV-főellenőrök. Erre a szintre helyeztük az evangélikus és a református lelkészeket, akik egy kivételével mind jobb parókiákon szolgáltak. Ide kódoltuk azokat a szabadpályás ügyvédeket, orvosokat, gyógyszerészeket, állatorvosokat, akikről semmi átlagot meghaladót nem tudtunk kideríteni. A magántisztviselők közül ehhez a szinthez soroltuk a vállalati vezetőket, a nagyváradai biztosítóintézeti cégjegyzőt, a debreceni takarékpénztári cégvezetőt és a csepregi takarékpénztári igazgatót, az uradalmi tisztartókat, gazdaszetteket, uradalmi mérnököket és egy-egy főerdészt, illetve bányamérnököt.

Az eddig felsorolt apák vagy diplomások voltak, vagy a középiskola nyolc osztályát végezték el. A diplomások értelemszerűen minimum tekintetesek voltak, de sok jel mutat arra, hogy általában a középiskolát végzettek is fokozatosan ebbe

meghatározásokor a tizenegy osztály közül csak ez a kettő volt, amelyiknek az igényjogosultsága teljes egészében megegyezett: „4 szoba, 1 kamra, 1 konyha, 1 padlás, 1 fáskamra” (PSzSz 1896. 140. §).

¹²⁶ Többek között azért is alacsonyabb egy kicsit ezen a szinten a diplomások aránya. A méltóságosok 92%-a, a nagyságosok 86%-a, a most tárgyalt tekinteteseknek pedig a 80%-a volt diplomás. Egy szinttel lejjebb már csak 8%-nyi diplomás van.

a kategóriába kerültek. Ezzel részletesebben a következő szint leírásánál foglalkozunk. Ezt a feltételezést most elfogadva azt mondhatjuk, hogy a tekintetesek hierarchikus szintjére besorolt 154 apából 147-en valóságosan, formálisan is tekintetesek voltak. Hátravan még a hét tulajdonos. Három közülük 100 és 200 hold közötti birtokos (kettő úri birtokos, egy bácskai sváb parasztgazda). Van egy győri könyvnyomda-tulajdonosunk, egy kolozsvári módos fényképészünk, egy fővárosi bőrkereskedőnk háztulajdonnal és egy kellően fel nem derített szintén fővárosi zsidó gabonakereskedőnk. Kérdéses, hogy ez a hét apa rendelkezett-e teljes középiskolai végzettséggel, de ettől függetlenül azt állíthatjuk, hogy a formálisan kijáró társadalmi rangcím szempontjából ez a szint eddig a legegységesebb.¹²⁷

„ÚJ TEKINTETESÉK” (IX–X–XI. FIZETÉSI OSZTÁLY)

(„TKP. NEMZETES, DE KÖZÖNSÉGESEN A TEKINTETES CÍM ADATIK MEG NEKIEK IS.”)

Ebbe a 73 főnyi kategóriába tartoznak mindazok a közszolgálati tisztviselők, akikről eddig még nem volt szó, de be voltak sorozva az állami fizetési osztályokba, vagy az ehhez hasonló katonai havidíjasok, államvasúti tisztviselők, illetve állami vasgyári tisztviselők fizetési osztályaiba. Akikről eddig szó volt az előző szinteknél, majdnem mind diplomások, illetve igen kicsi arányban nyolc középiskolai osztályt végzettek voltak. A most soron levőket pedig részben középiskolai minősítéshez kötött állásokban alkalmazták, részben alsóbb fokú minősítést, négy középiskolai osztályt megkövetelő státusokban.

Teljes középiskolai végzettséget igényelt a számvevőszéki, pénztári, adóhivatali alkalmazás már a reformkor óta.¹²⁸ Bár amint láttuk, ezeken a pályákon kivételes esetben el lehetett jutni a VIII. fizetési osztályig (sőt egészen ritka karrierrel feljebb is), az átlagos mégis az volt, hogy a XI. osztálybeli pályakezdés után mindenki a X. fizetési osztályba került, de a IX. osztályba, ami jellemzően a középiskolát végzetek pályacsúcsát jelentette, már nem mindenki jutott el. A mi apáink között pontos státusmegnevezésük bizonyosága szerint előfordultak mindkét fizetési osztályba tartozó, középiskolát végzett számvetési, pénztári és adóhivatalbeli tisztviselők. Hasonló képzettségük és illetményszintjük volt a postai és a vasúti ellenőröknek is. A községi és körjegyzőknek előírt iskolai végzettség ugyan alacsonyabb volt, gyakorlatilag azonban majdnem mind teljes középiskolát végeztek. A polgári iskolai

¹²⁷ Aminek persze az az egyik oka, hogy az egyetemi tanárok apái között viszonylag kevés volt az ehhez a szinthez köthető tulajdonos (birtokos, ipari és kereskedelmi vállalkozó).

¹²⁸ Az 1874-es szolgálati szabályzat erre vonatkozó 22. §-a 1819-es, illetve 1835-ös udvari kamarai jogforrásra hivatkozik (PSzSz 1874. 13).

tanítók szttenderd képzése nem felelt meg a teljes középiskolának, mégis a X. és a IX. fizetési osztály között oszlottak meg. A polgári iskolai igazgató tanítók mind a IX. osztályba sorolódtak.

A most tárgyalt hierarchikus szintnek eddig bemutatott képzettségi csoportjától különböznek az úgynevezett kezelői szakhoz tartozó segédhivatali tisztviselők.¹²⁹ A körjegyzőségektől a miniszterialis szintekig mindenütt előforduló státusokban alkalmazott tisztviselőkkel szemben támasztott képzettségi követelmény négy középiskolai osztály volt (szintén a reformkor óta¹³⁰). Ezek a pályák a XI. fizetési osztályból indultak s általában eljutottak a X. osztályig. A telekkönyvvezetők, akik 1870-től külön vizsgát tettek, a IX. fizetési osztályig emelkedhettek. Kivételesen irodaigazgatóként nagyobb hivatalokban magasabbra is el lehetett jutni. A változatos elnevezésekkel illetett segédhivatali tisztviselők¹³¹ – a telekkönyvvezetőkkel együtt – végül is heten voltak a mi apáink között.

De vajon milyen rangcím járt a két különböző képzettségi szintű hivatali csoportnak? A Farkas Elek-féle 1856-os *Házi titkár* szerint a teljes középiskolai végzettséghez kötött számvevői-számviteli, illetve a pénztárnoki-adóhivatali állások megszólítása megoszlott a nemzetes és a tekintetes között. A már ekkor többségi tekintetes azonban nagyon hamar általánossá, egyértelművé vált. Szerepet játszhattak ebben az 1869-es és az 1889-es, véderőről szóló törvények, amelyek a középiskolát végzetteknek lehetővé tették az egyéves önkéntesi szolgálatot s ezen keresztül a tartalékos tiszti rangfokozat megszerzését.¹³² Az intézmény szerepe jól ismert a magyar középosztály formálásában s általában a középiskolát végzettek presztízsének megszilárdításában. Esetleg még arra is hatással lehetett, hogy a középiskolát végzett tisztviselők egyértelmű tekintetes megszólítása átsugárzott valamelyest a hasonló végzettségű, de nem köztisztviselői csoportokra. Mindenesetre a középiskola minősítő erejének, presztízsének csúcspontja aztán a választójogról szóló 1913. évi XIV. törvénycikk, amely a középiskolát elvégzetteknek minden egyéb feltétel nélkül megadta a választójogot.

Ideje azonban megmagyaráznunk e fejezet címét és alcímét. Az ötletet Kövér Györgytől vettük, aki a rangcímezési szokások változásának demonstrálására idézi

¹²⁹ „A kezelői szakba sorozzuk a ... hivataloknál alkalmazott azon hivatali, tisztviselői állásokat, amelyeknek feladata az illető hivatalok irattárának rendben tartása, az irományok előkészítése a tulajdonképpeni hivatali intézkedést végző tisztviselők kezéhez ...; végül a kész intézkedések irodai ellátása, leírása, elküldése, irattári továbbkezelése, iktatás stb.” (*A magyar család* aranykönyve. I. é. n., 247.)

¹³⁰ PSzSz 1874. 13.

¹³¹ Iktató, kiadó, irattárnok (levéltárnok), lajstromozó, írnök, irodatiszt stb.

¹³² Hajdu 1999. 289–334.

(két másik esettel kapcsolatban) a *Házi titkár* 1844-es kiadását.¹³³ A fejezetcím formája tehát arra utal, hogy a középiskolai végzettséghez kötött közhivatali állások megszólítása a dualizmus első évtizedére vált át egyértelműen a „nemzetes” rangcímről a „tekintetes” rangcímre. Címünk másik utalása pedig arra vonatkozik, hogy valami hasonló folyamat kezdődött el a négy középiskolai végzettséghez kötött állások címezésével is, csak éppen a dualizmus vége felé.

A központi kormánysszervek iktatói, kiadói, tisztjei, irattárnokai a reformkorban s a neoabszolutizmus idején tekintetesek voltak ugyan,¹³⁴ de az összes kisebb hivatali irodai személyzete, az írnokok, járulnokok nemzetesnek számítottak. Bárány Ignác 1866-os *Tanítók könyvének* tömör tanácsadása is azt írja, hogy az alsóbbrendű tisztviselőket a nemzetes cím illeti meg.¹³⁵ Az 1889-es *Házi titkár* szerint még akkor is pontosan ez volt a helyzet. Mielőtt az 1909-es kiadás ezekre a kategóriákra vonatkozó újabb és kicsit ellentmondásosnak látszó címezési tanácsait bemutatnánk, nézzük meg, hogy egyáltalán milyen állásmegnevezések léteztek ekkor a segédhivatali kezelői szakban. A teljes állami szférában a minden álláshelyet felsoroló állami költségvetések szerint 1904-re a kezelői szak az irodaigazgatóktól eltekintve lényegében a XI. osztálybeli irodasegédtsztre és írnokra, valamint a X. osztálybeli irodatisztre egyszerűsödött. A régi elnevezések csak vármegyei szinten éltek tovább.¹³⁶ Az 1904. évi X. törvénycikk a vármegyei tisztviselők állami fizetési osztályba sorolásánál intézkedik is mindegyik állástípusról. A X. fizetési osztályban az irodatiszt mellett említi az iktató, kiadó, nyilvántartó, irattárnok (árvaszéki levéltárnok) kategóriákat, a XI. osztályban pedig ezek „segéd-” előtaggal ellátott változatait, valamint a lajstromozót és az írnokot.

Az 1909-es *Házi titkár* azon túlmenően, hogy a szintén négy középiskolai osztály elvégzését igénylő – de külön vizsgát tett, s magasabbra emelkedő – telekkönyvvezetőt immár egyértelműen tekintetesnek mondja, ugyanezt a rangcímet tanácsolja minden iktatónak (X. fiz. o.) és minden írnoknak (XI. fiz. o.), valamint a nagyobb hivatalok kiadóinak (X. fiz. o. a kisebbekről nem tesz említést.) A nagyobb hivatalok lajstromozóit és levéltárnokait (irattárnokait) tekintetesnek mondja, a kisebb hivatalok (vármegyék) X. osztályba sorolt levéltárnokait és XI. osztályba tartozó lajstromozóit pedig egyszerűen „Tc. levéltárnok úr”-nak, illetve „Tc. lajst-

¹³³ Kövér 1999. 183. – A fejezetcímet két idézett formulából kombináltuk: „tkp. nemzetes, most azonban a tekintetes cím közönségesen megszokott adatni”; „nemzetes, de közönségesen »tekintetes« cím adatik meg nekik is”.

¹³⁴ A sematizmusok szerint jelentős részük táblabíró volt, s fizetési fokozatuk is magasabb volt.

¹³⁵ Bárány 1866. 249.

¹³⁶ Bár a tisztí címtárak tanúsága szerint a vármegyéknek is kevesebb mint a felében használták ezeket az állásmegnevezéseket.

romozó úr”-nak ajánlja címezni. Még mielőtt e két utóbbi címzést a korábbi nemzeteshez képest egyértelműen visszaminősítésnek tekintenénk, vegyük figyelembe, hogy a címzési tanácsadóból maradék nélkül kiemelték az elavultnak tekintett nemzetest. A most tárgyalt állástípusoknál a korábbi nemzetesek vagy tekintetessé váltak (három esetben ez történt), vagy „Tc. Úr”-ra (ez két esetben történt meg). Lényegében véletlennek tűnik, hogy melyik állástípus merrefelé mozdult. Egy dolog látszik biztosnak. Az, hogy a négy középiskolai osztályhoz kötött tisztviselői állások elmozdultak a tekintetes irányába. A nemzetestől abba az irányba, hogy „közönségesen a tekintetes cím adassék meg nekik is”. Egy 1904 és 1910 közötti levelezőkönyv tömör címzési tanácsadójában minden tisztviselő tekintetes, csak az írnok maradt nemzetes (XI. fiz. o.). Egy 1914-es kiadvány szerint pedig minden állami és törvényhatósági tisztviselő tekintetesnek számított.¹³⁷ Nemcsak az általában és jellemzően a IX. fizetési osztályba tartozó, teljes középiskolát végzett tisztviselő volt tekintetes immár, akit a természetbeni lakáskompetencia szerint háromszobás lakás illetett meg, hanem a változó közfelfogás szerint lassan egyértelműen tekintetessé vált a négy középiskolai osztályt végzett tisztviselő is, akinek természetbeni lakáskompetenciája két szoba volt. Ezt a mozgást mi inkább úgy értékelnénk, mint a középosztály alsó határának átmosódását. A most tárgyalt csoport a közszolgálati tisztviselőiség általános testületi presztízssúlyának segítségével beletagolódott a középosztályba. Egyszersmind tudatilag is hasonult hozzá. A középosztálynak ez a jövedelmileg megalapozatlan, presztízsz alapú, tudati alapú bővülése is egyik összetevője lesz majd a virtuális középosztály képződésének.¹³⁸ A bizonytalan alsó határon jöhettek később más, négy középiskolai osztályt végzett csoportok is, például a nemrég még altiszti kategóriába sorolt állomásfelügyelők, állomási előjárók. Weis István 1930-ban az 1920-as népszámlálás alapján a középosztály összetevőit taglalva már nemcsak a négy középiskolás tulajdonosi kategóriákkal számolt, hanem a négy középiskolai osztályos képzettséggel bíró személyzet egy részével is. Az állomási előjárókat konkrétan is megemlítette.¹³⁹

Továbbblépve a közszolgálati tisztviselőkön, erre a hierarchikus szintre kódoltuk a magántisztviselők közül a négy takarékpénztári pénztáros apát, az egy biztosítótársulati könyvvezetőt,¹⁴⁰ valamint a négy uradalmi ispánt. Végeredményben va-

¹³⁷ Vajda é. n. 11; Wodianer 1914. 158.

¹³⁸ Gyáni 2002. 86–87.

¹³⁹ Weis 1930. 122–125. – Az állomási előjárók a húszas évek MÁV-nómenklatúrájában már a jobban hangzó segédtszti besorolást kapták.

¹⁴⁰ A magántisztviselők közül azokat a státusmegnevezéseket kódoltuk ide, akiket Kövér György a vállalati vezetőktől elkülönített „tisztviselő” kategóriában sorol fel a Kereskedelmi Akadémián érettségizettek két jubileumi kiadványa alapján (Köver 2001b. 156).

lamennyien fejezetcímünk értelmében megérkezőben voltak a tekintetes rangcím kategóriájába. Ugyanez mondható el a négy építész, építőmester apáról, akiknek nem volt egyetemi végzettségük. A tulajdonosok közül két 100 hold alatti úri birtokosunk és egy haszonbérlőnk van. Tíz ipari és kereskedelmi vállalkozót soroltunk még ehhez a szinthez. Ezek a következők: Arany Érdemkereszttel kitüntetett, gőzgéppel dolgozó kádármester, pozsonyi polgár; két hentesüzem-tulajdonos Temesvárról, háztulajdonnal; jómódú kárpitos és díszítő, kassai polgár; soproni nyomdász, nyomdatulajdonos; pesti vendéglős, a Vigadó bérloje; soproni fűszer- és gyarmatáru-kereskedő; ungvári módos vaskereskedő; kolozsvári vaskereskedő; kellően fel nem derített aradi terménybizományos. Az utóbbi tizenkét tulajdonos közül formálisan legfeljebb a két úri birtokost illetve meg a tekintetes cím azon az alapon, hogy korszakunk végén a címzési tanácsadók már minden köznemesnek a tekintetes titulust adták. A nemesek aránya egyébként erre a szintre érve tovább sülyedt, az összes apa átlaga alá: 23,2% (20,5% régi és 2,7% új). A többiek címzésével kapcsolatban ugyanazokat a bizonytalan kombinációkat tudnánk megismételni, mint amelyeket az ipar-forgalmi tulajdonosi kategóriáról az előző szintnél leírtunk.

Mindenesetre úgy gondoljuk, hogy a viszonylag újabb tekintetesek kategóriájával lezárhatjuk azoknak a hierarchikus szinteknek a sorát, amelyeket több-kevesebb okkal-joggal a középosztályhoz számíthatunk. A „méltóságosok” szintjét jobb híján a középosztály elitjének nevezzük. (Az elitnek abban a hétköznapi értelmében, hogy ők vannak legfelül.) A „nagyságosok” képezik a középosztály felső szintjét. Ezt a két szintet együttesen tekinthetjük felső középosztálynak.¹⁴¹ A „klasszikus vagy régi tekintetesek” a középosztály középső szintje. Mondhatjuk, hogy ők a középosztály törzse, dereka. Az „új tekintetéseket” tekinthetjük a középosztály alsó szintjének (lásd 26. és 27. táblázat).

Az egyes szintek nemcsak a régi és az új nemesség arányai szerint különböznek, hanem karakteres eltérések vannak a születési helyek között mind a régi rendi, mind a polgári jogállás szerint. Jellegzetesen különbözik a felekezeti összetétel is. Ez is jelzi, de a szintek alkotóelemeinek felsorolásszerű leírása is sejtette, hogy az egyes szinteket különbözőképpen metszették keresztbe az életvitel, életmód, művelődés, mentalitás és habitus szerinti különbségek.

¹⁴¹ Az államszolgálati tisztviselők természetbeni lakáskompetenciája mindkét szintnél öt szoba. Csak a tartozékoknál van egy kamrányi különbség (PSzSz 1896).

Kispolgári hierarchikus szintek

TISZTELT ÚR – TANÍTÓ ÚR – ÖRMESTER ÚR – MESTER ÚR – BÍRÓ URAM

A most következő szinteket a megszólítás szempontjából az köti össze, hogy az itt számba vett társadalmi csoportok tagjait megillető megszólítás meghatározó eleme az „úr” szó ugyan, de az ehhez kapcsolódó elem nem közvetlenül hierarchikus értelmű rangcím, hanem inkább foglalkozásra, foglalkozási csoportra utaló azonosító. Természetesen ennek a formának is van hierarchikus intenciója. Első renden az, hogy az igazi urak, a középosztályi rangfokok alatt járunk. Másrészt a látszólag foglalkozási jellegű megnevezések fogalmához is tapadnak rendi eredetű, tehát hierarchikus természetű minősítő képzetek.

Ezen az alapon viszonylag könnyen határolhatjuk el a „bíró uram”, „bíró úr” megszólítási formához köthető társadalmi csoportot, a *birtokos parasztságot*. Természetesen ezen belül is van további minősítő tényező. A nemesi vagy jobbágyi eredet lényeges presztízskülönbséget hordozhat. Az egyetemi tanárok apái között a 100 hold alatti kisbirtokosok 31-en voltak. Közülük négyen nemesek (12,9%), de csak kettőnél látszik hangsúlyosnak a nemesi kisbirtokos identitás. A jobbágyi státusból jövőkre nézve fontos hangsúlyoznunk, hogy az 1848. évi V. törvénycikk a népképviselési választásoknál a legalább $\frac{1}{4}$ telekkel felszabaduló minősített tulajdonosi csoportot választójoggal ruházta fel, s a rendi választóvonal fölé emelte. Az 1874-es választójogi törvény ezt ismételte meg, illetve azokra a területekre, ahol nem volt úrbériség pontosabban meghatározta a birtoknagyságot, vidékenként 6 vagy 10 katasztrális holdban. A mi kisbirtokos apáink lényegében valamennyien fölötté voltak ennek a birtoknagyságnak.¹⁴² Tehát választópolgárnak számítottak. Mindazonáltal pontosítanunk kell a megszólításra vonatkozó indító megjegyzésünket. Ha a többnyire a község nagyobb, tekintélyesebb gazdái közül választott falusi bírónak ki is járt bizonyos helyzetekben a „bíró uram” titulus, ez nem jelenti azt, hogy a birtokos parasztság egészét megillette volna az „úr” megszólítás.¹⁴³ Legfeljebb a gazduramról lehetett szó. A megszólításon alapuló presztízssúlyok szerint így a birtokos parasztság egyértelműen a kispolgári csoportok hierarchiájának alján helyezkedett el.

A „mester úr”, „kedves úr”, „tisztelt mester úr” megszólítás alapvetően az iparosokra vonatkozik. A céhes kézműves iparosság státusa a jobbágyi státus fölött volt, s ugyanúgy a céhes kereskedőségé is. Ennek a rendies státusnak, testületiség-

¹⁴² A legnagyobb birtokos egy jól dokumentált 100 holdas tusnádi parasztgazda volt.

¹⁴³ Természetesen a nemesi eredetű kisbirtokosok még sokáig megkapták a nekik járó nemzeti címet (Kósa 2001. 112–116).

nek bizonyos fokig folytatása volt később az ipartestületekben is. A kereskedőség előzménye több szálon futott. Gondoljunk például a zsellér státusú, sajátos etnikai hátterű kereskedőcsoportokra is. Többek között ezért sokszínűbb a kereskedők megszólítása. A „tisztelt úr”-on kívül – amit, mint láttuk, a kereskedelmi levelező is ajánlott – más formák is léteztek. Jókai például ezt írta a hetvenes években: „Ifjú úrnak címeztetik pedig a fűszeres és rőfös szatócs.”¹⁴⁴ Mindenesetre ebben a körben minden megszólítás sztenderd eleme az „úr” szó volt. Ez a dualizmus végéig így maradt. A címzési szokások szerint tehát ez a tulajdonos kispolgárság – *iparosok és a kiskereskedők* – nagyobb presztízsű volt, mint a birtokos parasztság. Így a presztízs szempontú hierarchikus elrendezésnél fölé is kerül a parasztságnak. Az 1848-as választójogi törvény a kézműves és kereskedő kistulajdonosi csoportokat is a rendi választóvonal fölé emelte. Egy megszorító kitétel volt, hogy tudniillik a kézműves választónak legalább egy segéddel kellett dolgoznia. Az 1874-es adóalapra helyezett választójogi törvény sem szűkítette ennek a kispolgári elemnek a választójogát.

72 apát kódoltunk erre a szintre. Ebből 50 fő az iparosok száma, s minden fontosabb régi kisipari szakma előfordul itt: ács, asztalos, bognár, borbély, cipész, csizmadia, gubás, hentes, kádár, kefekötő, kocsigyártó, kovács, könyvkötő, lakatos, mázó, mészáros, molnár, órás, szabó, szűrszabó. Közülük 7 volt nemes (14%). A kiskereskedők száma 22. Van köztük vegyeskereskedő, korcsmáros, szatócs és korcsmáros, rőfös, vendéglős, baromfikereskedő. Ebben a körben öt nemest azonosítottunk. Az izraelita felekezethez hét kereskedő apa tartozott (35%), de az egyetemi tanárrá lett fiúk közül csak egy tartotta meg felekezetét.

Az „úr” elemet is tartalmazó, de rangcím nélküli megszólításoknak a harmadik csoportja egyelőre maradványkategóriának tűnik, amelyik nem fogható össze hierarchikus természetű minősítő képzetekkel. Az általános „tisztelt úr” mellett idetartoznak például a következők: tanító úr, őrmester úr, állomásfőnök úr (adott esetben az állomás-felügyázót és az állomás-elöljárót illethette), kalauz úr stb. Ha most egyelőre eltekintünk a tanítóktól, akkor viszont mégiscsak azt mondhatjuk, hogy valamennyi megszólítás a korabeli nómenklatúra szerinti altisztekre vonatkozott. A szolgálati szabályzat így határozta meg ezt a kategóriát: „Altiszt az az egyén, ki rendes fizetés vagy zsold mellett a kormány vagy kinevezési joggal felruházott királyi hatóság által állandó szolgálatba kineveztetik vagy felfogadtatik, hivatalos esküt tesz, de az államtisztviselők számára megállapított fizetési osztályok egyikébe sem tartozik.”¹⁴⁵ Az altishti társadalmi státus gyökereire még inkább rávilágít a szabályzat 1874-es változata, amely szerint az altiszt „állami

¹⁴⁴ Idézi Kövér 1999. 176.

¹⁴⁵ PSzSz 1896. 2. §.

vagy azokkal egyenlőknek tekintendő közegek által rendesen vezetett létemek, legénységi könyvek, vagy másszerű lajstromokban nyilvántartatik”.¹⁴⁶ A katonai eredetű altiszti státus formálódott tovább a hivatal világában. A kettő összekötését törvényi szinten is megerősítették. Az 1873. évi II. törvénycikk a kiszolgált altisztek alkalmazásáról, különleges jogosultságukról szól. Bizonyos szolgálati állások ugyanis kizárólag számukra tartattak fenn, más állásoknál pedig elsőbbségi joguk volt egyéb kérelmezőkkel szemben. A törvény hangsúlyosan említi az alsóbbrendű felvigyázói, irodai kezelési szolgálatot s a vasutakat mint alkalmazókat. A vasúti altiszti állások nagyobb részénél, de más helyeken is a minősítési szabályok megkövetelték a négy középiskolai osztály elvégzését. Ezek az altiszti státusok közel estek a hasonló képesítéshez kötött alsóbb irodai kezelői állásokhoz. A kiszolgált altiszteknek egyébként a hivatali kezelői álláshelyeknél is elsőbbségi joguk volt. Ez a tény is a középosztály alsó határának elmosódottságára utal.

A mi egyetemi tanáraink apái között őrmesterek, főfegyvermester, pénzügyőri szemlélsz, MÁV-állomás-elöljárók, kalauzok és főkalauzok, valamint mozdonyfelvigyázók voltak. A hadsereg állományát – köztük az altiszteket – és a pénzügyőrség legénységi állományát (ők mind altisztnak számítottak) az 1874-es választójogi törvény eleve kizárta a választók közül. Az állami vasutasok viszont elérték, hogy mint állami tisztviselőkre a törvény 7. §-ának 500 forintos évi jövedelemhatára vonatkozzon, tehát szavazati joguk legyen.

A most tárgyalt szintet – a német társadalomtörténet bevett kategorizálása nyomán – az iparos és kereskedő kispolgársággal mint régi kispolgársággal szemben *új, alkalmazott kispolgárságnak* nevezhetjük. Talán nem erőltetett, ha azt állítjuk, hogy a tanítókat a megszólítás típusa alapján is ehhez a gyarapodó, szélesedő, új, alkalmazott kispolgári szinthez sorolhatjuk.¹⁴⁷ A tanítók képzettsége a reformkorban még nagyrészt néhány gimnaziális osztály volt. A dualizmus kezdetére a képesítési előírásokkal a tanítók iskolázottsága sokat emelkedett, de a rendezettebb évtizedekben sem tekinthetjük iskolai képzettségüket teljes középiskolai szintnek. A nem állami tanítók törvény által garantált minimális illetménye 1907-ig vagy alatta maradt az altisztek keresményének, vagy éppen csak elérte azt. Viszont már az 1848-as választójogi törvény taxatív felsorolva azokat a diplomás professziókat, amelyeknek jövedelemre való tekintet nélkül szavazati jogot adtak, a sor végén a községi jegyzők mellett említi az iskolatanítókat is. Ez így maradt az 1874-es választójogi törvényben is. A virilisek kétszeres adóbeszámításánál viszont csak

¹⁴⁶ PSzSz 1874. 2. §.

¹⁴⁷ Nem komoly érvként, inkább csak kuriózumként megemlíthetjük, hogy sok adat szerint még a reformkorban is a tanítók között számos kiszolgált katona, obsitos volt.

az 1886-os községi törvény sorolja fel a néptanítókat is. Az új, alkalmazott kispolgárság szintjére besorolt 46 apának majdnem a fele elemi iskolai tanító. A 46 fő között 16 volt nemes, ami magas, 34,8%-os arányt jelent, s erősen fölötte van a másik két kispolgári szintnek.

27. táblázat.

AZ EGYETEMI TANÁROK APÁINAK MEGOSZLÁSA HIERARCHIKUS SZINTEK SZERINT

Hierarchikus szint	Az apák száma	Százalékban
<i>Felső osztályok</i>	2	0,4
Felső középosztály	174	30,6
A középosztály törzse	154	27,1
A középosztály alsó szintje	73	12,9
<i>Középosztály összesen</i>	401	70,6
„Új” alkalmazott kispolgárság	46	8,1
„Régi” tulajdonos kispolgárság	72	12,7
Birtokos parasztság	31	5,5
<i>Kispolgárság összesen</i>	149	26,2
<i>Alsó osztályok</i>	9	1,6
<i>Bizonytalan, ismeretlen</i>	7	1,2
<i>Összesen</i>	568	100,0

Végezetül megemlítünk még egy új forrást, amelyik egyrészt azt mutatja, hogy a három kispolgári szint presztízsszempontból nagyjából egy mezőben helyezkedett el, másrészt viszont megerősítette az általunk felállított hierarchikus sorrendjüket. A magas rangcímeket adó rendek kitüntetéttjeit a tiszti címtárakban keresgélve fedeztük fel, hogy az 1898-as évfolyam kivételesen közölte az alacsonyabb kitüntetés, az Arany- és az Ezüst Érdemkereszt addigi kitüntetéttjeit is (1867-től kezdődően évenkénti rendben). Az érdemkereszt négy különböző szintjét viselő névsora presztízsszempontból nagyon izgalmas, mert többnyire foglalkozás-, illetve státusmegnevezéseket is tartalmaz. Most csak az Érdemkereszt két alsó fokozatával foglalkozunk, a Koronás Ezüst Érdemkereszttel és az Ezüst Érdemkereszttel. Az Ezüst Érdemkereszt az a kitüntetési szint, amelyet döntő arányban a most tárgyalt kispolgári csoportoknak adományoztak. Elvértve előfordul itt a középosztály alsó szintjének egy-egy képviselője (számellenőr, községi jegyző, irodatiszt, írnok stb.) s néhány alsó osztálybeli is (vasúti váltóőr, ajtónálló, szolga, napszámos), de meggyőzően állíthatjuk, hogy az Ezüst Érdemkereszt a kispolgárság (alsó középosztály) klasszikus kitüntetése, presztízsszintjének kifejeződése. Mind a három bemutatott kispolgári kategória bőven előfordul itt. A birtokos

paraszság megnevezése: községi bíró, földműves, földművelő, földész. Szép számmal vannak iparosok is: szabók, molnárok, kovácsok, cipészek stb. (A kereskedők, szatócsok, vegyeskereskedők viszont figyelemre méltóan hiányoznak.) Nagy tömegben szerepelnek az altisztek közül a csendőr őrmesterek és a börtönőrök, de egyéb típusok is itt vannak: pénzügyőri szemlélsz, postaaltiszt, vasúti főkalauz, mozdonyfelvigyázó stb. A rangosabb kitüntetés, a Koronás Ezüst Érdemkereszt a középosztály alsó szintjének, az „új tekintetéseknek” a jellemző kitüntetése volt, annak ellenére, hogy fentről a középosztály törzse s lentől a kispolgárság is jelen volt az érdemkeresztesek között. A kispolgárságból a legalsó, birtokos paraszti szint itt már csak elvétve fordul elő. Az iparosok ennél kicsit gyakrabban kapták ezt a fokozatot. Az új alkalmazotti kispolgárságból viszont jócskán szerepelnek az altisztek különböző típusai. A tanítók pedig majdnem olyan sokan vannak itt, a magasabb fokozatban, mint a sima Ezüst Érdemkereszt kitüntetettjei között. A kitüntetések ilyen jellegzetes eloszlása a kispolgári csoportok között azt igazolja, hogy a megszólítások alapján végzett hierarchikus tagolás értelmesen folytatható a középosztályi szint alatt is.

Befejezés helyett

Visszatekintve először a „Presztízis és hierarchia” című fejezetre, megállapíthatjuk, hogy a társadalmi rangcímrendszer segítségével a középosztály és a kispolgárság nagy része presztízshierarchiába rendezhető, de jelentős csoportok nem illeszkedtek, vagy rosszul illeszkedtek ebbe a hierarchiába, s talán kívül is helyeződtek rajta. A leírás és elemzés során sokszor láthattuk a rendi-jogi mintázatú státusok, minősítő tényezők, értékképzetek, társadalomszervezeti elemek továbbélését s ugyanakkor elváltozását, funkcióváltását a polgári viszonyok között.

A tanulmány egészében azon igyekeztünk, hogy az egyetemi tanárok atyái által megtestesített dualizmus kori középosztályi-kispolgári mintában a tengelyek forgatásával és a dimenziók kombinálásával valóságosan létezett csoportokat, alakzatokat találjunk. Ez nyilvánvalóan csak részben sikerült. Az adathalmazmal, azok mutatókba rendezésével, kombinálásával bajmólódva s e tanulmányt írva arra az eredményre jutottunk, hogy látószögváltásra van szükségünk. Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömről lehelhetnénk sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is. Tengelyeink forgatása közben most is megmutatkozott néhány ilyen alakzat: a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség; a református Pfarrhaus-jelenség; a városi római

katolikus iparosság; az asszimiláns zsidó értelmiség változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság.

Ezeknek az alakzatoknak a számát nyilván lehetne szaporítani. Elsősorban azokat kellene leírunk, amelyeknek az egyetemi tanári rekrutáció szempontjából nagyobb jelentősége volt. Sok esetben csak a magyar kultúrtörténetben már ismert típusokat kellene jobban végigkutatni, társadalomtörténeti látószöggel meggazdagítani. Azt reméljük egyébként, hogy a nagyapák kutatása, az etnokulturális háttér felderítése, a képzési utak és kapcsolathálók megrajzolása is segíthet ezen az úton.

Lezárásként rögzítsük még azt az eredményt, hogy a két világháború között működő egyetemi tanárok a társadalom középrétegeiből származtak. Apáik csaknem háromnegyed részben a középosztály különböző szintjeihez s egynegyed részben a kispolgári csoportokhoz tartoztak. Ezt a két alakzatot közösen jellemzi, összeköti egy nagyon fontos körülmény: valamennyien a magyar társadalomnak ahhoz a szegmentumához tartoztak, amelyiknek volt választójoga.¹⁴⁸ Pontosabban, Magyarországon 1913-ig – ha most eltekintünk a csekély létszámú felső osztályoktól – a középosztálynak és a kispolgárságnak volt választójoga. A választójoggal rendelkező férfiak az ország felnőtt, 24 év feletti férfi népességének pontosan a 25%-át tették ki.¹⁴⁹ Ebből a rendies választóvonal feletti, politikai közösséget alkotó egynegyedből rekrutálódtak a mi egyetemi tanáraink.

Irodalom

A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium ügykörére vonatkozó szolgálati szabályok gyűjteménye. 1874. Budapest.

A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium ügykörére vonatkozó szolgálati szabályok gyűjteménye. 1896. Budapest.

Az állami tisztviselők helyzetéről 1886. Budapest. Kiadja a Magyar Tisztviselők Országos Egyesülete.

A magyar család aranykönyve. I. é. n. Társasélet, családi nevelés, pályamutató. Budapest.

Angyal Dávid 1971. *Emlékezések.* Sajtó alá rendezte, és jegyzetekkel ellátta Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör

¹⁴⁸ Erre vonatkozóan több utalást tettünk, mégis érdemes lenne ezt tüzetesebben is taglalni. Most azonban erre nincs módunk.

¹⁴⁹ *Magyar Törvénytár* 1914. 154. A XIV. tc. az országgyűlési képviselők választásáról. Általános indoklás.

- Bárány Ignác 1866. *Tanítók könyve*. Pest.
- Benda Kálmán 1981. *A Kollégium története 1703–1849-ig. A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 87–115.
- Benedek, Gábor 1986. Ministerialbeamte zur Zeit des Ausgleiches. In Bácskai, Vera (Hg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mitte- und Osteuropa II. k.* Budapest, MTA, 555–591.
- Benedek Gábor 1989. A dualizmus kori újnemes miniszteriális tisztviselők – a nemesítési iratok tükrében. In Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás-módszertan. Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 153–161.
- Benedek Gábor 2003. Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében. In Szvák Gyula – Krausz Tamás (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- Benedek Gábor 2006. A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp.
- Bódy Zsombor – Szabó Zoltán 1997. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 311–339.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VII*. Pest. *Erdélyi királyi könyvek. 1–9. kötet. 1581–1610*. Arcanum CD ROM.
- Erdélyi királyi könyvek. 10–19. kötet. 1614–1635. Bethlen Gábor oklevelei*. Arcanum CD ROM.
- Erdélyi királyi könyvek. 20–29. kötet. 1630–1656. Rákóczi György oklevelei*. Arcanum CD ROM.
- Felszeghy Ferenc (szerk.) é. n. *Rendjelek és kitüntetések történelmünkben*. Budapest.
- Ferenczy István 1894. *Életpályák – Útmutató minden pályára az arra előkészítő összes tanintézetek tanfolyamok és vizsgálatok ismertetésével*. Második, teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Pozsony–Budapest.
- Ferenczy István 1898. *Életpályák*. Harmadik átdolgozott és bővített kiadás. Pozsony–Budapest.
- Franz, Günther 1957. Das evangelische Pfarrhaus. In G. A. Rein (Hrsg.): *Führungsschicht und Eliteproblem*. Frankfurt a.M. – Berlin – Bonn, Verlag Moritz Diesterweg, 35–39.

- Franz, Günther (szerk.) 1972. *Beamtentum und Pfarrerstand*. Limburg, C. A. Starke Verlag
- Gergely Jenő 1992. *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Gerő József 1938. *A magyar királyi belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937*. Budapest.
- Gerő József (szerk.) 1940. *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Budapest.
- Gulyás Pál 1939–2002. *Magyar írók élete és munkái I–XIX*. Budapest, A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete; A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Gyalay Mihály 1989. *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon 1723–1918 között*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2002. Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In uő: *Történészdiskurzusok*. Budapest, L' Harmattan.
- Gyimesi Sándor 1975. *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hajdu Tibor 1999. *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet.
- Halmos Károly 1992. Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In Stehl, Hannes – Urbanitsch, Peter – Bruckmüller, Ernst (Hrsg.): *Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Gerechtigkeit. Bürgertum in der Habsburger Monarchie 2*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 180–192.
- Halmos Károly 1995. Rangemelések a Habsburg Monarchiában (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján). In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Salgótarján, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 445–482.
- Halmos Károly 2003. A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet*. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 19–40.
- Hanzély Ferenc 1886. *Kereskedelmi iránytan és levelező*. 3. kiadás. Budapest.
- Illésy János – Pettkó Béla (összeállítás) 1895. *A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak 1527–1867*. Budapest.

- Jäger-Sunstenau, Hanns 1986. Sozialgeschichtliche Statistik der Nobilitierungen in Ungarn. 1700–1918. In *Österreichischer Historikertag 1984*. Bécs.
- Kálvin János 1909–1910. *A keresztyén vallás rendszere*. I–II. (Fordította Czeglédi Sándor – Rábold Gusztáv.) Pápa.
- Karády Viktor 2001. Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? *Korall*, 2001. 3–4. sz. 129–144.
- Karády Viktor – Lucian Nastasa 2003. *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty (1872-1918)*, Cluj, Ethnocultural Diversity Resource Center, Budapest – New York, Central European University Press.
- Keller Márkus 2004. Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetes tanárok rekrutációja és mobilitása, 1876–1930. *Aetas*, XIX. évf., 1. sz. 144–157.
- Kempelen Béla 1911–1932. *Magyar nemes családok I–XI*. Budapest.
- Keresztény Magyar Közéleti Almanach*. I–IV. 1940–1944. Budapest.
- Kósa László 2001. „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kovács I. Gábor 1986. *A tudáselit Magyarországon a két világháború között. (Intézményi szerkezet, pozíciók és személyek két időmetszetben.)* Konferenciaanyag, Visegrád.
- Kovács I. Gábor 2001. A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 3–4. sz. 170–187.
- Kövér György 1999. Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég*, Új folyam 14. sz. 3–21.
- Kövér György 2001a. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó. 9–186.
- Kövér György 2001b. Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. *Korall*, 3–4. sz. 156–169.
- Kövér György 2002. Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Pécs, Pannónia Könyvek – Magyar Történelmi Társulat. 25–45.
- Lakatos Ernő 1942. *A magyar politikai vezetőréteg 1867–1918*. Budapest.
- Lelkes György 1992. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Magyar lexikon 13. kötet*. 1883. Budapest.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1898*. Budapest.

- Magyar Törvénytár 1914. 1913 évi törvénycikkek.* Budapest.
- Mazsu János 1987. Az értelmiségbe irányuló mobilitás Magyarországon az I. világháború előtti félszázadban. In Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár. 453–462.
- Nagy Iván 1857–1868. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* I–XIII. Pest.
- Némédi Dénes – Kovács I. Gábor 1986. *Az „értelmiségi elitről”.* Konferenciaanyag. Visegrád.
- Pál Judit 2003. *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Pálincás Béla 1907. *Egyetemes pályamutató. A pályaválasztás előtt álló ifjúság számára.* Nagybánya.
- Polgári életpályák. Tanácsadó rokkant tisztek számára.* 1917. Budapest.
- Preradovich, Nikolaus von 1955. *Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918).* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- Preradovich, Nikolaus von 1970. *Die militärische und soziale Herkunft der Generalität des deutschen Heeres.* 1944. május 1. Osnabrück, Biblio Verlag.
- Reden, Alexander Sixtus von 1989. *Az Osztrák–Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig.* Budapest–Salzburg, Széchenyi Kiadó – Druckhaus Nonntal Bücherdienst.
- Rudai Rezső 1936. *A politikai ideológia, pártszerkezet, kinevezés és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* Budapest.
- Rugonfalvi (R.) Kiss István 1936. *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armálisa.* Debrecen.
- Sasfi Csaba 2004. *A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében.* PhD-értekezés. Kézirat.
- Schvarcz Gyula 1889. *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez.* Budapest.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István 1967. Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében (1931–39). *Századok* 101. évf., 3–4. sz. 602–621.
- Sonkoly Gábor 2001. *Erdély városai a XVIII–XIX. században.* Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- Szabó Pál 1940. *A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága.* Pécs.
- Szakály Sándor 1987. *A magyar katonai elit 1938–1945.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

- Szeremlei Sámuel 1867. Külföldi utazásomból. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest.
- Taylor, Stephen 1937. *Who's who in central and East-Europe 1935/36*. 2. kiadás. Zürich, The Central European Times Publishing Co. Ltd.
- Tóth Mike (szerk.) 1910. *A kalocsai kollégium ötven éve*. Kalocsa.
- Tóth Zoltán 1987a. Társadalmi státus és a foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 62–86.
- Tóth Zoltán 1987b. A századvégi foglalkozásstatistika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 407–419.
- Tóth Zoltán 1989. *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Zoltán 1991a. A rendi norma és a „keresztyén polgáriasodás”. *Századvég*, 2–3. sz. 75–130.
- Tóth Zoltán 1991b. A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásai. In Kovách Imre – Tóth András (szerk.): *Rendiség és polgárosodás. Előadások a polgárosodásról I*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Tóth Zoltán 2003. „A rangsor a hierarchia; az egyén a személyek; és a történeti társadalomszerkezeti sémák”. Habilitációs előadásvázlat.
- Ujvári Péter 1929. *Zsidó lexikon*. Budapest.
- Vajda László (szerk.) é. n. *Legújabb és legteljesebb általános levelező, önügyész és házititkár*. Budapest.
- Weis István 1930. *A mai magyar társadalom*. Budapest.
- Wodianer Béla Antal (szerk.) 1914. *Magyar vasúti szaknaptár, közlekedési almanach és sematizmus*. Tizedik évfolyam. Budapest.
- Zawadowski Alfréd – Pavlinavić Bernard (összeállítás) 1910. *Pénzügyi szabályok gyűjteménye II. Általános törvények, szolgálati szabályok, ügyrendek és utasítások*. Budapest.
- Zsoldos Ignác 1838. *Életpálya*. Pápa.

Eredetileg megjelent: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. 417–506.

A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta.

A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történeti kutatásában

Tanulmányunkban egy hosszabb ideje folyó kutatásunk tanulságainak a segítségével szeretnénk bemutatni, hogy a prozopográfiai források és módszerek felhasználásával milyen új lehetőségek adódnak a társadalmi nagycsoportok történeti szociológiai vizsgálatában.

A kutatás, amiről szó lesz, az ELTE BTK Szociológiai Intézetében 1979-ben indított történeti elitkutatások sorába tartozik, s a két világháború közötti magyarországi tudáselit vizsgálatával foglalkozik. Ennek keretében tudáselitnek tekintjük a széles értelemben felfogott tudás – tehát nemcsak az ismeretek, hanem a legitimitációk és a világképek – termelésében, kezelésében, elosztásában, ellenőrzésében, továbbadásában szerepet játszó intézmények, szervezetek formálisan meghatározható felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját. Többek között tehát egyetemi tanárokat, akademikusokat, a kulturális, tudományos, művészeti intézmények, társaságok, egyesületek vezetőit, országos lapok főszerkesztőit, az állami kultúra és tudományirányítás meghatározó személyiségeit. A három kiválasztott mintaévben (1927/28, 1937/38, 1942/43) meghatározott, összesen több mint négyezer elitpozíciót a pozícióhalmozás, illetve ismétlés okán kb. 1550 ember töltötte be.¹ Erre az 1550 emberre nézve folytattunk kiterjedt adatgyűjtést. Ennek igen sok ága-boga volt és van. Lényegében az elittagok teljes életpályáját igyekeztünk, igyekszünk rekonstruálni sok száz változóval. Most azonban csak egy vonatkozás fontos számunkra, nevezetesen az elittagok rekrutációja. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy honnan jöttek, milyen családokból, milyen szociális, kulturális közegeből. Az adatgyűjtés ebben a tekintetben tehát egészen pontosan az elittagok apjára/gyámjára vonatkozott. Arra voltunk kíváncsiak, hogy ezek az apák jellemzően milyen társadalmi nagycsoportokhoz tartoztak. Az 1550 elittag 96 százalékának az atyjáról sikerült a körülményekhez képest elég pontos adatokat gyűjtenünk. Egy szűkebb minta, az 568 egyetemi tanár esetében pedig a felderítettség 99 százalékos.

¹ Kovács I. Gábor 1986.

Ez utóbbit, az egyetemi tanárok atyáira vonatkozó anyagot nagyjából már fel is dolgoztuk.² Most elsősorban erre a feldolgozásra támaszkodunk, de az 1550 fős adatgyűjtés tapasztalatait is hasznosítjuk. Azt szeretnénk tehát bemutatni, hogy a társadalmi nagycsoportokhoz való besorolásnál hogyan tudtuk hasznosítani a prozopográfiai módszereket.

A prozopográfia szisztematikus kutatást jelent egy meghatározott személyi kör/társadalmi csoport személyi adatainak összegyűjtésére majd elrendezésére. A kutatás céljától, előfeltevéseitől s persze a forrásadottságoktól is függ, hogy milyen változókhoz milyen személyi adatokat gyűjtünk. Az intézetünkben induló történeti elitkutatások rutinszerűen gyűjtöttek olyan alapváltozókat, mint a születési év, hely, vallás s az apa valamilyen társadalmi csoporthoz való tartozásának adatai. Ha most az utóbbi, itt szándékosan tágra meghatározott, a társadalmi csoportra vonatkozó változók kezelését tekintjük át, s figyelmünket kiterjesztjük visszafelé a két világháború közötti úttörő politikai elitvizsgálatokig – Lakatos Ernő és Rudai Rezső dolgozatáig³ –, illetve előre felé a Karády Viktor által mostanában szervezett széles körű történeti elitkutatásokig,⁴ akkor lényegében azt látjuk, hogy a szerzőnek, kutatónak többnyire adva van egy ilyen-olyan elméleti alapokon nyugvó globális társadalomképe, többé-kevésbé differenciált, de határozott elképzelése a társadalom szerkezetéről, a szerkezeten belül létező nagy társadalmi csoportokról, alcsoportokról, esetleg finomabb konfigurációkról. Majd a gyűjtőmunka során kapott adatok alapján több-kevesebb mérlegelés után megtörténik az egyének beazonosítása, besorolása a klasszifikáció valamelyik dobozkájába. A klasszifikáció lehet finomabb, a besorolás, kódolás körültekintőbb, de a séma nagyjából ugyanaz.

Ezeknek a kutatásoknak egyébként egy-két kivételtől eltekintve jellemzően viszonylag szűkös a forrásbázisa is. Talán a történeti szociológiáról alkotott leegyszerűsítő képzeteink is ludasak abban, hogy sokszor úgy gondoljuk, egy-két tömegesen rendelkezésre álló sorozat, forrástípus szisztematikus feldolgozása, prozopográfiai elrendezése majd lekódolása mindig elégséges a gyors kvantitatív, tehát biztosan szakszerűnek vélt eredményhez. Lakatos és Rudai a dualista kor képviselőiről írva lényegében az országgyűlési almanachokra hagytakoztak. Karády Viktor adatgyűjtése lexikonokra és iskolai anyakönyvekre, törzskönyvekre terjed ki. Lengyel György reputációs mintával dolgozó gazdasági elit vizsgálata⁵ pedig a *Magyar Élet-*

² Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006.

³ Lakatos Ernő 1942; Rudai Rezső 1936.

⁴ Karády Viktor a középiskolai diákság illetve különböző felsőoktatási intézmények hallgatóinak rekrutációjáról gyűjt adatokat, tehát az elit fogalmát igen tág értelemben használja.

⁵ Lengyel György 1989.

rajzi Lexikon s a két háború közötti „ki kicsodák” adatbázisán alapult, mondván, ezek egységes szerkezete megkönnyítette a kvantitatív feldolgozást. A forrásbázis Lengyel György következő, multipozicionális gazdasági elitkutatásánál⁶ a születési anyakönyvek levéltári sorozatával s valamelyest könyvészeti anyagokkal bővült.

Ez utóbbi kutatással egyszerre induló tudáselit-vizsgálatunk is nagyjából hasonló metodikával kezdett. Az eleinte aprónak látszó eltérések azonban fokozatosan más irányba fordították a mi munkánkat. Az egyik kezdeti különbség az volt, hogy eleve kissé tágabban határoztuk meg a szisztematikusan feldolgozandó könyvészeti és levéltári sorozatok körét. Másrészt arra törekedtünk, hogy az apák helyzetét, státuszát legalább három időpontban tárjuk fel: 1. Az elittag születéséhez közel eső időpontban; 2. Az elittagok középiskolai esetleg egyetemi éveinek időszakában, a tizennegyedik és a huszonkettedik életév közötti szakaszban; 3. Az apa saját pályájának csúcspontján. Ebben az újításban benne volt a forrásbázis további bővítésének kényszere, s annak az esélye is, hogyha az anyaggyűjtés tényleg sikeres, akkor ez lehetővé teheti, hogy ne csupán statikus képünk legyen az apákról, hanem rekonstruálni tudjuk az apák teljes életpályáját, pályáivét, esetleges intragenerációs mobilitását.

Végül pedig fontosnak bizonyult, hogy ennél a kérdésnél nem dolgoztunk előre megadott kategóriarendszerrel és kódutasítással. Ösztönösen talán az indukzív megközelítés izgalma is szerepet játszott ebben, elsősorban mégis inkább praktikus nehézségek befolyásolták a döntést. A két világháború közötti elittagok nagyjából 1860 és 1900 között születtek. Az apák azonosítását tehát a reformkor vége és az első világháború közötti időszakra nézve kellett elvégezni. Eltekintve most attól, hogy mennyire elbizonytalanodott képünk volt a korszak magyarországi társadalmának szerkezetiségéről, nyilvánvaló volt, hogy az elittagok atyáinak ez a 60-70 éves időszaka mozgásokkal, változásokkal teljes kor, s kétséges volt, hogy ezt a változó társadalmat miként lehetne megragadni egy ráhelyezett statikus kategóriarendszerrel. További részletkérdés, hogy valószínűleg nem volt olyan alapos történeti társadalomismeretünk sem, hogy a hosszú és dinamikus korszak forrásaiban, forrássorozataiban változóan előforduló azonosításokat, társadalmi reprezentációkat, a státusok, foglalkozások, beosztások, szolgálati minőségek gazdagságát előzetesen megbízható kódutasításba kottázhattuk volna.

Mindezekből következően, bár talán nem igazán tudatosan, azt a módszert, azt a munkaformát választottuk, hogy először mindig a korabeli forrássorozatok szó szerinti megfogalmazásait vettük számba. Fontosnak tartottuk a korabeli reprezentációkat, az általánosító megnevezéseket – mint pl. birtokos, földbir-

⁶ Lengyel György 1993.

tokos, iparos, kereskedő, köztisztviselő, magántisztviselő stb. – de törekedtünk arra, hogy a továbbiakban minden egyes apa esetében tisztázzuk ezek konkrétabb szociológiai tartalmát. Például az esetleg sommásan kereskedőnek nevezettek esetében minimum azt igyekeztünk tisztázni, hogy valaki terménykereskedő, borkereskedő, fűszer- és gyarmatáru-kereskedő volt-e, norinbergi áruval kereskedett vagy rövid- és divatáruval, szatócs, kocsmáros vagy zsákkölcsönző netán raktárfőnök, ékszerügynök vagy bankbizományos volt. Ezen túlmenően, milyen típusú településen s annak melyik részén működött, esetleg milyen vagyoni viszonyai voltak, nem tartozott-e a virilisek közé stb. Más általánosító megnevezések esetében is törekedtünk a részletek tüzetesebb felderítésére. Sohasem elégedtünk meg például a „köztisztviselő”, „magántisztviselő”, „vasúti tisztviselő”, „postai tisztviselő” stb. általános kategóriákkal. A birtokosok esetében is mindig igyekeztünk kideríteni lehetőség szerinti pontossággal a birtokra, a birtoknagyságra vonatkozó adatokat.

Másik irányból indulva tisztázni kellett az egyes nagyon is pontos és konkrét beosztás- és szolgálati minőség-megnevezések általánosabb szociológiai jelentését is a fűtőszolgától és vasúti pályaovertől a mozdonyfelvigyázón, postai kiadón, műgépészen, MÁV ellenőrön, építőmesteren, árvaszéki irodatiszten, takarékpénztári titkáron és főszámgazgaton át a MÁV műszaki főfelügyelőig, pénzügyigazgatóig, ítélőtáblai tanácselnökig és miniszteri osztálytanácsosig. A különböző megnevezések száma több százra rúgott. A minősítési és a fizetésekre vonatkozó törvények, rendeletek, szabályzatok valamint a korabeli pályaválasztási tanácsadó könyvek segítségével a közszolgálatnál mindig kideríthető volt, hogy az állás milyen képesítéshez, iskolai végzettséghez volt kötve, illetve milyen fizetéssel, lakáspénzzel járt. A nagyon részletes állami költségvetések, valamint a rangsorozati jegyzékek segítségével az egyes álláshelyekig, státuszokig, a konkrét beosztásokig el tudtuk végezni az azonosítást. Nem ennyire pontosan, de a magánalkalmazottak esetében is tisztázni tudtuk a jelentéseket. A megnevezések lényegtelennek látszó, előre le nem írható árnyalatnyi különbségei sokszor egymástól meglehetősen távol eső társadalmi minőségeket és szinteket jelenthettek. Tisztázó buzgólkodásunk hozadéka, következménye az lett, hogy az elvontabb illetve a konkrétabb megnevezések, fokozatok, árnyalatok pontos társadalmi tartalmának, jelentésének megértésével, dimenzióinak körüljárásával bajmólódva történeti társadalomismeretünk úgy gazdagodott, hogy nem szorultunk bele előre elképzelt absztrakt társadalomszerkezeti, statisztikai fogalmaink előfeltevéseink sémáiba. Ez lehetőséget adott arra, hogy ne csupán aktualizáljuk, célra alkalmazzuk vagy netán finomítsuk, cizelláljuk eleve adott makroszerkezeti sémáinkat, hanem esetleg induktív alapon újra is gondoljuk a korszakról alkotható társadalomképünket.

Természetesen az így aztán hosszúra nyúló anyaggyűjtési munka során kényserűen újra és újra bővítettük a kutatás forrásbázisát. Szerteágazó, szisztematikus, ugyanakkor egyedi adatgyűjtést is végeztünk. A kiindulást az életrajzi s más speciális lexikonok, illetve korabeli ki kicsodák jelentették. Az így nyert információk alapján léptünk tovább más kiadványsorozatok, a személyre szóló könyvészeti anyag, valamint a levéltári kutatás irányába. A könyvsorozatok közül legfontosabbak voltak a sematizmusok, tisztai cím- és névtárak, a minisztériumok és intézményeik rangsorozati jegyzékei, az egyházi, rendi, postai, vasúti, gazdasági, tanári évkönyvek, egyházmegyei történeti névtárak, a megyék-városok jubileumi, történeti adatbázisai, a megyei archontológiák, országgyűlési almanachok, pénzügyi compassok, országos és fővárosi virilisjegyzékek, gazdacímterek, iparosok és kereskedők megyei, városi és országos jegyzékei, a budapesti cím- és lakásjegyzékek, háztulajdonosok címtárai, várostörténeti adattárak, a középiskolai almanachok osztálynévsorai, iskolák hírneves diákjainak jubileumi gyűjteményei, jeles kollégiumok történeti diáknévsorai, akadémiák, egyetemi karok végzettjeinek adattárai, Szögi László fundamentális kiadványsorozatának kilenc kötete a magyarországi diákok peregrinációjáról, az akadémiai almanachok, tagajánlások, emlékbeszédek, a megyei és országos nemességtörténeti sorozatok, családtörténeti kiadványok.

Szisztematikusan foglalkoztunk a személyre szóló egyedi könyvészeti anyag, az önéletírások, életrajzok, évfordulós cikkek, nekrológok feltárásával, hasznosításával. Sokat segített a családi, rokonsági hálózatok felderítésében, azonosításában az Országos Széchényi Könyvtár illetve az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület kolozsvári partecédula-gyűjteménye. Nagyon intenzíven végeztük az anyakönyvi kutatást mind a magyarországi, mind a határon túli anyagban. Ha tehettük, az elittagok családjának házassági és halálozási bejegyzéseit is kiírtuk. Rendkívül gazdagok voltak az erdélyi egyházközségek által vezetett ún. családkönyvek. Kicsit megkésve kezdtük, de annál nagyobb erővel folytatjuk a fennmaradt középiskolai anyakönyvek vonatkozó adatainak gyűjtését mind a hazai, mind az utódállami területeken. Hasznosítjuk a Kolozsváron hiánytalanul meglévő egyetemi beiratkozási lapokat, de a szerzetesrendek megmaradt novíciusjegyzégeit is. Feldolgoztuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennmaradt elnöki, személyzeti iratsorozatait 1950-ig. Itt, valamint az egyes egyetemek levéltáraiban sok személyi adatlapot, egyetemi tanári pályázati anyagot találtunk jó életrajzokkal, egyéb mellékletekkel. Sok adat volt az 1945 utáni igazolóbizottsági és béli tázási iratokban. Kiaknáztuk az MTA kéziratárának személyi adatokban gazdag iratsorozatait, köztük a Gulyás Pál-féle cédulaanyagot, amelyet Gulyás a Magyar írók élete és munkái kiadványsorozathoz gyűjtött. Kutattuk az 1941-es népszámlálás fenn-

maradt budapesti lakásíveit s helyenként más régebbi népszámlálási anyagokat is, valamint több választói névjegyzéket. A könyvészeti és a levéltári kutatást adott esetben igyekeztünk kiegészíteni a leszármazottak felkutatásával, megkeresésével, a családi iratok és a családi emlékezet hasznosításával.

A feldolgozott forrástípusok sokféleségét azért soroltuk fel, hogy nyomatékosan érzékeltessük, mennyire más módszerről van itt szó, mint néhány tömeges forrássorozat rutinszerű vagy akár körültekintő lekódolásáról. A már feldolgozott források, megismert adatok nyomán tudtunk mindig továbblépni újabb és újabb forrásokhoz. Így tudtuk adatainkat filológiaiilag mérlegelni, több felől ellenőrizni, megerősíteni, pontosítani, ütköztetni, korrigálni, értelmezni, árnyalni, gazdagítani, hogy az apák helyzetét, aspirációit, mozgásait alaposabban megismerjük. Ez persze nem valami nagy újdonság, hiszen ez az újkorban professzionalizálódó történeti diszciplínák alpmódszere. Ami kicsit más, az a tömegesség, hiszen kutatásunkban 568 illetve 1550 egyedi eset intenzív feltárásáról, sok-sok atya életpályájának, társadalomban való elhelyezkedésének, mozgásának egyenkénti összefilologizálásáról volt szó. Ennek a módszernek legbrutálisabb jellemzője az, hogy borzalmasan időigényes. Eleve ilyen kutatást az ember hideg fejjel nemigen tervez. A mi vizsgálatunk is a minél alaposabb megismerés vágyától hajtva, de azért sok véletlenszerűséggel, intuícióval alakult így az idők folyamán. Mint láttuk, munkánk során nélkülözhetetlenek voltak a mások által korábban készített kitűnő prozopográfiák, a sokféle adattár, amelyeknek a száma öröndetesen szaporodik, s amelyek a további társadalomtörténeti, történetiszociológiai kutatások biztos infrastruktúráját képezik. Ugyanakkor a mi kutatásunknak is megbízható hozadéka lett egy sok dimenzióra, sok változóra kiterjedő, sokféle adatot tartalmazó prozopográfia, amit nyilván majd mások is használhatnak. A hagyományosabb értelemben vett, viszonylag kevesebb adattal dolgozó prozopográfiák feldolgozásának vagy több prozopográfia kombinált statisztikai elemzésének fontos eredményei lehetnek, érdekes összefüggésekre bukkanhatunk. Ezek korrekt elkészítéséhez is a történeti módszerek sokaságát kell mozgósítani. A nagyobb keresztmetszetű, sok változóval felépített prozopográfiák elkészítése s igazán eredményes társadalomtörténeti hasznosítása pedig mindenképpen csak a források és a történeti metodikák minél gazdagabb igénybevételével lehetséges. De nem csupán erről van szó, hanem az adatbőségből következően a szemlélet- és látószögváltás lehetőségéről is. A statikusságot vonzó makroszerkezeti sémák, kategóriák rutinszerű vagy akár finomító alkalmazása helyett megpróbálhattuk a források extenzív gazdagságát használva, nyitottan a dimenziók, változók, adatok néha meglepő sokféleségére, sokszor szinte biográfikus bőségre, inkább induk-

tív módon újragondolni, meglátni a társadalmasodásnak, a társadalomszervezet alakulásának, a társadalmi csoportképződésnek a folyamatait.

Kutatásunk elgondolásánál, eltervezésénél ezek a szempontok, megfontolások teljes tudatossággal még nem fogalmazódtak meg. Sőt, még akkor sem, amikor sokévi kunktátorkodás után Kövér György kollégám ösztönzésére hozzáfogtam elrendezni a kitartó munkával összehordott anyag egy részét. A szemléletváltás esélye csupán írás közben, illetve akkor tudatosodott bennem, amikor Gyáni Gábor és Kövér György kollégáim egynémely megjegyzésére is visszagondolva újraolvastam dolgozatunkat, amelyet korábban a megismerési vágy adatgyűjtésre ösztönző szenvedélyével és elemzői elszántságával, de viszonylag kevés elméleti megfontolással készítettünk. Idővel világosabbá vált, hogy a nagy keresztmetszetű, változó- és adatgazdag prozopográfiaiak eleve nyitottabbá, szabadabbá teszik az értelmezést, és lehetőséget adnak több, esetleg újszerű induktív megközelítésre is.

A dolgozat a feltárt prozopográfiai adatokat első megközelítésben azokhoz a dimenziókhoz, mutatókhoz használta, amelyeket a magyar társadalomtörténet korábbi eredményeit összegző, újragondoló Kövér György is alkalmasnak vélt a dualizmuskori társadalom leírására.⁷ (Tevékenységszerkezeti tengely: ágazatok s az azokat tagoló foglalkozási viszony és munkaadók; a vagyon- és jövedelemmegoszlás tengelye; a rang- és presztízstengely; az ezeket kiegészítő, felsorolt mutatók közül mi a következőket használtuk még: iskolázottság, képzettség, vallás, településszerkezet.) Az 568 egyetemi tanár apái 97 százalékban a társadalmi középhez tartoztak. Arra törekedtünk, hogy az így létrejött dualizmuskori középosztályi-kispolgári mintában a fentebb felsorolt dimenziók segítségével, a tengelyek forgatásával valószínűleg létezett társadalmi csoportokat, alakzatokat találjunk. Ez az igyekeztünk részben eredményes is volt, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy a számításba vett dimenziók kombinálásával körülhatárolt társadalmi csoportok több esetben sok más fontosnak tekinthető szempontból nem konzisztensek.

Ezen túlmenően, második megközelítésben a tanulmány Kövér Györgynek a megszólításokra, titulusokra vonatkozó megfigyeléséből, elgondolásából⁸ kiindulva feltárta azt a széles körben társadalomszervező tényezőként működő társadalmi rangcímrendszert, a „tisztelt úrtól” a „méltóságos úrig”, amely legközvetlenebbül a közszolgálatban foglalkoztatottak napidíj/rang/fizetési osztály rendszerének hierarchiájára épült, azzal szövőődött össze, de általánosabb érvényű volt. (Ehhez persze menet közben bővíteni kellett a forrásbázist.⁹) Bebizonyosodott, hogy ezzel

⁷ Kövér György 2001, 70–63.

⁸ Kövér György 2001; Kövér György 2002.

⁹ A nemességi adatokon, az apák nemesítésén túl új mutatókat is kellett keresnünk a presztízshie-

a társadalmi rangcímrendszerrel, mint presztízshierarchiával elég jól leírható a középosztály jelentős részének egyfajta szerkezetisége. A szisztémában kifejeződő, a mindennapi életben is jelentéssel bíró presztízviszonyok motiválták, mozgatták, inspirálták ezt a társadalmi közepet. Másrészt pedig e széles értelemben vett középhez tartozó társadalmi szereplők törekvései folyamatosan mozgásban tartották, időről időre átrendezték a rangcímrendszer némely részletét. A változást az egyének címzésének folyamatos emelkedéseként írhatjuk le, a rendszer szempontjából pedig a címek alábbszállásaként. Ennek a szereplők aspirációival, törekvéseivel is számoló, azt figyelembe vevő induktív módszernek köszönhető, hogy meglehetősen következetességgel sikerült leírni a középosztályi, kispolgári társadalmi középnek egy lehetséges szerkezeti modelljét. Ez egyértelműen hierarchikus jellegű modell volt, de állandóan mozgásban lévő, formálódó, mindamelllett koherenciáját megtartó struktúrával. A mozgások egyik főiránya a középosztály alsó határának fokozatos átmosódása volt a jövedelmileg megalapozatlan, tudati alapú virtuális középosztály kiképződésével, egy lefelé is terjeszkedő középosztályosodással. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy jelentős csoportok nem illeszkedtek vagy rosszul illeszkedtek a társadalmi rangcímrendszerbe, s talán kívül is helyeződtek rajta. Észleltük azonban a jeleit annak is, hogy e csoportok jelentős része idővel a rendszer szabályainak, a címek használatának fellazítása révén igyekezett magát pozicionálni a hierarchiában. Abban a hierarchiában, amelyet ily módon jobbra mégiscsak elfogadott vagy legalábbis tudomásul vett.

Adatgazdag prozopográfiánk lehetőséget adott a társadalmasodás folyamatának a társadalomszervezet alakulásának egy harmadik fajta megközelítésére is. Dolgozatunkban mindvégig igyekeztünk szisztematikusan bemutatni a Tóth Zoltán által leírt rendi-jogi mintázatú státusoknak, minősítő tényezőknek, értékképzeteknek, társadalomszervezeti elemeknek, formáknak, rítusoknak a társadalmi szereplők közreműködésével történő fennmaradását s ugyanakkor mindennek a polgári viszonyok közötti elváltozását, elváltoztatását. Az első megközelítésben használt tengelyek és dimenziók segítségével meghatározott társadalmi csoportok inkonzisztenciáját sok esetben éppen ezek a különböző eredetű rendi-jogi mintázatú státusok, felekezeti és etnokulturális csoportok illetve ezek eltérő útjai, különböző ritmusú változásai okozzák, magyarázzák. Már az alapvető dimenziók kombinálása közben megmutatkozott néhány ilyen szociokulturális, etnokulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a felvidéki német, városi gyökerű, evangélikus értelmiség; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidó értelmiség vál-

rarchiához: az apák kaszinótagságai, rendjelei, állami kitüntetései, az uralkodó által adományozott királyi tanácsosság stb.

tozatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság. De ebbe a sorba tartozott a református kollégiumok és partikuláik valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó sajátos értelmiségi csoport is. Ezeknek a jobbára rendi-jogi gyökérzetű, mintázatú alakzatoknak a prozopográfiai alapvetésünkre támaszkodó megelevenítő leírása még előttünk álló feladat. Ebben segíthet az etnokulturális háttér, a képzési utak, a kultúra és életforma valamint a kapcsolathálók pontosabb megrajzolása illetve a nagyszülők további kutatása.

Befejezésül és összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy amint azt láttuk, a nagy keresztmetszetű, változó és adatgazdag prozopográfia lehetőséget, alapot adott, illetve ad arra, hogy az ellittagok, az egyetemi tanárok atyáit, mint középosztályi/alsó középosztályi mintát három különböző metodikával eltérő szerkezetekbe rendezzük. A háromfajta szerkezeti leírás a változók különböző kombinációit használva más-más karakterű ugyan, de össze is függ egymással. Annyiban mindenképpen, hogy mind a három kísérlet ugyanazt próbálja körülírni, s lényegében mind a három bizonyos szempontból igaznak is látszik.

A modellek közül kettőnél, a társadalomszervező tényezőként bemutatott társadalmi rangcímrendszerrel és a különböző eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, felekezeti és etnokulturális csoportok leírásánál alakító tényezőként tudtuk azonosítani a társadalmi szereplők törekvéseit, aktív közreműködését is.

Irodalom

- Kovács I. Gábor 1979. *A tudáselit Magyarországon a két világháború között. (Intézményi szerkezet, pozíciók és személyek két időmetszetben.)* Konferenciaanyag, Visegrád.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006. Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon.* Budapest.
- Kövé György 2001. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövé György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris Kiadó. 9–186.
- Kövé György 2002. Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században.* Pécs, Pannónia Könyvek – Magyar Történelmi Társulat. 25–45.
- Lakatos Ernő 1942. *A magyar politikai vezetőréteg 1867–1918.* Budapest.

Lengyel György 1989. Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Budapest, Magvető Kiadó.

Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.

Rudai Rezső 1936. *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest.

A dolgozat első változata eredetileg előadásként hangzott el a Pápai Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei által szervezett konferencián. Megjelent: *Prozopográfiai források és módszerek felhasználása a magyar társadalomtörténetben. Acta Papensia*, VII. évf., 2007. 1–2. sz. 1–10.

Ennek átdolgozott, jelen közléssel megegyező változata: A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történeti kutatásában. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest, 2009. 381–390.

FELEKEZET ÉS ETNIKUM
—
ISKOLA ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak *Észrevételek Faragó Tamásnak a Dunántúl 18. századi felekezeti szerkezetváltozásaira vonatkozó számításaihoz*

Írásomban az ismert történeti demográfus, Faragó Tamás nagy távlatokat átfogó, rövid dolgozatának egyik erősen általánosító megállapításával fogok foglalkozni. Faragó a „Felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája” című tanulmánya végén többek között így foglalja össze végső következtetéseit: „A Dunántúl felekezeti szerkezete a 18. században nagyobb mértékben, a 19. század folyamán lassabban, de folyamatosan változott az első világháború előtti 200 év folyamán. Az átalakulások fő motorját a természetes szaporulat képezte, bár a 18. század folyamán azt kisebb mértékben színezték a vándormozgalmak és az ellenreformációs törekvések eredményezte rekatolizáció okozta változások...”¹ Figyelemre méltó, hogy a felekezetek létszamarányainak 16–18. századi változásairól szóló – valóban talán kissé egyoldalú – egyháztörténetési gondolkodást (reformáció / ellenreformáció / vallásváltoztatás) Faragó kolléga újabb szempontokkal gazdagította, amikor felhívta a figyelmet a természetes szaporulat és a vándormozgalmak szerepére is. Megvizsgálandónak gondoljuk azonban, hogy míg a dolgozat problémafelvető szakaszában a három eredőt a 18. századra még „nagyjából azonos nagyságrendű” tényezőként említi,² hogyan jut el az ennek ellentmondó, már idézett végkövetkeztetésig, hogy tudniillik a felekezeti viszonyok változásának már a 18. században is a felekezetek eltérő természetes szaporulata a meghatározó mozgató tényezője, amelyet csak színeznek a vándormozgalmak és az ellenreformáció.³ Vajon meggyőző elemzés, levezetés eredménye-e ez a sommás megállapítás? A továbbiakban erre keressük a választ.

Vizsgálódásaink során először számba vesszük, hogy egyáltalán milyen átfogó adatsorok állnak rendelkezésünkre a felekezeti viszonyok változásairól. A 18.

¹ Faragó T. 2008. 96.

² Faragó T. 2008. 83.

³ Faragó T. 2008. 96.

század utolsó harmadától gondolhatunk a római és a görög katolikus sematizmusokra. Szisztematikus, mindenkre kiterjedő jellege miatt azonban legfontosabb a II. József kormányzatához kötődő 1784–85-ös első magyarországi népszámlálás, amelyet a következő két év revízióival együtt mint 1787-es adatokat szoktunk használni. Ennek a népszámlálásnak az a hiányossága, hogy nem terjedt ki a katonai határőrvidékre, s felekezeti szempontból csak a keresztényeket és a zsidókat különböztette meg. A népszámlálást előkészítő 1774 és 1783 közötti, a nem nemes népességre kiterjedő lélekösszeírásoknál a keresztényeken belül három kategóriát különböztettek meg: Catholici – Acatolici – Schismatici. Az első kategória tartalmazta a római és a görög katolikusokat, a második a protestánsokat, a harmadik pedig a görögkeletieket. (Még korábban az államvallás szempontja szerint egyszerűen csak a katolikus/akolikus megkülönböztetést használták.) Az 1791-es, nagy fontosságú vallásügyi törvények után, amikor tehát országos törvények által elismert, autonómiával rendelkező bevett felekezet lett a református, az evangélikus és a görögkeleti felekezet is, az újabb országos összeírás 1804-ben, s az ezt követő továbbiak is 1848-ig már elkülönítették a protestánsok két nagyobb felekezetét, a reformátust és az evangélikust is. A reformkorból ki kell emelnünk Fényes Elek országos nagy statisztikai műveit is, amelyeknek a felekezeti adatai elsősorban a már említett egyházi schematizmusokon alapulnak.⁴

Az önkényuralom szervei által végrehajtott 1851. és 1857. évi népszámlálások, valamint a magyar kormányzat által szervezett 1869-es népszámlálás már tüzetesen számba vette és taglalta a felekezeti megoszlást. Ettől kezdve Magyarországon egészen 1949-ig, a modern európai statisztika általános gyakorlatának megfelelően az évtizedenként rendszeresen végrehajtott népszámlálásoknál mindig kérdezték a felekezeti hovatartozást, mint az európai egzisztenciának egyik fontos dimenzióját.⁵ A felekezeti megoszlás kétségtelenül fontos mutató társadalom- és művelődéstörténeti, valamint szociológiai szempontból is. A kora újkori konfesszionalizációtól kezdve, amikor a népegyházi keretek között a felekezetek az emberi élet teljességét átfogták, eléggé egyértelmű, hogy az egyes felekezetek tagjait sajátos ételszabályok, mentalitás és szokásrendszer jellemezheti. A társadalomtudományok ezért használhatják elemzéseikben a felekezeti változót is.⁶

Visszatérve a 18. századhoz, fontos körülmény, hogy a II. József-féle 1787-es adatsort Thirring Gusztáv, a történeti statisztika egyik klasszikusa kiegészítette

⁴ Fényes Elek 1836; Fényes Elek 1841; Fényes Elek 1842; Fényes Elek 1847; Benda Gyula 2006.

⁵ Ezt követően viszont majd csak 2001-ben lett újra, immáron fakultatív kérdés a felekezethez tartozás.

⁶ Természetesen nagy óvatosságra és körültekintésre van szükség az időbeli, térbeli, szociális szerkezetbeli stb. változatosságok és kombinációk miatt.

a felekezeti szemponttal.⁷ Az 1782-es és az 1804-es lélekösszeírások felekezeti arányszámainak segítségével kiszámította az 1787. évi népességszám felekezeti megoszlását megyék és szabad királyi városok szerinti bontásban.⁸ Ezt az 1938-ban publikált megoldást, az abban szereplő felekezeti arányokat a történeti demográfusok általában elfogadják.⁹ Az újkori magyarországi felekezeti megoszlásra vonatkozóan tehát ez tekinthető a viszonylag stabil kiindulópontnak. Mivel még 1869-ben is külön közigazgatási terület volt a határőrvidék, s Erdély egésze is elkülöníthető volt, ezért az 1787. évi számokat és arányokat könnyen össze tudjuk vetni az 1869-es azonos területre vonatkozó számsorokkal. A társadalomtörténeti oktatásban is ezzel az összehasonlítással szoktunk indítani, s rendre megállapítjuk, hogy csak csekély elmozdulások voltak, a felekezeti struktúra az izraelita felekezetűek gyors létszámnövekedésétől eltekintve viszonylag stabil volt ebben az időszakban.¹⁰ Ha az 1869 és 1910 közötti adatokat is megnézzük az egész országterületre vonatkozóan, akkor viszont azt a tendenciát látjuk kibontakozni, hogy egyrészt a római katolikusok részaránya folyamatosan növekedett, másrészt árnyalatnyival csökkent a reformátusoké, kicsit jobban az evangélikusoké s még erősebben a görögkeletieké.

1. táblázat.

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK FELEKEZETI MEGOSZLÁSA
AZ ELSŐ KÉT NÉPSZÁMLÁLÁS ALAPJÁN (ERDÉLY ÉS A HATÁRŐRVIDÉK NÉLKÜL)

Felekezet	1787		1869		A létszám szaporulata 1787-től 1869-ig, százalékban
	létszám	százalékban	létszám	százalékban	
Római katolikus	} 3 958 550	61,2	5 884 472	} 6 865 776	} 61,75
Görög katolikus			981 304		
Evangélikus	619 626	9,5	872 673	7,85	40,8
Református	976 729	15,1	1 717 085	15,44	75,8
Görög keleti	832 639	12,9	1 140 993	10,26	37,0
Izraelita	80 783	1,3	516 658	4,65	539,5
Egyéb	–	–	4 438	0,04	–
Összesen	6 468 327	100	11 117 623	100	71,9

⁷ Thirring G. 1938. 43–50.

⁸ Erdélyre vonatkozóan ezt a rekonstrukciót nem lehetett elvégezni.

⁹ Egyedül Wellmann Imre dolgozott más alapszámokkal, de az általa 1790-re az Erdély, a határőrvidék és Horvátország nélküli magyarországi területre kiszámított felekezeti arányok kevésbé tértek el Thirring számításaitól. Wellmann Imre 1989. 68–70.

¹⁰ Kövér 1998. 129.

2. táblázat.

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG (HORVÁTORSZÁG NÉLKÜL) HITFELEKEZET SZERINT
1869–1910 KÖZÖTT SZÁZALÉKBAN

	1869	1880	1890	1900	1910
Római katolikus	45,70	47,30	47,83	48,69	49,33
Görög katolikus	11,67	10,83	10,94	10,93	11
Református	14,88	14,71	14,59	14,41	14,25
Evangélikus	8,08	8,06	7,78	7,48	7,15
Görög keleti	15,25	14,09	13,62	13,06	12,78
Unitárius	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40
Izraelita	4,00	4,54	4,67	4,94	4,99
egyéb	0,02	0,10	0,10	0,10	0,10

Az országos arányok szolid, néhány százalékos eltolódása mellett figyelemre méltó, hogy amint azt a tárgyalt cikkben Faragó is kimutatta, községi szinten jelentős változások zajlottak.¹¹ Másrészt az egyes régiók felekezeti szerkezetének módosulása már 1787-től kezdve más-más dinamikát mutatott, s az elmozdulások iránya is különbözött. Az esetenként radikálisabb átrendeződések eléggé nyilvánvalóan ekkor még elsősorban a folytatódó belső vándormozgalmakkal függtek össze. Thirring Gusztáv hat statisztikai régió 1787 és 1890 közötti felekezeti arányváltozásait mutatta be.¹² A katolikusok számaránya négy régióban nőtt, a reformátusoké háromban, az evangélikusoké kettőben. A nagyjából a Dunántúllal egybeeső Duna jobb parti régióban voltak a legkisebb elmozdulások. Mindazonáltal a reformátusok részaránycsökkenése ezen a területen egyértelmű. A református arányvesztés a Thirring által bemutatott 1787 és 1890 közötti időszakban ugyan nem a Dunántúlon a legnagyobb, de csupán itt nem lehet magyarázatként döntően a belső vándormozgalmakra utalni.

Faragó Tamás lényegében ezt a régiót választotta ki a hosszú távú folyamatok elemzésére. Választását nem a fenti körülmények, hanem elsősorban a forrásadottságok indokolták. Ugyanis erre a területre vonatkozóan talált rá egy korai, az 1722-es felekezeti arányokat is megadó forrásra. Mint írja: „*Tudomásunk szerint ez a legkorábbi megyei szinten részletezett, népességszámokat is tartalmazó információ.*”¹³ Egy Carl Czoernig, jeles osztrák etnográfus és statisztikus által 1857-ben közölt,

¹¹ Faragó 2008. 87–91.

¹² Thirring 1938. 50.

¹³ Faragó 2008. 80.

1722-re vonatkozó táblázatról van szó,¹⁴ amelynek forrása Faragó feltételezése szerint a Magyar Kamara hivatalnokai által készített korabeli összeírás lehet. Az 1722. évi kimutatásban nem szerepelnek a Dunán átnyúló Komárom és Esztergom megyék, s Faragó ezenkívül a csak kis részben Dunántúlra eső Pest megyét is elhagyja, így végül is tíz dunántúli megye népességfejlődésének és felekezeti szerkezetváltozásának trendjeit vizsgálja. Az új forrás összesített adatai alapján úgy számol, hogy 1722-ben a tíz dunántúli megye népességének „nem egészen 50 százaléka római katolikus, a protestánsok aránya megközelíti a 40 százalékot, és ... 10 százalékot valamivel meghaladó a görögkeletiek (szerbek) aránya.”¹⁵ Ha Faragónak ezt az 1722-es kiindulópontját Thirring Lajos 1787. évi megyénként részletezett felekezeti arányainak összesítésével vetjük össze, akkor azt láthatjuk, hogy hatvanöt év alatt ezen a területen a katolikusok aránya csaknem 24 százalékos aránynövekedéssel 73,95 százalékra ugrott, a protestánsoké viszont 16 százalék részarányseséssel 23,41 százalékra zuhant. Ezek bizony rendkívül radikális változások a későbbi 19. századi kisebb elmozdulásokhoz képest. Azonos területre számítva ugyanis a protestánsok aránya 1787-től 1869-ig, azaz 82 év alatt mérséklődött 23,41 százalékról 21,8 százalékra, s 1869-től 1910-ig, tehát további negyven év alatt csökkent tovább 18,6 százalékig. A katolikus arányszám 1869-ig lényegében nem változott (1787-ben 73,95, 1869-ben pedig 73,86 százalék), majd 1910-ig 78,2 százalékra nőtt. Összességében az 1787-től 1910-ig eltelt 123 év arányváltozásai mindösszesen is nagyon mérsékeltek az 1722 és 1787 közötti erős eltolódásokhoz képest. A protestánsok részaránycsökkenésének éves üteme a hosszú 19. században mindössze tizedrésze a 18. századi éves csökkenésnek.

A 19. század második fele arányváltozásainak okait kutatva többek között azt látjuk, hogy néhány kisebb területre vonatkozó vizsgálat kimutatta a protestánsoknak, főleg a reformátusoknak a katolikusokhoz viszonyított alacsonyabb élveszületési és természetes szaporodási arányszámait. A korszak vége felé pedig már nagyobb területekre, elsősorban néhány dunántúli megyére, Baranyára, Somogyra, Tolnára, Fejérre, sőt országos viszonylatban is vannak ilyen számaink.¹⁶ A reformátusok természetes szaporulata az 1850-es évektől néhány megyében, majd később országosan is 2-4 ezrelékkal elmaradt a katolikusokétól. Ez a különbség az 1880-as évektől a Dunántúlon, kivált egyes megyékben még ennél is nagyobb lett. A részletek, a pontos nagyságrendek és az egyéb változók súlyának vitatása nélkül

¹⁴ Czoernig 1857/III.: 7.

¹⁵ Faragó 2008. 81.

¹⁶ Móricz M. 2003. 223–244; A magyar korona országaiban az 1891. év elején. 103–113; 1893; Schneller K. 1930.

most elfogadhatjuk a 19. század második felére, s kiváltképpen az első világháború előtti évtizedekre vonatkozóan, hogy a néhány százaléknyi katolikus – protestáns arányváltozás fő oka (motorja) a természetes szaporulat különbsége, a demográfiai viselkedés eltérő felekezeti mintája volt kisebb-nagyobb tájakon, régiókban. Nem tehetjük azonban minden további nélkül ugyanezt a 18. századi, nagyságrendileg más, sokkal radikálisabb változások esetében. Ha a születésszabályozás előrehaladottabb korszakában néhány százaléknyi arányeltolódást tudunk indokolni nagyrészt a felekezetek eltérő demográfiai viselkedésével, ugyan hogyan lehetne az 1722 és 1787 közötti nagy léptékű, közel húszszázalékos protestáns aránycsökkenés nagyobb részét ugyanezzel magyarázni egy születésszabályozás előtti korszakban, illetve annak korai szakaszában. Hogy a protestánsok részaránya döntően az alacsonyabb természetes szaporulat miatt csökkent két nemzedék alatt majdnem a felére, annak elgondolása első látásra is képtelenségnek tűnik. Mindazonáltal mégiscsak szükséges a bizonyítási kísérlet tüzetesebb szemügyre vétele, mielőtt végleg kétségbe vonhatnánk Faragó Tamásnak az írásunk bevezetőjében idézett sommás megállapítását, pontosabban annak a 18. századra vonatkozó érvényességét.

Legelőször is meg kell vizsgálnunk az elemzés alapjául vett 1722. évi, az 1787-es, valamint 1828-as számokat és arányokat. Azért kezdjük az 1787. évi adatokkal, mert ez nemcsak ismertebb, hanem biztosabb alapokon is áll, hiszen 1938 óta megvan Thirring Gusztáv megyei részletességű adatsora. Faragó kolléga azonban – mint írja – Thirring számításai alapján, de új becslést készített: „Ennek során, szemben nevezett szerzővel, főképp az 1777–1782 közötti lélekösszeírások adataira hagyatkoztunk, az egy generációval későbbi, 1805. évi nem nemesek összeírásainak felekezeti arányait figyelmen kívül hagytuk. (Thirring ugyanis saját becslését e két összeírás felekezeti arányai alapján végezte.) Becslésünk eredményei tehát közel állnak Thirring Gusztávéhoz, de a római katolikusok és evangélikusok arányát némileg kisebbre, a reformátusokét nagyobbra becsültük. (Utóbbiak kedvezőtlen természetes szaporodása ugyanis lassan, de biztosan csökkentette arányukat az idő előrehaladtával.)”¹⁷ Ehhez az eljáráshoz az első megjegyzésünk az lehet, hogy Faragó itt, az idézett lábjegyzet zárójeles utolsó mondatában azzal érvel a reformátusok általa elfogadott, módosított részaránya mellett, ami tulajdonképpen majd dolgozata bizonyítandó állítása lenne. Ez módszertanilag elég súlyos probléma.

Másrészt szükséges hangsúlyozni, hogy Thirringnek azért is kellett figyelemmel lennie az 1804-es összeírásra is, mert mint azt korábban leírtuk, a népszámlálás

¹⁷ Faragó 2008. 81–82.

előtti lélekösszeírások acatholici kategóriája még nem tett különbséget a reformátusok és az evangélikusok között. Harmadrészt pontosítsuk, hogy Thirring hogyan is vette figyelembe az itt egy generációval későbbinek nevezett 1804. évi összeírást. Ezt írja az 1782. és 1804. évi összeírásról: „A kétrendbeli összeírásból nyert felekezeti arányszámok a legtöbb esetben eléggé egyeznek egymás között, gyakran teljesen azonosak is, amit tehát megbízhatóságuk jeléül tekinthetünk. Ahol közöttük eltérés mutatkozik, a két arány átlagát fogadtuk el, s ennek alapján számítottuk ki az 1787. évi népességre vonatkozólag a felekezeti számadatokat.”¹⁸ Ebből az derül ki, hogy Thirring a helyenként mutatkozó eltéréseket inkább összeírói bizonytalansággként kezelte, s nem nagyon számolt egy 1782 és 1804 közötti tényleges felekezeti arányeltolódással. Azzal pedig kiváltképpen nem számolt, hogy ennek a változásnak valaminő határozott tendenciája lenne. Már csak azért sem, mert mint írja, a legtöbb esetben egyezést, sőt gyakran teljes azonosságot látott az egyes megyék és városok arányainál. Valószínűsíthető, hogy azoknál az eseteknél, ahol viszont különbség mutatkozott, ott sem tapasztalt határozott trendet az eltérésekben, mert ezt akkor minden bizonnyal tekintetbe vette volna.

Mindenesetre Faragó Tamás a dunántúli reformátusok Thirringnél kiszámítható 13,6 százalékos részarányánál többet, 15,6 százalékot feltételez 1787-re. Indokolható-e ez a jelentős feljebb-becslés, ami létszámban Thirring 201 065 reformátusánál 15 százalékkal többet, 230 ezer lelket jelent. Sajnos nem tudjuk – bár utána lehetne nézni –, hogy Thirring mely dunántúli megyéknél tapasztalhatott az 1782. és 1804. évi összeírások felekezeti arányai között olyan különbséget, hogy emiatt átlagolásukkal becsülte meg az 1787-es arányt. A szűkre szabott műfaji keretek között Faragó sem részletezi új becslését. Így arra kell gondolnunk, hogy ha az 1782-es lélekösszeírás tényleg 15,6 százaléknyi dunántúli reformátust mutatna, amint ezt Faragó állítja, Thirring számarányai meg azért nem lennének jók, mert neki 1782 és 1804 átlagolásából jött ki a 13,6 százalék, akkor ez csak azt jelenthetné, hogy az 1804. évi összeírásnál 11,6 százalékos dunántúli református részarány volt regisztrálható.¹⁹ 1804-re viszont ez a 11,6 százalék meglehetősen valószínűtlennek látszik, s nem illene bele még a Faragó által a tíz megye reformátusaira használt „lassan, de biztosan csökkenő” idősorba sem: 1787: 15,6%; [1804: 11,6%]; 1828: 14,7%; 1851: 13,3%; 1880: 12,2%; 1910: 10,1%.²⁰ S nemcsak azért nem illene bele, mert az ezután következő, Fényes Elekre alapozó 1828-as – egyéb-

¹⁸ Thirring 1938. 44.

¹⁹ Tudniillik, ha 1782-re tényleg fix a 15,6 százalék, akkor 1804-ben 11,6 százaléknak kellene lennie, hogy a kettő átlagolásával kijöjjön Thirring 13,6 százalékos aránya.

²⁰ Faragó 2008. 81. 1. ábra.

ként kissé bizonytalan – pillér 14,7 százaléka ehhez képest megmagyarázhatatlan emelkedést jelentene, hanem főleg azért, mert a biztos forrásnak számító későbbi népszámlálások szerint a dunántúli református részarány csak 1880 után csökkent erre a szintre. Mindenképpen azt mondhatjuk tehát, hogy a Thirring Gusztáv által meghatározott 1787. évi felekezeti arányok elvetése, s kiváltképpen a Faragó által javasolt erős átsúlyozása a jelenleg rendelkezésre álló érvek mellett indokolatlan. Látnunk kell ugyanakkor azt az összefüggést, hogy csak ezzel a felemelt 1787-es református aránnyal lenne igazolható a reformátusok 1910-ig „lassan, de biztosan csökkenő aránya” szép folyamatossággal már 1787-től.

A modell, a felépített csökkenő sorozat másik megkérdőjelezhető eleme Fényes Elek 1828-as adata, illetve annak pontossága, megbízhatósága, bizonyító ereje. Magától Fényes Elektől tudjuk, hogy országos és megyei összeírásokat is használt, főként azonban a római katolikus egyházmegyei schematizmusokra támaszkodott (a felekezeti megoszlásoknál mindenképpen így van). A reformkorban minden nagyobb művében alapjában véve ezt a módszert alkalmazta a népességszám meghatározására. Ezt Benda Gyula az adatok gondos, tüzetes elemzésével, egybevetésével már 1981-ben minden kétséget kizáróan bebizonyította:²¹ Fényes Elek első, 1836-ban megjelent statisztikai leírásának²² adatai nem az 1828-as országos adóösszeírással köthetők össze, hanem döntően az 1830. évi egyházi schematizmusokból származnak. Illetve, amint azt Benda Gyula megállapította, néhány egyházmegyenél (esetünkben a győrinél és a székesfehérvárinál) Ludovicus Nagy Notitiae...-jét használta, s ezek a számok 1827-re vonatkoztathatók. A kötet adatai szerint a tíz dunántúli megye összlakosságából 14,59 százalék volt református. Fényes ennek a műnek az első kötetét, amelyik a Dunántúllal foglalkozik, 1841-ben átdolgozott formában, felfrissített adatokkal is kiadta.²³ Benda Gyula megállapítása szerint itt az 1839. és az 1840. évi katolikus schematizmusok népességszámait használta. A reformátusok kiszámítható aránya itt 14,75 százalék. A következő Fényes Elek-könyvben, az 1842-es kiadású *Magyarország statisztikájában*,²⁴ amelynek adatait Benda az 1840-es schematizmusokból származtatja, (kivéve a győri egyházmegyet, ahol az 1839. évi schematizmus volt a forrás), a reformátusok súlya már 15,03 százalék. Az 1847-ben megjelent *Magyarország leírásában*,²⁵ amely az előszó szerint a legújabb adatokat is tartalmazza, tulajdonképpen az 1846. évi egyházmegyei schematizmusok népességi adatait használta. A dunántúli reformátusok részaránya

²¹ Benda Gy. 2006.

²² Fényes 1836. I.

²³ Fényes 1841. I.

²⁴ Fényes 1842.

²⁵ Fényes 1847.

itt 15,05 százalék. Fényes Elek tehát egy bő másfél évtizedes időszakra (1827–30-tól körülbelül 1846-ig), ugyanazzal a módszerrel nagyjából ugyanolyan református részarányt mutatott ki. Pontosabban az arányok, szemben a Faragó által feltételezett lassú, de biztos csökkenéssel, inkább igen szolid, de folytonos emelkedést mutatnak.

Fényes Elek itt bemutatott adatainak értékelésével kapcsolatban alapján véve két lehetőség van. Ha elfogadjuk megbízhatónak az 1827–30-as százalékszámot, ahogyan ezt Faragó teszi, akkor az ugyanezen metodikával számolt későbbieket is el kell fogadni. Ez esetben azonban nyilvánvaló, hogy a folytonos csökkenés konstrukciója nem tartható, hiszen a folytonosságon minimum másfél évtizednyi lyuk van. Amennyiben azonban Faragóval együtt kizártnak tartanánk, hogy a józsefi népszámláláshoz képest a reformkorra emelkedett volna a reformátusok részaránya, akkor nem marad más lehetőség mint az a feltevés, hogy Fényes Elek módszerében van valami ismétlődő hiba.²⁶ Az ebből fakadó feltételezett pontatlanság miatt akkor viszont Fényesnek minden a reformátusok számarányára vonatkozó adatát ki kell venni az idősorból. Így azt fogjuk látni, hogy a hat-hét évtizedes időköz ellenére az 1851-es és az 1857-es népszámlálásnál a tíz dunántúli megye reformátusainak százalékaránya lényegében megegyezik az 1787. évivel.

Fényes Elek adataival kapcsolatban tehát akármelyik verziót választjuk, nem marad olyan adat, amelyik bizonyítaná, hogy a hosszú 19. század első felében a Dunántúlon minden kétséget kizáróan csökkent volna a reformátusok részaránya. A népszámlálási adatsor a Fényes Elek-féle adatok zárójelbe tétele mellett így néz ki: 1787: 13,6%; (1827–1830: 14,59%; 1839–40: 14,75%; 1840: 15,03%; 1846: 15,05%) 1851: 13,77%; 1857: 13,41%; 1870: 12,45%; 1880: 11,78%; 1890: 11,1%; 1900: 10,4%; 1910: 10,2%. Ez azt jelenti, hogy az 1787 és 1910 közötti református részaránycsökkenés más dinamikát mutat, hiszen az egész Dunántúl átlagára vonatkozó folytonos református részaránycsökkenés csak a 19. század közepétől indult. Így bizonyítékok hiányában a 19. század első felére feltételezett református részaránysesést, természetes szaporulatuk általános csökkenését nem

²⁶ Ez pusztán okoskodással nem megfogható, ezért inkább csak jelzésképpen olyasmikre gondolhatunk például, hogy a római katolikus schematizmusok enyhén felülbecsülhették egy másik felekezet (a legnagyobb konkurens felekezet) létszámát. A protestánsokra vonatkozóan a schematizmusok sokszor szemmel láthatóan becsléseket hoztak. Vagy még inkább arra is gondolhatunk, hogy a szórta adatok megítélésénél, aggregálásánál maga (a református) Fényes Elek követett rendre valamilyen hibás eljárást. Ez utóbira látszik utalni az a tény, hogy ha megyénként nézzük Fényes Elek négy egymást követő becslését, akkor megállapíthatjuk, hogy az 1787-es adatokat felülmúló református részarány leginkább azoknál a megyéknél van, ahol erősen szórt helyzetben élő, mindössze 3-4 százaléknyi református volt: Győr, Vas, Zala. Lásd: 9. táblázat.) Lehetséges az is, hogy a külterületi lakosság megoszlásával van probléma.

lehet visszavetíteni a 18. század reformátusainak demográfiai viszonyaira mint előzményre. Vagy legalábbis abban a nagyságrendben semmiképpen sem, mint ahogy azt Faragó feltételezi.

A 18. századi adatok számbavételét kezdhethjük az újonnan feltalált forrás 1722-re vonatkozó alapszámaival. Faragó erről először azt közli, hogy „A forrás a fegyverképes népességet („streitbare Macht”) megyénként rögzíti a Dunántúl 10 megyéjére vonatkozóan.”²⁷ Ehhez lábjegyzetben azt fűzi hozzá, hogy „Az összeírásban szereplő, többségében kerek összegek alapján feltételezhető, hogy a közölt adatok túlnyomórészt becslések eredményei.” Majd a következő oldalon, mielőtt hozzáfogna a Dunántúl felekezeti szerkezeti átalakulásának a felvázolásához, ezt írja: „Nézzük először a kiinduló adatokat. A vizsgált 10 megye népessége 1722-ben valamivel több, mint 1 millió főre becsülhető.”²⁸ A kiinduló adatot a hozzá kapcsolódó lábjegyzetben így magyarázza: „Ez az összeg a 10 megyére vonatkozó, 1722-ben összeírt összesen 502 000 fő kétszerese, melyet még a zsidók adatával ki kell egészítenünk. Tekintettel arra, hogy ugyanezen területen az 1785–87. évi népszámlálás kerekén 1478 ezer főt talált, az 1722. évi összeírásban található számot csak a teljes férfinépesség becsült adataként értelmezhetjük. (Minden más feltételezés esetén – például, ha a szóban forgó adatot a felnőtt férfinépesség számával vesszük azonosnak – 1722-re nézve lényegesen magasabb népességszámot kapunk, mint amekkorát 65 évvel később ténylegesen összeírtak...)” Végül is a továbbiakban 1722 évre 1 006 000 fős népességgel számol.

Fel kell azonban tennünk a kérdést, hogy a magyarországi demográfiai folyamatokra vonatkozó eddigi ismereteink sorába ez a szám problémamentesen beilleszthető-e? A válaszadásnál figyelemmel kell lennünk az 1715–20. évi országos adóösszeírásra is, amelyet Faragó Tamás ebben a dolgozatában nem említ. Pedig minden értelmezési problémájával együtt ezt az adatfelvételt a 18. századi adatsorok egyik olyan elemének tekinthetjük, amihez valamiképpen viszonyulni kell akkor is, ha tudjuk, hogy ez az összeírás – mint az adóösszeírások általában – igen mérsékeltén alkalmas a népességszám megállapítására.²⁹ Az adózók 1715. évi és az ezt korrigáló 1720. évi összeírását megyénként, községsorosan Acsády Ignác közölte 1896-ban. Ugyanakkor elkészítette Magyarország össznépességére vonatkozó becslését is.³⁰ Számításai szerint az ország népessége (Erdéllyel együtt) 2 582 598 fő volt 1720–21-ben. A megyénkénti bontásból pedig kiszámítható,

²⁷ Faragó 2008. 79.

²⁸ Faragó 2008. 80.

²⁹ Dávid Z. 1962. 217., 250–251; Faragó 1996. 108–109.

³⁰ Magyarország népessége... 1896.

hogy a most tárgyalt tíz dunántúli megye népességét Acsády 462 050 főben határozta meg. Az országos becsléseket – javítva Acsády számítási, becslési hibáit – legkörültekintőbben Dávid Zoltán korrigálta. Az azonos területre számított 1787 évi 8 398 557 fős népszámlálási adatból kiindulva, tekintetbe véve a korban valószínűsíthető természetes szaporulatot valamint a beköltözöttek és szaporulatuk számát, kerekén 4 millió főre becsülte vissza az 1720. évi magyarországi népességet.³¹ Természetesen ennek az országos becslésnek nincs és nem is lehet megyénkénti bontása. Nyilvánvaló az is, hogy a helyi sajátosságok, esetlegességek miatt a szorzószám, amellyel Acsády országos adatából hipotetikusán megkapjuk Dávid Zoltán becslését, nem alkalmazható automatikusan minden megyére, s a dunántúli régió egészére sem.

Ha úgy közelítünk a problémához, hogy Acsády számait az 1787-es népszámlálási adatokhoz viszonyítjuk, akkor azt látjuk, hogy országosan a népszámlálás eredménye 3,25-szorosa Acsády becslésének. Ha statisztikai régióként is elvégezzük ugyanazt a viszonyítást, akkor igen különböző többszörösöket kapunk 1,66-tól 4,95-ig. Az egyes megyéknél, így a dunántúliaknál is erősen eltérőek az arányszámok. Az együtt kezelt tíz dunántúli megye, a dunántúli régió esetében azonban az országos 3,25-ös arányhoz igen közeli, 3,2-es többszöröst kapunk. Ebből kiindulva, erősen hipotetikusán feltehetjük, hogy a Dávid-féle becslésnek a Dunántúlra eső része is ugyanúgy viszonyul e régió népszámlálási adatahoz, ahogyan az ismert Dávid-féle országos becslés a népszámlálás országos számaihoz. De kombinálhatunk úgy is, hogy ha Acsády számításai szerint az ország népességének 17,89 százaléka él a Dunántúlon 1720-ban, s az 1787-es népszámlálás szerint is 17,59 százaléka, akkor az 1720. évi Dávid-féle becslésnél szintén ehhez közel eső arány lehet az országos és a dunántúli népességszám között. Az egymással természetesen összefüggő arányszámok bármelyikével kombinálunk, azt az eredményt kapjuk, hogy az 1720-ra feltételezett Dávid Zoltán-féle négymilliós országos becslésből körülbelül 700–710 ezer fő eshet a Dunántúlra. (A számokat, arányokat valamint a szám- és aránybecsléseket a 3. sz. táblázaton tekinthetjük át.)

³¹ Dávid Z. 1957. 173.

3. táblázat.

LAKOSSÁGSZÁM ADATOK, BECSLÉSEK ÉS ARÁNYAIK
MAGYARORSZÁGRA ÉS A DUNÁNTÚLRA 1720, 1787

Terület	1720 Acsády becslése	1720 Dávid becslése	1787 Népszámlálás	Népszámlálás/ Acsády	Népszámlálás/ Dávid	Dávid/ Acsády
Magyarország	2 582 598	4 000 000	8 398 557	3,25	2,10	1,55
Dunántúl	462 050	710 000*	1 477 853	3,20	2,10*	1,55*
Dunántúl/ Magyarország	17,89%	17,7%*	17,59%	–	–	–

* Aránypárral becsült adat.

Természetesen ezek meglehetősen nagyvonalú és bizonytalan kombinációk, de ezek alapján mégiscsak azt valószínűsíthetjük, hogy az elemzett dunántúli területen 1722-ben mégsem élhetett egymillió ember, mint ahogy azt Faragó Tamás az új forrás alapján feltételezi. Jelenlegi feltevéseink szerint tehát ekkor körülbelül 700 ezer fő lakhatott itt.³² A kiinduló alapszám ilyen nagyságrendű valószínűsíthető eltérése, ebből következő megkérdőjelezhetősége miatt mindenesetre meglehetősen bizonytalan kimenetelű az 1722-re vélelmezett egymillió lakos felekezeti struktúrájából úgy levezetni a változásokat az 1787. évi, népszámlálási 1 477 853 fő felekezeti megoszlásáig, hogy közben számszerűen súlyozzuk a rekatolizáció, a természetes szaporulat, a bevándorlás valamint a területről való elvándorlás hatását az új arányok kialakulásában. (Lásd a 4. táblázatot, amely Faragó cikke 1. táblázatának átvétele!) Ráadásul Faragó erre vonatkozó kombinációja szorosan összefüggő rendszert képez szigorú szabályokkal. Ezen belül, ahogy azt Faragó is többször hangsúlyozza, bármelyik elem megváltoztatása értelemszerűen megmozdítja a többi változót is. A rendszerszerűség természetesen segítheti az ismeretlen tényezők meghatározását, korrigálását, ha biztosak a kiinduló keretek, jók a kalkulációk, s betartják a szabályokat. Ahogy láttuk azonban, a keretekkel, így az induló össznépesség számának a meghatározásával is gond van, amiből további bajok következhetnek.

³² Egemillió dunántúli lakos esetén 5 millió 600 ezren felüli országos népességnek kellene lennie 1720-ban. Ez ugyan nem zárható ki teljes bizonyossággal, de egyelőre ilyen radikálisan magas becslést csak Kováts Zoltánnál olvashatunk (Kováts 1987. 12–42.), akinek ezt a feltevését korábban maga Faragó is inkább enyhe iróniával említette. Faragó 1996. 109.

4. táblázat.
AZ EGYES FELEKEZETEK LÉLEKSZÁMÁNAK BECSÜLT VÁLTOZÁSAI (1772–1787)
(FARAGÓ TAMÁS TÁRGYALT CIKKÉBŐL, FARAGÓ 2008, 85)

Az adatok típusa	római katolikus	görög keleti	evangélikus	református	zsidó	összes népesség
1722. évi népesség ^{b)}	500 000	102 000	140 000	260 000	4 000 ^{c)}	1 006 000
1787. évi népszámlálás	1 070 744	20 000	137 000	230 000	19 881	1 477 744 ^{d)}
egyenleg (1722–1787)	570 000	-82 000	-3 000	-30 000	16000	471 000
1722. évi népesség szaporulata	287 000	4 000	41 000	77 000	2 000	411 000
1722–1787 között						
bevándorlás 1750-ig ^{e)}	160 000		22 000	12 000	10 000 ^{f)}	204 000
bevándorlók szaporulata 1750–1787 között	40 000		6 000	3000	4000	53 000
elvándorlás 1750 előtt		-85 000 ^{g)}	-10 000	-80 000		-175 000
elvándorlók kieső szaporulata						
1730–1787 között		^{h)}	-2 000	-20 000		-22 000
vallásváltoztatás	70 000		-50 000	-20 000		0
vallásváltoztatók szaporulata	13 000		-10 000	-3 000		0
természetes szaporulat feltételezett üteme						
a század folyamán (ezrelek)	6	4	5	4	7	5,76 ^{h)}

^{a)} A döntel szedett adatok becslések, a többi számított adat. (A népszaporulatot a kamatos kamat elve alapján számítottuk, eredményeit kerekített formában közöljük.)

^{b)} A Czoernig (1857, III: 7) által közölt adatsor kétszerese a zsidókkal kiegészítve.

^{c)} Acsády (1896: 36*) alapján.

^{d)} A népszámlálás eredeti összesen adata 1 478 138 fő. Az itt szereplő felekezeti adatok becsültek a zsidók kivételével, melyet az összeírók feljegyeztek. A becsült és az összeírt népesség különbsége összességében egy ezreléknél kisebb.

^{e)} Az 1880. évi népszámlálás községsoros anyanyelvi és felekezeti adatai alapján becsülve.

^{f)} A zsidók esetében a bevándorlás folyamatos e század alatt.

^{g)} A görögkeletiek szaporulata és elvándorlási adata egyaránt bizonytalan mind nagyságrendjét, mind időzítését illetően. A biztos adatot csak számuk időidőre csökkenése képezi.

^{h)} A teljes népesség számított növekedési üteme 1722–1787 között.

Az 1722-es lakosságszám valószínű túlbecsülésének egyik legszembetűnőbb következménye Faragó kombinációjában az elvándorlás nagyságrendjének kényszerű megnövelése. Azt feltételezi, hogy 1722 és 1750 között 204 ezer bevándorlóval szemben 175 ezer elvándorló volt. Tehát a vándorlási nyereség mindösszesen 29 ezer fő lenne. Ez nagyon csekély volna ezen a legalább felerészben hódoltsági, illetve ütköző zónához tartozó, a felszabadító háborúk és rác dúlások által is pusztított, tehát ritkább népsűrűségű területen. Ez akkor is kevés, ha tudjuk, hogy a szintén dunántúli, korábban a királyi országrészhez tartozó megyék, tehát ebben a viszonylatban a belsőnek számító népesség is szerepet játszott e régió keleti, délkeleti megyéinek feltöltésében. Ráadásul a reformátusok közül 80 ezer elvándorlóval számol a tanulmány, ami a felekezet feltételezett 1722-es induló létszámának 30 százaléka. Az elvándorlásnak ezt a nagyságrendjét nem nagyon lehet igazolni, inkább csak a kombinációs szükséglettel magyarázni. Mint ahogy azt is, hogy nulla számú katolikus elvándorlóval kalkulál, pedig a ritkább lakosságú, termékeny területek, a kedvező körülmények szívóereje hathatott a nyugat-dunántúli nagyobb népsűrűségű megyék katolikusaira is.³³ Nem egészen világos viszont, hogy miért becsüli túl a református bevándorlók számát. A hivatkozott 1880-as népszámlálás az egész Dunántúlon 6 ezernél csak valamivel több német nyelvű reformátust talált, akik lényegében 6–7, nagyobbbrészt tolnai faluban éltek. Hogyan lehetett ebből 1750-re visszabecsülni 12 ezer lelket?³⁴ A reformátusok népszámlálási számának és arányának felemelése Thirring becsléséhez képest viszont szintén nagyon is összefügghet a kombinációs kényszerrel.

A legszembetűnőbb azonban az egyes felekezetek különböző nagyságrendű természetes szaporulatával való kalkulálás, aminek kulcsszerepe lenne az általunk elsősorban vitatott Faragó-féle tétel bizonyításában. Ez a megoldás egyébként feszítő ellentmondással terheli a dolgozat egész logikai építményét. A tanulmány elején ugyanis mint megválaszolandó kérdést veti fel a szerző, hogy „a különböző felekezeti csoportok népesedési jellemzői ténylegesen kezelhetők-e egységes egészként, ténylegesen léteznek-e az egyes felekezetekre általánosságban jellemző népességlejlesztési modellek...?”³⁵ A dolgozat végén pedig erre a kérdésre, a pon-

³³ A feltételezést bizonyíthatja ezen erősen katolikus dominanciájú megyék későbbi viszonylag kisebb tényleges szaporodása is. Ezenkívül érdemes figyelembe venni, hogy jóllehet, amint azt Faragó írja, a dunántúli reformátusok vándorlása jellemzően a Duna–Tisza közére irányult, azonban az ország összes régiói közül Thirring számításai szerint – igaz, hogy 1787 után – éppen a Duna–Tisza közén nőtt legnagyobb mértékben a katolikusok aránya, s csökkent a reformátusoké. Persze tudjuk, hogy a katolikusok sok más irányból is jöhettek.

³⁴ A szövegösszefüggés szerint, magyar reformátusok Dunántúlra vándorlására Faragó sem gondolt.

³⁵ Faragó 2008. 80.

tosabb, huszadik század eleji népmozgalmi adatok finom elemzésének tanulsága nyomán így válaszol: „jelenleg nem tudjuk megmondani, hogy a 18. század folyamán működtek-e egységes felekezeti minták, az első világháború előtti adatok azonban azt valószínűsítik, hogy a demográfiai magatartás sokkal inkább táji szokásokat és értékrendeket követett.”³⁶ Ha nem valószínűsíthető, hogy a demográfiai magatartás leginkább felekezeti mintákat követett, akkor a dolgozat közepén miért használ ilyen implicite mégiscsak feltételezett mintákat tételei és levezetései bizonyítására? Miért számol Faragó kolléga a felekezeti szerkezetváltozás magyarázatában olyan hangsúlyosan az eltérő felekezeti mintákkal?³⁷ Az 1722 és 1787 közötti időszakban ugyanis a katolikusoknál évi 6 ezrelékes természetes szaporulattal számol, a reformátusoknál pedig egyharmaddal kisebb, 4 ezrelékes növekedéssel kalkulál. Az össznépesség átlagában 5,76 ezreléket tételez fel. Ezeknek a mértékeknek az indoklásaként a következőket írja: „Mind az 1722. és 1787. évi lélekszámok és felekezeti arányok, mind a népességnövekedés és a természetes szaporulat becslései korabeli adatokon, illetőleg a 18. század vége és a 19. század közepe közötti felekezetenkénti népességnövekedés tapasztalatain (pontosabban: a későbbi felekezetenként egyértelműen mérhető növekedési ütemek alapján) nyugszanak.” Ehhez a lábjegyzetben még hozzáfűzi: „A számításokban alkalmazott növekedési ütemeket részben a 18. századi össznépesség, részben a 19. század első felére vonatkozó felekezeti létszámnövekedések mértéke alapján állapítottuk meg.”³⁸ Szerintünk azonban, amint azt igyekeztünk bemutatni, a Faragó által használt 1722. évi kiinduló össznépességszám legalábbis bizonytalan (ehhez további érveink is lesznek), az 1787. évi felekezeti szerkezet átigazítása pedig végképpen nem meggyőző. Ráadásul a 19. század első felére vonatkozó felekezeti létszámalakulások Faragó által tényként kezelt mértékei csupán az 1787-es felekezeti struktúra kellően nem indokolt, nem bizonyított átigazításával vezethetők le. A vallásváltoztatásra és az elvándorlásra majdhogynem tetszés szerinti arányban elosztható keret nagysága csak egy többé-kevésbé fixnek tekinthető természetes szaporulat felől közelítve lenne meghatározható. Ennek mértékét viszont sok egyéb mellett erősen befolyásolják az induló és záró keretszámok.

Most azonban tekintsünk el attól, hogy szerintünk ezek a keretek mennyiben bizonytalanok vagy hibásak, s csupán azt a kérdést tegyük fel, hogy egyáltalán feltételezhető-e akár csak a hipotézis szintjén az, hogy a 18. századi

³⁶ Faragó 2008. 96.

³⁷ Az így előadott változatot a dolgozat mint „lehetséges forgatókönyvet” mindvégig fenntartja. Faragó 2008. 86.

³⁸ Faragó 2008. 86.

katolikusok és reformátusok természetes szaporulatában az egész Dunántúlon tartósan átlagosan egyharmadnyi különbség volt. Amint azt a korábbi Faragó-idézetben láthattuk, ő az eltérés feltételezését a 19. század első felének felekezetenkénti népességnövekedésére s a későbbi, egyértelműen mérhető növekedési ütemkülönbségre alapozta. Ha azonban figyelmen kívül hagyjuk az 1787-es népszámlálás felekezeti megoszlásának indokolatlan Faragó-féle megváltoztatását, s eltekintünk a bizonytalan Fényes Elek-féle felekezeti adatoktól, akkor az 1787-es és az 1851. évi népszámlálási adatok közötti időszakban nem nagyon látszik olyan felekezeti növekedési ütemkülönbség – sem országosan, sem a Dunántúlra vonatkozóan – aminek az előzményeit indokolt lenne keresni a 18. században. Ráadásul csak a 19. század utolsó negyedében bizonyítható egyértelműen, hogy a növekedési ütemkülönbségeket nagyobb területre – a dunántúli megyékre vonatkozóan is – magyarázhatjuk a felekezeti eltérő természetes szaporulattal. Igaz viszont, hogy községi, kistáji vizsgálatoknál többször, több időpontra, már a 18. század utolsó negyedére is kimutatták a természetes szaporulat valamelyes felekezeti különbségeit. Igaz az is, hogy éppen a Dunántúlon, az Ormánságban a reformátusok körében találták a legkorábbi, 18. század végi közvetett bizonyítékait a házasságon belüli születéskorlátozásnak. Nagyobb területre, mondjuk legalább egy egész megyére kiterjedően azonban a legkorábbi és legnagyobb felekezeti különbség, amit a statisztika kimutatott Magyarországon, csak 0,9 ezrelék. Őri Péter számításai szerint ennyi a távolság az 1774 és 1783 közötti időszakban Pest megye egész katolikus és egész protestáns lakosságának természetes szaporodása között. Ez a különbség azonban magas növekedési szinten, 13,4 ezrelékes katolikus és 12,5 ezrelékes protestáns szaporulat között mutatkozik.³⁹ Tehát csupán egytizenötödnyi eltérésről van szó. Összességében azt mondhatjuk, hogy semmiképpen sem fogadhatjuk el azt az időben és térben túlzó általánosítást, hogy a 18. században 1722-től kezdve 65 évig az egész Dunántúl átlagában egyharmadnyi különbség lett volna az ott lakó katolikusok és reformátusok természetes szaporulata között. Már csak azért sem, mert e döntően születéskorlátozás előtti korszakban ez eleve nehezen képzelhető el.

De azért is nehezen képzelhető el egy ilyen egyértelmű és állandó felekezeti meghatározottság a termékenység arányaiban, mert a 18. századnak ez a szakasza mindenképpen a nagyszabású felekezetváltásoknak, a rekatolizációnak az időszaka is volt. Nem gondolhatjuk komolyan, hogy például annak a 28, nagyrészt „ariánus” (unitárius), kisebb részt kálvinista Pécs környéki falunak a népe, akiket a töröktől való felszabadulás után pécsi székhelyét elfoglaló püspök – egyben fő-

³⁹ Őri Péter 2001. 210.

ispán – Radanay (Radonjic) Mátyás már 1689-ben a császári vértességek bevétele, papjaikat elűzve, templomaikat elfoglalva katolizálásra kényszerített,⁴⁰ egy emberöltő múlva, 1722-től már a feltételezett katolikus mintákat követte volna. Hiszen még az 1729-es canonica visitatio feljegyzésekben is elűtnek ezek a falvak a többi katolikus településtől, mint különösen kemények, nyers, makacsok, nyakasak, önfejűek, engedetlenek, nehezen fegyelmezhetőek, akik nem akarják szántani a plébános földjét, fizetni a párbért, s csak a megyei hajdúk kényszerítésére javítják ki a templomot vagy a plébánia házat.⁴¹ Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a 18. század elején sok tekintetben még nem zárult le a 16. században indult magyarországi konfesszionalizáció. De nemcsak a kiterjedt válásváltoztatások miatt nem zárult le, hanem azért sem, mert a hódoltsági, kivált aprófalvas területen, a sok bizonytalanság, átmenetiség, az egyházszerkezet hiányai, gyengeségei miatt előfordult, hogy egész falvak népének volt ingatag a felekezeti tudata. Ennek több példáját találhatjuk a hódoltsági katolicizmus és a különböző katolikus missziók történetéről újabban több alapos monográfiát készítő Molnár Antal munkáiban.⁴² S azért sem tekinthető lezártnak a konfesszionalizáció, mert sok okból például szintén a hódoltsági területen az egyházi struktúrák gyengesége, a hiányos katekézis, a néha akár több évtizedes ellátatlanság miatt az egyes felekezetek nem szocializálhatták híveiket hatékonyan saját hitelveik, tanításaik szerinti katolikusokká, reformátusokká. Gondoljunk akár csak a több emberöltőn át ellátatlan vagy licenciátusokkal, nős világi „prédikátorokkal” gondozott katolikus falvakra s azok filiáira.⁴³ Ezek lakói nyilván kevésbé tekinthetők a Tridentinum értelmében konfesszionalizált katolikusoknak. Bizonyos mértékig hasonló problémák vethetők fel az ellenreformáció miatt prédikátorukat veszített, a Türelmi Rendeletig évtizedeken át ellátatlan protestáns, úgynevezett „árva ekkleziákkal” kapcsolatban. Összességében tehát sok okból nagyon kétséges a 18. század elejétől Szombathelytől Mohácsig olyan egységes felekezeti értékrendeket feltételezni, amelyek statisztikai átlagokkal jellemezhető sajátos demográfiai magatartásban is megmutatkoztak volna.

Nézzük meg azonban, hogy ezzel az általunk el nem fogadott, felekezetenként erősen különbözőnek feltételezett természetes szaporulattal jól sikerült-e Faragónak azt a tételt bizonyítani, hogy már a 18. században is a természetes szaporulat a fő motorja a felekezeti szerkezet változásának.⁴⁴ Induljunk ki abból, hogy ha a

⁴⁰ Gözsy Z. – Varga Sz. 2008. 1139.

⁴¹ Merényi T. 1939.

⁴² Molnár A. 2002. 103, 107; Molnár A. 2003. 85.

⁴³ Molnár A. 2003. 109.

⁴⁴ Ezt azonban azután célszerű elvégeznünk, hogy kijavítjuk Faragó táblázatának hibás számait (Ter-

reformátusok is a katolikusokkal egy szinten évi 6 ezrelékkal szaporodtak volna, akkor az induló 260 ezer református a népszámlálásig 124 ezer fővel növekedve 383 ezres létszámot ért volna el. Faragó szerint a tényleges 1787. évi lélekszám 230 ezer, azaz 154 ezerrel kevesebb. Milyen arányban játszanak szerepet ebben a 154 ezres hiányban az egyes tényezők? A táblázat százezret magyaráz az elvándorlással és annak hiányzó szaporulatával. Ugyanakkor van 15 ezer fős bevándorlás és szaporulata. Így a csökkentő tényezők között első helyen a vándormozgalom van 85 ezer lélekkel. A katolikusokkal egyező 6 ezrelékes, 124 ezer főnyi szaporulathoz képest a feltételezett 4 ezrelék 77 ezer reformátust jelent. A különbség 47 ezres hiányt magyaráz. Végül a vallásváltoztatás eredménye mínusz 23 ezer fő. Tehát Faragó kolléga saját levezetése szerint is a reformátusok 154 ezer fős csökkenéséből a feltételezett alacsonyabb népszaporulat csak kereken 30 százalékot magyaráz, ezzel második helyre szorulva az 55 százalékot magyarázó vándorlási egyenleg mögött. Ezek szerint a figyelembe vett tényezők közül a rekatolizáció, a vallásváltoztatás lenne a harmadik, 15 százalékos súllyal. Ez végül is azt mutatja, hogy az általunk el nem fogadott tézist, miszerint a felekezeti struktúraváltozás elsődleges oka a Dunántúlon a 18. században is az eltérő természetes szaporulat, magának a Faragó-dolgozatnak az eredménye sem igazolja. A korábban elmondottakból azonban nyilván egyértelmű, hogy ezzel a levezetéssel és eredménnyel sem értünk egyet.

Ugyanakkor azonban figyelemre méltónak gondoljuk a Faragó kolléga által Czoernig művéből kiemelt, de nem közölt táblázatot, főleg a felekezeti arányok becslése miatt.

mésztesen az ő rendszerén és előfeltevésein belül maradv.), bár ez éppen a minket most leginkább érdeklő református aránycsökkenés részleteit nem érinti. Faragó táblázatában az 1722 és 1787 közötti népszaporulat több oszlopban nincs összhangban a megadott ezrelékes ütemmel. A legnagyobb eltérés a katolikus oszlopban van, ahol az 500 ezres induló népesség feltételezett 6 ezrelékes szaporulata 237 ezer lenne, a táblázatban viszont 50 ezerrel több, 287 ezer van. Úgy tűnik, mintha ez a szám az induló népességen kívül már tartalmazná a katolikus bevándorlók és a vallásváltoztatók szaporulatát is, jóllehet ezek külön sorokban is szerepelnek. Ugyanez a hiba fordított előjelekkel előfordul az evangélikusoknál is. Az egyes felekezetek jól kiszámolt szaporulatát összeadva, az összes induló népesség szaporulata 373 ezer, tehát kevesebb, mint ahogy a táblázatban meg van adva. A hiba az adott rendszer keretei között komplikációk nélkül legegyszerűbben úgy javítható, hogy ugyanennyivel növeljük a katolikus bevándorlók és szaporulatuk számát. Persze az összes népesség szaporulata így a megadott 5,76-nál kevesebb ezrelékkal kombinálható.

5. táblázat.

CZOERNIG STATISZTIKÁJA A DUNÁNTÜLI MEGYÉKRŐL (CZOERNIG 1857. III.7.)

Statistische Beschreibung

Ungern's jenseits der Donau im Jahre 1722. ¹⁾

Name der Komitate	Zahl der		Deren	Deren Religion		Fruchtbares			Anmerkung		
				katho- lisch	aka- tho- lisch	Flächen- Inhalt	Land				
	Festungen und Städte	Prädien und Dörfer	Orte verwüsteten				Köpfe	Köpfe		Feldbau	Wein- gärten
				unfrucht- bares							
Wieselburger	—	53	—	12.000	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	290.000	1.500	180.500	90.000	{ Die Geistlichkeit besitzt 1 Abtei und 3 Klöster. Ferner sind 80 Familien Juden ausässig. { 1 Bisthum, 1 Collegium, 1 Stift, 3 Klöster. { 1 Bisthum, 1 Domcapitel, 5 Klöster. 30 Familien Juden. { 1 Erzbisthum, 1 Bisthum, 4 Dom- stift, 1 Collegium, 17 Klöster. 45 Familien Juden. 1 Propstei, 1 Collegium, 3 Klöster.
Raaber	1	58	15	15.000	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	200.000	6.000	169.000	125.000	
Wesprimer	3	130	150	18.000	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	240.000	3.500	553.500	140.000	
Pest, Pilis und Solter	11	148	116	23.009	$\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}$	700.000	30.000	1.485.000	350.000	
Weissenburger	1	45	44	9.000	$\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}$	187.000	5.000	495.000	78.000	
Tolnaer	2	63	43	13.000	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	150.000	12.000	831.000	100.000	
Bárányer	3	295	500	80.000	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	420.000	35.000	1.103.000	160.000	
Simegher	1	330	385	70.000	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	425.000	20.000	1.193.000	190.000	
Szalader	9	558	160	85.000	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{3}$	460.000	100.000	1.961.000	160.000	
Eisenburger	8	800	—	110.000	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	520.000	110.000	1.045.000	200.000	
Oedenburger	4	168	—	90.000	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	390.000	95.000	615.000	150.000	
1) Beschreibung eines Stück Landes in Ungarn, nemlich von der Donau gegen Occident bis an die slav. steier. kroat. u. österr. Gränze. Aus dem Archiv des Finanz-Ministeriums. 4. Februar 1722.											

Czoernig nagy etnográfiai művében ez a táblázat a magyarországi német etnikum török utáni viszonyait nagyvonalúan áttekintő néhány oldalas fejezetben található, mindössze kétmondatnyi felvezetéssel.⁴⁵ Amelyek nem világítják meg a táblázat keletkezését, s nem segítik az értelmezést sem, de a forráshely pontos megnevezése nyomán talán meg lehetne találni az eredetit, s esetleg a hozzá kapcsolódó iratokat. Erre mindenképpen szükség lenne, mert a teljes táblázat megismerése számos olyan problémát vet fel, amit pusztán körültekintő latolgatással nem tudunk megoldani. Emlékeztetünk rá, hogy a forrás értékét Faragó főként abban látta, hogy „ez a legkorábbi *megyei szinten részletezett*, népességadatokat is tartalmazó információ”,⁴⁶ mégis a feldolgozása során a népességadatoknak éppen a megyei részletei maradtak teljes homályban. Ez azért probléma, mert a megyék szerinti bontás erősen elbizonytalanító abban a tekintetben, hogy miként is értelmezzük a lakosságszámra vonatkozó adatokat. A megfelelő oszlop fejlécéből kiindulva (*streitbare Macht/Köpfe*) Faragó két értelmezést mérlegel. A felnőtt férfi népesség, illetve a teljes férfi népesség közül azért dönt az utóbbi mellett, mert az első választása esetén a 10 megye összesített lakosságszáma képtelenül magas lenne, meghaladva az 1787-es népszámlálási szintet. Ha azonban nem összesítve, hanem megyénként nézzük az adatokat, akkor az a gyanúnk támad, hogy a különböző megyéknél szereplő számok nem feltétlenül ugyanarra a fogalomra vonatkoznak. Feltűnő, hogy egyes megyéknél mennyire alacsony, míg másoknál meglepően magas számok szerepelnek, s ezek a kilengések nem hozhatók egyértelműen összefüggésbe a megyék nagyságával, s azzal sem, hogy a megye az egykori királyi Magyarországhoz tartozott vagy hódoltsági terület, esetleg ütközőzóna volt. (Azaz, hogy milyen volt a valószínűsíthető népsűrűsége.)

Kísérletképpen készítettünk egy táblázatot amelyen az egyes megyék 1720-ra vonatkozó Acsády-féle becsült lélekszámát, valamint a Czoernig-féle 1722-es adatok Faragó által kétszeresre felszorozott számait viszonyítottuk az 1787-es népszámlálás lakosságszámaihoz.

⁴⁵ Czoernig 1857/III. 6–7. Eszerint a hosszabb ideje osztrák uralom alatt álló dunántúli rész volt a legkulturáltabb, amit az 1722. évi statisztikai tábla is szemléletesen mutat.

⁴⁶ Faragó 2008. 80.

6. táblázat.

TÍZ DUNÁNTÚLI MEGYE 1720/22-RE BECSÜLT LAKOSSÁGSZÁMAI
ÉS ARÁNYUK AZ 1787-ES NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOKHOZ

Megye	Becsült lélekszámok 1720/22		Népszámlálási adat 1787	Becslések aránya a népszámláláshoz		Régió
	Acsády becslése	Czoernig becslése Faragó szerint kétszerezve		Népszámlálás 1787 Acsády 1720	Népszámlálás 1787 Czoernig-Faragó 1722	
Vas	118 606	220 000	225 905	1,90	1,03	volt királyi Magyar- ország
Sopron	83 277	180 000	159 767	1,92	0,89	
Győr és Moson	65 615	54 000	128 433	1,96	2,37	
Zala	58 332	170 000	226 240	3,88	1,33	ütközőzóna
Veszprém	35 999	36 000	143 572	3,99	3,99	
Baranya	36 538	160 000	183 885	5,03	1,15	hódoltság
Fejér	20 702	18 000	110 778	5,35	6,15	
Somogy	29 429	140 000	165 969	5,63	1,18	
Tolna	13 552	26 000	133 304	9,84	5,12	
Dunántúl összesen	462 050	1 004 000	1 477 853	3,20	1,47	Dunántúl

A megyéket aszerint rendeztük sorba, hogy az 1720-as összeírás alapján készült Acsády-féle becsléseknek hányszorosa az 1787-es, viszonylag biztosnak tekinthető, népszámlálás szerinti lakosság szám. Tudjuk, hogy az 1715–20-as, mindig más megyebeli apparátusok által végrehajtott adóösszeírásnak voltak olyan megyénkénti eltérései, amelyek abból fakadtak, hogy az összeírók más-más módon értelmezték az utasításoknak az összeírandó adózó háztartásfőkre vonatkozó nem eléggé egyértelmű megfogalmazásait. Az így kimaradt vagy eleve figyelembe sem veendő társadalmi csoportok súlya megyénként más és más lehetett. Ezért a ki-maradók pótlására nem lehet az egyes megyéknél ugyanazt az Acsádyt korrigáló szorzószámot használni. (Így azt sem, amit Dávid Zoltán korrekciója jelent az ország össznépességére vonatkozóan.)⁴⁷ Ezért, maradva Acsády becsült megyei népességszámainál, amelyek ugyan bizonyosan nem fogadhatók el, mégis azt látjuk, hogy a megyék az ő adatai szerint jól értelmezhető struktúrába rendeződtek. 1787-ig legkisebb a növekedés a kétségtelenül legnagyobb népsűrűségű, a volt királyi Magyarországhoz tartozott megyéknél (Vas, Sopron, Győr és Moson), viszonylag egységesen 1,9 körüli szorzókkal. Ezt követi lényegesen nagyobb, négy-

⁴⁷ Faragó 1996. 108–109, 112–113.

szeres körüli növekedéssel az ütközőzóna vagy végvárvidék (Zala és Veszprém). Érthetően a legnagyobb, ötszörösön felüli a lakosság szám emelkedése a volt hódoltsági területen: Baranyában, Fejérben, Somogyban, s erősen kilengve, de ide sorolhatóan Tolnában. Ehhez képest a népszámlálás és a Czoernig–Faragó-féle adatok hányadosai teljesen kaotikus képet mutatnak mind a három területi kategórián belül. Sopron megye esetében a 65 évvel későbbi népszámlálási lélekszám 11 százalékos fogyást mutat a feltételezett 1722-es lakosság számhoz képest. Vas megyében sincs növekedés, míg a szintén a királyi Magyarországhoz tartozott Győr és Moson megyékben több mint kétszeresére nőtt volna a lakosság szám. A köztes régió két megyéjének növekedése között is óriási a különbség: Zalaiban 1,33-szoros, Veszprém megyében 3,99-szeres az emelkedés. Ugyanakkor már csak a felszabadító háborúk, meg a Rákóczi-kori rác dúlások miatt is végigpusztított hódoltsági Baranya és Somogy lakosságának eszerint 65 évig alig kellett volna szaporodnia, hogy elérje a népszámlálási lélekszámot (a szorzó 1,15 és 1,18). Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből az új forrás népességszámainak megbízhatóságára vonatkozóan? Faragó Tamás Czoernig táblázatával dolgozva következetesen csak a tíz megye összesített lakosság számait említi. Olvasva azonban a táblázat egészét, a homályban hagyott részleteket is, érzékelnie kellett volna a megyék adatainak imént említett súlyos ellentmondásait. Ha ugyanis ezeket a nehezen értelmezhető részleteket nem fedjük el az aggregált számokkal, akkor látnunk kell, hogy az új, Czoernig-féle forrás jelen állapotában konfúzabb, használhatatlanabb a népességszám megállapítására mint a Faragónál nem említett Acsády-féle becslés vagy annak Dávid Zoltán típusú korrekciója.

Másrészt az ellentmondások feloldásán tűnődve feltehető, hogy Czoernig eredeti táblázatában az egyes megyéknél esetleg nem ugyanarra a körre vonatkozó számokat látjuk. Valószínű, hogy a lehetséges értelmező verziók közé a felnőtt férfiakon és az összes férfin kívül egy harmadikat is fel lehet venni. Tudniillik azt az esetet, hogy a táblázat becslése a teljes lakosság számot is tartalmazhatja. Ez lehet a magyarázat a Vas megye lakosságára vonatkozó 110 ezres szám esetében. Ennek a megyének úgymond első népszámlálási adatait a pedáns és megbízhatóan pontos Házi Jenő közölte még 1957-ben. Feldolgozta Kazó István vasvári prépost királyi és püspöki felhatalmazás birtokában végrehajtott, teljes Vas megyére kiterjedő rendkívül alapos canonica visitatiójának 801 oldalas folio nagyságú jelentését.⁴⁸ Eszerint Vas megye összes népessége 1697/98-ban 101 188 fő volt. Ez azt való-

⁴⁸ Házi Jenő 1957. A királyi felhatalmazásnak a protestánsokra is vonatkozó adatgyűjtés teljessége és pontossága szempontjából van meghatározó jelentősége.

színűsíti, hogy az 1722-es 110 ezres becslés is vonatkozhat a teljes népességre is.⁴⁹ Elképzelhető, hogy ez a helyzet a Baranyánál feltüntetett 80 ezer és a Somogynál megadott 70 ezer fő esetében is. (Hiszen ha itt valamit kezdeni akarunk Czoernig adataival, csak erre gondolhatunk, mert a másik két verzió gyakorlatilag kizárt.) Kováts Zoltán az ismert történeti demográfus igen aprólékos elemzéssel az 1695-től kezdődő országos adóösszeírások, az urbáriumok, az 1711 utáni megyei adóösszeírások, az egyházi anyakönyvek körültekintő vizsgálatával községszinten kísérelte meg rekonstruálni Somogy megye népességét. Saját fogalmazása szerint „A végső eredmény az, hogy a megye össznépessége 65-80 ezer között valószínűsíthető 1720-ban.”⁵⁰ Ennek alapján, de ettől függetlenül is a Czoernignél szereplő somogyi szám értelmezhető a megye teljes népességeként is. Amíg Czoernig forrását meg nem keressük, csak találgathatjuk, hogy mi lehet az oka annak, hogy a „streitbare Macht” fejléc alatt minden jel szerint többféleképpen értelmezhető számok vannak.⁵¹ Ha viszont nem tudjuk, hogy az egyes megyéknél milyen lakosságszámot vehetünk fel, mert nem tudjuk egyértelműen, hogy a Czoernignél megadott számot melyik megyénél nem kell szorozni, illetve melyiknél mennyivel kell szorozni, addig a 10 megye összeletszámát sem tudhatjuk. Azaz nincs kiindulópont számunk sem, ahonnan levezethetnénk, hogy a felekezeti szerkezet változásában milyen tényezők milyen súllyal játszottak szerepet.

Az egyes megyéknél 1722-re durván megbecsült felekezeti arányokat mindazonáltal mérlegelhetjük. A nehézséget itt főleg a tíz megyére vonatkozó összesített felekezeti arány kiszámítása jelentheti, mert nem tudjuk, hogy az egyes megyéknek milyen súlya, azaz népességszáma alapján számíthatjuk ki a dunántúli átlagot. Ennek legnyilvánvalóbb példája a görögkeletiek esete.⁵² Czoernig táblázata Baranya háromnegyedesre becsült akatolikus arányához hozzáfűzi: „meist Razen”, tehát többségében rácok, azaz görögkeletiek. (A katolikus délszlávok a katolikus kategória alatt vannak.) Nem mindegy azonban, hogy az ily módon 38-40 százalék körülire becsülhető baranyai görögkeleti részarány milyen súlyt jelent a tíz megye összesített arányában. Faragó kolléga kettővel szorozta

⁴⁹ Házi Jenő 1957. 5. Az összesítés szerint az egyházlátogatás időpontjában Vas népességének 51,67 százaléka tartozott a római katolikusokhoz, 45,97 százaléka pedig a protestánsokhoz. Ez is közel esik a Czoernig-féle $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ arányú felekezeti megoszláshoz.

⁵⁰ Kováts Z. 1969. 41.

⁵¹ Kombinálhatunk például a kamarai adminisztráció tagoltságával vagy az egyes területek hadbiztonságuk szerepével, de amíg nem tudjuk biztosan, hogy kik voltak az adatszolgáltatók, s hogyan készült a táblázat, addig mindez csak üres spekuláció marad.

⁵² Ahol persze más probléma is van, hiszen Tolna $\frac{2}{3}$ -os akatolikus aránya alatt az a nagyvonalú állítás van, hogy a „worunter auch Razen”, Somogyban meg az $\frac{1}{2}$ akatolikus alatt az szerepel, hogy „viele Razen”. Mindkettőt nehéz részaránnyként értelmezni.

a baranyai 80 ezres lélekszámot, s így a 160 ezres Baranya 1722-ben a Dunántúl össznépességének 16 százalékát jelentette volna, ami nyilván lehetetlenség, hiszen a bevándorlással is feltöltődő, nagyobb népsűrűségű Baranya is csak 12 százaléka volt a népszámláláskori, 1787-es Dunántúlnak. 1722-ben a dunántúli népességnek talán csak 8 százaléka élhetett Baranyában.⁵³ Emlékezzünk rá, hogy Faragó Tamás 10 százalékra számította ki a görögkeletiek részarányát az egész Dunántúlra nézve. Ha viszont Baranya s a szintén érintett Somogy súlya a Dunántúl össznépességéhez képest csak feleannyi, akkor összességében a görögkeletiek aránya is legfeljebb csak feleannyi, azaz biztosan 5 százalék alatti lehet.⁵⁴ Ha ezt elfogadjuk, s nagyvonalú kalkulációval a megyéknek a Dunántúlon belüli olyan súlyával számolunk, ahogyan 1720-ban az Acsády-féle népességbecslésben szerepelnek, akkor a Czoernignél a megyékre megadott felekezeti részarányok figyelembevételével a Dunántúlon 1722-ben körülbelül 52 százalék katolikussal, 44-45 százaléknyi protestánssal és 4 százalék alatti görögkeletivel számolhatunk. A görögkeletiektől eltekintve ez nem esik messze a Faragó által megadott arányoktól. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezek a százalékok milyen valóságos lakosságszámot jelenthetnek. Erősen hipotetikusán azt mondhatjuk, hogy a Dunántúlra 1720-ra általunk kalkulált 716 ezres összlakosságszám így oszthatna meg: 370 ezer katolikus, 320 ezer protestáns, 25 ezer görögkatolikus. Még ennél is bizonytalanabb a megyénkénti felekezeti lélekszámokkal való kombináció. Ezért a 7. táblázaton az 1787. és 1869. évi népszámlálások megyei felekezeti számadatainak és százalékos arányainak oszlopai elé nem írhattuk az 1720–1722-re vonatkozó megyei számadatokat, csupán csak a Czoernig-féle százalékos becsléseket.

⁵³ S nemcsak azért, mert Acsády becslése szerint is körülbelül ennyi Baranya részaránya a Dunántúlon.

⁵⁴ Ha tudunk is a szerbeknek délre, a határőrvidékre való elvándorlásáról, így sokkal érthetőbb az 1787. évi csupán 1,3 százalékos jelenlétük dunántúli szinten. Baranyai arányuk is 8,6 százalékra esett.

7. táblázat.

A DUNÁNTÚLI MEGYÉK FELEKEZETI ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSA, 1720–1869

Megye	Felekezet	1720–22* %	1787 %		1851 %	1869 %	
Baranya	összes	100,0	183 885	100,00	100,00	285 506	100,00
	katolikus	25,0	128 980	70,14	71,23	206 393	72,30
	református		33 245	18,08	18,24	47 454	16,62
	evangélikus		5 270	2,86	3,58	11 205	3,92
	össz. protestáns	37,0	38 515	20,94	21,80	58 659	20,54
	g.keleti	38,0	15 740	8,56	5,66	13 531	4,74
	izraelita		640	0,35	1,30	8 513	2,98
Fejér	összes	100,0	110 778	100,00	100,00	196 234	100,00
	katolikus	33,3	69 409	62,65	61,80	127 308	64,87
	református		34 680	31,30	31,35	55 225	28,14
	evangélikus		4 040	3,65	2,78	5 427	2,76
	össz. protestáns	66,7	38 720	34,95	34,31	60 652	30,90
	g.keleti		1 180	1,06	0,61	915	0,47
	izraelita		1469	1,30	3,28	7 322	3,73
Győr és Moson	összes	100,0	128 433	100,00	100,00	179 323	100,00
	katolikus	70,8	104 347	81,20	80,42	142 698	79,57
	református		4 860	3,80	3,32	8 984	5,01
	evangélikus		16 736	13,03	12,44	21 882	12,20
	össz. protestáns	29,2	21 596	16,80	15,76	30 866	17,20
	g.keleti		90	0,07	0,06	20	0,01
	izraelita		2400	1,86	3,76	7 521	4,19
Somogy	összes	100,0	165 969	100,00	100,00	287 555	100,00
	katolikus	50,0	105 237	63,40	65,30	195 504	68,00
	református		51 450	31,00	25,80	64 976	22,60
	evangélikus		6 640	4,00	5,71	15 434	5,37
	össz. protestáns	45,0	58 090	35,00	31,53	80 410	27,96
	g.keleti	5,0	400	0,24	0,09	118	0,04
	izraelita		2242	1,35	3,08	11 470	4,00
Sopron	összes	100,0	159 767	100,00	100,00	230 158	100,00
	katolikus	50,0	135 846	85,03	83,81	193 494	84,00
	református		40	0,03	0,02	76	0,03
	evangélikus		20 440	12,70	12,71	28 857	12,54
	össz. protestáns	50,0	20 480	12,80	12,73	28 933	12,57
	g.keleti		–	–	–	12	–
	izraelita		3 437	2,15	3,46	7 718	3,35

FELEKEZET ÉS ETNIKUM – ISKOLA ÉS ASSZIMILÁCIÓ

Tolna	összes	100,0	133 304	100,00	100,00	220 740	100,00
	katolikus	33,0	83 271	62,47	63,29	143 136	64,84
	református		26 660	20,00	18,04	38 940	17,64
	evangélikus		20 000	15,00	14,29	29 488	13,36
	össz. protestáns	61,7	46 660	35,00	32,33	68 428	31,00
	g.keleti	5,0	1 300	0,97	0,66	1 182	0,53
	izraelita		2 073	1,55	3,73	7 984	3,62
Vas	összes	100,0	225 905	100,00	100,00	331 602	100,00
	katolikus	50,0	176 066	73,95	72,30	242 077	73,00
	református		6 630	2,93	3,18	10 012	3,02
	evangélikus		50 090	22,17	22,10	70 787	21,35
	össz. protestáns	50,0	56 720	25,11	25,28	80 799	24,37
	g.keleti		30	0,01	–	4	–
	izraelita		2 079	0,92	2,42	8 698	2,62
Veszprém	összes	100,0	143 572	100,00	100,00	201 431	100,00
	katolikus	50,0	89 071	62,04	59,50	120 731	59,94
	református		34 460	24,00	24,22	45 349	22,51
	evangélikus		17 230	12,00	9,36	21 861	10,85
	össz. protestáns	50,0	51 690	36,00	33,58	67 210	33,37
	g.keleti		60	0,04	–	8	–
	izraelita		2 751	1,90	5,41	11 475	5,70
Zala	összes	100,0	226 240	100,00	100,00	333 237	100,00
	katolikus	66,7	209 719	92,7	89,43	302 153	90,67
	református		9 040	4,00	4,53	11 021	3,31
	evangélikus		4 520	2,00	2,25	6 957	2,09
	össz. protestáns	33,3	13 560	6,00	6,78	17 978	5,39
	g.keleti		160	0,07	–	42	0,01
	izraelita		2 801	1,24	3,89	12 936	3,88
10 megye összesen	összes	100,0	1 477 853	100,00	100,00	2 265 786	100,00
	katolikus	51,8	1 092 946	73,95	72,12	1 673 494	73,86
	református		201 065	13,60	13,77	282 037	12,45
	evangélikus		144 966	9,81	9,98	211 898	9,35
	össz. protestáns	44,7	346 031	23,41	23,75	493 935	21,80
	g.keleti	3,5	18 960	1,28	0,90	15 832	0,70
	izraelita		19 892	1,35	3,24	83 637	3,69

* A felekezeti arányok Czoernig nyomán. Az összesítésnél az egyes megyék olyan súlyaival számoltunk, mint amilyennel Acsády adatközlésében rendelkeztek.

Annyi azonban ebből mindenképpen valószínűsíthető, hogy a protestánsok aránya összességében a Dunántúlon 45 százalék közeléből 65 év alatt csaknem a felé-

re esett. Nem véletlenül nevezte el a protestáns egyháztörténet és közemlékezet a szatmári egyezségtől a Türelmi Rendeletig tartó 70 évet biblikus formulával „babiloni fogságnak”. Ezzel már jeleztük is, hogy semmi okot nem látunk arra, hogy a drasztikus aránycsökkenés döntő tényezőjének ne az ellenreformációs nyomást, a rekatolizációt tekintsük. Ennek tényei, mozgatórugói, tényezői, módszerei és következményei, ha bipoláris képben is, de meglehetősen feldolgozottak és ismertek mind a katolikus, mind a protestáns egyháztörténetben. Hiszen ha a protestánsok arról panaszkodtak, hogy az eretnekek kiirtásának jogosságáról 1750-ben diplomáciai bonyodalmakat is okozó művet publikáló veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton – úgyis mint főispán – hogyan működött közre a pápai reformátusok nyilvános vallásgyakorlatának megszüntetésében, a pápai főiskola bezárásában, s hány faváz, sövénnyel fonott és sárral tapasztott, sásfődeles templomot, rozoga falusi oratóriumot hányatott szét, hogyan tiltotta meg a falvakban még léviták tartását is, a katolikus história meg ugyanerről a püspökről írván úgy emelte ki érdemeit, hogy a felépített, felújított templomok és plébániák, plébániaalapítások számához hozzátette, hogy 17 éves kormányzása idején 3774 protestáns katolizált, 40 helyen szűnt meg a protestáns istentisztelet, s 43 templomot foglalt vissza,⁵⁵ akkor végül is elég jól felismerhetően ugyanarról a folyamatról beszéltek, ami meglehetősen szerepet játszott a protestánsok részarányának megféleződésében.

A protestánsok helyzetét ugyanis az határozta meg, hogy az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvények 1691-es értelmezésével, az Explanatio Leopoldinával a korábbi törvényekben biztosított vallásszabadságuk lényegében megszűnt, helyzetük immáron a királyi kegytől, jóindulattól függött. Ezt erősítette meg az 1731-es Carolina Resolutio is. A nyilvános vallásgyakorlatot az artikuláris helyekre korlátozták, illetve a király önkényétől és a földesúri kegyuraságtól tették függővé. Ezen az alapon újabb és újabb adminisztratív intézkedésekkel, valamint egyedi döntésekkel fokozatosan szűkítették a protestánsok vallásgyakorlatát, korlátozták életlehetőségeiket. Ahogyan Mályusz Elemér megfogalmazta ennek a 18. századi valláspolitikának a lényegét, mindez a türelmetlenség érzelmi alapjain nyugodva egyetlen rendszert képezett, s évtizedeken keresztül a lehetőségek szerint fejlődött, remény szerint a protestantizmus végső összeroppanásáig.⁵⁶ „Az eltökélt, tervszerűen végrehajtott egyházpolitikának ez a hatása a magyarországi protestantizmus gyengülését, számban megfogyatkozását, helyenként teljes szétporladását eredményezte.”⁵⁷ Persze nem kell itt feltétlenül minden esetben szabályos vallásváltoz-

⁵⁵ *Magyar Katolikus Lexikon* I. 1993. 842.

⁵⁶ Mályusz E. 2006. 17–18.

⁵⁷ Mályusz E. 2006. 21.

tatásra, áttérésre gondolnunk. De ha elúzik a prédikátort, elveszik a templomot, széthányják az oratóriumot, megtiltják a levita, a tanító tartást, ha évtizedekre, emberöltőkre kimarad a katekézis, ha az artikuláris hely prédikátora nem járhat ki a filiájába, a leányegyházba, s az ottaniaknak meg temetésnél, esketésnél először a plébánosnak kell lefizetni a stólat, ha a protestáns püspök nem látogathatja a gyülekezeteit, hanem a katolikus püspök végzi az ellenőrzést, ha vegyesházasság csak katolikus plébános előtt köthető a protestáns fél reverzális adása mellett, ha a protestáns nem vállalhat hivatalt, ha kizárják a céhekből, ha nem telepedhet a városokba,⁵⁸ ha kitiltják egész régiókból, ha minden állami és földesúri telepítésnél hátrányosan megkülönböztetik, ha beszűkítik a protestáns vallásos életet hivatás-szerűen ápoló értelmiség kiképzésének lehetőségeit, akkor idővel bekövetkezik a széttöredezés, térvésztes, szétszóródás, lassú lemorzsolódás, s ugyanakkor tér nyílik a katolicizmusnak a növekedésre.

Természetesen az ország különböző területein az ellenreformációs nyomás nem ugyanazzal a súllyal érvényesült, s az eszközök különböző kombinációit használva az eredmény is eltérő volt. Így volt ez a Dunántúlon is. A 8. táblázaton áttekinthetjük, hogy Czoernig szerint milyen volt a katolikus és a protestáns arány 1722-ben, s ez hogyan változott az 1787-es népszámlálásig. A megyéket a katolikusok részaránya szerint raktuk sorba. Az eredmény egy-két kisebb eltéréssel a Dunántúlon is visszaigazolja azt a közismert formulát, hogy Béctől távolodva nő a protestánsok aránya. A megyék két csoportra oszthatók aszerint, hogy korábban a királyi Magyarországhoz tartoztak-e vagy a hódoltságához és az ütközőzónához. A hosszabb vagy rövidebb ellenreformációs előzmény miatt ez határozza meg az 1722-es kiinduló helyzetet. Ez a körülmény azonban befolyással volt a protestánsok későbbi térvésztesére is, hiszen az 1681-es soproni országgyűlés törvénye alapján elsősorban a nyugati megyékben szorították az artikuláris helyekre nyilvános vallásgyakorlatukat.⁵⁹ Az öt nyugati megye 50-80 százalékos részaránycsökkenése nyilván nem lenne magyarázható még az elképzelt (de egyébként kizárható) 2 ezrelékes természetes szaporulatbeli különbséggel sem. A rekatolizáció, a lemorzsolódás, illetve a vándormozgalom súlyát a protestáns térvésztesben csak nagyon alapos helytörténeti feltárássra támaszkodó megyei szintű elemzéssel lehetne megbízhatóan megbecsülni. Egyelőre azonban ezeknél a megyéknél – Vas megye kivételével – nem találtunk semmi támpontot arra nézve sem, hogy a Czoernig-féle táblázat lakosság-

⁵⁸ Például a pécsi elöljáróság már 1692-ben fogadalmat tett – amit évenként megújított – hogy a városban nem tűrnek meg más felekezetet mint a római katolikust. Ódor I. 2004. 108, 115–116.

⁵⁹ Zala megye eredetileg nem tartozott ide, mégis a legradikálisabb eredménnyel itt ment végbe ez a folyamat.

számaikat hogyan is értelmezzük, s így az öt nyugati megye 1722-es összlakosságának a számát végképpen nem tudjuk megbecsülni. Ebből következően természetesen a protestáns arányvesztés tényezőit sem tudjuk számszerű kalkulációval súlyozni. A sok ismert adat alapján csak valószínűsíthetjük, hogy ezekben a megyékben, bár szerepet játszott a szomszédos ausztriai területről történő katolikus beáramlás meg a protestánsok elvándorlása is, döntő azonban a katolikus földesurak, mint kegyurak által kikényszerített rekatolizáció lehetett.

8. táblázat.

KATOLIKUS-PROTESTÁNS RÉSZARÁNYVÁLTOZÁS 1722–1787
(CZOERNIG TÁBLÁZATA, ILLETVE A NÉPSZÁMLÁLÁS ALAPJÁN)

Megye	Katolikus részarány százalékban		Protestáns részarány százalékban		Protestáns rész- arány- csökkenés százalékos súlya
	1722	1787	1722	1787	
Moson*	75	81	25	17	32
Győr*	66	81	33	17	49
Zala	66	93	33	6	82
Sopron	50	85	50	13	74
Vas	50	74	50	25	50
Veszprém	50	62	50	36	28
Somogy	50	64	45	35	22
Fejér	33	63	66	35	47
Tolna	33	63	60	35	42
Baranya	25	70	37	21	43
Az öt keleti megye átlaga	39	64	49	31	37

* A két megye 1787-es vallási adatait Thürring együtt kezelte.

A négy hódoltsági megye és a várzónabeli Veszprém esetében viszont már lehetnek feltevéseink a Czoernig-féle forrás szerinti induló népesség számát illetően. Úgy véljük, hogy a Czoernig táblázatában szereplő számok Baranya és Somogy esetében a teljes népességet jelenthetik, Tolna, Fejér és Veszprém megyéknél pedig a felnőtt férfinépességet. Kis korrekciókkal az így elfogadott induló számok s Czoernig szerinti felosztásuk a felekezetek között, átlagosan 6 ezrelékes szaporulattal számolva elég jól illeszkednek az 1787-es népszámlálási adatokhoz és arányokhoz.⁶⁰ (Figyelembe véve az 1880-as népszámlálás megyénkénti felekezeti és anyanyelvi adatainak visszabeecslését is 1787-re.) A kalkuláció alapján megállá-

⁶⁰ Más megoldások esetében az illeszkedés elmarad. Egyébként összességében e számítás szerint a volt

píthattuk, hogy ebben az öt dunántúli hódoltsági, illetve várzónabeli megyében a protestánsoknak nemcsak aránycsökkenése kisebb a nyugati megyékénél, hanem ezen belül a közvetlen rekatolizációs, illetve lemorzsolódási veszteség is mérsékelt 1722 és 1787 között. (Az öt megyében összesen 20 ezer körül lehetett. Viszonylag a legtöbb Baranyában.) Mégis az öt keleti megyében a katolikusok 1722-es 39 százalékos aránya 64,5 százalékra nőtt, a protestánsok közel 50 százalékos részesedése pedig 31,6 százalékra csökkent 1787-re. (Ez az átlag úgy jön ki, hogy négy megyében a protestánsok aránya 35-36 százalék lett, Baranyában pedig csupán 21 százalék.) A megoldás elég kézenfekvő. A változatlan ellenreformációs cél itt másképpen valósult meg mint a nyugati megyékben. Részben az eltérő jogi helyzet miatt,⁶¹ döntően azonban gazdasági kényszerűség és a telepítési lehetőség okán. Ezen a ritkábban lakott területen, ahogy Mályusz általánosságban írja, „a gazdasági érdekre való tekintet, ... visszatartotta az egyházi földesurat is, hogy protestáns jobbágyságot szétoszorítsa, s birtoka munkáskezek nélkül, ő meg jövedelem nélkül maradjon”.⁶² Viszont valamennyi földesúrnak tág tere nyílt arra, hogy kiket, milyen vallású jobbágyságot telepítsen az elnéptelenedett pusztafalvakba, s kiket fogadjon be a pusztatelkekre. Az öt megye területére betelepített nem magyar ajkú népességből (ezek 85 százaléka német) 1787-ben körülbelül 130 ezer a katolikus s mindössze 25 ezer a protestáns.⁶³ A belső bevándorlásnál az arányok még ennél is radikálisabb katolikus túlsúlyt mutatnak. A felekezeti szerkezet átalakítása, a protestánsok súlyának csökkentése tehát itt, az állami, az egyházi és a magánföldesúri céltudatosan ellenreformációs telepítéspolitika segítségével valósult meg. Az 1787-re 64 százalékos többségre jutott katolikusságnak sokkal több mint a fele külföldi, illetve hazai betelepített vagy betelepülő volt.

Amint a 8. táblázatban is láthatjuk, a Dunántúl volt hódoltsági megyéi közül Baranyában esett a legalacsonyabbra a protestánsok aránya. Ezért is érdemes itt jobban megvizsgálni az 1720 és 1787 közötti fejleményeket. Meghatározó, hogy ebben a megyében 1787-ben legalább 48 ezer betelepített német katolikussal (betelepülők és szaporulatuk) számolhatunk, s csak 5-6 ezer német evangélikussal. A be- vagy

hódoltsági megyék népességszáma sokkal alacsonyabb a Faragó-féle, Czoerniget mindenütt kétszeresítő kalkulációnál.

⁶¹ Bár, mint láttuk, Zalában ez sem képezett akadályt.

⁶² Mályusz 2006. 13.

⁶³ Ezek ugyan a Dunántúl nyugati területéről beköltöző németek is lehetnek volna, de tudjuk, hogy alapján véve szervezett telepítési akciók keretében külföldről érkeztek. Igazolhatóan ez a helyzet a protestánsok nagy részével is, akiknek többsége Tolnába települt (körülbelül 15 ezer), kisebb része Baranyába (6 ezer) és Somogyba (3 ezer). A számokat az ismert módszerrel az 1880-as adatokból, a megyére, az adott időszakra átlagos szaporulattal becsültük vissza.

visszatelepülő hazaiakkal együtt 1787-ben a bevándorlók és szaporulatuk tette ki a baranyai katolikusok legalább 70 százalékát. Ebben azonban már semmi szerepe nem volt a Bécstől való távolságnak, csak az számított, hogy kik a birtokosok, azaz értelemszerűen a kegyurak, Baranyában. E tekintetben viszont az a körülmény, hogy volt hódoltsági területéről volt szó, kifejezetten a katolikus felekezet lehetőségeit bővítette. Mint fegyver által visszafoglalt területen, az udvar a Neoaquistica Comissión keresztül szabályozta, hogy ki lehet birtokos. Nagy területek kerültek közvetlenül a kamara birtokába. A középkor legnagyobb baranyai birtokosa, a katolikus egyház is visszakapta a megye körülbelül egyharmadát jelentő birtokait (püspökség, káptalan, székesegyház, apátság, szerzetesrendek). Nagy uradalmakat kaptak a felszabadító háború külföldi hadvezérei. Birtokhoz jutott a magyar arisztokráta közül a Batthyány, majd az Eszterházy család.⁶⁴ Gyakorlatilag protestáns kegyurak nem voltak Baranyában, s ez meghatározta a telepítési politika felekezeti irányultságát. Ez jelentette tehát itt a felekezeti struktúra ellenreformációs átalakításának legnagyobb, viszonylag konfliktusmentes lehetőségét.

Az értékes, monografikus könyvsorozatot is kiadó kitűnő pécsi egyháztörténeti műhely két kutatója, akik tanulmányt írtak a pécsi egyházmegye plébániahálózatának reorganizációjáról a 18. század első évtizedeiben, erre a viszonylagos konfliktusmentességre, mondhatnánk Szekfű Gyula nyomán: konszolidációs építkezésre alapozzák tanulmányuk újszerű szemléletét. Kifejtik, hogy a nyugat-európai és a magyar történetírás is „összeütközések és ellenérdekeltségek sorozataként jeleníti meg napjainkig a 18. század első felének felekezeti viszonyait, egységesen az ország egész területére vonatkoztatva.” Ezzel szemben ők úgy látják, hogy a rendeletekben megjelenő katolizációs törekvések végrehajtásában a pécsi egyházmegyében a konfrontáció kevésbé volt meghatározó, s inkább a realitások figyelembevétele volt tapasztalható. Mint írják, „az állam, a vármegye és a birtokosok számára is fontosabb volt ebben a multietnikus és multikonfesszionális térségben a konszolidáció, illetve a gazdasági előnyök fenntartása a felekezeti konfliktusoknál. A szakirodalom ennek felismerését a 18. század végére, illetve a 18–19. század fordulójára teszi, forrásaink ugyanekkor azt példázzák, hogy ezek a tendenciák a Dél-Dunántúlon már a 18. század első negyedében megindultak.”⁶⁵ Azt gondolom, hogy fontos és részben igaz, amit észrevettek, de nemcsak a Dunántúlra érvényes. Az ellenreformációs egyházpolitika mindig, III. Károly és Mária Terézia alatt is mindenütt igen körültekintően számolt a realitásokkal, a lehetőségekkel, a gazdasági érdekekkel, a politikai helyzettel, a helyi körülményekkel, egyszóval

⁶⁴ Taba I. 1941. 38–40; Tímár Gy. 2003. 573–585; Bán Péter 1990. 40–43.

⁶⁵ Gözsy Z. – Varga Sz. 2009. 1126–1127.

egyensúlyozva a konszolidációval, anélkül azonban, hogy a konfesszionalizációs célt feladta volna.⁶⁶ Nem tűnik meggyőzőnek, hogy a 18. század végének tolerancia felé hajló, a másokra is tekintettel levő szellemisége Baranyában megelőlegeződött volna. Csak, mint mindenütt az országban, tekintetbe vették a realitásokat és a lehetőségeket.

Valóban megszűntek a felszabadító háború utáni évek fegyveres térítései, nem írtak már olyan rettenetes, elűzéssel fenyegető leveleket a püspökök, mint Radanay a drávaszögi meg a Siklós környéki kálvinistáknak,⁶⁷ az utolsó baranyai református püspököt is még 1704–05-ben börtönözte be és üldözte el Veresmartról egy kamarai tiszttartó, de a meghatározó módszer, a rekatolizációs telepítéspolitikája az egész században működött. A felesleges konfliktusokat kerülve, a protestáns anyaegházakat szükségtelenül nem zaklatták, de zsinatokat nem tarthattak, s például a leányegházakban kisebbségbe szorult híveik ellátását az országos trendet megelőzve keményen akadályozták. Az 1681-es törvény csak az artikuláris helyek prédikátorait tiltotta el attól, hogy elszórtan élő híveiket felkeressék. A többi megyében csak 1749-től kezdték el, királyi rendeletre hivatkozva felelősségre vonni, bebörtönözni a filiájukat felkereső prédikátorokat.⁶⁸ A Domsics-féle baranyai Canonica Visitatióban azonban már 1729-ben találunk ilyen eseteket.⁶⁹ A lemorzsolódás feltehetőleg így azokban a falvakban következett be, ahol a protestánsok kisebbségben voltak. A módszer kombinálható volt a községen belüli felekezeti viszonyok betelepítés útján történő megváltoztatásával. A Nádasd püspöki birtokon élő reformátusok Radanay püspök térítőit még elűzték.⁷⁰ Nesselrode püspök 1718-ban már korszerűbb, „konszolidációs” módszert választott. Német katolikusokat telepített a faluba, s amint az esetet leíró Gözsy és Varga kollégák fogalmaznak: „A plébánia alapítása ekkor bizonyíthatóan azzal járt, hogy az addig református kézen levő, eredetileg

⁶⁶ Csak példaként említve, a pápaiak nyilvános vallásgyakorlatának és a kollégiumnak a megszüntetése a végvári jelleg visszavonása után 34 évig, a Carolina Resolutio után pedig 21 évig tartott, s a körülmekintő végső döntésnél is olyan eljárást javasolt a kancellária, hogy „minden zavar (streptus) elkerülhető legyen.” Mária Terézia is azt kérte ugyanekkor: „Olyan rendelkezéseket tegyenek, hogy zendülés ne törjön ki.” Trócsányi Zs. 1981. 54–57.

⁶⁷ Földváry 1898. 36–37.

⁶⁸ Málusz E. 2006. 15–17.

⁶⁹ A majosi evangélikus lelkészt eltiltották a cikói filia látogatásától, s a helyette „titokban működött” tanítót a templomi működéstől. A magyar-peterdi helvét prédikátort megintették, mert öt egerági gyereket megkeresztelt, s egy temetést is végzett. A kacsotai reformátusokat elmarasztalták, mert nem akarták a szentlőrinci plébánosnak fizetni a stólat. Merényi 1939. 29, 53, 63.

⁷⁰ Ódor I. 2005. 105.

Szent Imre tiszteletére emelt templomot újrászentelték.”⁷¹ Az eset azt mutatja, hogy konfliktuskerülő elegáns fogalmazással el lehet fedni az úgynevezett „ellenérdekeltséget”, de ettől még az létezhetett, s a katolikus egyház 18. századi baranyai építkezése mégiscsak az ellenreformáció egy sajátos és eredményes formaváltozata volt, a katolikus konfesszionalizáció céljainak feladása nélkül.

Visszatérve az 1722-es, illetve az ennél korábbi baranyai felekezeti arányokhoz, Faragó kolléga egy messzire vezető, erősen általánosító lábjegyzetes reflexiója miatt ezzel még foglalkoznunk kell. Faragó megismerve a Czoernig-féle 1722-es dunántúli felekezeti viszonyokat, visszamenőleg megkérdőjelezi azt a történések, egyháztörténetek körében eddig elfogadott közmegegyezésem képet, amely szerint, ha eltekintünk az ortodox etnikumoktól, akkor a 16. század végére a magyarországi népesség 90 százaléka protestáns lett, s ebből a helyzetből indult a katolikus reform és az ország rekatolizálása. Azt már Tóth István György tanulmányai, a katolikus missziók római forrásanyagának megkutatása óta tudjuk, hogy a kép finomítandó, hiszen a hódoltságban nemcsak egyes foltok, hanem nagyobb, folytonos területek maradtak tartósan katolikusnak, vagy hozzátehetnénk – legalábbis kimaradtak a protestáns konfesszionalizációból.⁷² Azt is tudjuk, hogy Baranyában is volt egy hasonló, nagyobb, összefüggő terület. Többféleképpen megpróbálták ezt rekonstruálni. Taba István 1941-ben, Tímár György 1982-ben feltárta és bemutatta a felszabadító háborúk után, 1695-ben és 1696-ban készített kamarai faluösszeíráso-kat, ahol a 12 kérdőpont között szerepelt a falu felekezeti jellegére vonatkozó kérdés is.⁷³ Ennek alapján ekkor körülbelül 50 lakott katolikus falu azonosítható. Erről azonban nagyon helyesen állapítja meg a katolikus egyház hódoltsági helyzetéről több alapos monográfiát is készítő Molnár Antal, hogy „a felszabadító háborút követő gyors és kíméletlen rekatolizáció miatt ... a katolikus faluk hódoltsághoz tartozó topográfiája érdekében nem fordulhatunk 1686 utáni forrásokhoz.”⁷⁴ Ehelyett ő Dallos Miklós pécsi püspök 1620-ban, Bácsban készített feljegyzése alapján határolja körül a Péctől keletre, illetve nyugatra és északnyugatra, félkörívben elhelyezkedő katolikus tömböt.

Ugyanis a pécsi, néhány fős jezsuita misszió vezetőjét a Bácsban élő püspökök rendszerint általános helynöki joghatósággal ruházták fel. Cserneký János helynök ezért küldte munkatársát, Harangozó Bálint szekcsői tanítót az 1619-ben püspöki székbe kinevezett Dalloshoz, hogy az új püspök újítsa meg a helynöki megbízást.

⁷¹ Gözsy Z. – Varga Sz. 2009. 1144. A nádasdi reformátusok csendben felszívódtak. Fényes Elek-nél már egy sincs.

⁷² Tóth I. Gy. 2007.

⁷³ Taba I. 1941; Tímár Gy. 1983.

⁷⁴ Molnár A. 2003. 32.

Dallos püspök feljegyzése a megbízást kérő levél kivonatát és a szóbeli beszámolóról készített jegyzeteket tartalmazza. Ez a forrás Holovics Flórián 1966-os közlése óta ismert.⁷⁵ A beszámoló alapján 15 plébániának mondott licenciátusról (többnyire nők, világi prédikátorok által vezetett katolikus közösségek), s hozzájuk tartozó 51 filiáról tudhatunk. Ehhez szükséges hozzáfűznünk, amit Boros Gyevi a pécsi egyházmegye sematizmusában már 1981-ben leírt, hogy a licenciátusok közül három a hozzá tartozó filiákkal együtt egyértelműen horvát nyelvű volt.⁷⁶ Ez a Pécestől közvetlenül keletre fekvő 14 horvát falu összefüggő területet képezett, lényegében kettéválasztva az előbb leírt félköríves katolikus tömböt. A horvát településektől keletre eső falvak között a beszámoló szerint is vannak vallásváltó bizonytalanságok, s vegyes vallású falvak is. Ha ezektől a problémáktól el is tekintünk, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy összefüggő tömbben, kontinuus magyar etnikumú katolikus falvak csak Pécestől nyugatra és északnyugatra találhatók a Mecsek belsőjében, jórészt katolikus egyházi birtokokon. A Dallos-feljegyzés szerint számuk körülbelül 35. Nyilvánvaló, hogy ez még így is nagyon jelentős összefüggő magyar katolikus területnek tekinthető.

Ehhez képest idézett tanulmányának 33-ik oldalán Molnár Antal – nem téve említést az itt azonosított horvát blokkról – még csak „jórészt magyar etnikumú Pécs környéki katolikusokat” emleget, de a 36-ik oldalon már így összegez: „a 17. század elején mintegy 60-70 magyar katolikus falu élt a református és unitárius községek gyűrűjében ...”⁷⁷ Erre hivatkozik „hetven magyar katolikus falut” írva egy másik idézett tanulmány is.⁷⁸ Ezt fokozza tovább Faragó Tamás, amikor ezt írja: „A katolikusok aránya a 17. század közepén az erősen protestáns, az ellenreformáció hatókörén ekkor még kívül eső Baranyában is egyharmad körüli volt, bár kétségtelen, hogy ebben a 16–17. századi katolikus horvát és bosnyák bevándorlók is benne vannak.”⁷⁹ Ez azért különös, mert Molnárnál a Faragó által hivatkozott helyen az egyharmados arányra vonatkozó megállapítás nem olvasható se horvátokkal, se horvátok nélkül. De azért is meglepő az egyharmadnyi katolikus emlegetése, mert még a Faragó által felhasznált, 1722-re vonatkozó Czoernig-féle táblázatban is Baranyánál csak ¼-nyi katolikus van feltüntetve. Hozzátehetjük, annak ellenére egynegyednyi, hogy ebben már benne van a Radanay által fegyveres erővel katalizált 27, korábban protestáns falu népessége is.⁸⁰ A fentiek szerint tehát hibás az a

⁷⁵ Holovics F. 1966. 171–178.

⁷⁶ Boros Gy. 1981. 140.

⁷⁷ Molnár A. 2003. 33–36.

⁷⁸ Gőzsy Z. – Varga Sz. 2009. 1131.

⁷⁹ Faragó T. 2008. 81.

⁸⁰ Még érthetlenebb, hogy Faragó 1. térképén Baranya miért úgy van feltüntetve, hogy ott a re-

hivatkozási alap, amire támaszkodva Faragó megkérdőjelezi a 16. század végi, eddig lényegében elfogadott felekezeti arányokat. Ezeket az arányokat természetesen lehet vitatni, de csak megbízhatóbb érveléssel.

Végezetül azt reméljük, hogy meggyőzően sikerült bizonyítani annak a Faragó-tézisnek a tarthatatlanságát, amely szerint a felekezeti szerkezet változásának a Dunántúlon már a 18. században is a felekezetenként eltérő természetes szaporulat lett volna a fő mozgatója. Ha megnézzük a 9. táblázatot, akkor egyértelműen látszik, hogy a reformátusok részaránya csak az 1851-es censzustól kezdve csökkent a Dunántúl átlagában 1910-ig minden egyes népszámlálásnál. Sőt, a jelentéktelen számú reformátussal bíró Sopron megye és a szinten maradó 3-4 százalékos Vas és Győr megyék kivételével minden megyében csökkent ez az arány népszámlálásról népszámlálásra. Szerepet játszhattak ugyan ebben más tényezők is (járványok, kivándorlás, Budapestre vándorlás), azonban a magyar statisztika már az 1890-es népszámlálási kötettől kezdve egyértelműen bizonyította (támaszkodva a megbízható népmozgalmi adatgyűjtésre), hogy a döntő az élveszületések arányának rögzülő felekezeti különbsége volt, s ebből fakadóan a természetes szaporulat eltérő alakulása. A 18. század 1787 előtti radikális felekezeti szerkezetváltozását és a 19. század második felének az arányváltozását azonban nem lehet könnyedén összekötni az eltérő felekezeti demográfiai minta generális magyarázatával. Logikusan gondolhatjuk ugyan, hogy egy ilyen több megyére kiterjedő, évtizedekig ható minta nem egyik napról a másikra alakult ki, tehát joggal kereshetjük az előzményeit. Nyilvánvaló azonban, hogy az előzmények eleve nem lehetnek nagyságrendekkel radikálisabbak. Nem is beszélve arról a közbülső hat évtizedről, ami 1787 és 1851 között eltelt. Hiszen ha ez a minta már a 18. század elején kialakult és működött, akkor mivel magyarázzuk, hogy az 1851-es református részarányok két megye kivételével még szinte megegyeznek a II. József-féle népszámlálás arányaival. Nem véletlen, hogy még a mélyebbre ásó, az egyke történelmi gyökereit kereső legtudósabb szociográfusok is az egyke kialakulásának gazdasági, társadalmi alapjait kutatva azt vélelmezték, hogy a reformkor végén, a jobbágyfelszabadítás táján kezdett kialakulni a református birtokos parasztságnak ez a fajta demográfiai viselkedése. Ma már az újabb statisztikai-módszertani megoldások és gazdagabb forrásanyag birtokában tudjuk, hogy a minta kialakulásának kezdetei korábbra, a 18. századba vezethetők vissza. Az ormánsági egyke esetében Kiss Z. Géza az erdős-ligetes tá-

formátusok aránya 67–75%, amikor Czoernig szerint az itteni 75 százaléknyi akatolikusság nagyobb része görögkeleti rác. A rácok ilyen aránya Baranyában itt nem részletezhető sok forrás szerint ekkor még valószínű, s ezt Faragó is komolyan vette, különben nem kalkulált volna az egész Dunántúlra 10 százalékos görögkeletit.

9. táblázat.
A REFORMÁTUSOK RÉSZARÁNYÁNAK VÁLTOZÁSAI A TÍZ DUNÁNTÚLI MEGYÉBEN
1787–1910

Megyék	Népszámlálás 1787 /Thiring/	Fényes Elek				Népszámlálások								1787 = 100%
		1827–30	1839–40	1840	1846	1851	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1910	
Baranya	18,08	17,84	18,66	21,48	21,17	18,24	17,82	16,62	15,71	14,02	12,85	11,69	64,66	
Fejér	31,30	31,85	30,80	31,93	31,92	31,53	29,47	28,14	27,47	26,44	24,93	23,58	75,33	
Győr és Moson	3,80	4,79	4,79	4,86	4,97	3,33	3,80	5,01	3,77	3,87	4,15	4,09	107,63	
Somogy	31,00	31,20	31,18	28,99	28,99	25,80	24,09	22,60	21,58	20,45	19,00	17,37	56,03	
Sopron	0,03	0,01	–	0,01	0,02	0,02	0,03	0,03	0,11	0,14	0,19	0,26	866,00	
Tolna	20,00	19,35	18,87	19,71	19,82	18,04	18,08	17,64	16,83	15,97	15,50	14,78	73,90	
Vas	2,93	3,17	3,43	3,51	3,50	3,18	3,04	3,02	2,94	2,94	2,90	2,89	98,63	
Veszprém	24,00	25,39	25,56	25,88	26,03	24,22	23,97	22,51	21,68	21,09	20,20	19,37	80,70	
Zala	4,00	4,63	5,02	5,62	5,62	4,53	3,95	3,31	3,31	2,77	2,70	2,52	63,00	
Összesen	13,60	14,59	14,75	15,03	15,05	13,77	13,41	12,45	11,78	11,10	10,40	10,20	75,00	

jon fennmaradt szabad határhasználat, a szántóföldi termelés mellett állattartó, halászó, vadászó, gyűjtögető, a föld adottságait sokoldalúan kihasználó paraszti gazdálkodás modelljének válságából vezette le a születéskorlátozás kialakulását.⁸¹ A szabad határhasználatot korlátozta, majd ellehetetlenítette az úrbérrendezés, majorkodás, vízrendezés, később a jobbágyszabadítás után az elkülönözés, hátrrendezés. Ezzel az egy példával nem akartuk leegyszerűsíteni a demográfiai minta kialakulásának bonyolult, sokváltozós folyamatát, csak jelezni akartuk, hogy jelenlegi tudásunk szerint a házasságon belüli születéskorlátozás, mint minta a magyar parasztság körében nem régebbi a 18. század utolsó harmadánál. Ennek kezdeteit a családrekonstrukció módszerével is eddig legkorábbra a 18. század végére, 19. század elejére mutatta ki Andorka Rudolf és Faragó Tamás olyan református dominanciájú területeken, mint az Ormánság és a Duna menti Sárköz. Ezek azonban sajátos adottságú kistájak, amelyeknek a demográfiai mintái csak lassan és fokozatosan terjedhettek, s sokszor nem is csupán a protestáns lakosság körében. Érdekes módon 1787-hez képest 1851-ben az egyes megyék közül még csupán Tolnában, s főleg Somogyban csökkent a reformátusok részaránya.⁸² 9. táblázatunk tanulsága szerint ennek a csökkenésnek valami előjele mutatkozott a reformátusokat egyébként inkább felülbecslő Fényes Elek-nél is, főleg Somogy esetében. Különös, hogy a Somogy megyei reformátusok radikális aránycsökkenése (részesedésük 1787-től 1910-ig csaknem a felére esett) tudtommal eddig nem keltett különösebb figyelmet. A csökkenés mértékében 1910-ig, a jelentősebb református népességgel rendelkező megyék közül sorrendben Baranya, Tolna, Fejér és Veszprém következnek.

A dunántúli felekezeti szerkezettel foglalkozva az is bebizonyosodott, hogy a szerkezet alakulását befolyásoló egyes tényezőknek a súlya régióként és megyéenként igen változatos kombinációt mutathat. Így megfogalmazhatjuk azt is, hogy minden, a 18. századi dunántúli felekezeti arányváltozással való további foglalkozásnak csak akkor van értelme, ha az alapos helytörténeti feltárásra, elemzésre támaszkodik, s kisebb területre, legfeljebb megyei szintre koncentrál. Valamint természetesen meg kell próbálni megkeresni a bécsi pénzügyminisztériumi levéltárban Czoernig eredeti forrását. Ugyanis, ha biztosabb forrásalapon, megbízhatóbban tudjuk értelmezni a jelenleg nagyon ellentmondásosnak látszó táblázatot, akkor elmondhatjuk, hogy a hosszú rekatolizációs folyamatnak egy izgalmas metszetét találtuk meg, legalábbis az ország egyik régiójára vonatkozóan. Ezt pedig

⁸¹ Kiss Z. Géza 1991.

⁸² Tulajdonképpen valamennyivel Baranyában is csökkent, de ezt elfedi a görögkeletiek erőteljes csökkenése miatti arányátrendeződés.

mindenképpen a táblázatot tematizáló Faragó Tamásnak és nagyvonalú értelmezési kísérletének köszönhetjük majd.

Források

- Czoernig, Carl 1857. *Ethnographie der Österreichischen monarchie III.* Wien.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest.
- Übersicht des Bevölkerungsstands des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850. Ofen 1851.
- Statistisches Übersichten über die Bevölkerung und des Viehstand von Österreich nach der Zählung... 1857. Wien, 1859.
- Sebők László (összeáll.) 2005. *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.*
- A Magyar korona országaiban az 1881 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet.* Budapest, 1882.
- A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve. I.* 1893. Budapest.
- A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* MSKUS 1. 1902 Budapest.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása.* MSKUS 64. 1920 Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21.* Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam XII. 1896. Budapest.
- Bán Péter 1990. A földbirtokok szerkezete Baranya megyében a XVIII. század végén. *Baranya*, III. évf. 1990. 2. sz.
- Benda Gyula 2006. Fényes Elek forrásai. In uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest. 113–129.
- Benda Kálmán 1990. Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Baranya* 1990. IV. évf. 1–2. sz. 87–97.
- Boros Gyevi 1981. A pécsi egyházmegye horvátjai a 17. század végéig. In Csigi I. – Kneip I. (szerk.): *A Pécsi Egyházmegye schematizmusa 1981.* Pécs. 128–151.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest. 145–199.
- Dávid Zoltán 1962. Magyarország népessége a 17–18. század fordulóján. (Népes-

- ségtörténeti forrásaink értékelése. *Történeti Statisztikai évkönyv 1961–1962.* Budapest, 1962. 217–257.
- Faragó Tamás 1996. Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség- és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In Visi Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára.* Budapest. 100–123.
- Faragó Tamás 2008. Felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája. In Czoch G. – Horváth G. K. – Pozsgai P. (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest. 78–100.
- Fényes Elek 1836. *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I.* Pest.
- Fényes Elek 1841. *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I.* Második javított kiadás. Pest.
- Fényes Elek 1842. *Magyarország statisztikája I.* Pest.
- Fényes Elek 1847. *Magyarország leírása I.* Pest.
- Földváry László 1898. *Adalékok a Dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez.* Budapest.
- Gözy Zoltán – Varga Szabolcs 2009. Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok*, 143. évf. 2009. 5. sz. 1123–1162.
- Házi Jenő 1957. Az első népszámlálás Vas megyében az 1697/8 években. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1. évf. 1. sz. 4–25.
- Holovics Florián 1967. Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. In *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966.* Pécs. 171–178.
- Kanyaró Ferenc 1891. *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére.* Kolozsvár.
- Kiss Z. Géza 1991. *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből.* Budapest.
- Kováts Zoltán 1969. Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján. *Somogyi Almanach*, 12. szám. Kaposvár.
- Kováts Zoltán 1987. Az agrárnépesség természetes szaporodásának változása Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezéstől 1945-ig. In Kávássy Sándor (szerk.): *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között.* Nyíregyháza. 12–42.
- Kövér György 1998. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni G. – Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest. 11–165.
- Magyar Katolikus Lexikon I.* 1993. Budapest.

- Mályusz Elemér 2006. *A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Máriabesnyő – Gödöllő.
- Molnár Antal 2002. *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647).* Budapest.
- Molnár Antal 2003. *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* Budapest.
- Móricz Miklós 2003. Magyarország népesedése vallási elemei szerint az 1866–1915. években. In uő: *Válogatott tanulmányok I.* 223–244. Budapest.
- Ódor Imre 2005. A hódoltság utáni Pécs „harcias hitvédő” püspökének megpróbáltatása:
- Radanay Mátyás Ignác (1687–1703). In Fedeles I. – Varga Sz. (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században.* Pécs. 92–116.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. In Faragó T. – Őri P. (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001.* Budapest. 193–222.
- Schneller Károly 1930. A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. In *Emlékkönyv az ágostai hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére.* Miskolc.
- Taba István 1941. *Baranya megye népessége a XVII. század végén.* Pécs.
- Tímár György 1983. A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időre vonatkozó feljegyzései (1695, 1696). In Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1982.* Pécs. 47–104.
- Tímár György 2003. A pécsi egyházmegye birtokainak restaurálása 1703-ban. In Lengvári I. – Vonyó J.: *Népek együttélése Dél-Pannóniában.* 573–585.
- Trócsányi Zsolt (szerk.) 1981. *A pápai kollégium története.* Budapest.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): *Magyarország története IV./1.* Budapest. 25–80.

Eredetileg előadásként hangzott el a Pécsi Tudományegyetem TTK Szentágothai János Protestáns Szakkollégiuma 2009. november 6-án rendezett pécsi konferenciáján.

Megjelent: M. Császár Zsuzsanna – Szalai Gábor (szerk.): *Kálvin – magyarság – Európa.* Pécs, 2010. 49–76. Jelen szöveg ennek átdolgozott változata.

„Törzsökös” és „asszimilált magyarok”, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarországi középiskoláiban
*Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez
és a középiskolai nyelvtanstatistikához*

**Karády Viktor a dualizmus kori értelmiségi utánpótlás
etnikai eredetéről, a „törzsökös magyarok” iskoláztatási deficitjéről**

Karády Viktor a 19–20. századi magyarországi iskolázás történetének elismert kutatója. Újszerű, társadalomtörténeti/történetsszociológiai alapú megközelítései rendre figyelmet keltenek. Szempontjai, tézisei nem válnak ugyan mindig általánosan elfogadottá, többnyire mégis vonatkoztatási pontot jelentenek. A *Korall* 2001/3–4. számában is elgondolkodtató és vitára serkentő írása jelent meg *Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit* címmel. A cikk alcíme: *Újabb adatok a honi középiskolások dualizmus kori nemzetiségi összetételéről (1882–1915).*¹ A továbbiakban ehhez a tanulmányhoz fűzök észrevételeket, de gondolataim kifejtésénél egy másik Karády-dolgozatot is figyelembe veszek.² A két írás problematikája ugyanis lényegében véve ugyanaz. Mindkettőben annak a módját keresi a szerző, hogy miként lehetne meghatározni a dualista kor értelmiségének etnikai eredetét, hátterét, összetételét. Ezért vizsgálja az értelmiségképző intézményeket: a középiskolákat és a felsőoktatást.

Az elemzések három, többé-kevésbé új módszertani elgondolás pillérén nyugszanak. Az első a *névelemzés* ötlete. A módszer megfontolásra érdemes, s ezt alkalmazó írások születettek már korábban is, s nemcsak a publicisztikában. A Karády Viktor által kezdeményezett és irányított nagyszabású Kárpát-medencei adatfelvételekről is olvashattunk már bizonyos közléseket. Mégis úgy vélem, hogy az eljárás meg-

¹ Karády V. 2001a.

² Karády V. 2001b.

bízhatósága tudományos pedantériával egyelőre nem megítélhető, így ezzel most nem foglalkozom.³

A második pillér, a második elgondolás sem előzmény nélküli. Arról van ugyanis szó, hogy ha az anyanyelvi adatok mellett figyelembe vesszük a *nyelvismeretre*, az egyéb hazai nyelvek tudására vonatkozó statisztikákat is, akkor az asszimilációs folyamatoknak finomabb elemzését adhatjuk. Teljesen egyértelmű, hogy ez a cél vezette a magyar statisztikusokat is arra, hogy már 1880-ban megtoldják az anyanyelvre vonatkozó kérdést: „(azon kívül mely hazai nyelveket beszéli még)?” Nemzetközi viszonylatban is ritka módon 1910-ig folyamatosan finomodott a nyelvismereti adatok közzététele, feldolgozása, másodlagos értelmezése (Lásd 1. és 2. táblázat).

1. táblázat.

A MAGYAR ANYANYELVŰEK NYELVISMERETE
(NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK SZÁZALÉKBAN*)

	1880	1890	1900	1910
Csak magyarul	82,5	81,4	79,5	79,4
Németül is	9,87	10,65	12,1	12,6
Szlovákul is	3,43	3,65	3,8	5,5
Románul is	2,68	2,83	3,0	4,0
Ruténul is	0,28	0,30	0,3	0,5
Szerbül/horvátul is	0,97	0,77	0,7	1,8
Hazai nem magyar együtt	17,23	18,2	19,9	24,4

* 1880-ban, 1890-ben és 1900-ban csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelvet dolgozták fel. 1910-ben valamennyi beszélt nyelvet kimutatták.

2. táblázat.

NEM MAGYAR ANYANYELVŰEK MAGYARUL TUDÁSA
(NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK SZÁZALÉKBAN)

	1880	1890	1900	1910
Német	20,16	25,16	31,00	39,80
Szlovák	9,52	12,00	15,10	21,40
Román	5,70	6,90	8,80	12,70
Rutén	5,50	7,80	8,30	14,00
Szerb	10,30	11,10	11,40	16,60
Horvát		16,50	22,50	30,80
Összes nem magyar	11,10	13,80	16,80	22,50

³ Az elsősorban vitatott *Korall*-cikkben (Karády V. 2001a) egyébként nem szerepel a névelemzés.

A problémát sajátos nézőpontból, de elméletileg legsokoldalúbban és legigényesebben Kovács Alajos írta le 1928-as tanulmányában.⁴ Ez a szempont kisebb-nagyobb súllyal az utóbbi évtizedek társadalomtörténetében is fel-felmerült. Karády Viktor érdeme azonban, hogy a középiskolásokra vonatkozó nyelvismereti statisztikákat elsőként ő használja az asszimiláció pontosabb megismerésére. Másik újdonsága pedig az, hogy némi latolgatás után azokat a magyar anyanyelvűeket, akik e statisztikák szerint más (hazai) nyelvet is tudtak, lényegében asszimiláltaknak tekinti (2001b. 284. 4. táblázat; 2001a. 143. 3. táblázat). Velük, illetve globálisan ennyi emberrel számol, mint akik a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók között nem magyar etnikai eredetűek, azaz – megfogalmazása szerint – nem „törzsökös magyarok”.

Az etnikai háttér pontosabb felderítésének harmadik módszere Karádynál, hogy a *zsidóság* vallásilag elhatárolható kategóriáját megpróbálja a különböző anyanyelvi/nyelvismereti blokkokon belül is elkülöníteni. Az iskolai statisztikában csak egymástól független vallási, illetve anyanyelvi/nyelvismereti adatsorok vannak. Az összlakosságra vonatkozó kereszt táblák alapján mégis lehetségesnek látja a körültekintő, óvatos, analógiás becslést elvégezni a középiskolásokra nézve is. Az anyanyelvi, nyelvismereti, illetve a vallási adatok kombinálásával Karády végül is a következő „*nagyobb nemzetiségi aggregátumokat*” különíti el:

– csak magyarul tudó keresztény	=	„törzsökös magyar”
– magyar anyanyelvű keresztény, de tud más (hazai) nyelvet is	=	asszimilált keresztény magyar
– allogén (nem magyar) anyanyelvű keresztény, de tud magyarul is	=	allogén keresztény az asszimiláció útján
– csak nem magyar anyanyelvű tudó keresztény	=	allogén keresztény
– izraelita, függetlenül anyanyelvétől, nyelvismeretétől	=	zsidó

Az így körülhatárolt csoportok számszerű arányait a szerző a vizsgálatba bevont források óvatos mérlegelése után határozza meg. Ezt összegezve, értelmezve viszont már meglehetősen egyértelműséggel fogalmaz. A korábban írott tanulmányban – amelyben az 1909 és 1915 közötti középiskolás nyelvismereti statisztikákat mutatja be, s a névelemzés első, érettségizőkre és egyetemistákra vonatkozó eredményeit közli – a zárszóban ezt olvashatjuk: „A zsidó és a magyaron kívül más hazai nyelvet is tudó diákság számarányainak elemzése alapján a magyar etnikai háttérűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érin-

⁴ Kovács A. 1928.

tettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.”⁵ A később készült *Korall*-cikkben az 1882/83-as és az 1894/95-ös nyelvismereti statisztikák bázisán szintén arra a következtetésre jut Karády Viktor, hogy az allogén eredetűek az egész dualizmusban többségi helyet foglaltak el az értelmiség középiskolai utánpótlásában, s ennek az allogén többségnek a főerejét a keresztény allogének – elsősorban a német eredetűek – adták.⁶ Ezzel szemben a magyarság, akiket a csak magyarul beszélő, „*törzsökös*” magyarokkal azonosít, népességbeli számarányához képest erősen alul volt képviselve a kiegyezés után induló modern nemzeti értelmiséget képező középiskolákban. Hiszen Karády 1/B és 3. táblázata szerint ezek a csak magyarul tudó, tehát egynyelvű keresztény magyarok („*törzsökös magyarok*”) az 1882/83-as tanévben a középiskolás diákságnak csupán 29,1 százalékát tették ki, szemben azzal, hogy szintén Karády számításai szerint az 1880-as népszámlálás nyelvismereti adatai az ország összlakosságából 37,2 százalék egynyelvű keresztény magyart mutatnak.⁷ Megállapítása szerint ez a nem jelentéktelen iskolázási deficit fennállott mind az 1880-as, mind az 1910-es években.⁸ Ezek tehát e tényfeltáró tanulmányok⁹ határozott következtetései.

A magyar értelmiség döntő hányadának idegen (allogén) eredetére vonatkozó megállapítások nem előzmény nélküliek a magyar közgondolkodásban. Már a dualista korban, s még inkább a két világháború közötti időszakban találkozunk hasonló állításokkal. A közbeszédben, a publicisztikában, az ideológiai csatározásokban vagy a színvonalas esszéikben előforduló megfogalmazások indítéka, érvrendszere, értékállításai, világnézeti háttere igen sokféle volt, sőt gyakran egymással ellentétes. Közös viszont bennük, hogy a szakszerű, pedáns tudományosság aurájára nem pályázhattak! Ezekhez képest más státuszt jelentenek a szóban forgó Karády-cikkek, amelyek azzal az igénnyel készültek, hogy a tudományos bizonyítás szabályai szerint alapozzák meg állításaikat. A kérdést tehát úgy lehet felvetni, hogy e tényfeltárónak szánt tanulmányok összegző megállapításai valóban olyan tudományosan bizonyított tényeket jelentenek-e, amelyekre a továbbiakban hivatkozni, építeni lehet.

Még mielőtt azonban a kérdés módszeres taglalásához fognék, megpendíttek egy lényeges fogalmi problémát. Mint láttuk, Karády Viktor a keresztény magyarságot két további részre tagolja: „*törzsökös magyarokra*” és „*asszimilált*

⁵ Karády V. 2001b. 292.

⁶ Karády V. 2001a. 138, 143.

⁷ Karády V. 2001a. 136., 143.

⁸ Karády V. 2001a. 138, 141.

⁹ Karády V. 2001b. 293.; Karády V. 2001a. 139.

keresztény magyarokra”.¹⁰ Kiindulásként „*törzsökös magyarnak*” tekinti azt, aki csak magyarul tud, s asszimilánsnak azt, aki a bevallott magyar anyanyelven kívül más (hazai) nyelvet is beszél. Nyilvánvaló, hogy az azonosítás individuális szinten nem működik automatikusan, s csupán, ahogy Karády állítja, globálisan egyezik meg a „*törzsökös magyarok*” száma a csak magyarul beszélők számával. Kiderül azonban, hogy 1910 körül már a törzsökösségnek ez a korábban jónak gondolt mutatója sem működik, mert az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen hányada is allogén eredetű.¹¹ Mit mérünk hát, pontosabban mit is akarunk egyáltalán mérni globális számainkkal? Mintha maga Karády is némi ironikus lebegtetéssel írná le a „*törzsökös magyarnak*” a korszakban büszkén is, meg csipkelődve is használt fogalmát. Mi tehát akkor annak a tudományos tartalma? Mit jelenthet ez a kategória a Kárpát-medence újkori etnikai forгатagának ismeretében? Meddig lehet vagy kell felmutatni a tiszta magyar etnikai eredetet? Az Árpád-korig, Mohácsig vagy csak a 18. századig? Az 1850-es vagy az 1880-as népszámlálásig? Esetleg számoljunk generációkban, harmad- vagy negyedíziglen? Két, három vagy négy tiszta magyar etnikumú nagyszülő kíváncsit? A kérdés szélsőséges kiélezésével nem azt kívánom állítani, hogy az etnikai, etnokulturális folyamatokról, problémákról nem lehet tudományos diskurzust folytatni. Azt gondolom azonban, hogy a globális számokkal folytatott műveleteink közben folytonosan problémává kell tennünk, hogy mit is mérünk és mivel.

Nézzük meg tehát kicsit részletesebben is a *Korall*-beli Karády-cikk gondolatmenetét, bizonyítási eljárását. Az indító gondolat az, hogy a gazdag magyar iskolastatisztikai anyagnak a „deklarált” anyanyelvre vonatkozó adatai az „összeírtak tulajdonképpen nemzetiségi hovatartozását igencsak pontatlanul tükrözték”.¹² (A továbbiakban, amennyiben erre az elsősorban vitatott cikkekre hivatkozom, akkor csupán az oldalszámot tüntetem fel.) A pontatlanság oka elsősorban az „elitpozíciók felé vezető hosszú iskolázásban” a „képzési ranglétra felsőbb fokain minden bizonnyal egyre konkrétabb formát öltő” asszimilációs nyomásban keresendő (130, 131). Három számszerű példát is olvashatunk, mielőtt Karády levonja következtetését: „az elitiskolázás diákságának korabeli anyanyelvi adatai mód-szeresen és durván a magyar ajkúak javára torzították a tanulóközönség nemzetiségi számarányait” (132). Ezután felveti a dolgozat tulajdonképpen újdonságát,

¹⁰ Most tekintsünk el annak a gondjától, hogy az asszimilált zsidóság minden változtatát és fokozatát praktikusán a zsidósághoz számítja.

¹¹ Karády V. 2001b. 283–284.

¹² Karády V. 2001a. 129.

miszerint a diákság egyéb nyelvismeretére vonatkozó információk értelmezésével lehetne korrigálni a bizonytalan anyanyelvi statisztika torzított adatait.

Ha viszont visszalapozunk a nyelvstatisztika torzításait bizonyító három felhozott esetre, akkor meglepődve fogjuk tapasztalni, hogy az egyetlen anyanyelvi probléma mellett a másik kettő kifejezetten a nyelvismeretre, nyelvtudásra vonatkozik. Vizsgáljuk meg közelebbről az egyiket. Nevezetesen azt az észrevételt, hogy 1894-ről 1895-re a csak magyarul beszélők – ahogy Karády mondja, „*az önjelölt »törzsökös« magyar ajkúak*” – száma 2846-tal gyarapodott, holott a teljes diáklétszám csak 1537-tel nőtt. Ha egy pillantást vetünk dolgozatunk 7. táblázatára, akkor látjuk, hogy valóban, a csak magyarul beszélők részaránya itt egyszerre 4,4 százalékot ugrott, s ezzel párhuzamosan nem a „*nem magyar anyanyelvűek*” aránya csökkent, hanem a más nyelvet is beszélő magyar anyanyelvűeké esett vissza éppen 4,1 százalékkal. 1893-ban viszont a magyar anyanyelvűek számaránya ugrott másfél százalékot, s ezzel a magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tudó diákok száma nőtt meg. Az elmozdulások frappánsan igazolják, hogy a nyelvi asszimilációs folyamatot valóban segít elemezni, ha az anyanyelv mellett a nyelvismeretet is bevonjuk a vizsgálatba. Egyszersmind azonban az is fényesen demonstráltatik, hogy a nyelvtudásra, nyelvismeretre vonatkozó statisztikai adatok sincsenek az anyanyelvinél kevésbé kitéve a torzításoknak, nyomásoknak. Szóval önmagukban legalább annyi bizonytalanságot hordoznak. Erre bőszéges példatárat találunk Karádynál is (133–134). Nyilvánvaló tehát, hogy számolnunk kell a nyelvismereti statisztika esetleges torzításaival is. A taglalt eset másrészt modellszerűen azt is példázza, amit egyébként Karády is hangsúlyoz, hogy milyen szerepe van a történelmi konjunktúráknak, jelen esetben a milleniumi nemzeti felbuzdulásnak. Különböző történeti időszakokban különböző mértékű és módosított nyomások és taszítások feltételezhetőek. Márpedig Karády példái mind a milleniumra vagy az azt követő évekre vonatkoznak. A hetvenes és nyolcvanas években azonban nem nagyon lehet hasonlóan gyors elmozdulásokat találni.¹³ A 7. és a 12. táblázat idevonatkozó anyanyelvi adatai meglehetősen stabilitást mutatnak. Az időszakonként eltérő körülményekre tehát mindenképpen tekintettel kell lenni.

¹³ Mint majd látni fogjuk, ez a viszonylagos anyanyelvi, nyelvismereti stabilitás két meghatározott tanév adataira nem érvényes.

A dualizmuskori középiskolai statisztikai adatgyűjtés rendszere, a nyelvi statisztika gyakorlata, prezentálása

A magyarországi középiskolás diákság nyelvtudását, nyelvismeretét bemutató, Karády által feltárt adatok az 1882/83-as, az 1894/95-ös tanévre, valamint az 1909. és 1915. közötti évekre vonatkoznak. Az adatbázis részben a vallás- és közoktatásügyi miniszter éves jelentéseiben, részben a *Magyar Statisztikai Évkönyvek*ben jelent meg. Az adategyűjtést, annak környezetét, a keletkezés körülményeit, az adatszolgáltatás módját és útját vizsgálva nagyon sok további, Karády által nem ismert, nem használt vagy kellően ki nem aknázott információt találtam. Közben rá kellett jönnöm arra is, hogy a korszak sűrűn és sok helyen hivatkozott iskolai statisztikájában gyakran még az alapvető létszámadatok sem egyértelműek.¹⁴ Ráadásul sokáig két adatsor van, amelyek hol jobban, hol kevésbé különböznek egymástól.¹⁵

A finomabb részletek tisztázása nélkül most elégedjünk meg annak megállapításával, hogy 1870-től 1882-ig két párhuzamos adatsor van. Az egyiket a Statisztikai Osztály, majd a Statisztikai Hivatal tette közzé, a másikat pedig a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium. Az információk begyűjtésénél közreműködött a tanügyigazgatás, de az adatszolgáltatók minden esetben az egyes iskolák voltak. A kétféle adatsor forrásainak, az iskolák jelentő íveinek másolatai sok iskola iratanyagában megtalálhatók. A Statisztikai Hivatal adatsorai a *Középtanodák statisztikája* című nyomtatott kimutatáson alapultak. A nagy alakú, néhány lapos, füzetes jelentőívet a Statisztikai Tanács majd a Statisztikai Osztály készítette korábbi osztrák, illetve helytartótanácsi minták átdolgozásával. Az 1870-ben bevezetett táblázatot a tanév végén nemcsak az állami igazgatású, hanem az autonóm hitfelekezeti iskolák is kötelesek voltak eljuttatni a Statisztikai Hivatalhoz. Bennünket most ebből annyi érint, hogy ez az adatlap 1870-től 1882-ig lényegében változatlan formában tartalmazta „a tanév végén megvizsgált tanulók” megoszlását „anyanyelvre nézve” és „vallásra nézve” osztályonkénti bontásban. A kitöltéshez segítséget nyújtó

¹⁴ Hol az év eleji beiratkozott diákok számával találkozunk, hol az év végén jelen levőkkel, hol a levizsgázottakkal. Egyszer beszámítják a magántanulókat, másszor meg nem. Sőt, gyakran az adatszolgáltatók eltérő sajátos értelmezései miatt mindezekről rendre eltérő adatok is vannak. Előfordul az is, hogy nem lehet megállapítani, most éppen milyen típusú adattal találkozunk. A létszámadatok gondos tisztába tétele s a kiegyezés körüli bázisadatok pontos meghatározása nélkül nem lehet megalapozott kijelentéseket tenni a kiegyezés utáni évtizedek sokat emlegetett középiskolai depressziójáról sem, amellyel egyébként más értelmezési gondok is vannak.

¹⁵ A legkülönbözőbb publikációkban pedig felváltva használják az egyik, illetve a másik adatsor elemeit. Karádynál néha egy táblázaton belül is keverednek az eltérő eredetű számok.

*Oktatás*¹⁶ ezekhez a rovatokhoz semmi további utasítást, értelmező megjegyzést nem tartalmazott.¹⁷ Ez az anyanyelvi és vallási adatsor lényegében a tanév végi állapotokat tükrözte. A statisztikai szolgálat ezeket az adatokat 1870-től 1882-ig rendre közzétette az összes magyarországi középiskolára vonatkozóan.

A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium – ahová egyébként az előbbi statisztikai adatlap is eljutott – még három további adatsort kapott az iskoláktól a tanterületi igazgatáson keresztül: az igazgatók tanév végi zárójelentését, valamint egy rövidebb tanév eleji s egy hosszabb tanév végi adatközlést. A zárójelentés most nem túl érdekes, a másik kettő azonban 1876-tól izgalmassá válik számunkra a nyelvi statisztika szempontjából. Az 1876-ban a 12787. sz. VKM rendelettel bevezetett *Középiskolai rendtartás* harmadik pontja úgy említi a beíratási íveket, mint a statisztikai adatok forrását.¹⁸ A beíratási anyakönyvhöz közölt minta V. rovatának fejléce a következő: „*Minő nyelveket beszél?*”¹⁹ Alatta pedig a következő apró betűs értelmezés/utasítás olvasható: „Itt első helyen az a nyelv jegyzendő be, mely a tanuló anyanyelve vagy melyet legjobban beszél, hogy a statisztikai táblázatok számára a tanulók anyanyelv vagy nemzetiség szerinti számát meg lehessen határozni.” Figyelemre méltó ez a szöveg, már csak azért is, mert a nyelvi statisztikák kitöltésére vonatkozóan általában semmiféle írásos utasítást nem találunk. Másrészt egy korai újítás is lappang a formulában. A népszámlálások csak 1880-ban kérdezik először az anyanyelvet, s még később, csupán 1900-ban használnak újabb megfogalmazást: „Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?”²⁰ Az iskolai nyelvstatisztikák értelmezésénél gondoljunk tehát arra, hogy itt már 1876-tól történt bizonyos elmozdulás az anyanyelvtől a köznapi beszélt nyelv (Umgangssprache) irányába. Ez még nyomatékosítja is Karády alapötletét, hogy az anyanyelvi mellett érdemes foglalkozni a nyelvismereti statisztikával is, ha közelebb akarunk jutni a tényleges nemzetiségi arányokhoz.

A nyelvismereti statisztika dokumentáltan a most szóban forgó 1876-os rendtartással született meg, megelőzve az 1880-as népszámlálást. A *Rendtartás* 53. szakasza rendelkezik az iskolák által évenként megjelentetendő értesítők tartalmáról. Az abban kötelezően közzétendő statisztikai táblázatok mintáját is bemutatja.²¹ Itt

¹⁶ Klamarik J. 1881. 395–96.

¹⁷ Csupán a kérdőív III. oldalának lapalji jegyzetéből derül ki, hogy egyes iskolák adatközlései nem csupán a vizsgát tett tanulókra vonatkoztak. Az első eredmények közzétételéből viszont megállapítható, hogy összességében nem volt számottevő az eltérés.

¹⁸ *Rendeletek Tára* 1876. 260.

¹⁹ I. m. 280.

²⁰ *Magyar népszámlálások*. 96.

²¹ *Rendeletek Tára* 1876. 282.

szerepel a IV. rovatként: „Nyelvi viszonyaik (Minő nyelveket beszélnek?)”. Érdemes szemügyre venni ezt a rovatot s későbbi sorsát, valamint figyelemmel kísérni a feldolgozás módját, mert segíthet megérteni a Karády által bemutatott 1882/83-as adatbázis sok nehezen értelmezhető problémáját.

Az iskoláknak mind a tanév eleji, mind a tanév végi jelentése kézzel írott, egyedileg szerkesztett táblázat volt. Ez azért fontos, mert bár ez a tankerületi összeszerkesztést megnehezítette – nem is beszélve az országos összegzésről – ugyanakkor azonban lehetővé tette a nyelvismereti viszonyok igen nagy gazdagságának a bemutatását. A statisztikák helyi készítői nem kényszerültek összefüggéseket elfedő vagy nehezen értelmezhető, vitatható összevonásokra, egyszerűsítésekre, mint majd az 1882-ben bevezetett új statisztikai adatlap esetében. Így visszakereshetjük, hogy eredetileg mi volt a nyelvi statisztika rutinja a minisztériumi adatgyűjtésben, s milyen adatbázis létezett az 1882-es és 1883-as egyszerűsített adatlap előtt.²²

Az 1876-os *Középiskolai Rendtartás* bevezetése után az iskolák évközdő jelentése a létszámadatok és a vallási megoszlás mellett már tartalmazta a nyelvi viszonyokat is osztályonként. Az év végi jelentésben sok egyéb – például a szülők polgári állása – mellett szintén közölték a vallási, az anyanyelvi és a nyelvismereti megoszlásokat iskolai szinten. Hangsúlyozandó, hogy a VKM által bevezetett rendtartás nem vonatkozott az autonóm hitfelekezeti iskolákra, s így a református, az evangélikus, unitárius és görögkeleti intézményeknek az abban előírt statisztikai adatokat sem kellett jelenteniük. Majd csak az 1883. XXIX. tv., a középiskolai törvény teszi lehetővé a miniszternek, hogy felügyeleti jogánál fogva valamennyi középiskolától statisztikai adatokat szerezzen be. Az új nyelvismereti adattípus tehát csupán a miniszteri irányítás alatt álló középiskolák évkönyveiben jelent meg, először az 1876/77-es tanév végén.²³ Az adatgyűjtés országos eredményei pedig először a minisztérium 8. jelentésében tűntek fel az 1878/79-es tanévre vonatkozóan.²⁴

²² Az Aradi Főgimnáziumban például a következő változatok voltak 1879. és 1881. között: magyar, magyar–német, magyar–román, magyar–szerb, magyar–tót, magyar–lengyel, magyar–francia, román–német, magyar–német–román, magyar–német–szerb, magyar–német–tót, magyar–német–bolgár, magyar–német–lengyel, magyar–német–horvát, magyar–német–francia, magyar–román–szerb, magyar–német–román–szerb, magyar–német–román–tót, magyar–német–francia–olasz, magyar–német–bolgár–szerb–román. A megmutatkozó rendkívüli gazdagság nem erősíti Karádynak azt a sommás állítását, hogy a diákok tömegesen igyekeztek volna eltitkolni allogén nyelvtudásukat.

²³ 1884/85-től kezdve közlik az évkönyvek emellett az anyanyelvi adatokat is. A nyelvi statisztika így kialakult rendjét sok iskola egészen az első világháború végéig megtartotta az évkönyvekben.

²⁴ VKM-jelentés 8.: 282–462. Az 1868. évi, a népiskolai közoktatásról szóló XXXVIII.tc.148. §-a mondta ki, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter „a közoktatás ügyéről évenként jelentést tesz az országgyűlésnek”. A kötelezettség teljesítése kapcsán évenként vaskos és részletes, sokféle adatsort tartalmazó jelentések készültek. S bár a törvény előírása nem vonatkozott a középiskolákra, a jelentés már

A 8., 9. és 10. jelentés három egymást követő tanév (1878/79, 1879/80, 1880/81) nyelvismereti adatait azonos rendben hozta. Az egyes miniszteri igazgatás alatt álló iskolákból származó információkat a tankerületek gyűjtötték össze. A miniszteri jelentésben tankerületenként, s azon belül iskolánként részletezve közölték a vallási, a nyelvismereti s a szülők polgári állására vonatkozó adatsorokat. A három év részletes nyelvi adatait tanulmányozva szembevető bizonyos egyenetlenség, amely az egyes tankerületek következetesen eltérő felfogásából, feladatértelmezéséből fakadhat. Ismeretlen okból, a győri tankerület, rendszeresen csak hagyományos anyanyelvi adatokat szolgáltatott.²⁵ A budapesti, a nagyváradi és a szegedi tankerület ezzel szemben egyrészt a lehető legnagyobb részletességre törekedett, minden különleges esetet feltüntetve (vö. 8. jegyzet), másrészt az iskolában elajátított francia nyelvtudást is részletezte. A pozsonyi, besztercebányai, kassai és erdélyi tankerület pedig az adott területen elterjedt hazai nyelvekre szorítkozott. A pozsonyi változatok például: magyar, német, tót, magyar–német, magyar–tót, német–tót, magyar–német–tót. Kassán ez bővült a rutén, Erdélyben pedig az örmény nyelvvel.²⁶

A VKM által folytatott adatgyűjtésnek 1877-től 1882-ig volt némi bizonytalansága abban a tekintetben is, hogy a nyelvi viszonyoknak a hivatalosan továbbított, az évkönyvben, illetve a VKM-jelentésben közölt statisztikája milyen létszámról vonatkozott, a beiratkozott, az év végén jelen lévő vagy a levizsgázott tanulóifjúságra. Mielőtt 1882-vel lezárnánk az időnként összeérő, de alapjában mégiscsak kettős adatgyűjtés és adatközlés időszakát a középiskolai statisztikában, rögzítsük, hogy szemben a Statisztikai Hivatalnak az év végi állapotokat tükröző számaival, a VKM-jelentések létszámadatai jobbra inkább az év eleji helyzethez álltak kö-

a második kötetben kibővült a rájuk vonatkozó adatsorokkal. Így olvasható itt egyenként valamennyi középiskola tanulóinak vallási és anyanyelvi megoszlása az 1866/67-es tanévtől az 1870/71-es tanévig. A jelentés 7. kötetéig az 1877/78-as tanévvel bezárólag ez a közlési rend maradt.

²⁵ Meglepő módon az adatbázist feldolgozó, egyébként alaposnak tűnő korabeli könyv nagyvonalúan úgy dolgozza fel ezeket az anyanyelvi adatokat is, mintha nyelvismeretiek lennének (Schwicker J. H. 1881).

²⁶ A kassai tankerület még arra is törekedett, hogy a nyelvismereti megoszláson belül jelezze az anyanyelvet is. Így különbséget tett a magyar–német és a német–magyar, illetve a magyar–tót és a tót–magyar között. A magyar + magyar–német + magyar–tót nyelvismerettel rendelkezők pont ki is adják a magyar anyanyelvűek számát. Ennél is érdekesebb, hogy – csak német, illetve csak tót nyelvtudásúak itt nem lévén – a német–magyar + tót–magyar + magyar–német–tót nyelvismeretűek száma megegyezik a német + tót anyanyelvűek számával. Eszerint a háromnyelvűek között nem lennének magyar anyanyelvűek. Korai lenne azonban ebből messzemenő következtetést levonni, mert mint majd látni fogjuk, a nyelvismereti statisztikában 1883-ig minden értelmezési lehetőségre van példa, s mindennek az ellenkezőjére is.

zelebb. Csak 1882-től beszélhetünk arról, hogy a VKM és a Statisztikai Hivatal adatsorai, létszámadatai, ha nincs külön megjegyzés, akkor egységesen az év végén vizsgát tett diákságra vonatkoznak, amelybe beleértendő a magántanulók is.²⁷

A két adatgyűjtési és adatkezelési vonulat tehát 1882-ben simul össze. Az 1881/82-es tanév végén még valamennyi középiskola megkapta, s kitöltve visszajuttatta a Statisztikai Hivatal által kidolgozott nyomtatott adatgyűjtési ívet, amely a *Középtanodák statisztikája az 1882. tanévre* címet viselte. Ebben, mint említettük, a nyelvi kérdések közül hagyományosan csak anyanyelvi rovatok voltak. Néhány héttel később, július első felében küldték ki a tankerületi főigazgatók a minisztérium egy újonnan szerkesztett, nyomtatott, lepedőnyi statisztikai ívét. Ennek címe: „*A középiskolák 1882. évi állapotáról szóló statisztikai adatok*”. Az egyik kísérőlevél szerint az új rovatos ívek célja, „hogy az országgyűlés elé terjesztendő miniszteri jelentésnek a középiskolákra vonatkozó része minden tekintetben egyöntetű legyen”.²⁸ (Korábban ugyanis, mint láttuk, a minisztériumnak kézzel írott, egyedileg szerkesztett táblázatokot küldtek.) Az íven, az anyanyelvi rovatok mellett némileg új szerkezetben szerepelt a VKM által 1876-ban bevezetett nyelvismereti táblázat is. A VKM az 1918. sz. rendeletével bevezetett gyűjtőmintához Utasítást is bocsátott ki.²⁹ Ennek bevezetőjéből kiderül – amit a VKM-jelentések országos összesítései is mutatnak –, hogy ennek az adatlapnak a kitöltését a minisztérium minden középiskolától, tehát az autonóm hitfelekezeti iskoláktól is elvárta.³⁰

A következő tanév végén (1882/83) a gyűjtőíveket küldő levélben a budapesti tankerületi főigazgató már azt tudatta az igazgatókkal a Statisztikai Hivatal párhuzamos adatgyűjtéséről, hogy „a régebbi füzetes alakban kiadott gyűjtőmintákat a Nagymélt. Minisztérium használaton kívül helyezte, s a munka apasztás szempontjából intézkedett, hogy a hozzá megküldött íveket az általa történt felhasználás után az országos statisztikai hivatal is fölhasználhassa”.³¹ Ekkortól kezdve tehát

²⁷ Itt a vizsga aktusa a lényeges, nem az, hogy sikeres volt-e vagy sem.

²⁸ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Pesti Piarista Gimnázium iratai 1881/82/143. A statisztikai adatgyűjtés változásának folyamatát a Pesti és a Magyar-Óvári piarista gimnáziumok viszonylag hiánytalan iratanyaga alapján sikerült rekonstruálni.

²⁹ Utasítás a középiskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok feldolgozása tárgyában. Ezt a Somogy Megyei Levéltárban a kaposvári gimnázium anyagában Sasfi Csaba találta meg. Szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

³⁰ Ezt az igényt nyomatékosította a következő évben a középiskolai törvény, az 1883. évi XXX. tc. 83. paragrafusa. Téves tehát Karádnak az az állítása, hogy a VKM jelentések az 1882/83-as és az 1894/95-ös tanévek kivételével csupán a minisztérium rendelkezése alatti középiskolákra vonatkozóan hoztak nyelvismereti adatokat, s az autonóm hitfelekezeti iskolák „diákságának csak nyers anyanyelvi megoszlását jelezték” (Karády 2001a. 132. 15. jegyzet).

³¹ Pesti Piarista Gimnázium iratai 1882/83/90. Később persze megemelték a kitöltendő gyűjtőívek

egységessé vált a középiskolai statisztikai adatgyűjtés. Mindazonáltal az új gyűjtőív kezdeti formáját csak két évig használták. Már az 1883/84-es tanév végén a VKM, egyetértésben az Országos Statisztikai Tanáccsal, átdolgozta az adatlapot.³² A változtatás erősen érintette a nyelvismeretre vonatkozó rovatot is. Ez az újabb változat öt évig volt érvényben. 1889-ben változott újra a nyelvismereti adatszolgáltatás módja. Ezt követően ebben a tekintetben húsz évig, egészen 1909-ig ugyanolyan maradt a gyűjtőív. Változás csak abban a tekintetben történt, hogy 1895-től 1909-ig országosan nem dolgozták fel ezt a rovatot, vagy legalábbis nem tették közzé az eredményeket.

Az 1897/XXXV. statisztikai törvényt követően folyamatosan szervezték újjá a különböző statisztikai ágakat. A középiskolai statisztikai adatgyűjtés professzionális megújítására csak 1909-ben került sor. Ezt a közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben már a Magyar Királyi Statisztikai hivatal szervezte. Ők küldték ki és dolgozták fel az új adatgyűjtő íveket, amelyek némi változtatással a második világháború végéig érvényben maradtak. Az új adatlappal együtt 1909-ben megújították az adatfelvétel alapját képező beíratási törzslapot, s ezt a középiskolai rendtartásba is felvették.³³

Még mielőtt a vázolt módon begyűjtött adatokkal érdemben foglalkoznánk, egy kis figyelmet kell szentelnünk a statisztikai adatlapok iskolánkénti kitöltésének, ami befolyásolhatja az információk forrásértékét. Minden szabályzat, rendelkezés, utasítás és rendelet szerint az igazgató kötelessége és felelőssége volt valamennyi statisztikai gyűjtőív helyes, hiteles kitöltése. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az egyes osztályokra vonatkozó adatokat az osztályfőnökök voltak kötelesek összeállítani. A rendeletek, rendtartások minden esetben hangsúlyozták azt, hogy az adatszolgáltatás alapját minden kétséget kizáró hivatalos okmányok, naplók, leltárak képezik. Már idéztük az 1876-os *Középiskolai Rendtartás* 3. szakaszát, amely szerint a beíratási ívek a statisztikai adatok forrásai. A beíratási ívnek / jegyzéknek / törzslapnak / anyakönyvnek a minisztériumi irányítású iskoláknál 1876 óta tartalmaznia kellett a „Minő nyelveket beszél” rovatot. Az 1890-es rendtartás szerint pedig külön kellene lennie anyanyelvi és „minő nyelveket beszél” rovatnak. A diákok beírását ebbe a jegyzékbe „az egyes osztályokra nézve” az osztályfőnökök végezték. A rendtartások 12. szakasza szerint „Minden tanuló a felvételre személyesen, és rendszerint atyja, anyja vagy gyámja, illetőleg azok valamely meg-

példányszámát, s külön kapott belőle egyet-egyet a minisztérium és a Statisztikai Hivatal is.

³² Pesti Piarista gimnázium iratai 1883/84/128; György Aladár 1885. 89.

³³ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 501/b. eln. 1. ált. ir. 1909/674, 686, 895; Fővárosi Levéltár Budapesti Kir. Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 502. b. 7.

bízottja kíséretében tartozik az igazgatóságnál jelentkezni.” Fontos még, hogy a tanuló nevének, vallásának beírása csak „hiteles születési bizonyítvány alapján” történhetett, s csak abban a formában, ahogy ott találtatott.³⁴ Ezek szerint tehát az anyanyelvi és nyelvismereti statisztika alapját képező dokumentum is egyrészt az osztályfőnök, másrészt a diák, valamint szülője, gyámja vagy azok megbízottja jelenlétében, hármójuk interakciójának eredményeként született. Ha ez valóban így lenne minden esetben, az statisztikáink kiinduló bázisának a hitelességét erősítené. Egyrészt azonban a rendtartás, s annak a beíratási jegyzék rovataira vonatkozó előírása nem volt kötelező az autonóm hitfelekezeti iskolákra,³⁵ másrészt az előírt minta használata meglepő módon nem tekinthető általánosnak a minisztérium irányítása alatt álló iskolákban sem.³⁶ Ha viszont a nyelvi adatszolgáltatás nem a fent leírt beíratási aktuson nyugszik, s az adatokat létrehozó interakcióból kiesik a szülő, akkor a diák és az osztályfőnök közötti kommunikáción alapuló adat hitelessége kétségtelenül gyengébb. Ez vonatkozik mind az anyanyelvi, mind a nyelvismereti adatra. Maga az 1882-es miniszteri jelentés ezt írja erről: „Megjegyzendő azonban e részben, hogy adataink azon okból, mert több középiskolában a növendékek nyelvismeretéről rendszeres naplók nem vezettettek, még korántsem azonosak a tényleges állapottal.”³⁷

Az 1882/83. évi nyelvismereti statisztika Karády-féle értelmezésének két alapvető problémája

Karády a 12. számú VKM-jelentés 1882/83-as tanévre vonatkozó táblázatát úgy prezentálja mint a középiskolai nyelvismereti statisztika páratlan tüneményét. Ez annál is inkább meglepő, mert a táblázat idézett számsora alatt egy pontosan ugyanolyan számsor olvasható a következő magyarázattal: „1881/2-ben e viszony a következő százalékos arányokban mutatkozott u.m.”³⁸ Sőt alatta, az adatok gimnáziumi/reáliskolai bontásánál is szerepel mindkét tanév. Mint láttuk, ebben a két tanévben teljesen azonos kérdőívvel folyt az adatgyűjtés az ország valamennyi

³⁴ Változás csak 1893-ban következett be, amikor a miniszter az irányítása alatti iskolákra nézve elrendelte, hogy a keresztnéveket csak magyar alakban használják (Pirchala 1905. 40–41).

³⁵ A Debreceni Református Főgimnáziumban pl. az egész korszakból csupán az 1883/84-es tanév beíratási naplója tartalmazza kitöltve a nyelvi rovatokat.

³⁶ Például a pesti és magyaróvári piaristáknál még a nyolcvanas években is végig olyan régi anyakönyveket használtak, amelyek rovatai között nem szerepelt sem az anyanyelvi, sem a nyelvismereti.

³⁷ VKM-jelentés 11. 241.

³⁸ VKM-jelentés 12. 91.

középiskolájában. Az 1882/83-as adatok Karády-féle értelmezésével, elemzésével kapcsolatban azonnal két eldöntendő kérdés adódik. Kezdjük a könnyebbvel!

A VKM-jelentés felhasznált táblázata tartalmaz egy „*kizárólag csak anyanyelvét beszélő*” rovatot, ami azonban az adatgyűjtő íven nem szerepelt. Ezen egynyelvűek száma a jelentésben úgy keletkezett, hogy az összes diák számából (37 876 fő) kivonták az anyanyelvükön kívül még valamilyen más nyelvet/nyelveket is beszélőket. A csak anyanyelvüket beszélők az 1883-as táblázatban így a diákság 48,5 százalékát teszik ki. Az első megoldandó probléma az, hogy Karády teljesen elhibázott technikával becsülte meg ennek a 18 379 egynyelvű középiskolásnak a további megoszlását az egyes nemzetiségek között. Tudniillik olyan arányban osztotta szét az egynyelvűeket az egyes nemzetiségek között, amilyen az összes diák anyanyelvi megoszlása volt. Így a magyarok számát 13 104-nek (71,3%), a nem magyarokét 5261-nek (28,7%) vette. Ez biztosan helytelen, mert a magyar középiskolai oktatás a kiegyezés után döntően magyar nyelvű lett, s ezért a magyarul nem tudó diákok száma nem lehetett ilyen magas. (Azaz nem lehetett az összes diák 13,9 százaléka.) A 179 középiskolából 26-ban használtak ugyan a magyar mellett német, szlovák, szerb vagy román nyelvet segédnyelvként, de többnyire csupán az első osztályban.³⁹ Az 1884 utáni iskolánkénti statisztikák ezekben az iskolákban elhanyagolható számban mutattak ki magyarul nem beszélő diákokat. Volt hét olyan iskola is, ahol a német, román, szerb, olasz tanítási nyelv mellett csak segédnyelvként használták a magyart. Végül mindössze 11 középiskolában nem szerepelt a magyar nyelv sem fő-, sem segédtnyelvként. S bár csak az 1883-as középiskolai törvény 7. §-a írta elő, hogy az utóbbi típusban is tanítani kell rendes tantárgyként a magyar nyelv és irodalmat (VII–VIII. osztályban már magyarul, sőt a tárgy érettségi vizsgája is így tartandó), mégsem volt a korábbi években sem ismeretlen a magyar nyelvtudás még ezekben az iskolákban sem.

Mindezeket figyelembe véve a magyar nyelvismeret hiánya meglehetősen kevesekre volt jellemző. A csak anyanyelvüket beszélők között a nemzetiségi anyanyelvűek nem lehettek jelen ugyanolyan arányban mint az összes diák között. Így a „*csak valamilyen nemzetiségi nyelvet beszélők*” száma lényegesen kisebb kellett hogy legyen Karády 5261 fős becslésénél. Pontos számukat valóban nem ismerjük az 1883-as évből, de a következő tíz év adatait – amint az az 3. táblázaton látható – ki tudtuk gyűjteni a VKM-jelentésekből.⁴⁰ A következő, az

³⁹ Klamarik J. 1881. 243–250.

⁴⁰ VKM-jelentés 13–25.

3. táblázat.

NEM MAGYAR ANYANYELVŰ KÖZÉPISKOLAI DIÁKOK, AKIK CSAK ANYANYELVÜKET BESZÉLIK
(ABSZOLÚT SZÁMOKBAN, S TELJES DIÁKLÉTSZÁM SZÁZALÉKÁBAN)

Év	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1896–1908**	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Anyanyelv																			
Német	64 6 1,7	53 0 1,4	-	-	46 8 1,2	33 2 0,8	34 8 0,8	34 2 0,8	34 8 0,8	56 0,1	13 0,3	14 7 0,3	29 6 0,4	13 2 0,2	76 0,1	70 0,1	82 0,1	11 7 0,2	78 0,1
Szlovák	25 4 0,7	18 4 0,5	-	-	-	11 0,0	8 0,0	22 0,0	13 0,0	8 0,0	11 2	-	5 -	-	-	1 -	1 -	4 -	3 -
Román	67 1 1,8	47 7 1,3	-	-	47 2 1,2	56 9 1,4	62 3 1,5	55 8 1,3	44 9 1	49 9 1	57 1 1,2	-	463 0,7	40 0,6	34 0,5	32 0,4	33 0,4	30 0,4	28 2 0,4
Szerb/horvát	14 2 0,4	13 4 0,3	-	-	88 0,2	83 0,2	90 0,2	98 0,2	88 0,2	86 0,2	90 0,2	-	17 5 0,3	14 2 0,2	13 8 0,2	6 5 0,1	9 8 0,1	10 2 0,1	47 6 0,1
Rutén	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olasz	98 0,3	44 0,1	-	-	41 0,1	34 0,1	30 0,1	57 0,1	43 0,1	45 0,1	46 0,1	-	31 0,0	48 0,0	41 0,0	29 0,0	60 0,0	12 5 0,2	14 4 0,2
Összes nem magyar egynyelvű	18 09 4,8	13 65 3,6	10 33 2,7	11 37 3,6	10 69 2,7	10 35 2,6	10 93 2,7	10 83 2,6	64 9 1,4	77 6 1,6	86 5 1,7	-	97 0	72 9	60 4	49 1	57 1	66 3	55 5
Összes magyarul * nem beszélő	18 09 4,8	15 06 4	11 85 3,1	13 94 3,6	13 47 3,6	13 32 3,3	13 05 3,2	11 55 2,7	98 3 1,9	89 1 1,9	93 5	-	109 9 1,6	84 9 1,2	68 9 1	56 6 0,8	63 7 0,8	71 8 0,9	61 6 0,8

* Ez a szám sor azért különbözik a nem magyar anyanyelvűek számától, mert voltak több más hazai nyelvet beszélő diákok, akik ugyanakkor magyarul nem tudtak (pl. német-szlovák; német-román; német-szerb). Számuk egyébként mindvégig alacsony volt, 100–250 fő között mozgott, illetve 1894-től ennél is alacsonyabb volt.
** Ezekre az évekre vonatkozó adatok hiányoznak.

1884-es évben vannak a legtöbben, de akkor is csak 1809-en.⁴¹ Később tovább csökken ez a szám, valószínűleg az 1883-as törvény által kötelezővé tett magyartanítás hatására is. Ha az 1883-as év nemzetiségi anyanyelvű diákjai közül az egynyelvűek számát szeretnénk kellő megalapozottsággal megbecsülni, akkor az időben visszafelé is elindulhatunk. Az azonos szisztémával felvett 1881/82-es év összesített nyelvismereti adatai, megoszlásai majdnem teljesen megegyeznek az 1883-as eredményekkel (VKM-jelentés 12: 91). Az 1881/82-es tanév adatait pedig nem csupán összesítve adták közre, hanem lepedőnyi mellékleteken iskolánként is részletezték a vallási, anyanyelvi és nyelvismereti megoszlásokat (VKM-jelentés 11). A 18 nem magyar oktatási nyelvű iskola adatait a táblázaton elemezve, összerakva, közel 1700 főt tudtunk azonosítani, aki csak nem magyar anyanyelvét beszélte.⁴² Mindezek alapján a nagyságrendet tekintve, jól megalapozott becsléssel, a nem magyar egynyelvűek számát nemcsak 1882-ben, hanem 1883-ban is 1700-nak vehetjük. A továbbiakban az 1883-as adatok Karády-féle értelmezésének eleve az általunk így korrigált változatát tekintjük kiindulópontnak. Eszerint a diákok 48,5 százalékát kitevő egynyelvűek közül (18 379 fő) mindössze 1700 fő a nem magyar egynyelvű. (Ez az összes diák 4,5 százaléka). A csak magyarul beszélő tanulók száma pedig 16 679 fő. (Ez az összes diák 44 százaléka.) Azaz Karády terminológiájával ebből a 44 százalékból kivonva a csak magyarul beszélő zsidók százalékát, megkapnánk a „*törzsökös magyar*”-ok arányát.⁴³ Ha ez biztosan így lenne, akkor itt akár be is fejezhetnénk a diskurzust, hiszen ezen a ponton úgy néz ki, hogy a számítási és értelmezési hibák kiigazításával meg is cáfoltuk Karády fő tézisé.

Hiszen ha az ő állításával ellentétben nem 29,1 százalék az egynyelvű keresztény magyarok aránya a középiskolás diákság körében, hanem 44 százalék (csökkentve a csak magyarul beszélő izraelitákhoz tartozó 2,6 százalékkal), akkor azt mondhatjuk, hogy az összlakosság 1880-as népszámlálás szerinti 37,2 százaléknyi csak magyarul beszélő keresztény magyarsága nem alul-, hanem felül volt reprezentálva a nemzeti értelmiségi utánpótlást képző dualizmuskori középiskolákban.

Ezt azonban nem tekinthetjük végleges eredménynek, mert hátravan még egy nehezebben eldönthető másik kérdés is Karády értelmezésével kapcsolatban. Nevezetesen az, hogy az 1883-as statisztika szerint tényleg annyi volt-e az összes egynyelvű tanuló mint amennyivel eddig számoltunk. Az összes diák számából a

⁴¹ Igaz, hogy ez egészen pontosan inkább az összes nem magyarul beszélő adata, s a későbbi évek tanúsága szerint lehet köztük 100–200 magyarul nem tudó kétnyelvű is.

⁴² Reálisnak látszik ez a közelítő becslés, akkor is, ha a 6. táblázatról olvassuk le a csupán miniszteri irányítású iskolák megelőző három évének hasonló adatait (500–700 fő).

⁴³ Lásd a 6. táblázaton az 1883/A oszlop megfelelő sorait!

4. táblázat

c) A nyelvismeretet tekintve volt a 37,876 középiskolai tanuló közt az 1882³/₃. tanévben : *)

1. általában :

kizárólag csak anya- nyelvét	magyarul németül	magyarul románul	magyarul tótul	magyarul szerbül	magyarul horvátul	magyarul ruthénül	hazai más 2, 3 nyelvet	más európai 1 nyelvet is	á t l a g	
	b	e	s	z	é	l	ö		egy nyelvet	több nyelvet
18,379 = 48.9%	13,143 = 34.7%	2299 = 6.2%	2837 = 7.5%	500 = 1.3%	370 = 0.9%	348 = 0.8%	3632 = 9.8%	722 = 1.9%	18,379 = 48.8%	19,497 = 51.8%
1881 ² / ₂ -ben e viszony a következő százalékos arányokban mutatkozott u. m. :										
18,990 = 49.2%	13,762 = 35.7%	2124 = 5.5%	2611 = 6.9%	503 = 1.3%	257 = 0.7%	320 = 0.8%	3612 = 9.4%	543 = 1.8%	18,990 = 49.2%	19,577 = 50.9%

Forrás: A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 12. jelentése. Budapest, 1883. 91.

többsnyelvűek kivonásával maradékként előálló adat azért bizonytalan, mert a többsnyelvűek számára vonatkozóan is legalább két megoldás van. A kettő közül Karády azt az értelmezést fogadta el, amelyik az 1883. évi VKM-jelentés táblázata nyomán önmagában elég egyértelműnek tűnik. Ezen a táblázaton (4. számú táblázat) balról jobbra haladva a „magyarul–németül” beszélők után jönnek a többi kétnyelvűek. (Ebből az egyik mindig magyar.) Megkülönböztető dupla elválasztó vonal után következik a „hazai más 2, 3 nyelvet beszélők”, majd a „más európai nyelvet is beszélők” rovata. Az újabb megkülönböztető dupla elválasztó vonal után az „egy nyelvet”, illetve a „több nyelvet beszélők” összegző oszlopai zárják a sort. A „több nyelvet beszélők” összes számát itt a különböző kétnyelvűek összeadása adja ki. Ezek szerint a „hazai más 2, 3 nyelvet”, illetve a „más európai nyelvet is beszélők” a különböző, már korábban felsorolt kétnyelvűk közül kerülnének ki. Ennél a két kategóriánál egyébként elég jelentős számról, összesen 4354 diákról van szó. Mindenesetre ez az értelmezés azt jelentené, hogy a diákok 51,5%-a többsnyelvű, 48,5%-a valamilyen egynyelvű. Utóbbiak közül a mi korábbi korrekciónk szerint 44% a csak magyar anyanyelvét beszélő, ahogy ezzel eddig is számoltunk. (Ebből a csak magyarul beszélő zsidók számát kivonva kapnánk meg az úgynevezett „törzsökös magyarok” számát.)

11,5 százalékkal lehet viszont magasabb a többsnyelvűek, s ugyanennyivel kevesebb az egynyelvűek aránya egy másik értelmezés szerint.

5. táblázat

A hazai 179 középiskolába járó 38,567 főre
menő tanulói tömegben, az 188¹/₂-iki tanév végével,

c) nyelvismeretét véve alapul:

	a 151 gym- násiumban	%-ban	a 28 reális- kolában	%-ban	átlagos %-lékban
magyarul, németül beszélt	11,133	33.1	2,629	57.2	45.15
„ románul „	1,961	5.8	163	3.6	4.66
„ tótul „	2,426	7.2	185	4.0	5.60
„ szerbül „	457	1.3	46	1.0	1.15
„ horvátul „	228	0.7	29	0.6	0.66
„ ruthénul „	295	0.8	25	0.5	0.66
hazai más 2 nyelvet „	1,826	5.4	283	6.1	5.76
„ „ 3 „ „	1,315	3.9	188	4.1	4.00
európai más „ „	464	1.3	79	1.7	1.50
Összesen	20.105	59.5 ⁰ / ₀	3,627	78.7 ⁰ / ₀	69.1 ⁰ / ₀

Forrás: A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 11. jelentése. Budapest, 1882. 239

Ugyanis a hasonló módszerrel, ugyanazon adatlappal 1882-ben gyűjtött adatok összesítésének prezentálása az előző évi jelentésben egyértelműen egy másik, elmentéses értelmezést látszik igazolni, ami szerint a három- és többnyelvűek nem a kétnyelvűek közül kerültek ki.⁴⁴ (Lásd: 5. számú táblázat.) Itt balról jobbra haladva a nyelvismeret típusát megnevező széles oszlop után következik először az így beszélő gimnáziumi tanulók száma, majd százaléka, utána pedig a hasonló reáliskolai tanulók száma, százaléka. Végül az átlagos százalék jön, azaz hogy az összes középiskolai diák (gimnáziumi és reáliskolai tanulók együtt) között hány százalék rendelkezik ilyen vagy olyan típusú nyelvismerettel. Az utóbbi összeítő átlagnál az a zavarba ejtő hiba fordul elő, hogy a két iskolatípus százalékát egyenlő súllyal számítja be a táblázat készítője. A százalékszámok átlagát számítja ki, nem a mögöttük álló számok átlagának százalékát.⁴⁵ A továbbiakban ezt mi természetesen korrigálva, helyesen használjuk. Felülről lefele pedig a következő nyelvismereti típusok sorai követik egymást: „*magyarul, németül beszélt; magya-*

⁴⁴ VKM-jelentés 11. 239.

⁴⁵ Egyébként a VKM által kezelt adatközlések, statisztikák gyakran mutatnak rendezetlenséget, következetlenséget, ellentmondásokat, hiányokat, elemi számolási hibákat. Ráadásul évtizedeken keresztül panaszkodnak, hogy az intézmények hibásan és hiányosan töltik ki a gyűjtőíveket.

rul, románul; magyarul, tótul; magyarul, szerbül; magyarul, horvátul; magyarul, ruténul; hazai más 2 nyelvet beszélt; hazai más 3 nyelvet beszélt; európai más nyelvet beszélt; összesen. Az alsó, „összesen” sorban egyértelműen a fölötte levő valamennyi nem egynyelvű nyelvismereti változat korrekt, számszerű összege szerepel, az iskolatípusok helyes átlagával, illetve legvégül jobboldalt ezek súlyozatlan (hibásan számított) átlagával 69,1 százalékkal. Nem kétséges, hogy ebben a változatban a „hazai más 2, 3 nyelvet beszélők” nem a felsorolt kétnyelvűek közül kerülnek ki, hiszen csak valamennyi két- és többnyelvűt összegezve kapjuk meg az összes többnyelvűt. Ezt a jelentés szövege is megerősíti: „Ha [...] azt kutatjuk, hogy melyik nyelvismeret volt a középiskolai tanulók közt elterjedve, akkor adataink azt igazolják, hogy hazai középiskoláinkban minden ezer tanuló közül átlagosan 691 *legalább* két nyelvet beszélt, s hogy a német nyelvet *legalább* 451,5 beszélte, s hogy az egynyelvűek csak 30,9%-nyi arányban találtattak.”⁴⁶ (Kiemelés tőlem – K. I. G. A 30,9% egynyelvű itt is kivonás eredménye.) Korrigálva az átlagszámítás fentebb már leírt hibáját, e szerint az értelmezés szerint a diákok 61,5 százaléka volt többnyelvű, tehát anyanyelvén kívül beszélt más nyelvet is, s így a maradék 38,5 százalék volt valamilyen egynyelvű. (A mi korrekciónk szerint ebből 34 százalék lenne a magyar egy nyelvű.)

Az 1881/82. tanév nyelvi statisztikájának ebből az egyértelmű elrendezéséből és megoszlásából lett a következő évi, 1882/83-as jelentés két tanévet összehasonlító táblázatában, egy másik, már bemutatott logika szerint az 1881/82-es tanévre vonatkozóan 50,8% többnyelvű s 49,2% egynyelvű diák. Bizonyos, hogy a miniszteri jelentés egymás melletti két évének az egymást követő jelentésekben között eltérő értelmezései egyszerre nem lehetnek igazak. Keresve a megoldást, első kísérletként megpróbáltam mindkét változatot elhelyezni egy azonos szerkezetű idősorban, hogy tudniillik melyik illeszkedik ahhoz jobban. Többek között ebből a célból is szerkesztettem a minisztérium vezetése alatt álló gimnáziumok diákjainak nyelvismereti táblázatát (6. táblázat),⁴⁷ amely tartalmazza a korábbi és a későbbi évek egyértelműen prezentált adatait is. Ezen azt látjuk, hogy az általunk korrigált Karády-féle értelmezés („A” változat) tulajdonképpen szépen illeszkedik a „*csak egy nyelvet tudó*” meg az „*összes többnyelvű*” idősorba. A másik értelme-

⁴⁶ VKM-jelentés 11. 240.

⁴⁷ A szerkesztésnél az a szerencsés körülmény segített, hogy mind a megelőző, mind a következő évekből elő lehetett állítani hasonló adatbázist. Ugyanis a későbbi időszakból is találtam olyan adatsort a VKM-jelentésekben, ahol háromévente az egyes iskolákra lebontva voltak meg a megoszlások. Viszont mivel az 1882/83-as évre nem volt iskolánkénti bontás, így ebben a tanévben nem tudtam elhatárolni az állami irányítású iskolák körét, ezért ebben a sorban csak a pontosan ugyanolyan dilemmát adó 1881/82-es tanév adatait helyeztem el.

6. táblázat.

A MINISZTERIUM VEZETÉSE ALATT ÁLLÓ GIMNÁZIUMOK DIÁKJAINAK NYELV-ISMERETE 1879–1895 (AZ 1884-IG A GYÖRI TANKERÜLETHEZ TARTOZÓ ISKOLÁK ADATAINAK KIVÉTELÉVEL) ABSZOLÚT SZÁMOKBAN ÉS SZÁZALÉKOKBAN

	1879	1880	1881	1882/A*	1882/B*	1885	1888	1891	1894	1895
Teljes diáklétszám 100%	16871	17839	17702	17673	17673	17894	18682	19273	22041	22674
Csak egy nyelvet tudó %	6992 41,4	7204 40,4	7123 40,2	7247 41	4801 27,2	6885 38,5	7721 41,3	8377 43,4	9699 44	10202 45
Magyar egynyelvű %	6239 37	6472 36,3	6596 37,3	6647 37,6	4200 23,8	6462 36,1	7306 39,1	7968 41,3	9449 42,9	9939 43,8
Nem magyar egynyelvű %	753 4,5	732 4,1	527 3	600 3,3	600 3,3	423 2,4	415 2,2	409 2,1	250 1,1	263 1,2
Összes többnyelvű %	9879 58,6	10635 59,6	10579 59,8	10426 59	12872 72,8	11009 61,5	10961 58,7	10896 56,5	12342 56	12472 55
Kétnyelvű %	7454 44,2	7710 43,2	7548 42,6	10426 59	10426 59	* Az 1882/A oszlop kitöltési módja a VKM jelentés 11 és 12 nyelvismeretre vonatkozó statisztikájának azt az értelmezését mutatja, amely szerint a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, illetve a „más európai nyelvet” beszélők a kétnyelvűként megjelöltek közül (magyarul–németül, magyarul–románul stb.) kerültek ki.				
Háromnyelvű %	2384 14,1	2863 16	2946 16,6		2446 13,8					
Négynyelvű %	41 0,2	62 0,3	85 0,5							
Beszél németül %	6791 40,3	7377 41,3	7810 44,1	6573 37,2	9019 51	Az 1882/B oszlop pedig azon a másik értelmezésen alapszik, hogy a kétnyelvűek, illetve a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, s a „más európai nyelvet” beszélők számadatai csak összeadva, együtt teszik ki az összes többnyelvű diák számát.				
Csak németül beszél	40	65	76	80	80					
Több nem magyar nyelven beszél, közte németül	95	120	94	100	100					
Magyarul és németül %	4186 24,8	4483 25,1	4703 26,6	6393 36,2	6393 36,2					
Kettőnél több nyelven, közte magyarul és németül is %	2470 14,6	2709 15,2	2937 16,6	–	2446 13,8					

zés szerinti százalékarányok („B” változat) viszont kilógnak a sorból, lényegesen magasabb többnyelvűséget mutatva. Az illeszkedni látszó korrigált Karády-féle változatnál viszont igen problematikus, hogy az összes németül beszélő aránya az előzményekhez képest nagyon erősen lefele hajlana (mínusz 7 százalék). Ezt lehetne azzal magyarázni, hogy ennél a változatnál csak a kétnyelvűek között számba vett némettudás mutatkozik meg, s rejtve marad a közelebbről meg nem határozott nyelvtudású három- és többnyelvűek között is nyilván jelen lévő német nyelvismeret. Ez a magyarázat abba az irányba mutatna, hogy a „B” változat a jó megoldás. A „B” változatnál azonban ugyanezen a soron, a németül beszélőknél hasonló nagyságú kilengés van felfelé. Ez nyilván összefüggésben van a „B” változat általában

vett magasabb többnyelvűségével, amire azonban egyelőre itt még nem tudtunk magyarázatot adni. Ez a próbálkozásunk tehát nem adott egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy a középiskolai nyelvismereti statisztika számainak melyik a helyes értelmezése: a Karády által elfogadott „*A*” változat, ahol a kétnyelvűek összege adja az összes többnyelvűt, s közülük kerülnek ki a három- és más nyelvűek vagy a „*B*” változat, ahol a megadott kétnyelvűek csak a három és más nyelvűekkel együtt adják ki az összes többnyelvűt.

Újabb próbálkozásként elhelyeztem a dilemmát adó két tanév adatainak „*A*” és „*B*” változatait az összes magyarországi középiskola 1882-vel kezdődő nyelvismereti adatsorában is (7. táblázat). Az általam korrigált Karády-féle „*A*” változatoknál az összes egynyelvű száma így 1882-ben és 1883-ban is jelentősen magasabb, mint az adatokat egyértelműen prezentáló, nem vitatott következő évben, 1885-ben. Erre nem nagyon tudunk magyarázatot adni. A „*B*” változatnál viszont az egynyelvűek aránya alacsonyabb jelentősen mint 1885-ben és a következő években. Itt talán annyiban beszélhetnénk illeszkedésről, hogy a *B* változat beleillik az egynyelvűek emelkedő arányának sorába. Döntő hányadukat a csak magyarul tudók adták. Az utóbbiak százalékos aránya így nő: 1883: 32,5%; 1885: 37,1%; 1886: 42%.⁴⁸ Ezt követően nyolc éven keresztül, 1894-ig nincs lényeges elmozdulás, az egynyelvű magyarok aránya rendre 42-43%. Most már csak arra kellene magyarázatot találni, hogy milyen okból emelkedett három év alatt két részletben a csak magyarul tudók aránya mintegy 10 százalékkal. A mérni óhajtott valóság esetünkben ilyen gyorsan nem változhatott, így a magyarázat nagy valószínűséggel inkább az adatgyűjtés, a gyűjtőív-értelmezés és -kitöltés, vagy a feldolgozás módjában keresendő. Ilyen, az eredményeket lényegesen befolyásoló szempont lehet, például hogy az iskolai német nyelvoktatás révén elsajátított nyelvismeretet figyelembe vették-e, s ha igen, milyen módon és mértékben. Már érzékeltük a német nyelvtudás szintjének erős mozgását, de eddigi elnagyolt közelítésünkkel nem találtunk meggyőző magyarázatot. Tulajdonképpen így sem tudtunk dönteni a statisztikai adatok kétféle lehetséges értelmezése között. (Bár a *B* változat statisztikailag logikusabbnak és kivitelezhetőbbnek látszott.)

⁴⁸ Ne feledjük, ezek csak az állami irányítású iskolák arányszámai.

7. táblázat.

AZ ÖSSZES MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLAI (GIMNÁZIUMI ÉS REÁLISKOLAI)
TANULÓ NYELVISMERETI ADATAI ABSZOLÚT SZÁMOKBAN ÉS SZÁZALÉKOKBAN
1882–1915

	1882/A	1883/A	1882/B	1883/B	1885	1886	1887
Teljes diáklétszám 100%	38567	37876	38567	37876	37947	38655	39114
Csak magyarul beszélő %	17290 44,8	16679 44	13135 34,1	12325 32,5	14066 37,1	16244 42	16063 41,1
Nem magyar egynyelvű %	1700 4,4	1700 4,5	1700 4,4	1700 4,5	1365 3,6	1033 2,7	1137 2,9
Összes egynyelvű %	18990 49,2	18379 48,5	14835 38,5	14025 37	15431 40,7	17277 44,7	17200 44
Összes többnyelvű %	19577 50,8	19497 51,5	23732 61,5	23851 63	22516 59,3	21378 55,3	21914 56
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	9996 25,9	10340 27,3	14151 36,7	14694 38,8	13064 34,4	11122 28,8	11812 30,2
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	9481 24,6	9057 23,9	9481 24,6	9057 23,9	9311 24,5	10104 26,1	9845 25,2
Magyar anyanyelvű %	27286 70,75	27019 71,33	27286 70,75	27019 71,33	27130 71,5	27366 70,8	27875 71,26
Nem magyar anyanyelvű %	11281 29,25	10857 28,67	11281 29,25	10857 28,67	10817 28,5	11289 29,2	11239 28,74
Beszél magyarul %	36867 95,5	36176 95,5	36867 95,5	36176 95,5	36441 96	37470 96,9	37720 96,4
Nem beszél magyarul %	1700 4,5	1700 4,5	1700 4,5	1700 4,5	1506 4	1185 3,1	1394 3,6

	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895
Teljes diáklétszám 100%	39333	39918	40596	42116	45859	47871	49384
Csak magyarul beszélő %	16660 42,3	16967 42,5	17531 43,2	18108 43	19192 41,8	20375 42,6	23221 47
Nem magyar egynyelvű %	1069 2,7	1035 2,6	1093 2,7	1083 2,6	649 1,4	776 1,6	865 1,7
Összes egynyelvű %	17729 45	18002 45,1	18624 45,9	19191 45,6	19841 43,3	21151 44,2	24086 48,8
Összes többnyelvű %	21604 54,9	21916 54,9	21945 54,1	22925 54,4	26017 56,7	26720 55,8	25298 51,2
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	11227 28,5	11692 29,3	11636 28,7	12372 29,4	14661 32	15070 31,5	13552 27,4
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	10049 25,5	9927 24,9	10124 24,9	10481 24,9	11023 24	11535 24,1	11676 23,6
Magyar anyanyelvű %	27887 70,9	28659 71,8	29167 71,8	30480 72,37	33853 73,8	35445 74,04	36773 74,47
Nem magyar anyanyelvű %	11446 29,1	11259 28,2	11429 28,2	11636 27,63	12006 26,2	12426 25,95	12611 25,53
Beszél magyarul %	37936 96,4	38586 96,7	39291 96,8	40961 97,2	44876 97,9	46980 98,1	48449 98,1
Nem beszél magyarul %	1397 3,6	1332 3,3	1305 3,2	1155 2,8	983 2,1	891 1,9	935 1,9

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Teljes diáklétszám 100%	67699	69176	71301	72987	75221	77663	76856
Csak magyarul beszélő %	36890 54,9	38870 56,2	39725 55,7	40811 55,9	42192 56,1	44298 57	44524 57,9
Nem magyar egynyelvű %	970 1,4	729 1	604 0,8	491 0,7	571 0,8	663 0,8	555 0,7
Összes egynyelvű %	37860 55,9	39599 57,2	40329 56,6	41302 56,6	42763 56,8	44961 57,9	45079 58,6
Összes többnyelvű %	29839 44,1	29577 42,8	30972 43,4	31685 43,4	32458 43,1	32702 42,1	37777 41,3
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	17218 25,4	16981 24,5	18129 25,4	18875 25,9	19496 25,9	19820 25,5	19984 26
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	12492 18,4	12476 18	12758 17,9	12735 17,4	12896 17,1	12827 16,5	11732 15,3
Magyar anyanyelvű %	54108 79,9	55851 80,7	57854 81,1	59686 81,8	61688 82	64118 82,6	64508 83,9
Nem magyar anyanyelvű %	13591 20,1	13325 19,3	13447 18,8	13301 18,2	13533 18	13545 17,4	12348 16,1
Beszél magyarul %	66600 98,4	68327 98,8	70612 99	72421 99,2	74584 99,2	76945 99,1	76240 99,2
Nem beszél magyarul %	1099 1,6	849 1,2	689 1	566 0,8	637 0,8	718 0,9	616 0,8

Az 1881/82. és a megelőző tanév adatainak iskolánkénti összehasonlító analízise

Lépünk egy kicsit visszafelé, s mélyedjünk el jobban a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika legelső éveinek aprólékos részleteiben! Emlékszünk rá, hogy a miniszteri irányítású tanintézetekről tankerületenként összesítve milyen gazdag anyag jelent meg 1879-től három éven keresztül a VKM-jelentésekben. Ezek esetében teljesen egyértelmű, hogy az egynyelvű, a felsorolt kétnyelvű, a háromnyelvű és négy nyelvű változatok együtt adták ki a tanulók összes létszámát. Minden tanuló csak egyszer vétetett számba, valaminő egy-, két-, három- vagy többnyelvűként.

A magyarországi gimnáziumokat német nyelven bemutató korabeli könyv – amelyet egy budapesti főgimnáziumi tanár írt a VKM-jelentések, statisztikák önálló feldolgozása alapján – szintén így kezeli, összegzi, illetve részletezi a nyelvismereti adatokat.⁴⁹ Az 1878/79 és 1879/80. tanévekre vonatkozó összesítésből sok érdekes dolgot megtudhatunk. (Amit persze mi is kiszámolhatunk, összerakhatunk, ellenőrizhetünk a tankerületi részletek alapján.) A nem magyar kétnyelvűek összes száma itt csupán a százas nagyságrend körül mozog, egyébként azonban a kétnyelvű

⁴⁹ Schwicker J. H. 1881. 321–324.

változatokból az egyik mindig a magyar. Kétnyelvű a diákok 43–44 százaléka.⁵⁰ Háromnyelvű a tanulók 14–16 százaléka. Ezen belül leggyakoribb a magyar–német–szlovák változat, s bár kisebb esetszámú, de jelentős a magyar–német–román és a magyar–német–szerb variáció is. A háromnyelvű és a kis esetszámú négynyelvű változatok között mindig szerepel a magyar és a német nyelvtudás is. A diákok növekvő aránya, 40–41–44 százaléka tud németül. Jegyezzük meg, hogy a kiváló, német anyanyelvű budapesti tanár szerző a német nyelvismeret növekedésének eredői között a német nyelv és irodalom eredményes iskolai oktatását is említi. A gimnáziumok 1871-es tanterve szerinti heti kétórás némettanítást (III–VIII. osztályban⁵¹) az 1879-es tanterv felemelte harmadikban négy, negyediktől három órára. A gimnáziumi tantervi háló így kialakult összesen 19 németórájával szemben a reáliskolában már 1875-től 22 németóra volt (az első osztálytól tanították), sőt 1899-től 25 óra.⁵² Azt azonban nem tudjuk, hogy a statisztikában pontosan hogyan is jelent meg az iskolában tanult német. (Azt is csak feltételezhetjük, hogy az óraszámemelés hosszabb távon megmutatkozott a nyelvtudás növekedésében.)

Említettük már, hogy az 1877-ben induló nyelvismereti statisztika némileg új szerkezetben jelent meg az 1881/82-es tanév végén VKM rendelettel bevezetett adatgyűjtőívén. Vizsgáljuk meg alaposabban ezt az új szerkezetet, hátha megértünk valamit az ennek alapján prezentált 1882. és 1883. évi nyelvi adatok zavaaraiból. Az új gyűjtőív nyelvismereti rovatait a 8. táblázatban láthatjuk.

8. táblázat

nyelvismeretre nézve : beszélt								
magyarul németül	magyarul románul	magyarul slovákul	magyarul szerbül	magyarul horvátul	magyarul ruthénul	hazai más 2 nyelvet	hazai más 3 nyelvet	európai más nyelvet is

Forrás: A középiskolák 1883. évi állapotáról szóló statisztikai adatok című gyűjtőív részlete

⁵⁰ Ezek a győri tankerület csupán anyanyelvi adatainak általam történt kiszűrésével korrigált adatok.

⁵¹ A gimnáziumban a németet nem „nyolc osztályon keresztül tanították”, mint azt Karády említi (133).

⁵² Mészáros I. 1988. 95–96, 103.

Első ránézésre valószínű, hogy mint igazgatók, bajban lennénk. Mit lehet itt kezdeni a négy éve megszokott nyelvi statisztika rutinjával? A korábban gyakorolt változatot hogyan lehet beleerőltetni a megadott cellákba? Először is, hova kell írni azt, aki csak magyarul tud? Mit kell a „*hazai más 2 nyelvet*” rovatba vezetni? Ide kerülhet a magyar–olasz, a magyar–örmény vagy például a szerb–német – típus? (Ha így van, akkor ebből ugyan hogy jött össze 1882-ben a 2109 fő?) Vagy azt kell ideírni, aki a magyaron kívül még *hazai más 2 nyelvet tud*? Esetleg őket a *hazai más 3 nyelvet* rovatba kell könyvelni? Akik a hazai egy-két-három nyelv mellett valamely más európai nyelvet is beszélnek, azok mind az „*európai más nyelvet is*” rovatba írandók? Nézzük meg talán az utasítást! A nyelvismeretre nézve ennyit ír: „A tanulók nyelvismeretére vonatkozó rész azonban az anyanyelvitől teljesen függetlenül töltendő be, amint egyes tanulók anyanyelvükön kívül más, egy vagy több hazai illetőleg európai nyelvet is beszélnek. A kijelölt rovatoktól eltérő nyelvismereti adatok szintén Észrevételek (II Cím) cím alatt részletezendők.”⁵³ Nagyon valószínűnek látszik, hogy az utasítás intenciója szerint minden diákot csak egyszer kellett számba venni, egyetlen cellánál. De vajon minden igazgató így értette? Az 1882-es VKM-jelentés szerint a 179 igazgatóból csak négyen gondolták másként. Náluk ugyanis a nyelvismereti változatokat összeadva több jön ki, mint a tanulói összlétszám. Jó néhány fenti dilemmára sem ad azonban egyértelmű választ az utasítás. Arra biztos nem, hogy a három nyelvet beszélők – ha a magyar is köztük van – hová íródjának. Az iskolánkénti adatközléseket tüzetesen egybevetve az előző évi, még nem összevont, hanem hagyományosan részletezett adatokkal, 1882-ben minden változatra találunk példát. Rakták a korábbi háromnyelvűeket kompletten a más 2, de a más 3 rovatba is. Vagy számunkra át nem látható módon szét is osztották őket a két rovat között. Néhány esetben valamennyiüket vagy egy részüket átvitték a kétnyelvűek közé. Például a magyar–német–tót nyelvűek egy részét kétségtelenül a magyar–német nyelvűeknél, más részüket a magyar–tót nyelvűeknél vették számba. A nem éppen elmevidámító átszörözés után viszont bizton állítható, hogy az említett négy iskola kivételével nem fordult elő az az eset, hogy a háromnyelvű diákokat két rovatnál, tehát már a megadott kétnyelvűeknél, majd a több nyelvűeknél is számba vették volna.⁵⁴ Sok iskola esetében ez már csak azért is kizárt, mert a „*hazai más 2*” és a „*hazai más 3*” rovatban szereplő diákok száma több mint a megadott kétnyelvűeké összesen. (A besztecebányai és a pozsonyi tankerülethez tartozó iskolák felénél ez a helyzet.) Ennek alapján most már bizonyosra vehető, hogy az 1881/82-es és az

⁵³ *Utasítás* 1882. 4.

⁵⁴ A négy iskola együttes torzító hatása 100 fő alatt van.

1882/83-as minisztériumi nyelvismereti statisztikában a Karády-féle „A” változattal szemben a „B” változatot kell elfogadnunk hitelesnek. (Ez érvényes mind a 6. táblázatra, ahol csak a miniszteri irányítású iskolák szerepelnek, mind a 7. táblázatra, amelyik az összes középiskola adatait tartalmazza.) Az is egyértelmű, hogy a „B” változatok révén az eddig esetleg befutónak tűnő korrigált Karády-féle „A” változathoz képest 10–12 százalékkal nő ebben a két tanévben a többnyelvűek száma, s természetesen ennyivel csökken az egynyelvűeké. Köztük az „egynyelvű keresztény magyaroké” is csökken, akiknek az aránya eszerint közelít ahhoz, amennyit Karády vitatott cikkében eredetileg állított (136.1/B táblázat). Reméljük azonban, hogy a nyelvismereti statisztika labirintusában meghurcolt olvasók is tudják, hogy ez a szám már mégsem ugyanaz a szám.

Mérési problémák, az iskolában szerzett német nyelvtudás beszámítása és az 1882-es, 1883-as nyelvismereti statisztikák kilengése

Az 1881-es és 1882-es részletadatok összetükröztetése némi fényt vetett arra is, hogy miként növekedett ilyen hirtelen 1882-ben a korábban használt statisztikai adatlappal gyűjtött eredményekhez képest a többnyelvűek aránya. A körülbelül 2400-as növekményből ezeregyszázat magyaráz öt iskola a budapesti tankerületből, s háromszázat egymaga a nagyváradi főgimnázium. Valamennyi azt a típust mutatja, hogy a korábban, 1881-ben a csak magyarul beszélő egynyelvűek rovatába soroltak rovására többszázas nagyságrendben növekedett meg a magyar–német rovatba soroltak száma. De még a 240-es létszám körüli jászberényi gimnázium is 18 főről 102-re fokozta a magyar–német nyelvtudásúak számát. Két megjegyzést tehetünk. Ha figyelmesen újraolvassuk a nyelvismereti pontokra vonatkozó utasítást, talán érzékeljük azt a sugallatot, amely azt üzenhette az iskoláknak, hogy fontos és jó a minél nagyobb nyelvtudás felmutatása.⁵⁵ Másrészt eltűnődhetünk azon, hogy ha egyik évről a másikra így megugorhatott a német nyelvtudásúak száma, akkor a besorolásnak meglehetősen rugalmassága volt. A budapesti piarista gimnáziumban például a korábbi típusú jelentések és az anyakönyvek szerint 1877 óta 35 és 45% között mozgott a csak magyarul tudók aránya. Még az 1881/82-es tanévet lezáró évkönyvben is 37% a csak magyarul tudó s 58% a magyar–német nyelvtudású diák. 1882 nyarán viszont az első új szerkezetű íven azt jelentették

⁵⁵ A nyelvi gazdagság értékét a nyelvismereti statisztika 1876-os bevezetése óta hangsúlyozták. Schwicker említett német nyelvű könyvében mintha egyenesen dicsekedne a magyar diákok többnyelvűségével, mint a művelődési haladás egyik bizonyosságával.

ugyanerről a tanévről, hogy a diákoknak 82%-a rendelkezik magyar–német nyelvismerettel.⁵⁶ Nyilvánvaló, hogy itt az otthonról hozott nyelvtudáson túl az iskolában elsajátított német nyelvismeretet is beszámították. Arra kell újra gondolnunk, hogy ha eddig nem mindenütt vették volna figyelembe az iskolai nyelvtanulás eredményét a statisztikák adatgyűjtői, akkor most biztos, hogy számottevő módon ebbe az irányba mozdultak el, s többek között ennek a számlájára írható a nyelvismeret növekedésének az a része is, amit nem tudunk olyan egyértelműen megragadni, mint azt a jászberényi, a nagyváradi vagy a pesti gimnáziumoknál tettük. Mindenképpen figyelemre méltó jó néhány iskola azon igyekezete, hogy minél szélesebb körű nyelvismeretet jelentsen.⁵⁷

Lássunk néhány példát arra, hogy 1882-ben az iskola teljes létszáma többnyelvű lett. A székesfehérvári gimnázium 476 diákjának megoszlása: 454 magyar–német; 6 magyar–tót; 2 magyar–szerb; 2 hazai más 2; 12 egyéb európai. Az 58 keszthelyi diák kivétel nélkül mind magyar–német nyelvtudással rendelkezik. A pécsi főgimnázium 439 diákjának nyelvismerete: 422 magyar–német; 2 magyar–szerb; 6 magyar–horvát; 7 hazai más 2;. A lőcsei királyi főgimnázium 342 tanulójából 297 magyar–német; 44 magyar–tót; 1 magyar–rutén. (Az előző évben itt még 150 magyar–német–tót nyelvtudású diák volt.) Nagyszombat érseki főgimnáziumának 438 diákja így oszlik meg: 116 magyar–német; 91 magyar–tót; 1 magyar–szerb; 228 hazai más 2; 2 egyéb európai. Végül is a 179 középiskolából 52 készítet 1882-ben olyan jelentést, amely szerint valamennyi diákjuk beszél anyanyelvén kívül más nyelvet is, tehát többnyelvű. A magyar után legtöbbször németül tudtak. Az előbb kiemelten említett öt iskola tanulóinak 72 százaléka beszélt németül is. (Az 52 teljes egészében többnyelvű iskolának csak kisebbik része működött nemzetiségi területen.)

Az eddig elmondottak alapján újra megerősíthetjük, hogy az 1882-es és 1883-as nyelvismereti adatfelvétel helyesen úgy értelmezendő – az eredeti intenció s a végrehajtás szerint is –, hogy minden diákot csak egy helyre soroltak be, s így valamennyi nyelvismereti rovat egyszerű összeadásával kapjuk meg a többnyelvű

⁵⁶ Már a következő évben, 1883-ban korrigáltak. Kézzel belejavítottak a gyűjtőív rovatolásába, betoldva egy „hiányzó” rovatot: magyarul: 242; Majd folytatták a megadott rovatok szerint: magyarul–németül: 276; magyarul–tótul: 14; magyarul–szerbül: 1; európai más nyelvet is: 33. Ez egyébként összesen 566, azaz az összes tanuló tanév végi száma. Tehát az európai nyelvet is beszélőket szintén eleve külön számolták.

⁵⁷ Kivételt csak a kemény kálvinisták képeznek: Debrecen, Sárospatak és Pápa. Amikor Debrecenben a középiskolai törvény hatására 1883 szeptemberében felfektetik a kollégium történetének egyetlen olyan anyakönyvét, beíratási naplóját, amelyben önálló rovat a nyelvismeret, akkor is csak az otthonról hozott nyelveket jegyzik fel.

diákok teljes számát (1882/B és 1883/B). Az is nyilvánvaló, hogy a minisztérium irányítása alatt álló iskolák diákjainál a megelőző s a következő évek adataihoz képest mutatkozó 10–13 százalékkal nagyobb többnyelvűséget döntően a magasabbnak kimutatott német nyelvismeret magyarázza (6. táblázat). A német nyelvismeret többlete (1882/B), a megelőző két évhez képest 7-10 százalék. Csak azért nem több még ennél is, mert 1882-ben csak a magyar–német nyelvűeket tudtuk figyelembe venni, s megállapíthatatlan volt, hogy a „*hazai más 2, 3 nyelvet beszélők*” között (az összes diák 11,2 százaléka) milyen arányban voltak németül is beszélők. Gyaníthatóan igen nagy arányban lehettek, akár a Felvidék nagyszámú magyar–német–szlovák nyelvű diákjára gondolunk, akár a Délvidék magyar–német–szerb, vagy Erdély és a Partium magyar–német–román nyelvtudású középiskolásaira. A VKM-jelentések tanúsága szerint az előző évek németül beszélőinek százalékaiba ezeknek a többnyelvűeknek a német nyelvtudása is be volt számítva. Tehát ha ugyanezeket figyelembe vehetnénk 1882-ben is, akkor még nyilvánvalóbb lenne, hogy az előző tanévekhez képest hirtelen milyen radikálisan nőtt meg a német nyelvismeret kimutatása. (Akár 15 százalék növekmény is lenne.) Ugyanezek a megváltozott arányok jellemezték az 1883-as nyelvismereti statisztikát is. Ha az összes középiskola adatait feldolgozó 7. táblázatot nézzük, az 1882/B és 1883/B év többnyelvűsége ott is 6–8 százalékos többletet mutat a későbbi, 1886-tól kezdve nyolc-kilenc évre stabilizálódó adatsorhoz képest. Két oka is van annak, hogy az 1882-es és 1883-as adatoknak a többnyelvűségi többlete kisebb a későbbi összes iskola átlagához képest, mint a megelőző időszak állami irányítású iskoláinak átlagához képest. Az egyik feltételezhető ok az lehet, hogy a későbbi statisztikákba már valamilyen kisebb mértékben mégiscsak beépült az az 1882–1883-as új gyakorlat, hogy jobban figyelembe vették az iskolában elsajátított némettudást. A másik ok, hogy az összes iskola későbbi átlagában már az autonóm protestáns és görögkeleti intézmények diákjai is benne vannak. A harminc református iskola kimutatott nyelvismerete pedig mindig nagyon alacsony volt. Vagy nem küldtek 1882-ben sem nyelvismereti adatot (csak anyanyelvit: Debrecen, Marosvásárhely, Pápa, Sárospatak), vagy csak az otthonról hozott nyelvtudást mutatták ki, amint azt bizonyíthatóan még később is a debreceniek csinálták. Mindent összevetve bizonyos, hogy az 1881/82-es és 1882/83-as tanévek nyelvismereti statisztikájának erős kilengését, a többnyelvűek arányának megugrását döntően az iskolában elsajátított német nyelvtudás fokozottabb beszámítása okozta.

Adódik tehát a kérdés, hogy célszerű-e az 1877-től 1894-ig tartó tizennyolc éves időszakasz nyelvismereti adatsorának éppen arra a két évre alapozni bármiféle nagyobb horderejű társadalomtörténeti következtetést, amely két év megoszlásai

nagyságrendileg különböznek az adatsor egészétől? Természetesen célszerű lenne, ha e két év adatgyűjtése, feldolgozása, közlése meggyőzően, dokumentálhatóan megbízható és hiteles lenne. Vagy legalábbis meggyőzően megbízhatóbb és hitelesebb volna, mint a korábbi és későbbi évek eredményei. Az eddig elmondottak ismeretében azonban erről bizonyosan nincs szó.⁵⁸ Sőt inkább azt feltételezhetjük, hogy a nyelvismereti adatok hirtelen elmozdulása, kilengése a mérési problémák kiéleződése miatt következett be. Az új, nehezen kezelhető adatlap kitöltése önmagában is feszültséget okozhatott. Nehéz pontosan rekonstruálni a korabeli értelmezési módokat. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az iskolák közel 30 százaléka – nem lévén rovat az egynyelvűeknek – minden diákot besorolt valamilyen többnyelvű típusba.⁵⁹ Minden nyelvismereti statisztika nagy kérdése, hogy milyen fokú és módozatú nyelvtudás tekinthető egy nyelv tudásának. Erre nézve a kitöltési útmutatók – amikor egyáltalán voltak ilyenek – semminemű értelmezési segítséget nem adtak.⁶⁰ Ez a hiány származhatott a pontos meghatározás nehézségéből s a közmegegyezés feltételezéséből is. Így nyitva maradt az egyéni, iskolai, tankerületi értelmezések lehetősége. Amennyiben pedig valamilyen jól-rosszul értelmezett kitöltési kényszer, jól vagy rosszul érzékelt elvárás, rejtett üzenet, sugallat inkább egy bizonyos irányba hatott, akkor kihasználva a fogalom meghatározatlanságát, rugalmasságát, legitim módon lehetett növelni/csökkenteni az úgymond nyelvismerettel rendelkezők számát. Így következhetett be a növekedés az 1882-es (és az 1883-as) adatlap kitöltésénél. Pécs 439 és Székesfehérvár 476 tanulójaiból például így csak az a 16, illetve 22 diák nem került a magyarul–németül rovatba, aki szlovákul, szerbül, horvátul vagy franciául tudott. Keszthely mind az 58 diákja a magyarul–németül rovatban lett feltüntetve. A 125 magyar-óvári gimnazistából a VKM-jelentés szerint 4 tudott magyarul–horvátul, az összes többi magyarul–németül.

Ez utóbbi esetben, ismerve az iskolaszékhely s a beiskolázási terület vegyes, de német többségű összetételét, el is hihetjük, hogy a mindennapi érintkezés s az is-

⁵⁸ Bár a következő évek adatgyűjtésének, prezentálási módjának a részleteiről még nem beszéltünk.

⁵⁹ A besorolási kényszer irányába mozdíthatta a kitöltőt, hogy a nyelvismereti adatokkal egy sorba állított vallási és anyanyelvi adatok *összesen* rovatall zárultak. Erre a kényszerítő hatásra mutat az is, ahogyan 1883-ban a pesti piaristák belejavitottak az adatlapba, behelyezve a csak magyarul beszélők celláját. Így érték el, hogy a nyelvismereti kategóriák összege egyezzen a diákok összes számával. Lásd 33. jegyzet.

⁶⁰ Csak az első professzionálisnak tekinthető, 1909-ben kiadott gyűjtőlap utasításában olvasható a nyelvtudásra, nevezetesen a magyar nyelvtudásra vonatkozó értelmezés. „A nem magyar anyanyelvű tanulók közül csak azokat szabad magyarul tudóknak kimutatni, akik magukat a mindennapi életben előforduló érintkezés alkalmával magyarul – ha nem is hibátlanul – ki tudják fejezni. Aki magát csak nagyon hiányosan tudja kifejezni, vagy éppen csak néhány szót tud magyarul, azt magyarul tudónak nem szabad feltüntetni.” (M.Stat. Közl. U. S. 36.)

kolai nyelvtanulás révén, a magyar diákok is elsajátították bizonyos szinten a német nyelvet.⁶¹ Az iskolai évkönyvben azonban még ugyanezen tanévről (1881/82), az 1876-os rendtartás szerinti nyelvismereti statisztika szerepel, 90 magyar–német és 4 magyar–német–horvát nyelvtudású mellett 31, csak magyarul tudó diákkal, osztályok szerinti bontásban. Gondosan átnéztem az egyes osztályok beíratási anyakönyveit.⁶² A területen alapos jártassággal rendelkező kollégák segítségét is igénybe véve, osztályonként körülbelül annyi magyar nevű, magyar többségű községből jövő, többnyire katolikus és földműves szülőktől származó diákot sikerült összeszámolnom, ahány „csak magyarul beszélő” tanulót jelez az évkönyv.⁶³ Azt lehet tehát feltételeznünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók közül csupán azok vannak itt „csak magyarul beszélőként” feltüntetve, akik a szülői házból nagy valószínűséggel nem hoztak más nyelvismeretet. Ez a korábbi nyelvismereti statisztikára talán inkább jellemző – bár bizonyosan nem kizárólagos – megoldás mozdulhatott el most az új rendszerű adatfelvételnél abba az irányba, hogy jobban figyelembe vették az iskolában elsajátított nyelvtudást. Igazából persze nem tudjuk, hogy korábban ezt mennyire számították be, s azt sem tudjuk, hogy az elmozdulás mennyire volt általános. Mindenesetre minden tankerületben találtunk iskolákat, ahol ez az elmozdulás tetten érhető volt. A megragadható esetek nagyságrendje olyan, hogy ez már összeköthető a többnyelvűek számának radikális megugrásával.

Az 1882-ben bevezetett statisztikai gyűjtőív nyelvismereti rovatait a minisztérium sem érezhette jól kezelhetőnek, mert az adatlapnak 1884-ben csak ezt a részét módosította. A kérdésfeltevés új formulázásában persze bizonyára szerepet kapott a magyar nyelvűség terjesztésével kapcsolatos fokozatos hangsúlyeltolódás is. Az új adatgyűjtésről azt írja a miniszteri jelentés: „Az eltérés abban áll, hogy eddig a középiskolai tanulók nyelvismereti viszonya az egy- és többnyelvűség szempontjából kutattatott, míg ellenben a mostani eljárás mellett a főszűly arra fektettetett, hogy a nem magyar ajkú középiskolai tanulók megtanulják-e saját anyanyelvük mellett a magyar állami hivatalos nyelvet is.”⁶⁴ A kérdőív új nyelvismereti rovata két részből állt. Először azt kellett beírni, hogy hány olyan diák volt, aki „csak az iskola főtan nyelvét / első segédtan nyelvét / második segédtan nyelvét beszélte.” Ezután pedig azt kellett rögzíteni, hogy „hány beszélte a magyar nyelvet általában.”

⁶¹ Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege VIII.56. Magyaróvári Piarista Gimnázium Iratai. A főigazgatói látogatások jegyzőkönyvei szerint a gimnázium tanári kara nagy figyelmet fordított már a hetvenes évek elejétől mind a német nyelvűek magyar nyelvi képzésére, mind arra, hogy a magyar ajkúak németül megtanuljanak.

⁶² Uo.

⁶³ Köszönöm levéltáros kollégám Hartai Róbert és Horváth Gergely Krisztián szíves segítségét.

⁶⁴ VKM-jelentés 13. 141.

Az új kérdésfeltevésnek is megvolt a maga bájos félreérthetősége. Németh Antal győri tankerületi főigazgatónak a tanügyi adminisztrációt segítő könyvecskéjéből kiderül, hogy eleinte tipikus volt a „csak” szócska figyelmen kívül hagyása. A statisztikák kitöltésére, kezelésére, a statisztikai logikára és precizításra nem kellően szocializált igazgatók minden kínálkozó hibalehetőségbe beleestek. A budapesti piarista igazgató rögvest az első ilyen, 1884-es jelentésbe bele is írta: csak az iskola főtann nyelvét beszélte 623 diák. Azaz az iskola összes tanulója. Az ilyen-olyan nyelvek ismerete egy csapásra a nullára csökkent.⁶⁵ Az 1884-es végeredmény valószínűleg oly mértékben meglepő volt, hogy 1877 és 1895 között ez az egyik olyan nyelvismereti adatsor, amelynek eredményét csak részben hozták nyilvánosságra.⁶⁶ Jóllehet a főtann nyelv–melléktann nyelv ismeretében jó kitöltés esetén az adatok értékelhetők, 1889-ben mégis egyértelműbben részletezték az adatgyűjtő íven a kérdést: „csakis magyarul beszél; csakis németül beszél; csakis románul” stb. Mint már említettük, a gyűjtőívnek ezek a nyelvi kérdései aztán 1909-ig így maradtak, s az adatokat hol iskolákra lebontva, hol csak országos összegzéssel, 1895-ig évente nyilvánosságra is hozták. S bár a nem magyar nyelvtudás nyelvenkénti megoszlását nem ismerjük, azok a nyelvi adatok, amelyeket az 1894/95-ös tanévre vonatkozóan közöl Karády (143), kilenc másik évre is megvannak. (1885-től 1894-ig egy kivétellel minden évre lásd 7. táblázat)⁶⁷ Mindazok a bizonytalanságok, értelmezési problémák, amelyek a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika kapcsán eddig felvetődtek, bizonyos mértékig jelen lehettek 1884 és 1895 között is, a kitöltés következetlenségének a lehetőségétől kezdve a nyelvtudás mércéjének rugalmasságán át az iskolában szerzett nyelvismeret beszámításának dilemmájáig. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy 1886-tól 1894-ig meglehetősen stabilitás jellemezte az adatsorokat. A csak magyarul beszélők száma pl. egyenletesen 41–42 százalék körül mozgott.

Zsidó és keresztény diákok szétválasztása az egyes nyelvismereti csoportokon belül. A diákság megoszlása a Karády szerinti „nagyobb nemzetiségi aggregátumok” között

Ha elfogadjuk Karády Viktor másik fontos újítását, a zsidó és a keresztény diákoknak analóg becsléssel történő szétválasztását a nyelvismereti kategóriákon

⁶⁵ Pesti piarista gimnázium iratai 1883/84. 127.

⁶⁶ Így tudható a magyarul nem beszélők száma nyelvenként, s az is, hogy hányan tudnak magyarul, de nem tudható, hogy hányan beszéltek csak magyarul.

⁶⁷ Sőt, az anyanyelvi adatokkal való kombinálás segítségével, több adatsort tudunk elkülöníteni, mint ami Karády 3. táblázatának 1894/95-ös oszlopában található. 143.

9. táblázat.
A ZSIDÓSÁG ANYANYELVE ÉS NYELVISMERETE MAGYARORSZÁGON

Év	A zsidóság aránya az össznépességben, százalékban	Az össznépesség izraelita felekezetű tagjai közül, népszámlálási adatok százalékban					
		Magyar anyanyelvű		Német anyanyelvű		Más hazai anyanyelvű	
		Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.
1870	3,6						
1880	4,54	58	59,12	34,56	35,4	7,44	5,48
1890	4,67	63,7	75	33	22,9	3,3	2,1
1900	4,94	71,5	85,95	25,05	12,7	3,45	1,35
1910	4,99	76,9	90,1	21,6	8,6	1,48	1,3

belül, akkor érdemes egy kicsit módszeresebben, áttekinthetőbben végezni a becslést.⁶⁸ A 9. táblázat egyik oldalán találhatók a magyarországi izraelita felekezetűek⁶⁹ anyanyelvi, a másik oldalán pedig a nyelvismereti adatai a népszámlálások szerint. Fontos tudnunk, hogy az 1890-es, sőt az 1880-as népszámlálásnak is van izraelita felekezetűekre vonatkozó nyelvismereti adata a fővárosi statisztikai hivatal s kiváló igazgatója, Kőrösy József jóvoltából.⁷⁰ Ezeknek a népszámlálási adatoknak az alapján készültek a táblázat közepén található, ötéves időszakokra vonatkozó analógiás becslések. Mindezeket figyelembe véve kombináltam ki az egyes évekre vonatkozóan az izraelita/zsidó középiskolai diákok nyelvismereti

⁶⁸ Nem feledve, hogy ezek a becslések nem jelentéktelen hibakockázattal járnak.

⁶⁹ A kategóriát némi egyszerűsítéssel Karády is használhatónak tartja a zsidóság beazonosítására, bár nyilvánvaló, hogy a történeti időben előrehaladva a hibaszázalék egyre nagyobb.

⁷⁰ Karády azt írja a 29. jegyzetben (136) 1883-as számításai kapcsán, hogy „A zsidók nyelvismeret szerinti megoszlására nézve azonban csak Budapestre találtam 1900-as adatot, tehát egy későbbi korra és a fővárosra.” Érdekes módon az ezt megelőző 28. jegyzetben (136) pedig az olvasható: „A csak magyarul tudó zsidók arányát az 1900-as népszámlálás szerinti 26,1%-kal becsültem fel.”

9. táblázat. (folytatás)
A ZSIDÓSÁG ANYANYELVE ÉS NYELVISMERETE MAGYARORSZÁGON

Év	Izraelita/zsidó középiskolás diákok anyanyelve és nyelvismerte, becsült megoszlás százalékban				Az össznépeség izraelita felekezetű tagjai közül, népszámlálási adatok százalékban							
	Magyar anyanyelvű	Német anyanyelvű	Más hazai anyanyelvű	Csak magyarul beszél	Beszél magyarul		Beszél németül		Csak magyarul beszél		Csak németül beszél	
					Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.	Mo.	Bp.
1866–70	50	43	7									
1871–75	56	38	6									
1876–80	60	34	6									
1881–85	62	33	5	12		78,6		88,3		11		17
1886–90	65	32	2,5	16								
1891–95	68	29	2,5	20		88,6		78,6		21		8,9
1896–1900	72	25	2,5	25	82,2	94	68	71,6	25,6	28		3,2
1901–1905	76	22	2	27								
1906–1910	78	20	1,5	30								
1911–1915	80	19	1	32	87,4	96,9	66	66,8	30,2	31	5	1,6
1916–1918	85	14	0,5	34								

arányait (lásd 10. táblázat).⁷¹ Így például a diskurzus tárgyát képező 1881/82. és 1882/83. tanévekre is megalapozottabb becsléseket kaptunk. Eszerint ekkor az összes izraelita felekezetű tanuló 61 százaléka lehetett magyar anyanyelvű, 39 százalék pedig más hazai anyanyelvű. Utóbbiból 34-33% volt a német anyanyelvű. 10-11 százalék csak magyarul tudott, 51-50% magyar anyanyelvén kívül más honi nyelvet is beszélt. Az izraelita diákok több mint 80 százaléka tudott németül. Ezek az arányok többé-kevésbé, de minden ponton eltérnek Karády kalkulációitól. Ezen becslések segítségével választottam le a 7. táblázaton látható különböző nyelvismereti csoportokból az izraelita/zsidó diákokat. Így készült a 11. táblázat, amely a magyarországi középiskolás diákság megoszlását mutatja a Karády Viktor által meghatározott úgynevezett „*nagyobb nemzetiségi aggregátumok*” szerint 1883-tól 1895-ig és 1909-től 1915-ig. Jóllehet az 1882-es és az 1883-as adatok érvényességét, felhasználhatóságát megkérdőjeleztük, táblázatunk demonstrációs céllal mégis tartalmazza a Karády érvelése sarokpontjának tekinthető 1883-as

⁷¹ Bár jól tudom, hogy ez úgymond nem életszerű, jobb híján mégis a két népszámlálás közötti távolság fokozatos áthidalására alapoztam.

10. táblázat.

KULCS A MAGYARORSZÁGI IZRAELITA/ZSIDÓ KÖZÉPISKOLÁS DIÁKOK
ANYANYELVÉNEK ÉS NYELVISMERETÉNEK ÉVENKÉNTI BECSLÉSÉHEZ
(AZ ÖSSZES ZSIDÓ DIÁK SZÁZALÉKÁBAN)

Év	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892
Magyar anyanyelvű	61	61	62	62	63	63	64	65	65	66	66
Csak magyarul tud	10	11	12	12	13	14	15	16	16	17	18
Magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tud	51	50	50	50	50	49	49	49	49	49	48
Nem magyar – más hazai anyanyelvű	39	39	38	38	37	37	36	35	35	34	34

Év	1893	1894	1895		1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Magyar anyanyelvű	67	68	68	–	77	78	78	79	79	80	80
Csak magyarul tud	19	20	20		30	30	30	31	31	32	32
Magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tud	48	48	48		47	48	48	48	48	48	48
Nem magyar – más hazai anyanyelvű	33	32	32		23	22	22	21	21	20	20

* A 9. számú táblázat adatai alapján készített becslések.

adatokat is. (Természetesen korrigálva, pontosítva.). A 11. táblázat százalékszámai egyébként vagy teljesen újak, vagy kisebb-nagyobb mértékben eltérnek Karády eredményeitől.

A csak magyarul tudó keresztények arányában például nem nagyok az eltérések. Karádynál ez a kategória 1883-ban 29,1 százalék, 1895-ben 41,4 s 1909-ben már 46,4 százalék (143.3. táblázat). Karády is elismeri, hogy e végeredmény számos megkötéstől függ, s bizonyos feltevéseket is tartalmaz. Mégis messzemenő következtetésekig rugaszkodik el erről a bizonytalan alapról: „A 3. táblázat összesítései ugyanakkor a felhasznált források hitelességének megerősítésére is szolgálhatnak, amennyiben a tíz egynéhány évenkénti adatok az asszimilációs kényszerhelyzetre vonatkozó hipotézis értelmében tökéletesnek tekinthető folytonosságról tanúskodnak. Jól kitűnik belőlük az »egynyelvűként« szereplő magyar ajkúak fokozatos térnyerése az igen alacsony (egyharmad alatti) aránytól a diákság feléig, melyet – tudjuk – részben az asszimilált egynyelvűek számerő-növekedésének kell tulajdonítani” (143).

Nem tudom illő-e egy száraz, forráskritikainak szánt tanulmányban intellektuális élményeket emlegetni, mindenesetre tény, hogy itt fogtam gyanút, a *tökéletesnek*

11. táblázat.
A KÖZÉPISKOLAI DIÁKSÁG SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA „NAGYOBB NEMZETISÉGI AGGREGÁTUMOK SZERINT” *
1883–1915

Év	1883/B	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Csak magyarul tudó keresztény	30,6	34,7	39,5	38,4	39,5	39,4	40	39,6	38	38,3	42,7	47,8	49,6	49,2	49,2	49,4	50,2	50,8
Magyar anyanyelvű keresztény és más hazai nyelvet is tud	27,8	24,5	18,9	20,5	19,1	19,7	19,1	19,5	22,1	21,3	17,1	15	14	14,9	15,5	15,6	15,2	15,4
Összes magyar anyanyelvű keresztény	58,4	59,2	58,4	58,9	58,6	59,1	59,1	59,1	60,1	59,6	59,8	62,8	63,6	64,1	64,7	65	65,4	66,2
Nem magyar anyanyelvű keresztény, tud magyarul is	17	17	18,8	18	18,4	18,1	18	18	17,3	17,3	16,8	13,3	13,2	13,1	12,9	12,6	12,2	10,8
Csak nem magyar anyanyelvű tudó keresztény	4,5	3,6	2,7	2,9	2,7	2,6	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes nem magyar anyanyelvű keresztény	21,5	20,6	21,5	20,9	21,1	20,7	20,7	20,6	18,7	18,9	18,5	14,7	14,2	13,9	13,6	13,4	13	11,5
Izraelita/zsídó	19,9	19,9	19,8	19,8	19,9	19,8	19,8	20,2	20,8	21,2	21,4	22,2	22	21,8	21,6	21,5	21,4	22,2

* A 7. számú táblázat adatai alapján, a 9. és a 10. számú táblázatok adatai, illetve becslési segítségével számított, becslt százalékos megoszlások.
(A 100 százalékból hiányoznak a magyarul nem beszélő többnyelvűek.)

*tekinthető folytonosságnál.*⁷² Hogyan lehet az, hogy 1883 és 1895 között, 12 év alatt (amelynek csak az utolsó néhány éve tekinthető erőteljesebben magyarosítónak), ha az 1883-as százalékarányt száznak vesszük, akkor 42 százalékkal nőtt az egy nyelvű, az ún. „törzsökös” magyarok aránya, míg az intenzívebb magyarosítás 14 éve alatt, 1895-től 1909-ig, csak 12 százalékkal. Szóval az ébresztett gyanút, hogy miként lett az 1883-as 29,1 százalékból 1895-re 41,4 százalék. Ugyanarra vonatkozik ez a két szám? Mivel az 1895-ös és az 1909-es százalékok között nem mutatkozott nehezen elképzelhető szakadék, eleve az 1883-as bázisadat lett gyanús. Aki idáig követte dolgozatomat, az most már tudja, hogy nem ok nélkül. A 29,1 százalék egyszerű számítási hibáknak, rossz becsléseknek, hiányos forrásfeltárásnak, s a nem elég körültekintő értelmezéseknek az eredménye. Ennél is fontosabb azonban, hogy az alaposabb forrásfeltárás, a nyelvismereti statisztika keletkezésének megismerése, az eredmények tüzetes kritikai vizsgálata nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy az 1881/82-es és az 1882/83-as tanévek nyelvi statisztikai adatai sok tekintetben mást mérnek mint az 1882 előtti az 1883 utáni adatgyűjtések. Még pontosabban fogalmazva, a sok érdekes részlet ellenére összességében olyan fokú konfuzitást mutatnak, hogy igazából nem is tudjuk megítélni, hogy mit mérnek. Valószínűleg akkor járunk el helyesen, ha a két év nyelvismereti adatait minden eddigi korrigáló, pontosító erőfeszítésünk ellenére figyelmen kívül hagyjuk, vagy részleteiben, illetve csak erős megszorításokkal vesszük figyelembe, mert a többi év oszlopaitól sokkal bizonytalanabbnak ítéljük azokat, amelyekre semmiképpen nem érdemes komolyabb társadalomtörténeti következtetést alapozni.

Tudjuk azt is, hogy az 1895-ös év eredményei más okból szintén némi (jóval kisebb) kilengést jeleznek a megelőző évekhez képest. A csak magyarul tudó keresztény diákok aránya ugrik meg több mint négy százalékkal a magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tudó keresztény diákok rovására. Ezt a változást viszont tudjuk magyarázni a millenniumi felbuzdulással összefüggésben.⁷³ 1886 és 1894 között

⁷² A gondolatjel közé vetett *tudjuk*-nál meg némi emocionális indítást kaptam, hogy megpróbáljam szétszálalni az axiómának számító, a bizonyított, a meggyőző, a valószínű, a feltehető, a hihető, a nem bizonyított, a megalapozatlan, a minden alapot nélkülöző megállapításoknak, állításoknak, következtetéseknek ezt a részletekben sokszor következtelen, egészében azonban mégis célirányosan font különös szövedékét.

⁷³ De nem biztos, hogy a „*csak magyarul beszélők*” több mint 4 százalékos emelkedése 1894-ről 1895-re teljes egészében a magukat már magyar anyanyelvűként jegyző asszimilált allogének további asszimilációs lépésének tudható be, amikor már eredeti népiségük nyelvének ismeretét sem vallják be. A millenniumi nemzeti felbuzdulás úgy is hathatott, hogy a magyar etnikai hátterű, de valamilyen nemzetiségi nyelvet is beszélő diákok „felejtkeztek” el erről a tudásukról. Ugyanis, mint később látni fogjuk, magyar etnikai hátterű magyar anyanyelvűek is tudhattak és bevallhattak nemzetiségi nyelvismeretet. Kiváltképpen, hogy még a német is ilyen hazai, nemzetiségi nyelvismereti kategóriába tartozott.

azonban nagyon kis ingadozással egyenletesen 38 és 39 százalék körül mozog a csak magyarul tudó keresztény diákok száma. Őket nevezi Karády némi ironikus felhanggal „*törzsökös magyarnak*”, bár nem határozza meg pontosan, hogy mi is a tartalma ennek a „*törzsökösségnek*”. Inkább csak következtetni lehet rá abból, hogy a többi magyar anyanyelvűt, akik más hazai nyelvet is beszélnek, asszimiláltaknak tekinti. A „*törzsökösök*” ezek szerint az etnikailag tiszta magyarok volnának. Kiderül persze, hogy 1910 körül a „*törzsökösök*” már dupla idézőjelesen törzsökösök. Annak analógiájára, hogy az 1910-es népszámlálásnál az izraelita felekezetűek 30 százaléka bizonyult „*csak magyarul tudónak*”, Karády azt feltételezi – bizonyára helyesen –, hogy már a csak magyarul tudó keresztények között is jelentős számban voltak tulajdonképpen allogén keresztény eredetű asszimilánsok (141).

Egy másik, hivatkozott tanulmányában – először alkalmazva a nyelvi kategóriák zsidó/keresztény szétválasztását – 1909-re 45,2% „*törzsökös*” (egynyelvű) magyar keresztény diákot mutat ki, 1915-re meg 48,5%-ot, majd a következő huszárvágásos körmondattal értékeli táblázatát: „Ha elfogadjuk a fentebb megfogalmazott statisztikailag is valószínűsíthető – bár számszerűen pontosan nem jellemezhető – feltevést, hogy az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen (a zsidók között láttuk kétötödnyi) hányada allogén eredetű, akkor a »*törzsökös magyar*« középiskolások részarányát a táblázatban mértnél alacsonyabbra kell becsülnünk, vagyis közelebb az összes középiskolás egyharmadához, mint feléhez.”⁷⁴ Ugyanannak a cikknek a zárszavában még tovább megy, s erre a táblázatra, mint számszerű bizonyosságra hivatkozva állítja: „a zsidó és a magyaron kívül más idegen nyelvet is tudó diákság számának elemzése alapján a magyar etnikai háttérűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érintettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.”⁷⁵ Az ott még csupán ügyes szófűzéssel, s az olvasók figyelmének kihagyásaira számítva előállított legfeljebb egyharmados magyar etnikai aránynak immár kemény tényeken alapuló bizonyítékként prezentálja aztán Karády a most elsősorban vitatott *Korall*-cikkből az 1883-as nyelvismereti statisztika 29,1 százaléknyi, csak magyarul beszélő „*törzsökös magyarságát*”.⁷⁶ Így az értelmiségi-utánpótlás egyharmados magyar arányára vonatkozó tézisét lényegében kiterjeszti 1880-tól az első világháborúig, sőt implicit módon az egész dualista korra vonatkoztatja. Ezzel szemben eddigi gondolatmenetünkre hivatkozva leszögezhetjük, hogy a csak magyarul beszélő keresztény diákok 1880-as évekbeli számarányára nézve minden-

⁷⁴ Karády V. 2001b. 283–284.

⁷⁵ Karády V. 2001b. 292.

⁷⁶ Érdekes módon itt még nem nagyon jön szóba további apasztási lehetőségként, hogy nincs-e közöttük is „egynyelvű magyarrá asszimilált allogén háttérű”.

képpen hitelesebb adat az 1886-tól letisztuló, stabilizálódó statisztikák által kimutatott 38–39%. Hozzátehetjük, egyelőre hipotetikusan, de azért az eddig leírtak szerint nem teljesen alaptalanul, hogy egyáltalán nem biztos, miszerint a magyar háttérűek köre csupán erre a 38-39 százaléknyi egynyelvű magyarra szorítkozott.

Ezt a problémát azonban egyelőre zárójelbe téve, sőt a törzssökösség bizonytalan fogalmát sem bolygatva most lépünk tovább 11. táblázatunk második sorára. Ez a sor annak a körnek az arányait mutatja, akik magyar anyanyelvű keresztények és más hazai nyelvet is tudnak. Ilyen sor Karády összefoglaló 3. táblázatán is szerepel (143), de sem az 1882/83-as sem az 1894/95-ös évben nincs itt adat, mert ezekben az években nem tudta elválasztani a többnyelvűeken belül a magyar anyanyelvűeket, akik beszélnek más nyelvet is azoktól, akik nem magyar anyanyelvűek, de beszélnek magyarul is. Ez egyébként azért meglepő, mert a finomabb szerkezetű, 1909-ban induló adatfelvétel logikáját követve, ha figyelembe vesszük az adott év anyanyelvi adatait, néhány alapművelet elvégzésével a szétválasztás igen kis hibával megoldható.⁷⁷ A szétválasztás hiánya azért nem okoz nagyobb gondot Karádynak, mert egyrészt a nem magyar anyanyelvű kétynyelvűeket természetes módon sorolja az allogénekhez, másrészt pedig azokat a magyarokat, akik bárminő más hazai nyelvet is beszélnek, szintén allogénként, tudniillik asszimilált allogénként azonosítja. Így egész egyszerűen a két csoportot együtt kezelve tekinti őket allogén háttérűnek, tehát nem magyar eredetűnek.⁷⁸ 1882/83-ban az allogén háttérű, többnyelvű keresztények arányát 37,8 százalékra számítja, s ez az általa tévesen kiszámított 13,1 százaléknyi egynyelvű allogén kereszténnyel együtt összesen 50,8 százalékot jelent. Tehát Karády úgy számol, hogy az 1882/83-as tanévben a magyarországi középiskolai diákok fele allogén eredetű keresztény volt. (Emellett 29,1% lenne a magyar, s 19,9% a zsidó eredetű.) 1894/95-ben pedig 37% az összes nem magyar eredetű keresztény diák aránya.

⁷⁷ Ez is mutatja, hogy az anyanyelvi adatokat is használni kell a nyelvismeretiek mellett. Annál is inkább, mert a Karády által használt kategóriák mindegyikének a pontos megnevezésében is benne van az anyanyelv.

⁷⁸ Többek között ezért sem jelent számára megoldandó problémát az 1876 és 1883 közötti nyelvismereti statisztika háromnyelvű kategóriája. Pedig ez a kategória akkor a diákság 14–15 százalékát foglalta magába. Mint láttuk, a három nyelv közül az egyik mindig a magyar, a másik a német volt. Ékes bizonyosságul annak, hogy egy soknemzetiségű ország vegyes régióiban, városaiban a mindennapi élet szükségéi szerint alakult a többnyelvűség. Hozzátenném, amint azt a nagyszombati iskola adatai bizonyítják, korántsem csak a zsidók voltak háromnyelvűek, de nem is csak a nemzetiségek.

„Asszimiláns allogének”-e a magyar anyanyelvű diákok, ha más hazai nyelvet is beszélnek?

A Karády által egyértelműen allogén háttérűnek minősített három nyelvi csoport („aggregátum”) közül a „*magyar anyanyelvű keresztény és tud más hazai nyelvet is*” kategóriának Karády-féle beazonosítását nem tudom elfogadni. Nem értek egyet azzal az értelmezéssel, hogy minden magyar anyanyelvű keresztény diák, aki tud valamilyen más hazai nyelvet, az Karády szóhasználatával élve „*globálisan*” asszimilánsként azonosítható, azaz tulajdonképpen nem magyar eredetű. Ez a kategória az én számításom szerint – az egyébként, mint láttuk teljesen bizonytalan értelmezésű – 1883-as adatfelvételnél 27,8%-ot mutatott, majd 1886-tól stabilan 19–20% körül volt mindaddig, amíg a millenniumi előkészületek magyarító hatása 1895-ben meg nem emelte a csak magyarul tudó keresztények számát. (Végeredményben azonban még 1909 után is 15% körül mozgott.) Szóltunk már arról, hogy ennek az emelkedésnek a hatása másrészt „*a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszél*” kategória csökkenésében mutatkozott meg. Kézenfekvő bizonyíték ez mindenképpen arra nézve, hogy ebben a csoportban valóban vannak asszimilánsok. De vajon mennyien, vagy legalábbis milyen nagyságrendben? Azt gondolom, hogy még a nagyságrendi kérdésre sem tudunk korrekt választ adni.⁷⁹ Egyszerűen azért sem, mert nincs szolid mértékünk, hogy kit is tekinthetünk asszimilánsnak. Ha lenne is azonban ilyen mércénk, tömeges adatok feldolgozásánál valószínűleg használhatatlan lenne. A más nyelvek ismeretének változása jó segédeszköz lehet az asszimilációs folyamatok irányának, intenzitásának, ritmusának felderítésére, érzékeltetésére, de biztos, hogy nem alkalmazható egyértelmű és megbízható mutatóként az asszimilált allogének arányának a megállapítására.

A lehetséges ellenérveket Karády is számba veszi. Így azt is, hogy a honi nyelvek közül a németet a középiskolákban is tanították, elég magas óraszámban. Erre a tényre reflektálva írja Karády: „a felsőbb osztályok eminens diákjainak némelyike joggal érezhette, hogy »bírja« is már Goethe nyelvét. Ez azonban minden bizonnyal csak a diákság viszonylag kis hányadát készthette a »német tudás« bejelentésére. A német nyelv iskolai vagy iskolán kívüli tanulása bizonnyal nem jelentette feltétlenül azt, hogy az összes érdekelt máris német tudást jelzett volna az anyakönyvben” (133). Egy korábbi cikkében pedig úgy érvel, hogy „Ha az iskolában tanult németet is tömegesen számba vették volna”, akkor a kimutatott német nyelvtudásnak összességében nagyobbnak kellene lennie. Majd egy kis önellent-

⁷⁹ Talán még akkor sem, ha nagy mennyiségben kerülnek elő speciálisan gazdag tartalmú iskolai anyakönyvek és valaki rászánja magát, hogy ezeket nagy körültekintéssel fel is dolgozza.

mondással két mondattal lejjebb azt írja, hogy mivel a német nyelvet „a középiskolákban végig oktatták, így a magyar diákok egy töredéke a felsőbb osztályokban ezen az alapon elvileg a németet is a kérdéses »ismert nyelvek« közé sorolhatta.”⁸⁰ Mind a három mértékre vonatkozó megfogalmazás („viszonylag kis hányad”, nem „tömegesen”, „egy töredék”) mutatja, hogy az érzékelt bizonytalanságot Karádynak verbálisan sem sikerült kiküszöbölni. Az 1881/82-es nyelvismereti statisztika elemzésénél láttuk, hogy a többnyelvűek arányának 7–10 százalékos kilengését éppen a németül tudók számának növekedése okozta, aminek a hátterében többek között az iskolában megszerezhető nyelvtudás fokozottabb beszámítása állt. A mértékeket ugyan nem ismerjük, mégis feltételezhetjük, hogy az iskolai nyelvtanulás eredményét bizonyos mértékben korábban és később is figyelembe vették.

Az 1880-as évek VKM-jelentéseiből bőséges idézetgyűjteményünk van, ami azt bizonyítja, hogy a statisztika megrendelői, a gyűjtés szervezői számítottak az iskolában szerzett nyelvtudás kimutatására is. Más kérdés, hogy fogalmunk sincs egyelőre arról, hogy ezt az intenciót eljuttatták-e, s ha igen, hogyan juttatták el a statisztikák iskolai készítőihez. Mindenesetre az 1885/86-os VKM-jelentés miután számba vette, hogy a magyar tannyelvű iskolákban hány magyar diák van, aki más nyelvet nem beszélt, így folytatja: „Ez a szám szerfelett nagy. Legnagyobb súllyal lépnek fel benne a református gimnáziumok, ahol a tanulóknak majdnem 78%-a csakis magyarul beszél, tehát csak 22% beszél más nyelven is. Tekintve, hogy e gimnáziumok három felső osztályába a tanulóknak 28%-ánál több jár, az világlik ki, hogy még ezen osztályokban is igen sok olyan tanulónak kell lennie, aki magyaron kívül más nyelvet nem sajátított el”.⁸¹ A következő évi jelentésben ez áll a kizárólag magyar tannyelvű iskolákról: „Csak magyarul beszélt 15 120, minden 1000 közül 524, a múlt évben 542. Ha ez a változás magának az iskolának a befolyásából ered, vagyis az idegen nyelvek tanulásának intenzívebb voltára mutat, akkor igen öröndetes tüneménynek mondható”.⁸² Szempontunkból meglehetősen egyértelműen fogalmaz az 1889/90. évi jelentés is: „Nem mulaszthatom el annak a felemlítését, hogy e tényadatban hibáját látom oktatásügyünknek. Túlságos nagy ugyanis azon tanulók száma, kik csak anyanyelvükön tudnak; tehát a kik az iskolában más, idegen nyelvet meg nem tanultak. Nem állanak rendelkezésemre azon adatok, melyekből kitűnnék, hogy a felsőbb osztályok tanulói között hány az egynyelvű; de azt konstatálhatom, hogy sok iskolában több az egynyelvű tanuló, mint a hányan a négy alsó osztályban jártak, sőt van néhány olyan iskola is, a hol az egynyelvű

⁸⁰ Karády V. 2001b. 280.

⁸¹ VKM-jelentés 15. 124.

⁸² VKM-jelentés 16. 155.

tanulók száma felülmúlja a hat alsó osztály tanulóinak számát; tehát nyilvánvaló, hogy az alsó 4 osztályban, sőt sok helyen az alsó 6 osztályban sem érnek el az idegen nyelv tanításában olyan eredményt, hogy az egynyelvű tanulók magukat az ötödik, illetőleg a hetedik osztályban ne egynyelvűeknek nyilvánítsák.”⁸³

A nyelvismereti statisztika eredményét ismertette a következő évi jelentés újra nehezményezi, „hogy tanuló ifjúságunk nagy része csakis anyanyelvén beszél, vagyis hogy sem az iskola, sem a szülői ház nem volt képes tanuló ifjúságunk 45,5%-át más nyelvre tanítani”. Fel is sorol a statisztika alapján tizenegy iskolát, ahol csak néhány tanuló tudott anyanyelvén kívül más nyelvet.”⁸⁴ Végül megállapítja: „Mindezek bizonyítják, hogy hazai középiskoláinkban az idegen nyelv tanítása ez idő szerint nem vezet a szükséges eredményhez. Igen-igen kevés azon tanulók száma, akik magában az iskolában sajátítottak el egy idegen nyelvet.”⁸⁵ Ha a miniszter elégedetlen volt is az iskolai német nyelvtanítás eredményességével,⁸⁶ kétségtelenül arra számított, hogy a kitöltött nyelvismereti statisztika figyelembe veszi az iskolában elsajátított nyelvtudást, s így tükrözheti az iskolai német nyelvtanítás eredményességét is. Hogy aztán az iskolák általában, illetve az egyes iskolák milyen mértékben gondolkodtak ugyanígy, ezt nem tudhatjuk.⁸⁷ Mint ahogy azt sem, hogy valójában mennyien is sajátították el az iskolában a német nyelvet, illetve mikor milyen fokú tanult nyelvtudást tekintettek regisztrálandónak az egyes iskolák. Egy azonban bizonyos, verbális fordulattal nem lehet egyszer s mindenkorra nulla százalékra redukálni azokat, akik úgy magyar anyanyelvű keresztények, hogy nem asszimilált németek, hanem az iskolában tanultak meg németül, s ezt a teljesítményüket az iskolai statisztika is regisztrálta. Paradox módon éppen a nyelvismereti statisztika

⁸³ VKM-jelentés 19. 37.

⁸⁴ A tizenegyből nyolc református iskola. S bár egy részük négy évfolyamos, ahol tehát rövid volt a német nyelvoktatás, s az iskolák is homogén magyar vidéken voltak, mégis lehetséges, hogy a reformátusok – jóllehet 1883-tól köteleztettek mindenféle statisztikai adatszolgáltatásra – a kitöltés részleteinél éltek autonómiájuk maradékával. Erre még visszatérünk.

⁸⁵ VKM-jelentés 20. 44–45.

⁸⁶ A nyolcvanas években két rendeletet is kiadott (1884/1542.eln. és 1888/48629) azzal a céllal, hogy a német nyelv tanításának „intenzitását a lehető legnagyobb mértékben fokozzák”, s a helyi tantervekben a szükséghez képest szaporítsák a német nyelvi órákat. Klamarik J. 1893. 261–165.

⁸⁷ Végig egyeztetve például az 1885-ös iskolánkénti jelentést, minden változatra tudtunk példát találni. Jó néhány iskola esetében – az évkönyvből gyűjtve adatokat – nagyon szép szignifikáns eredményeket kaptam arra nézve, hogy az iskola hatodik osztályától minimum megduplázódik a német nyelvet beszélők aránya. A gyanút azonban, hogy a felsőbb osztályokba eljutó sikeresek társadalmi összetétele speciális, a debreceni református gimnázium 1883/84-es anyakönyvének alapos elemzése meggyőzően igazolta. Nem csupán a németet gyakrabban beszélő zsidó diákok aránya nőtt meg, hanem a magasabb státusú, műveltebb keresztény magyar családokból jövő fiúké is.

1882/83-as kilengése is igazolja, hogy ilyenek mind korábban, mind később szép számmal lehettek.

A németül is beszélő magyar anyanyelvűek német asszimilánsként való kezelésének másik problémáját is szóba hozza Karády. Ezt írja: „A nem zsidó magyar–német kétnyelvűek státusa sokkal problematikusabb, amennyiben egy *töredékük* tulajdonképpen minden bizonnyal »törzsökös« magyar ajkú volt, és csupán művelődésstratégiai okokból tanulta meg [...] a monarchia és az egész közép-európai térség korabeli »kultúrnyelvét«. Feltevésem szerint azonban a magyar–német nyelvűek között az ilyen magyar ajkúak *aránya kicsiny* lehetett, illetve ezeknek számait messzemenően ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi” (133). Ez tehát az otthonról hozott német nyelvtudás kérdése, amely azért fordulhat elő nagyobb számban a „törzsökös” magyar ajkúaknál is, mert a gyakorlati felhasználhatóság, fontosság, a kultúrnyelvi funkció és a hagyomány sajátos státuszt biztosított a kettős monarchiában a német nyelvnek. Például a német nyelv intenzívebb tanítását célzó egyik miniszteri utasítás indítéka a bécsi cs. kir. keleti akadémiai valamint a cs. kir. közös katonai tanintézeti felvétellel kapcsolatos gond volt. A tudományosságban, az intellektuális pályákon is szükség volt a német nyelvtudásra.⁸⁸ Magasabb státuszú családoknál, bizonyos hivatalnoki, katonatiszti, kereskedőfamíliáknál természetes volt a német nyelv használata. Azt írja az egyik miniszteri jelentés: „tény, hogy az iskolát inkább veszik a műveltebbek igénybe, mint a műveletlenek, tehát azok között, akik iskolába kerülnek, máris aránylag több kétnyelvű van, mint az ország lakosai között.”⁸⁹

Karády 1883-ra 21,6 százaléknyi magyar–német nyelvű keresztény diákot számított ki. Adatai, számításai szerint ebből voltaképpen csak 2,1% lehetett a német anyanyelvű. (Ugyanis az összesen 15,4% német anyanyelvűből 6,8%-ot számított egynyelvű keresztény németnek, 6,5%-ot pedig a zsidósághoz tartozónak.) 19,5%-nak viszont eszerint magyar anyanyelvűnek kellene lennie. Vajon milyen tényekre, adatokra, összefüggésekre támaszkodva állítja, hogy az általa számított csaknem 20 százaléknyi németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény között „egy *töredék*” a „törzsökös” magyar ajkú, s mire alapozva teszi fel, hogy „*kicsiny az aránya*” azoknak a magyar diákoknak, akik otthonról hozták a német nyelvtudást. Mennyire és mihez képest kicsiny? Csak éppen annyira, hogy e kicsiny számarányt „ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi” (133)? Szóval Karády szerint az összes diák egyötödét, a magyar anyanyelvű keresztények egyharmadát kitevő németül tudó diákság csaknem csakompakk asszimilált német

⁸⁸ VKM-jelentés 20. 45.

⁸⁹ VKM-jelentés 17. 30.

1883-ban? Később, közbevetőleg azt is leírja, hogy a „magyar–német nyelvűek statisztikai számarányai, főképp a dualizmus korai fázisában (amikor még nem vált tömegessé a keresztény németiség asszimilációja) valószínűleg kissé túlbecsüli a *ténylegesen* német háttérűek arányát” (134). Ez annyiban árnyalja a korábban mondottakat, hogy ezután „*zömmel* német háttérűnek vehető keresztény német–magyar ajkúakról beszél” (137). Körültekintő finomítása azonban végül is már nem befolyásolja érdemben a felfedezett új tényeket: a német–magyar ajkúaknak a zsidósághoz hasonló nagyságrendű, négyszeres „túliskolázási” teljesítményét (137), a német asszimilánsokat magával ragadó iskolázási keresletnövekedést (137), s a magyarság csupán 29 százalékos jelenlétét, azaz erős alulképviseltségét az 1880-as évek középiskoláiban (138–139).

Eddigi kritikai észrevételeink, ellenvetéseink mellé nézzük még meg aprólékosan legalább egyetlen iskola egy évének szerencsésen elénk került adatait. Az autonóm felekezeti iskolában, a debreceni református gimnáziumban a középiskolai törvény után, az 1883/84-es tanévben – egyetlen esztendeig – olyan beíratási anyakönyvet használtak, amelyben benne van az anyanyelv is, meg a nyelvismeret is. A rovatok így követik egymást: *név; születési idő; vallás; születési hely; anyanyelv; mely nyelveket beszél anyanyelvén kívül?; atyja/gyámja/gondviselője neve; állása; lakása; hol tanult múlt évben; milyen alapon vették fel; kinél van szálláson; tandíjfizető-e; megjegyzés.*⁹⁰ Fontos megjegyezni, hogy a nyelvismereti adatok itt ebben az évben egyértelműen az anyanyelven kívüli, más, otthonról hozott nyelvre vonatkoznak.⁹¹ Az anyakönyvben 636 diák adatai szerepelnek. Magyar anyanyelvű 620, német 6, román 8 és szlovák 1. A többség református, 8 görögkeleti és 81 izraelita van. Utóbbiak három kivételével magyar anyanyelvűek, s csak 32 beszél közülük más nyelvet is. Ez a 32 izraelita diák mind tudott németül, s közülük heten még franciául s egy szlovákul is. Többségük felvidéki megyékből jött Debrecenbe. A hat szepességi német, akik nyilván magyar szóra jöttek a magyar Alföldre, mind beszélt szlovákul is. A hetedikes turócszentmártoni szlovák ügyvédgyerek az előző évben Pozsonyban tanult, s tudott németül is. A Krassó-Szörény megyéből jövő – úgy tűnik szintén magyar szóra küldött – nyolc román anyanyelvű szintén mind tudott németül. Több görögkeleti lelkészgyerek volt közöttük.

⁹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debreceni Ref. Főgimn. iratai II. 7. f. Köszönöm Fazakas Gergely kollégának a debreceni kutatáshoz nyújtott segítségét.

⁹¹ Az iskolai évkönyvben, s a 3 évenkénti részletes országos statisztikában szereplő ingadozó adatok alapján nem lehet megítélni, hogy a debreceniek továbbra is ezt a megközelítést használták-e, vagy esetleg néha beszámították az iskolában szerzett nyelvtudást is. Néhány református iskolában azonban nagy valószínűséggel csak a hozott nyelvtudást mutatták ki.

Végül 47 magyar anyanyelvű keresztényt találtunk, akik beszéltek németül is. Közülük 38 diák esetében fel sem merülhet az allogén háttér gyanúja. Magyar nevük van, református vallásúak, református többségű, magyarnak ismert településen születtek. Műveltebb, értelmiségi, hivatalnoki, lelkész, tanár, író, ügyvéd, földbirtokos, jobb módú gazdálkodó, könyvtáros, tősgyökeres debreceni kereskedő, vendéglős és jobb iparos családokból jöttek. Tizenegyen az előző tanévet valamilyen felvidéki német jellegű város vegyes nemzetiségű gimnáziumában töltötték. S nem is annyira a főszolgabíró, tanár vagy ügyvéd apa küldte Eperjesre, Lőcsére, Iglóra, Késmárcra nyelvet tanulni a fiát, hanem inkább a debreceni szücsmester, asztalosmester meg sertéskereskedő.

Ezek az adatok remélhetőleg meggyőzően bizonyítják, hogy a németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény diákok között nem elhanyagolható számban voltak ún. „tősgyökeres magyarok”, akik saját művelt családjukban vagy német szóra adva szereztek német nyelvtudást. S ha már Karády Herczeg Ferencet emlegette, említsük meg Jókait és Mikszáthot is, hiszen őket olvasva megismerhetjük a németül is beszélő magyar hivatalnok, tanár, katonatiszt, a Felvidékre német szóra adott magyar diák létező, jellegzetes típusát. Tudáselit-vizsgálatom közben is gyakran találkoztam német szóra adott magyar diákokkal. Az emlegetett felvidéki iskolák évkönyveinek származási hely szerinti statisztikái, névsorai szintén bizonyítják, hogy tömeges jelenségről volt szó.

Van azonban Debrecenben még néhány más szempontból érdekes eset is. Ilosvay Bálintnak, egy mátészalkai református földbirtokos fiának nyelvismerete: francia, német, *szlovák*. Parlagi György, a Szatmár megyei Krassón lakó református földbirtokos fia *románul* is tud. A falu, ahol született, vegyes magyar–román, református, illetve görögkeleti település. Szatmári István, akinek református apja a magyar–román vegyes lakosságú Belényesen (vallásilag róm. kat., gör. kat., gör. keleti, református falu) földműves, szintén tud *románul*. Peterdy Kálmán, a kászonyi református lelkész fia németül és *szlovákul* beszél. Sepsi Géza, akinek apja a román lakosságú Avasfelsőfaluban földbirtokos, *román* nyelvtudást jegyeztetett be. Ezek ritka esetek Debrecenben, de figyelemreméltóan jelzik, hogy az ún. allogén kapcsolatot nem feltétlenül kellett eltitkolni. S azt is mutatják, hogy a vegyes lakosságú területeken kölcsönös volt egymás nyelvének elsajátítása.⁹² A kölcsönös nyelvismeret problémáját sokoldalúan elemezte Kovács Alajos. Két megfigyelését érdemes figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy az érintkező felületeken a kölcsönös nyelvtudás arányai erősen függnek az egyes nemzetiségek kiegyenlített vagy aszimmetrikus

⁹² Az elitkutatásnál is számos olyan esettel találkoztam, hogy a vegyes vagy nemzetiségi területről származó magyaroknál a személyi adatlapon szerepelt a román, szlovák, szerb nyelvtudás.

viszonyaitól. A másik fontos bizonyított tétele pedig az, hogy a kölcsönös nyelvtudás döntően és meghatározó módon a gyermekkorban fejlődik ki játszótársakkal és iskolatársakkal való érintkezés folytán.⁹³ Ez ellentmond annak, amit Karády ír, hogy tudniillik inkább csak *elvben* lehet „elemi szinten játszótársaktól vagy szomszédoktól is [...] az allogén kisebbségi nyelvek birtokába jutni vegyes etnikai lakóköznyezetben” (134).

E tárgyban egy kicsit aprólékosabb vizsgálatra erdélyi, főleg dél-erdélyi iskolákat választottam. Erdélyben ugyanis az 1880-as népszámlálás szerint a kisebbségben lévő magyarság 17,6 százaléka tudott a csaknem kétszer olyan létszámú román nyelvén.⁹⁴ Ugyanakkor az erdélyi románoknak csak 5,2 százaléka tudott magyarul.⁹⁵ A magyar anyanyelvűek román nyelvismeretének aránya a Királyhágóntúl 1890-ben 18,4%,⁹⁶ 1900-ban 19,5%,⁹⁷ 1910-ben 22,8%.⁹⁸

Nézzük meg kicsit részletesebben az 1882-es középiskolai statisztikához legközelebb eső 1880-as népszámlálási adatokat! Tételezzük fel, hogy a felekezetek etnikai kötődése folytán Erdélyben az összes magyar anyanyelvű görögkeleti és görög katolikus voltaképpen román eredetű, s ennek folytán tud is románul. Továbbá tegyük fel, hogy a magyar anyanyelvű izraeliták célszerűségi okból mind beszélnek a többség nyelvét, tehát tudnak románul.⁹⁹ Ha ezen – nagy valószínűséggel túlzó – feltevés szerint valamennyi magyar anyanyelvű görög katolikus, görögkeleti és izraelita összeadott számát levonjuk a románul tudó magyar anyanyelvűek összes számából, akkor a megmaradók még mindig az összes magyar anyanyelvű 13 százalékát jelentik. Nem kétséges tehát, hogy a Királyhágóntúl a Karády meghatározása szerinti „törzsökös magyarok” – többségében reformátusok, kisebb részben római katolikusok és unitáriusok – igen jelentős számban beszéltek románul, azaz a helyi többség nyelvén. Nyomatékuul újra emlékeztetünk a felekezetek erős etnikai kötődéseire. 1880-ban Erdélyben a román anyanyelvűek 99,2 százaléka vagy a görögkeleti vagy a görög katolikus felekezetekhez tartozott, s csak 0,13 százalékuk volt református, illetve 0,17 százalékuk római katolikus.¹⁰⁰ A reformátusoknak és

⁹³ Kovács A. 1928. 4–10.

⁹⁴ A Magyar Korona Országában... 1. 630–636.

⁹⁵ Uo. 660–667.

⁹⁶ M. Stat. Közl. U.F. 1. 330–331.

⁹⁷ M. Stat. Közl. U.S. 5. 218.

⁹⁸ M. Stat. Közl. U.S. 64. 160.

⁹⁹ A nyelvismeretre vonatkozó feltevéseinket csak az 1900-as népszámlálás kereszt tábláinál ellenőrizhetjük. Ekkor, tehát húsz évvel később Erdélyben a magyar anyanyelvű görögkeletieknek és az izraelitáknak lényegében csak az egyötöde, a magyar anyanyelvű görög katolikusoknak pedig egyharmada tudott románul. M. Stat. Közl. U.S. 5. 552–553, 556–557, 570–571.

¹⁰⁰ A M. Korona Országában... 1. 538–545.

az unitáriusoknak pedig – ha a cigány anyanyelvűektől eltekintünk – 99 százaléka volt magyar anyanyelvű.¹⁰¹ A katolikusoknak ugyanígy 91,4%-a volt magyar s 6,1%-a német. Másrészt felhívjuk a figyelmet arra, hogy azokban a megyékben, ahol a magyarság nem elhanyagolható számban volt ugyan jelen, de kétszeres, háromszoros, ötszörös román többséggel élt együtt, mint Alsó-Fehérben, Kis-Küküllőben, Kolozsban, Szolnok-Dobokában, Torda-Aranyosban, ott a magyar anyanyelvűeknek már 40-50 százaléka tudott románul.¹⁰² Figyelemmel a magyar–román nyelvi arányokra csak tájékozatlan naivitással vagy erős elfogultsággal lehetne feltételezni, hogy ezekben a megyékben a magyar anyanyelvűeknek az a 40-50 százaléka, akik románul tudtak mind, vagy akár csak többségükben is románból lett asszimilánsok lettek volna. Ráadásul a sajátos történeti alakulás folytán ezekben a megyékben a magyarok kétharmada-háromnegyede volt református 1880-ban.¹⁰³ Ez az oka annak, hogy 1900-ban a legnagyobb arányú román nyelvismeret Erdélyben a református magyaroknál jelentkezik, mintegy 25,6 százalékkal.¹⁰⁴ A nyelvismereti viszonyok ilyenfajta alakulását az magyarázza, hogy a mindennapi érintkezésben az Erdélyben kisebbségben lévő magyarok összességében jobban rá voltak szorulva a román nyelv ismeretére mint viszont.¹⁰⁵

Az ilyen nyelvi környezetben levő iskolák nyelvismereti statisztikája tehát érdekes lehet most számunkra. Az 1881/82-es nagy táblázatokat¹⁰⁶ néztem meg: a nagyenyedi református gimnázium 355 diákjából 15 a román anyanyelvű. Ezzel teljesen egybevág azzal, hogy 12 görög katolikus és 3 görögkeleti tanulójuk van. A magyar–román nyelvismeretű fiúk száma pedig 94. Tehát kétségtelenül a „törzsökös” magyar református vallású diákok beszéltek meglehetősen nagy számban románul (s be is vallották). A szászvárosi református gimnázium 182 tanulója között már jelentősebb számú, 72 román anyanyelvű van. Pontosan ennyi, 14+58 a görög katolikus és görögkeleti vallású. Ezzel szemben 144-en beszélnek magyarul–románul. Talán az összes magyar református köztük van. (A zsidó diákok száma mindkét helyen csupán 10 körül volt.) A kolozsvári unitárius főgimnázium 245 diákjából 18 az anyanyelvileg s vallásilag román, de 80-an tudnak románul. Kicsiben hasonló a helyzet a tordai unitárius gimnáziumban. Gyulafehérvár római katolikus gimnáziumában a 255 tanuló közül 69 a román anyanyelvű, s pontosan

¹⁰¹ Uo. 204–211., 508–515.

¹⁰² U.o. 630–634.

¹⁰³ U.o. 508–512.

¹⁰⁴ M. Stat. Közl. U.S. 5. 564–565.

¹⁰⁵ Kovács Alajos elemzése szerint 1880-ig a budapesti magyarok is jobban rá voltak szorulva a német nyelv ismeretére, mint a német anyanyelvűek a magyaréra. Kovács A. 1928. 31.

¹⁰⁶ VKM-jelentés 11.

ennyi a görög katolikusok és görögkeletiek száma. Viszont 122-en beszélnek románul. A kolozsvári római katolikus gimnázium 306 diákjából 75 román anyanyelvű (66 gör.kat., 9 gör.kel.), s 107-en tudnak románul. A most felsorolt iskolák 1170 magyar anyanyelvű diákjának bő egynegyedét (307 fő) jegyezték be a statisztikába, mint románul tudót. Felekezet szerint reformátusok, római katolikusok s maximum negyedrészt lehetnek izraeliták, tehát semmiképpen nem román eredetű asszimiláltak. Úgy tűnik, a „törzsökös” magyar fiúk mégiscsak megtanultak egy allogén nyelvet, s nem is kevesen.

Ha hasonló metodikával átszűrözzük főleg az erdélyi és a nagyváradi tankerület intézményeit, de azon kívül még a többi iskolát is, ahol románok előfordultak,¹⁰⁷ akkor azt az eredményt kapjuk, hogy az 1881/82-es tanév nyelvi statisztikájában országosan 631 olyan román anyanyelvű középiskolai diák volt, aki nem tudott magyarul. Ezeknek az egynyelvű román tanulóknak a nagyobb részét az állami fenntartású, de görög katolikus jellegű, román nyelvű balázsfalvi és naszódi gimnáziumok adták, kisebb részben pedig a szintén görög katolikus belényesi, illetve a görögkeleti brassói és bradi román tannyelvű iskolák. Ha az egész országban regisztrált román anyanyelvű diákoknak a számából (2464) kivonjuk a csak románul tudó 631 főt, akkor 1833 román diák marad, aki magyarul is tudott. Ezzel szemben áll 2124 magyar–román nyelvűként nyilvántartott, s 219 olyan többnyelvű tanuló, akiknél valószínűsíthető a román nyelvtudás is. Ez összesen 2343 románul is tudó középiskolást jelent, akik közül tehát 1833 azért tud románul, mert román anyanyelvű. Marad így 510 fő, akiket nem román anyanyelvűként vettek számba, de tudtak románul. Karády szerint ők lényegében mind asszimilált románok lennének, de mi már tudjuk, hogy ez csak részben lehet így. Ahhoz, hogy az arányokról többet megtudjunk, újra az iskolánkénti elemzés módszeréhez folyamodtunk.

Elsősorban az erdélyi és a nagyváradi tankerületnél – de máshol is – az egyes iskolák adatait elemeztük az ismert módszerrel, a vallási, az anyanyelvi és a nyelvismereti adatok összevetésével. Ha az iskolában alacsonyabb volt a román anyanyelvűek száma mint a görög katolikus és a görögkeleti felekezetű diákoké összesen (figyelemmel a rutén és a szerb anyanyelvűekre is), akkor azt feltételeztük, hogy asszimilált román eredetű tanulókkal számolhatunk. 112 ilyen esetet tudtunk megfogni, jellemzően inkább a román nyelvterület szélein (például: Székelykeresztúr, Nagybánya, Nagyvárad, Szarvas). Ha viszont a román nyelvtudással rendelkezők száma az iskolában magasabb volt mint a görög katolikus és a görögkeleti felekezetűek összege (itt is figyelemmel a szerb és a rutén anyanyelvre, nyelvismeretre), akkor ezt a többletet úgy értékeltük, hogy nem asszimilált román

¹⁰⁷ Ahol azért több a hibalehetőség, mint az előbbi gimnáziumoknál.

nokról van szó, hanem olyan magyarokról, zsidókról, elenyésző számban németekről, akik valamilyen szinten elsajátították a román nyelvet. Ilyen összefüggést 433 főnél azonosítottunk. Az iskolánkénti elemzés módszerével összeszedvegetett nem román anyanyelvű, de románul tudó két különböző eredetű diákcsoport összege így 545 lett (112 + 433), ami nem vág teljesen egybe az ugyanezen két csoport részben más módszerrel megközelített összes létszámával (ez 510 volt), de közel esik ahhoz. Elég nagy bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy a románul tudó, de nem román anyanyelvűként jegyzett, nagyjából 500 diáknak csak körülbelül az egyötöde tekinthető román eredetű asszimilánsnak. A többi négyötödből maximum egyötödnyi lehet izraelita (ez az elsősorban érintett iskolákban az izraeliták közel teljes száma), s a maradék háromötöd (kb. 300 fő) pedig magyar, illetve igen csekély számban német eredetű. A nem román anyanyelvű, de románul tudó diákok között tehát az 1880-as évek elején háromszor annyi a magyar hátterű mint a román eredetű asszimiláns.

Tudjuk persze, hogy az allogén csoportok közül viszonylag a románság asszimilációja volt a legmérsékeltebb, s a dél-erdélyi nyelvi helyzet is speciális. Mindazonáltal azt gondoljuk, hogy az előbb bemutatott nyelvismereti összefüggés kisebb mértékben, de előfordulhat szlovák és német környezetben is. Csak nehezebb ilyen egyértelműen kimutatni. (Az itt használt nyelvi-vallási egybevetés módszerével nem is lehet.) Mint ahogy a felvidéki vagy délvidéki vegyes területek helyenként több százas létszámú háromnyelvű diákságát se nagyon tudjuk etnikailag szétválogatni. Bizonyosan nem tartható ezek után mégsem az az állítás, hogy a nem német allogén nyelveket meg aztán már tényleg csak igazi vagy magyarrá asszimilálódott románok, szlovákok, rutének, szerbek beszélhették. Komoly szemléletbeli különbségről van szó, hiszen eleve félreértjük a „nyelvekben gazdag” ország valóságos nyelvszociológiai helyzetét, ha mindent egyoldalúan csak a magyar államnyelv terjesztése erősödő doktrínájának, s valóban expanzív gyakorlatának perspektívájából látunk és ítélünk meg. Szemléletünk beszűkülhet, s így nem akarunk tudomást venni például a kölcsönös nyelvismeret tényeiről. Ami természetesen jobbra kisebb-nagyobb lokalitásokban, az együttélés konkrét körülményeinek a figyelembevételével, aprólékos elemzésével vizsgálható csak.

Összefoglalás és egy anyanyelvi/felekezeti táblázat néhány megfigyeléssel, óvatos feltevéssel

Általában is a történetiszociológiai kísérletek nehéz dilemmájának véljük, hogy a modellalkotásra, nagyobb összefüggések megragadására törekedve mennyire

kell alászállnunk a forrásfeltárás, a forráskritika és a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiba. Dolgozatunknak egyik tanulsága, hogy vannak esetek, amikor hiába a tágas és távlatos társadalomtudományos szemlélet, hiába a jó ötlet, hiába a látványos, merész és radikális elemzőkészség, de még a meglepő és újszerű forrás, meg a tömeges adatok is hiábavalók. Hiábavalók mindezek, ha olyan forrásokra és olyan forrásokból rakjuk az alapot és húzzuk az ívet, amelyekkel kapcsolatban még nem végeztettek el kellő pedantériával az adott esetben szükséges forráskritikai műveletek.¹⁰⁸

A forráskritika elmaradása, a forrásértelmezés problémái a vitatott Karády-cikk esetében még tetéződtek a forrásfeltárás hiányaival, s talán saját logikai rendjén belül is meg nem alapozott következtetésekkel, elsietett ítéletalkotásokkal. Nem kívántunk egyébként a cikk minden részletével, állításával foglalkozni. Azt azonban tisztázni akartuk, hogy egyrészt kellően megalapozott-e az úgynevezett „törzsökös” magyarságot (a nem asszimiláns magyarokat) úgy azonosítani, hogy korlátozzuk őket a csak magyarul beszélőkre, másrészt ezzel szoros összefüggésben, igazolható-e az a feltevés, hogy a hazai nyelveket, benne a német nyelvet ismerő magyar ajkú diákok „globálisan” az asszimilált allogénekkel azonosíthatók. Úgy gondoljuk, hogy egyik tétel sem igazolódott. Részben ezért, de a források téves értelmezése miatt sem sikerült bizonyítani, hogy a magyarság az 1880-as években 29 százalékosan, erősen alulreprezentálva lett volna jelen az értelmiség utánpótlását adó középiskolákban, szemben a német háttérű keresztény német–magyar ajkú aggregátum négyszeres túlképviseltségével. Mivel ezek a tételek és állítások a bevont források alapján nem igazolódtak, a továbbiakban nem célszerű és nem helyénvaló „a magyarok nem jelentéktelen iskolázási deficitjére” (138), mint bizonyított tudományos igazságra hivatkozni. Ami pedig a nem bizonyított tétel meghosszabbítását illeti, az egyelőre minden alapot nélkülöző állítás. Az állítás így hangzik: „A magyarság itt dokumentált iskolai alulképviseltsége azt látszik bizonyítani, hogy a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket [...] a magyarság s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is *kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést*, mint korábban, amikor a nemesi rend a politikai kapacitás kvázi-monopóliumának és a későbbinél még sokkal jelentősebb gazdasági hatalom(nak az) előnyeit élvezte” (139). Az iskolai alulképviseltség egyelőre nem dokumentált, így nem

¹⁰⁸ Normális esetben ezen műveletek minden részletével nem terhelendő az olvasó, még talán lábjegyzetben sem. Sajátos célunk és választott műfajunk miatt azonban most a legfárasztóbb részletektől sem tekinthettünk el.

is bizonyíthat semmit. A volt nemesség társadalmi érvényesülési stratégiájával kapcsolatos dőlt betűs állítás pedig lehet igaz is, meg nem is. Mielőtt azonban erre, mint „társadalomtörténelmi paradoxonra” további tételeket építenénk, szükséges volna bebizonyítani.

Megnevezett műfaja szerint forráskritikai írásunkban a vitatott Karády-dolgozat néhány állításának megalapozottságával foglalkoztunk, s nem feltétlenül törekedtünk arra, hogy a cáfolt tételek, s az el nem fogadott deklarált mértékek helyett újakat állítsunk. Mindazonáltal az adott materiával való foglalkozásunk során kiformálódtak bizonyos szempontjaink, s talán néhány megfigyelésünket is érdemes volna röviden összefoglalni. Ezek elsősorban a középiskolás diákság anyanyelvi-felekezeti megoszlását s asszimilációját nagyobb időtávlatba helyező 12. táblázatunkhoz fűződnek. A táblázatot eredetileg munkánk segédeszközeként készítettük. Az időtávlat itt azt jelenti, hogy az Entwurf kibocsátásától kezdve 1918-ig, a történeti Magyarország felbomlásáig igyekeztünk összegyűjteni a középiskolásokra vonatkozó összefoglaló nyelvi és vallási adatokat. A megszerveződő magyar hivatalos statisztika segítségével átfogóan ez legkorábban az 1864–1865-ös tanévtől volt lehetséges.¹⁰⁹ Az önkényuralom korának adatait Deák Ágnestől vettük, aki az osztrák statisztikai sorozat, a *Mittheilungen...* táblázatait dolgozta fel és közölte monográfiájában.¹¹⁰ Az 1851-es, 1854-es és 1857-es adatsor csak a gimnáziumokra vonatkozik, de 1857-re olyan sorozatot is össze lehetett állítani, amelyik már az új iskolatípus, a reáliskola diákságának megoszlását is tartalmazza. Ebből a szempontból ennek az egy évnek az adatai illeszthetők a dualizmus kori adatsor elé. Az osztrák statisztikai blokk annyiban eltérő, hogy hiányzik belőle a felekezeti hovatartozás, s nem anyanyelvi, hanem nemzetiségi adatokat gyűjtöttek. A zsidóságot is, mint nemzetiséget azonosították, bár ebben Deák Ágnes megfigyelése szerint lehetett valamelyes bizonytalanság.¹¹¹ A dualizmus kori adatok táblázatba rendezésénél ötéves átlagokat alakítottam ki. (Kivéve a kezdő, 1865–70-es sort, ahol hatéves, és a záró, 1916–18-as sort, ahol hároméves átlagok vannak.) Karády elgondolása nyomán, analógiás becsléssel (9. és 10. táblázatunk segítségével) az egyes anyanyelvi csoportoktól itt is különválasztottuk az izraelita felekezetű zsidóságot, akik így az önkényuralmi kor adatainak folytatásaként külön, önálló oszlopot kaptak. Bizonyos összefüggések érzékeltetésére a statisztikák eredeti kategóriáiból összevont oszlopokat is konstruáltam (például: magyar anyanyelvű + német anyanyelvű keresztény).

¹⁰⁹ Barsi J. 1868.

¹¹⁰ Deák Á. 2000. 375–386.

¹¹¹ Deák Á. 2000. 260–261.

Ha legelőször szemügyre vesszük a 12. táblázat első három sorát, amelyek az egymást követő önkényuralmi évek megoszlásait mutatják, akkor azt látjuk, hogy folyamatosan csökkent a magukat magyar anyanyelvűként azonosítók aránya (1851-től 1857-ig csaknem 6 százalékkal), ugyanakkor nőtt a német anyanyelvűeké (3 százalékkal), a többi allogén keresztényé (összesítve 2 százalékkal), s a zsidóké is (1 százalékkal). Ha ezután azt az 1857-es sort nézzük, amelyben a reáliskolák is benne vannak, akkor csak a magyar, illetve a német anyanyelvűek viszonylatában van ugyanezen év gimnáziumi adatsorához képest nagyobb eltérés. A német anyanyelvűeké itt döntően azért nő újabb 2 százalékkal, mert az újonnan alapított iskolatípus minden intézményében német lett a tanítás nyelve. Egyébként a magyar anyanyelvűek arányának visszaesésében a gimnazisták között, az identitásvállalás elképzelhető változásán, a gyermekeiket itt taníttató külföldi eredetű hivatalnokok számának emelkedésén túl, szerepet játszhatott, hogy az iskolák egy részében kormányzati utasításra németre, illetve nemzetiségi nyelvekre változtaták a tannyelvet. Számos református intézmény pedig nem tudván megfelelni az Entwurf előírásainak, elvesztette a nyilvánossági jogát, s magánintézeté süllyedt.

Az 1857-es adatokat követő első sor, az 1865-tel kezdődő hat év átlagát tartalmazva igen érdekes változásokat mutat. A magyar és a német anyanyelvűek összege lényegében nem változott, de a kettő viszonylatában radikális fordulat következett be. A magukat magyar anyanyelvűként azonosítók aránya 1857-hez képest 11 százalékkal nőtt, s ugyanennyivel csökkent a német anyanyelvet vallók részesedése. Azt nyugodtan kizárhatjuk, hogy a németek ilyen mértékben léptek volna vissza fiaik magyarországi középiskoláztatásától. Inkább azt valószínűsíthetjük, hogy a városi németységnek a reformkorban, az emelkedő nemzet ígézetében kezdődött magyarosodása az önkényuralmi évtizedben elbizonytalanodott ugyan, de nem fordult vissza, s a kiegyezés éveiben látványos identitásváltásban manifestálódott. Ezt budapesti és jelentős német lakosságú vidéki városok iskolái esetében is részletesen bizonyítani lehetne. Ebben tehát mindenképpen igaza van Karádynak, hogy már 1880 előtt nagyszámú német asszimiláns lehet a magukat magyar anyanyelvűnek valló diákok között. A gyermekeiket iskoláztató rétegek körében nyilván még erősebb is az asszimiláció mint ahogy az a teljes, országos népességnél kimutatható. Mindamellet a magyar növekedésnek volt más eredője is. Például a reformátusok számaránya a történeti Magyarország középiskolaiban valószínűleg soha nem volt ilyen magas, mint ebben a hat évben. (Legalábbis ez a 19,55% a dualizmus következő éveiben tíz év alatt lecsökken majd a reformátusok országos számarányának, 14%-nak a környékére.) A magas arányban lényeges szerepe volt az Entwurf kötöttségeitől szabaduló protestáns iskolarendszer új lendületének is. A debreceni református kollégium és a környékbeli kisebb gimnáziumok esetében

12. táblázat.

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLÁSOK LÉTSZÁMA, SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSUK
ANYANYELV ÉS VALLÁS SZERINT

Év	Évi diák- létszám (átlag)	Magyar anya- nyelvű	Német anya- nyelvű	Magyar anya- nyelvű keresztény	Német anya- nyelvű keresztény	Magyar + német anyanyelvű keresztény	Zsidó -izraelita	Magyar + német anyanyelvű keresztény + zsidó	Allogén keresztény német nélkül	Összes allogén keresztény
1851*	15007	...	...	64,30	13,43	77,73	4,59	82,32	17,62	31,05
1854*	14686			61,86	14,99	76,85	5,09	81,94	18,02	33,01
1857*	17573			58,65	16,00	74,65	5,58	80,23	19,55	35,55
1857	19398			56,10	18,42	74,52	6,10	80,62	19,09	37,51
1865–70	35694	71,96	12,27	67,26	7,77	75,03	9,90	84,93	14,98	22,75
1871–75	33795	74,22	12,33	66,30	7,00	73,30	14,12	87,42	12,33	19,33
1876–80	36911	70,46	15,53	58,12	8,53	66,65	20,58	87,23	12,58	21,11
1881–85	38058	71,17	15,43	58,61	8,75	67,36	20,26	87,62	12,12	20,87
1886–90	39524	71,39	15,53	58,51	9,19	67,70	19,82	87,52	11,95	21,14
1891–95	45825	73,68	13,68	59,52	7,64	67,16	20,83	87,99	11,55	19,19
1896– 1900	54802	75,50	12,55	59,52	7,00	66,52	22,19	88,71	10,97	17,97
1901–05	61198	77,93	10,71	60,57	5,68	66,25	22,85	89,10	10,38	16,06
1906–10	66455	79,63	9,20	62,14	4,71	66,85	22,43	89,28	10,41	15,12
1911–15	74806	82,30	7,62	64,93	3,50	68,43	21,71	90,14	9,34	12,84
1916–18	80393	85,08	6,41	65,41	3,17	68,58	23,15	91,73	7,7	10,87

* Csak a gimnáziumi tanulók adatai.

A táblázat a Statisztikai Hivatal adatközlése alapján készült.

Kivéve: 1851–1857-re (Deák Á. 2000.); 1867–1869-re a VKM adatai alapján

például igazolható, hogy a hirtelen növekményt a korábbi kényszerű elmaradásokat bepótló iskoláztatási buzgalom is magyarázza. Egyszersmind részben ennek a pótló szükségletnek, nyomásnak a megszűnése magyarázza a következő tíz év csökkenését is.

A magyar–német viszonylat változása mellett figyelemre méltó a zsidóság részesedésének további növekedése. Mint láttuk, fokozatos, szolid emelkedéssel az izraeliták aránya a középiskolások között 6,1 százalékot elérve, már az önkényuralom idején erősen felülmúlta az össznépességen belüli arányukat. Több mint 50 százalékos aránynövekedéssel ez a részesedés az 1865–70-es évek átlagában 9,9 százalékra nőtt. Ezzel párhuzamosan a németen kívüli allogén keresztények (szlovák, horvát, szerb, román rutén) összesített aránya körülbelül ugyanennyivel

12. táblázat. (folytatás)
A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLÁSOK LÉTSZÁMA, SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSUK
ANYANYELV ÉS VALLÁS SZERINT

Szlovák anya- nyelvű	Horvát anya- nyelvű	Szerb anya- nyelvű	Román anya- nyelvű	Rutén anya- nyelvű	R. kath.	Evan- gélikus	Refor- mátus	Uni- tárius	G. kat.	G. keleti	G.keleti + g.kat. vallásúak	Szerb + román + rutén nyelvűek	Szerb + román + rutén
9,64	1,43		5,34	1,21									
6,73	2,29		7,60	1,40									
6,32	2,32		9,46	1,45									
6,35	2,72		8,71	1,31									
4,80	0,30	1,50	7,48	0,90	46,00	12,09	19,55	1,40	5,55	5,51	11,06	9,88	89,33
3,80	0,30	1,64	6,57	0,82	46,08	11,79	16,81	0,77	5,24	5,19	10,43	9,03	86,57
4,90	0,40	1,78	6,03	0,70	44,03	10,84	14,57	0,76	4,48	4,74	9,22	8,51	92,30
4,36	0,40	1,70	6,17	0,50	44,70	10,95	13,90	0,80	4,42	4,96	9,38	8,37	89,23
4,17	0,40	1,60	6,02	0,26	45,45	11,04	13,61	0,65	4,20	5,24	9,44	7,88	83,47
3,45	0,37	1,60	6,42	0,21	44,21	10,35	14,05	0,70	4,57	5,30	9,87	8,23	83,38
3,17	0,39	1,70	6,03	0,18	43,34	9,97	14,26	0,79	4,32	5,13	9,45	7,91	83,70
3,10	0,30	1,43	5,84	0,16	43,27	9,57	14,31	0,77	4,27	4,96	9,23	7,46	80,82
2,60	0,30	1,52	6,17	0,12	43,40	9,30	14,24	0,70	4,51	5,42	9,83	7,81	79,45
2,05	0,25	1,49	5,67	0,08	44,80	9,00	14,20	0,80	4,41	5,06	9,45	7,23	76,50
1,92	0,23	1,14	4,45	0,04	45,46	8,69	13,91	0,65	3,88	4,26	7,67	5,63	73,40

csökkent (19%-ról 14,57%-ra). A hetvenes évek első felében a zsidóság százalékaránya újabb 4 százalékkal nőtt (14,12%-ra), s ez mint csökkenés fele-fele arányban oszlott meg a magyar+német anyanyelvű keresztény blokk és a németen kívüli többi keresztény nemzetiség között. Az évtized második felében az izraelita tanulók részesedése újabb nagy, több mint 6 százalékos ugrással 20 százalék fölé ment. Ez a 20,58 százalék azt jelentette, hogy az 1870-es évtized alatt az izraelita diákok aránszáma duplájára nőtt. Ezzel elérte azt a nagyságrendet, ami stabilan, kisebb elmozdulásoktól eltekintve csaknem az 1920-as évek végéig kitartott. A hetvenes évek második felének izraelita növekedése már nem érintette a német nélküli allogén keresztények részarányát, s az most már csaknem a millenniumig 12 százalék közelében maradt. Ez persze azt jelentette, hogy ezek a nemzetiségek (szlovák, horvát, szerb, román, rutén), amelyek az 1880-as népszámlálás szerint az össznépességben összesen 38 százalékot tettek ki, a középiskolás diákságban

rendkívül alulreprezentáltak voltak. Az 1876 és 1880 közötti izraelita aránymelkedés kihatása az eloszlásokra egyértelműen a magyar anyanyelvű keresztényeknél jelentkezett. Itt, valószínűleg a hetvenes évek gazdasági és egyéb válságainak hatására is, erős, nyolcszázalékos aránycsökkenés következett be. (Ebből az esésből a reformátusok több mint két százalékkal vették ki a részüket.) Ezzel a magyar anyanyelvű keresztények százalékaránya is hosszú időre stabilizálódott. Jó 20-25 évre beállt 58-59 százalék körül, s csak a századforduló után ment 60 százalék fölé, illetve a korszak legvégén lendületet véve érte el a 65 százalékot.

A nagyobb időtáv szerinti vizsgáldásaink az eddig elmondottak alapján azt mutatják, hogy az erős mozgások, változások után a magyarországi középiskolás diákságnak az 1876–1880-as fél évtizedben kialakult anyanyelvi megoszlásai minimum húsz évre, az 1896-os millenniumig, de sok tekintetben egészen a századfordulóig stabilak maradtak. A magyar anyanyelvű keresztények részaránya, mint láttuk, a századfordulóig 58-59 százalék körül volt. (Folytonos, de minimális emelkedéssel.) A német anyanyelvű keresztények részesedése 7 százaléktól indult, majd a kevésbé asszimilált falusi németiség iskoláztatási ambícióinak köszönhetően 1-2 százalékkal emelkedett, de a századfordulóra újra 7 százalék lett. Értelemszerűen a magyar+német anyanyelvű keresztények blokkja is elég egyenletesen, 25 évig 66-67 százalék körül mozgott. Az izraelita/zsidó diákság részaránya 1875-től a millenniumig 20 százalék körül volt.¹¹² A németek nélküli allogén keresztények százalékszámai 1871-től 1895-ig 12,3 és 11,5 százalék között voltak lassú folytonos csökkenés mellett. Ezen belül a szerbek, horvátok, románok részesedése szinte nem változott, a szlovákoké folyamatosan, de kis arányban csökkent, az egyébként is kicsiny képviselőtű ruténeké pedig negyedére esett. Erre az anyanyelvi szempontból összességében stabil 20-25 évre, ennek elsősorban középső szakaszára vonatkoznak a Karády által felfedezett, s az általunk kiegészített részletesebb nyelvismereti statisztikák. Amint erről részletesen írtunk, a leginkább bizonyító erejűnek gondolt 1881/1882 és 1882/1883 tanévekre vonatkozó, újszerű statisztikai adatgyűjtés által összeszedett nyelvismereti adatok rendkívüli kilengést mutattak mind a megelőző, mind a következő nyelvi statisztikákhoz képest. A kilengéseket tüzetes elemzés után lényegében mérési problémának, zavarnak minősítettük, ami miatt ezek az adatok nehezen értelmezhetők, bizonyító erejük bizonytalan. Ehhez a minősítéshez most újabb érvet csatolhatunk. Elképzelhető-e, hogy egy anyanyelvi szempontból stabilitásra beálló, egyenletes 20-25 éves szakasz első harmadának végén ekkora

¹¹² Ezen belül a megtorpanást, illetve az átmeneti minimális csökkenést a középiskolai osztálylétszámok kormányzati korlátozása, s az ebből következő tanteremhiány miatt bevezetett tanév eleji beiratkozási sorrendi előírások és a differenciált tandíjak okozták. Ferdinándy K. 1995.

nyelvismereti turbulencia keletkezzen? Aligha. Legfeljebb akkor, ha nehezen értelmezhető, következetesen nem kezelhető mérőeszközökkel akarunk mérni. Olyan eszközökkel, amelyek esetleg nem is igazán alkalmasak annak a mérésére, amit mérni szeretnénk. Amit mérni szeretnénk, pontosabban, amit eredetileg Karády szeretett volna mérni az a dualista kor értelmiségének etnikai eredete a középiskolás diákság etnikai hátterének felderítésével. Ennek eszköze lenne az iskolai nyelvismereti statisztika.

Mint láttuk, az 1865-től mindvégig folyamatosan meglévő anyanyelvi statisztika mellett az 1878/79-es tanévtől kezdve voltak nyelvismereti adatsorok. („Minő nyelveket beszél?”) Az első három tanév adatai nagy részletességgel, iskolánként vannak meg, de csak az állami irányítású iskolákra vonatkozóan. (Tehát az összes diáknak kevesebb mint a feléről.) Az 1881/82. és az 1882/83-as tanévben valamennyi középiskolától részletes, új rendszerű gyűjtőívvel bekérték a nyelvismereti adatokat. Az országos megoszlásokat közlő, kicsit ellentmondásos táblázatok mindkét tanévről megjelentek. Az 1881/82-es tanév adatbázisát pedig intézményenkénti részletezettséggel is közreadta a VKM-jelentés. Az adategyűttesek tüzetes összehasonlító analízise nyomán világossá vált, hogy az 1882-es és az 1883-as középiskolai nyelvismereti statisztika országos összesítő adatai legalább három fő okból csak igen korlátozottan használhatók. Az első fő ok döntően technikai jellegű. A nehezen kezelhető, nem egyértelmű adatlap kitöltése az iskolákban a régi rutinnal egyenetlenül, sőt helyenként kaotikus módon történt, eltérő értelmezésekkel és megoldásokkal. Részben ebből következik a második probléma, nevezetesen az, hogy nagyobb arányban vették figyelembe (az iskolák többségében) az ismert hazai nyelvek sorában az iskolában szerzett német nyelvtudást. Ennek minden oka és a mértéke sem állapítható meg pontosan, de az bizonyos, hogy ebben a tekintetben az 1882-es és az 1883-as adatok erősen eltérőek a korábbi és a későbbi százalékokhoz képest (10-15 százalékkal). A harmadik fő probléma újra technikai jellegű, a gyűjtőív rovatolásával, s a közlés elrendezésével függ össze. A nyelvi variációk korábbi gazdag burjánzását ugyanis úgy egyszerűsítették le, hogy a megnevezett kétnyelvű változatok (*magyar és valamilyen hazai nyelv*) után a „*más 2, 3 nyelvet beszélők*” összefoglaló kategóriájába kerültek a különböző három- és négynyelvűek. Ennek a nem jelentéktelen számú, összesen 10-11 százaléknyi diáknak a valóságos nyelvismerete így rejtve marad. Ez a német nyelv esetében akár 10 százalék is lehet.¹¹³ Mindezen zavarok, érvényességi és értelmezési problémák

¹¹³ Hozzátehetjük, hogy ez a plusz 10 százalék némettudás nem csapható hozzá minden további nélkül a magyar anyanyelvűek német nyelvismeretéhez, mert egy meghatározhatatlan része a szlovák, román vagy szerb anyanyelvűekhez tartozik.

következtében az 1881/82-es és az 1882/83-as tanév nyelvismereti statisztikájának országos megoszlásai nem használhatók fel minden további nélkül a diákság etnikai hátterének a felderítésére úgy, ahogyan azt Karády elgondolta.

Ha azonban nem állnának fenn a jelzett technikai problémák, bizonytalan-ságok, a diákság esetében akkor sem tudnánk az etnikai eredetre egyértelműen következtetni, de még olyan óvatos módon sem, ahogyan az az országos népes-ség esetében megtehető. Még ha el is tudnánk tekinteni a német nyelvismeret szintjének az 1882-es, 1883-as radikális elmozdulásától, akkor is látnunk kelle-ne, hogy a középiskolások német nyelvtudásának értelmezése sokkal súlyosabb megismerési probléma annál, mint ahogy ezt Karády elintézhetőnek gondolja. A német ugyanis nemcsak az egyik hazai nemzetiségi nyelv volt, hanem a dualista monarchia mélyen gyökerező kulturális közvetítő nyelve is, s mint ilyen taní-tották intenzíven a középiskolákban. Ebből következik az, amit a dolgozatban bizonyítottunk is, hogy tudniillik egyáltalán nem elhanyagolható nagyságrendű az a német nyelvismeret, amelyet a gyermekeiket elsősorban középiskoláztató, műveltebb rétegeknél otthonról hoznak, vagy német szóra adva sajátítanak el a magyar eredetű diákok. Nem is beszélve az iskolában kapott némettudásról, aminek valamilyen mértékű beszámítása kétségtelenül minden iskolai nyelv- ismereti statisztikában benne volt. Mivel tehát tudjuk, hogy a magyar etnikai hátterű diákoknál ennek a két különböző eredetű (bár egymással azért össze is függő), német nyelvismeretnek a nagyságrendje nem elhanyagolható – ha nem is ismerjük ennek pontos arányait –, ezért nem gondolhatjuk komolyan, hogy- ha például az 1880-as évek elejére a középiskolai diákságnál azt kalkulálja ki Karády, hogy 20-22 százalékuk magyar anyanyelvű keresztény, de tud németül is, akkor ez azt jelentené, hogy a tanulók 20-22 százaléka magyar anyanyelvű ugyan, de voltaképpen „*globálisan*” német etnikai hátterű asszimiláns. A közép- iskolások német nyelvismerete esetében bizonyos, hogy nem használható ilyen egyszerűen ez a logika.

A többi hazai nyelvnél viszont kellő óvatossággal és körültekintéssel alkalmaz- ható. Bár, amint azt a román nyelvismeretnél is láttuk, a románul beszélő nem román anyanyelvűek között háromszor annyi volt a magyar etnikai hátterű diák, mint amennyi a román eredetű asszimiláns. A román és a szerb nyelvismeret eseté- ben egyébként eleve kevés diák etnikai háttere válhat kérdésessé, ugyanis a vállalt anyanyelvhez képest csak néhány tizednyi, vagy egy százalék körüli többlete van a bevallott nyelvismeretnek. Az anyanyelvhez képest nagyobb nyelvismereti többlet a már taglalt németen kívül a szlovák, a horvát és rutén nyelveknél van. Ezek közül a horvát és a rutén esetében ez a többlet számszerűen keveset jelent, hiszen a vállalt anyanyelv mindkét esetben csak fél százalék körüli az összes középiskolai tanulóhoz

képest, s a bevallott nyelvismeret is 1 százalék alatti. A szlovák nyelv nyelvismereti többlete azonban arányaiban s számosságában is a legnagyobb a német után, s kevesebb problémával értelmezhető, mint a német többlet. Bár itt is számolni kell azzal, hogy a szlovák régióban, ahol a szlovák nyelv erős többsége egyértelmű volt, a magyar (és a német) eredetű diákok is elsajátíthatták a szlovák nyelvet. A felvidéki gimnáziumok igen nagyszámú magyar–német–szlovák nyelvismeretű diákságában nem elhanyagolható, de meghatározhatatlan arányban ezek az esetek is benne voltak.

Az eddig leírt összefüggések körültekintő figyelembevételével megpróbáljuk leszűrni, hogy összefoglalóan mit is mondhatunk a magyarországi középiskolai tanulók etnikai hátteréről, a Karády-féle *„nagyobb nemzetiségi aggregátumokról”* az 1875-től 20-25 évig tartó anyanyelvileg stabil időszak közepére, az 1880-as évekre vonatkozóan. Először a 11. táblázat nyelvismereti statisztikáját vegyük szemügyre. Kiinduló pontnak vehetjük az 1886-tól 1894-ig tartó stabil szakasz átlagos értékeit. Már korábban is említettük, hogy a csak magyarul tudó keresztények részarányánál az innen leolvasható, körülbelül 39 százalékot tekintjük a legmegbízhatóbbnak. (De sok okból nem neveznénk őket *„törzsökös magyarnak”*.) Az 59 százaléknyi magyar anyanyelvű keresztényből így szűk 20 százalék az, aki tud más hazai nyelvet is.¹¹⁴ Ezt a kategóriát Karády teljes egészében asszimilánsnak, allogénnek, nemzetiségi eredetűnek tekinti.¹¹⁵ Mi ezt tévesnek gondoljuk akkor is, ha nem tudjuk ezen a kategórián belül statisztikailag eléggé egyértelműen szétválasztani a magyar eredetűeket az asszimilánsoktól. Mielőtt továbblépve mégis kialakítanánk erről egy óvatos feltevést, rögzítsük, hogy az izraelita felekezetűek aránya egyértelműen nagyjából 20 százalék, a nem magyar anyanyelvű keresztényeké, a nemzetiségeké pedig összesítve 21 százalék. Utóbbiakból csak 2,6-2,7 százalék, aki nem tudott magyarul. (Ez 1893-tól csökken 2 százalék alá.)

Kapcsoljuk be most elemzésünkbe újra a hosszabb távlatú anyanyelvi-felekezeti táblázatunkat (12. táblázat). Ennek három utolsó oszlopában egy nyelvi-felekezeti kombinációt láthatunk. Abból indultunk ki, hogy a szerbek a görögkeleti, a románok a görögkeleti vagy a görög katolikus felekezethez tartoztak, a rutének pedig a görög katolikushoz. Másik oldalról nézve viszont a görögkeleti felekezet hívei szinte kizárólag szerbek és románok voltak, illetve a görög katolikus egyházhoz tartozók között a románokon és a ruténeken kívül csak néhány százalék szlovák volt, s 1880-ban 9 százaléknyi magyar anyanyelvű. Ezért a szerb+román+rutén

¹¹⁴ Ezek a későbbi nyelvismereti statisztikák viszont nem tartalmaztak adatokat arra nézve, hogy a hazai nyelveknek ez a 20 százalékos ismerete hogyan oszlott meg az egyes nemzetiségi nyelvek között.

¹¹⁵ Számarányukat egyébként hibásan 37,8 százaléknak számolta.

anyanyelvűek és a görög katolikusok+görögkeletiek hányadosa, amely megmutatja, hogy a görög rítusú diákok hány százaléka vallotta magát, szerb, román vagy rutén anyanyelvűnek, tulajdonképpen asszimilációs mutatónak tekinthető. Ez a mutató a középiskolás diákságnál 1865-től 1885-ig kis ingadozás mellett 90 százalék körül volt. 1885-től 1905-ig a 80-as tartományban mozgott, majd 80 százalék alá menve a dualizmus legvégére 73 százalékig süllyedt. Az anyanyelvi arányok hosszú távú alakulásából leolvasható, hogy a diákok körében ez a lemorzsolódás, a nyelvi asszimiláció legkorábban a ruténoknál jelentkezett,¹¹⁶ majd a századforduló után a szerbeknél, s csak legvégül a románoknál. Az 1880-as évek első felében a görög rítusú felekezeti blokkhoz tartozó szerb – román – rutén diákok 10 százaléka tekinthető asszimilánsnak. (A következő 15 évben 16 százaléka.) Bár tudjuk, hogy ebben a kontingensben az akár több generáció óta magyar nyelvű görög katolikusok diák fiai is benne vannak,¹¹⁷ most mégis bizonyos rátartással azt mondjuk, hogy az 1880-as évek első fele 9,38 százaléknyi görög rítusú diákjának egytizedét, azaz az összes diák 1 százalékát tekintjük úgy, mint magyar anyanyelvűvé vált asszimiláns. Az 1882. és 1883. évi statisztikáknak az anyanyelvhez képest kimutatható nyelvismereti többleteit analizálva, ehhez azt tehetjük hozzá, hogy ennek az asszimiláns 1 százaléknak a bő fele valószínűleg a ruténságból származott.

Áttérve a többi nemzetiségre, szintén a nyelvismereti többlet alapján körülbelül száz félszázaléknyi horvát asszimiláns is feltételezhetünk. A szlovákok esetében pedig 1882-ben 2 százalék, illetve 1883-ban 3 százalék a kimutatható nyelvismereti többlet. Bár ezekben a százalékokban lehetnek nem asszimiláns magyarok, sőt németek is, mégis talán nem túlzás, ha végül is 3 százaléknyi, a magyar anyanyelvűek közé sorolt szlovák eredetű asszimilánssal számolunk. Hiszen a három- és többnyelvűek pontosan nem azonosítható blokkjában is maradhatott rejtve valamennyi szlovák nyelvismeret. A 3 százalék szlovák eredetű asszimiláns a magukat ugyancsak szlovák anyanyelvűnek valló keresztényekkel együtt 7,1 százalékot jelent, ami meghaladja az önkényuralom korának viszonylag magas, asszimilációval még kevésbé érintett szlovák részarányát. Mindazonáltal lehet, hogy mégis alábecsültük a szlovák eredetű asszimilánsok számát. Ennek oka – maradvány a nyelvismereti statisztikánál – az lehet, hogy igazából nem tudjuk, a három- és többnyelvűeken belül milyen nagy a szlovák nyelvtudás. De ha esetleg még azt össze is bogarásznánk,

¹¹⁶ Ezt konkrétan is tudjuk, hogy a gyermekeiket iskoláztató görög katolikus lelkészeknél, tanítóknál erősödött ez a tendencia.

¹¹⁷ Az 1880-as népszámlálás szerinti 9 százaléknyi magyar anyanyelvű görög katolikusból csak példaképpen emeljük ki a hajdúdorogiakat, akikről Fényes Elek már 1851-ben ezt írta: „Népessége 8234 lélek, kik kevés kivétellel mindnyájan a görög egyesült vallást követik, de azért tiszta magyarok.” Fényes E. 1851. 1. kötet. 276.

akkor sem tudnánk eldönteni, hogy milyen arányban van szó közöttük magát magyar, német vagy szlovák anyanyelvűnek valló diákról.

A német eredetű asszimiláns diákok arányának a nyelvismeret segítségével történő megbecsülése a legbizonytalanabb, a már többször emlegetett okok miatt. Kétféleképpen kombinálhatunk. Először, folytatva a már megkezdett utat, emlékeztetünk rá, hogy a nyolcvanas évek megbízhatóbb statisztikái szerint az 59 százaléknyi magyar anyanyelvű keresztény diák közül 19-20 százalék beszélt valamilyen hazai nemzetiségi nyelvet. Ebből eddig 4,5 százalékot azonosítottunk, mint asszimilánst. (1% szerb+román+rutén asszimiláns, 0,5% horvát eredetű, 3% szlovák eredetű asszimiláns.) Körülbelül másfél százalékra tehetjük azoknak a magyar anyanyelvű keresztényeknek a számát, akik nem asszimilánsok, hanem magyar eredetűek voltak, de ismerték valamelyiket az eddig tárgyalt hazai nemzetiségi nyelvek közül (szerb, román, rutén, szlovák). Ezt a becslésünket arra alapozzuk, hogy tüzetes analízissel román viszonylatban a diákság összlétszámához képest 0,8 százaléknyi magyar eredetű diákat találtunk, akik tudtak románul. Mindezek után a 19-20 százalékból még hátravan 13-14 százalék, tehát körülbelül ennyi lehetett azoknak a magyar anyanyelvű, keresztény tanulóknak az aránya az összdíákságon belül, akiknek német nyelvismeretet jegyeztek be.

Egy másik, komplikáltabb levezetéssel is körülbelül ehhez a számhoz jutottunk el. Ennek kiindulópontja az 1882/83-as nyelvismereti statisztika, amely szerint ekkor a középiskolások 15,37 százaléka mondta magát német anyanyelvűnek, s 34,7 százalékról jegyeztek fel magyar–német nyelvismeretet. Az utóbbihoz hozzáadhatunk még bő 10 százalékot, mert a három- és többnyelvűek között lényegében mindenki beszélt németül is. Így azt mondhatjuk, hogy összességében a diákság 45 százalékanak volt német nyelvismerete. Figyelembe véve, hogy az 1882/83-as tanév adatai a későbbi egyenletesebb statisztikákhoz képest 6-8 százalék többnyelvűségi többletet mutatnak (7. táblázat), amelyet az iskolában tanult német erősebb figyelembevétele, majd annak későbbi fokozatos elhagyása magyaráz, a 45 százalékból most levonunk 7 százalékot, mint ami bizonyosan iskolában tanult németnek tekinthető. Az így kapott 38 százalékból levonjuk a 17 százaléknyi németül tudó izraelita diákot. (9. táblázatunk szerint a 19,9 százalékos izraelita diákság 85 százaléka tudhatott németül.) Az új eredmény szerint a diákok 21 százaléka volt magyarul és németül is beszélő keresztény. A 15,37 százaléknyi német anyanyelvűből levonjuk a német anyanyelvű izraelita tanulókat (a 19,9 százalék izraelita diák 35 százaléka, azaz 7 százalék volt ilyen), s így marad 8,37 százalék német anyanyelvű keresztény. Ebből 1,7 százalék csak németül tudott. Így 6,67 százalék német anyanyelvű keresztény lehetett, aki tudott magyarul. Ha kivonjuk ezeket a német anyanyelvű keresztényeket a magyarul és németül is beszélő 21 százalékos

keresztény diákságból, akkor azt kapjuk, hogy a középiskolások 14,33 százaléka volt olyan magyar anyanyelvű keresztény, aki beszélt németül is. Megnyugtató, hogy ez az eredmény egybevág az előző, más módszerrel kikombinált számmal.

Megoldhatatlannak tűnő azonban az a feladat, hogy ezt a körülbelül 14 százalékot megbízhatóan felbontsuk a magyar anyanyelvűvé vált német eredetű asszimilánsokra, s a magyar eredetűekre, akik művelt családjukban, otthon, német szóra adva vagy az iskolában sajátították el a német nyelvtudást. Két közelítő becsléssel próbálkozhatunk. Ha a 12. táblázaton megnézzük a német anyanyelvű keresztények oszlopát, azt látjuk, hogy a legmagasabb arányt az 1857-es önkényuralmi évben találhatjuk 18,4 százalékkal, mielőtt néhány év alatt a kiegyezés táján ebből akár 10 százalék is át nem fordult magát magyar anyanyelvűnek mondó asszimilánssá. Feltehetjük, hogy 1880–1885 között sem lehetett összességében nagyobb a német eredetű diákok aránya mint az önkényuralmi 1857-es esztendőben, amikor a magyarországi németiség a legkedvezményezettebb helyzetben volt. Ha ennek alapján a nyolcvanas évekre is 18 százalékot veszünk, akkor biztosan tudhatjuk, hogy ebből a feltételezett 18 százalékból több mint 8 százalék azonosította magát német anyanyelvűnek. Így akár 9-10 százalék körüli is lehetne a magát magyar anyanyelvűnek mondó német eredetű asszimiláns. Ez azt jelentené, hogy a magyart és németet is beszélő 14 százaléknyi magyar anyanyelvű között minimum 4-5 százalék viszont magyar eredetű volt. Lehetséges egy olyan gondolatmenet is, hogy az 1880-as évek második felének statisztikai többnyelvűsége ugyan stabilan visszavett 6-8 százalékat az 1883-as statisztika kilengéséből, azaz ennyivel csökkentette az iskolában tanult német beszámítását, azonban az 1883-as év torzító kilengése megelőző egy-két évhez képest, ennek a 6-8 százaléknak éppen a duplája volt. Azaz az iskolában tanult német beszámítása akár 6-8 százalékkal is beépülhetett a nyolcvanas évek második felének nyelvismereti statisztikájába is. Ebben az esetben 4-5 százaléknál nagyobb is lehet a magyart és németet is beszélő magyar anyanyelvűek között a magyar eredetű.

Ha nem is vehetjük ezeket az eredményeket statisztikailag bizonyítottaknak, mégis nagyon erős a valószínűsége annak, hogy a más hazai nyelvet is beszélő 20 százaléknyi magyar anyanyelvű diákságban az asszimilánsok mellett lehetett összesen minimum 6-7 százalék magyar eredetű tanuló is. Ez viszont azt jelenti, hogy az 1880-as évek középiskolai diákságában a magyar eredetű magyar anyanyelvűek aránya összességében minimum 46 százalék volt (39% csak magyarul beszélő, 1,5% a románul, szlovákul, szerbül, ruténul is beszélők közül, s minimum 5-6 százalék a németül is beszélők közül). Mivel tudjuk, hogy az 1880-as népszámlálás szerint az össznépszerűségben 44 százalék volt a keresztény magyar anyanyelvűek aránya, azt

mondhatjuk, hogy ezt minimum elérte, de inkább enyhén meghaladta a diákok közötti arány.

Számításaink és becsléseink szerint a diákok 8,5 százaléka volt német anyanyelvű keresztény, s körülbelül ugyanennyi volt az olyan német eredetű, aki magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az összességében 17 százalék körüli német eredetű diák azt jelenti, hogy az 1880-as népszámlálás 12 százalékos keresztény német arányához képest a németiség a középiskolai tanulók között erős 40 százalékkal volt felülreprezentálva. Ez jelentős felülreprezentáltság, de messze elmarad attól a többszörös aránytól, amelyet a Karády-dolgozat a felfedezés expresszív erejével mindújra állított. Az arányokhoz még annyit fűzhetünk hozzá, hogy bár a dualizmus második felében a vidéki németek is intenzíven bekapcsolódtak a középiskoláztatásba, a felülreprezentáltság valószínűleg mégis legerősebben a németiség magasfokú urbanizáltságával függött össze.

Nem képezheti, s nem is képezi vita tárgyát a zsidóság összlakosságon belüli arányához képest négy és félszeres felülreprezentáltsága a középiskolai tanulók között. (A zsidóság azonosítása az izraelita felekezetűekkel – ami itt Karády kiindulópontja is – a vegyes házasságot is lehetővé tevő egyházpolitikai törvények előtt, a nyolcvanas években még semmilyen statisztikai, módszertani kockázatot nem jelent.) A magasfokú középiskoláztatást általában a zsidóság társadalmi-gazdasági elhelyezkedésével, urbanizáltságának magas fokával szokták magyarázni, amit Karády megtold a sajátos iskolai motivációval, a mobilitást célzó iskolahasználati modellel.¹¹⁸ Mindezek igazsága mellett is figyelemre méltó az a dinamika, ahogyan a lehetőségek kinyílásával, az emancipációs törvény hatására is másfél évtized alatt – már felülreprezentált szintről indulva – megháromszorozódik a középiskolás diákságon belüli izraelita részarány. Az említett tényezőkön túl ennek a dinamikának a magyarázatánál bizonyára érdemes gondolni a mély történeti gyökerű művelődési hagyományra, az írás-olvasás, az elvont fogalmi gondolkodás gyakorlatára, a zsidó családok spirituális miliőjére is.

A németen kívüli többi keresztény nemzetiség mindenképpen jelentősen alulreprezentált a diákok között. Anyanyelv szerint összesen 12,7 százalékkal vannak képviselve. A magyar anyanyelvű asszimilánsok között pedig 4,4 százalékkal vannak jelen. Ez az összesen 17,1 százalékos részesedés az össznépelességen belüli 38 százalékos arányukhoz viszonyítva mindössze 45 százalékos reprezentációt jelent. (Ennek is egynegyede már magát magyar anyanyelvűnek mondó asszimiláns.) Még ezen a 45 százalékos átlagon is alul, csupán bő egyharmados reprezentációjuk volt a románoknak és a ruténeknek. Nagy különbség azonban, hogy amíg a románok

¹¹⁸ Karády V. 1997. 187–194.

közül egy töredék volt az asszimiláns, addig a ruténeknek legalább a fele magyar anyanyelvűként szerepelt. A nemzetiségi átlag felett, 60 százalékot meghaladó reprezentációjuk volt a szerbeknek és a horvátoknak. A szerbek jóval kevésbé asszimiláltak, mint a majdnem felerészben magyar anyanyelvűként szereplő horvátok. A németeken kívüli nemzetiségek közül a szlovákok voltak jelen legnagyobb arányban az 1880-as évek első felének középiskolás diákságában. A románoktól eltérően azonban ez a jelenlét igen nagy, 40 százalékos arányban asszimilánsokat jelentett. A 7,1 százaléknyi szlovák eredetű tanulóból 4,1 százalék azonosította magát szlovák anyanyelvűként, s 3 százalék magyar anyanyelvűként.

Ha sorba rendezzük a nyolcvanas évek nemzetiségi eredetű diákságát aszerint, hogy a nyelvi statisztika adatai, az anyanyelvhez képest kimutatható nyelvismereti többlet alapján soraikban milyen arányban vannak a nyelvi asszimiláció útján annyira előrehaladottak, hogy magukat már magyar anyanyelvűként azonosítják, akkor a sort egyértelműen a ruténok vezetik. Valamivel kisebb az asszimiláltak aránya a német, majd a szlovák eredetűek között. Őket követik a horvátok, s utánuk a szerbek. Legjelentéktelenebb a magyar anyanyelvet valló asszimilánsok aránya a román eredetűek között. Nézzük ehhez hozzá a 12. táblázaton, hogy az egyes nemzetiségeknek az 1881–85 között szereplő anyanyelvi számaránya hogyan csökkent az 1911–15 közötti időpontra! Azt látjuk, hogy az 1880-as évek elejének anyanyelvi és nyelvismereti adatai alapján megállapított asszimilációs sorrend teljes egészében egybevág az anyanyelvi részarány csökkenésének hosszú távú, harmincéves trendjével. Nem kétséges egyébként, hogy az anyanyelvi részesedés szisztematikus csökkenését is asszimilációs veszteségként értékelhetjük. Ez a szoros összefüggés a két sorrend között erős bizonyíték arra nézve, hogy az anyanyelvhez képest kimutatható nyelvismereti többlet kellő körültekintéssel kezelve tényleg alkalmas az asszimilációs tendenciák megragadására. Az 1880-as évekre így megállapított sorrend mintegy előre jelzi az 1910-ig kibontakozó folyamatokat. Harminc év alatt a legkisebb a románok és a szerbek asszimilációs vesztesége. A román anyanyelvűek aránya 6,17 százalékról 5,67 százalékra csökkent (8 százalékos veszteség), a szerb anyanyelvűeké 1,7 százalékról 1,49 százalékra (13 százalékos veszteség). A horvátok vesztesége 38 százalék (0,4 százalékról 0,25 százalékra), a szlovákoké 50 százalék (4,1 százalékról 2,05 százalékra), a németeké pedig 60 százalék (8,75 százalékról 3,5 százalékra). A legnagyobb a rutén anyanyelvűek részaránycsökkenése, 0,7 százalékról 0,08 százalékra, ami a rutének 89 százalékos asszimilációs veszteségét jelzi a középiskolás diákság körében. Ezek a nemzetiségi asszimilációs veszteségek a másik oldalon, a magyar anyanyelvű keresztényeknél nyereségként jelentkeztek, ezért nőtt részarányuk 1881–85-től harminc év alatt 58,61 százalékról 64,93 százalékra. Ennél a 6 százalékos növekedésnél nagyobb az összes magyar anyanyelvű növekedése

(71 százalékról 82 százalékra). A különbséget az izraelita diákok magyar anyanyelvűségének emelkedése magyarázza. Mindezek a nyelvi asszimilációs jelenségek nem meglepőek egy olyan középiskolai rendszerben, amelyik alapján magyar tanítási nyelvű. Azok a csoportok, akik ennek az iskolarendszernek a vonzásába kerültek, s személy szerint azok, akik beléptek ebbe az iskolarendszerbe, lényegében valamilyen asszimilációs pályára kerültek. Az egyes nemzetiségek középiskolai nyelvi asszimilációjának a gyorsasága sok tényezőtől függött, de abban, hogy a román és a szerb diákság asszimilációja volt és maradt a legmérsékeltebb nyilván az autonóm görögkeleti és a görög katolikus felekezeti iskolák román és szerb tanítási nyelve meghatározó volt. A németeknél a nyolc anyanyelvi középiskola csak az erdélyi szászok vonatkozásában tudta lassítani a középiskolai magyar nyelvi asszimilációt. A szlovákok és a rutének esetében a saját tanítási nyelvű intézmények teljes hiánya is hozzájárult a középiskolai nyelvi asszimiláció felgyorsulásához.

Visszatérve az 1880-as évek elemzéséhez, megállapíthatjuk, hogy a később kibontakozó asszimilációs tendenciák kezdeményei már ekkor mind azonosíthatók. Hiába érintetlenek még viszonylag a nagyobb népi tömbök,¹¹⁹ a társadalomnak a gyermekeit középiskoláztató szegmensében már erősödnek az asszimilációs folyamatok. Ezekben a művelődési rétegekben már mindenképpen bizonytalanabbá vált minden etnikai alapú besorolás.¹²⁰ Emiatt sem, de módszertanilag sem korrekt a magyarság fogalmát rendre úgy emlegetni, úgy használni, ahogyan Karády teszi vitatott cikkében, hogy azon kimondva-kimondatlanul csak úgynevezett „*törzsökös magyarokat*”, egynyelvű magyarokat, valamiféle etnikailag tiszta magyarokat ért. Ettől a kategóriától megkülönböztetendő használja az „*asszimiláns magyar*” fogalmát. Dolgozatunk befejező szakaszában, vitázva Karády eredményeivel, alaptéziseivel mi is az ő „*törzsökös magyar*”, „*asszimiláns magyar*” fogalompárjából indultunk ki, de mindkét kategóriát átértelmeztük. Az „*asszimiláns magyar*” fogalmán mi csak a frissen asszimiláltakat értjük, az első- vagy másodgenerációs magyarokat. Az asszimiláns magyarnak ez a szűken vett értelme lehet az, amit szerencsés esetben úgy-ahogy talán statisztikailag is meg lehet fogni. Karády is lényegében csak az első- vagy másodgenerációs asszimilált magyarokat tudja statisztikailag valamelyest azonosítani. Csak éppen nem vonja le annak a kategoriális következményét, hogy a nyelvismereti statisztika segítségével az ennél régebben asszimiláltakat nem lehet kimutatni. Ezért a csupán ilyen szűkebb értelemben használható „*asszimiláns ma-*

¹¹⁹ Ezt mutatja ki Keleti Károly is 1880-ban 1870-hez képest a szűkebb Magyarországra vonatkozóan. Keleti K. 1882. 13.

¹²⁰ Kivéve talán a zsidóság felekezetiileg még jól körülhatárolható tömbjét, de ez is legfeljebb a századfordulóig ilyen viszonylag egyértelmű.

gyarnak” semmiképpen nem lehet fogalompárja az egyébként is homályos fogalmi tartományú és statisztikailag értelmezhetetlen „*törzsökös magyar*”. Ha sikerülne – ami nem valószínű – az ideologikus konnotációktól megszabadítva meghatározni a „*törzsökös magyar*” fogalmát, s azonosítani is az ebbe a körbe tartozókat, akkor nyilvánvalóvá válna, hogy ez a konstruált fogalompár nem fedi le a magyarság egészét. A statisztikailag még úgy-ahogy megfogható első- és másodgenerációs „*asszimiláns magyar*” fogalom párjaként mi jobb híján a „*magyar eredetű magyar anyanyelvű*” kissé talán butácskán hangzó fogalmát használtuk, ami értelemszerűen szélesebb és nyitottabb a „*törzsökös magyar*” fogalmánál. Ugyanis mindazon magyar anyanyelvűeket beleértjük, akik nem frissen asszimiláltak.¹²¹

Hozzáteesszük, hogy ha már mindenáron ambicionáljuk, hogy különbséget tegyünk a dualizmus kori magyar értelmiség etnikai eredete szerint, akkor az utolsó időpont, amikor és ahol ebből még valamit statisztikailag országosan megfoghatunk, az valóban az 1880-as évek középiskolai anyanyelvi, nyelvismereti statisztikája.¹²² Erre kitűnően érzett rá Karády, csak éppen a szükséges forrásfeltárás, alapos és gondos forráselemzés nélkül célirányosan, de túlságosan rövidre zártan hirdetett eredményt ebben a nagy körütekintést igénylő, összetett problémában. Dolgozatunkban egyértelműen cáfolni tudtuk Karádynak azt a tézist, hogy a magyarságot a dualizmus korában végig iskolázási deficit jellemezte volna, s az 1880-as években a középiskolások között népességbeli számarányától messze elmaradva szűk egyharmados aránnyal vett volna részt az értelmiség utánpótlásában. Igazolva a németiség felülreprezentáltságát a középiskolai tanulók között, ugyanakkor cáfoltuk Karádynak azt a tézist is, hogy a németek a zsidókhoz hasonlóan többszörösen felülreprezentálva lettek volna.

A cáfolaton túlmenően a nyelvismereti és a hosszú távú anyanyelvi statisztikák egyidejű figyelembevételével igyekeztünk óvatosan megfogalmazni saját következtetéseinket is az etnikai megoszlások fő arányairól. Idevonatkozó levezetéseink rövid összefoglalása a 13. táblázat. Eszerint az 1880-as években a magyarországi középiskolás diákság körülbelül 46 százaléka volt „*magyar eredetű magyar anyanyelvű*”. Ebben benne vannak azok is, akik csak magyarul beszéltek (39%), s azok a magyar anyanyelvűek is, akik beszéltek ugyan más honi nyelvet is, de magyar eredetűek voltak (7%). Ez nagyjából megfelelt a teljes népességen belüli keresztény magyarok számarányának. Az allogén háttérű keresztények, a nemzetiségek rész-

¹²¹ Ebből következően az ilyen értelemben felfogott magyarságot valószínűleg nem lehet azonosítani a névelemzés módszerével.

¹²² A későbbi időpontokra vonatkozóan csak kisebb-nagyobb csoportok nagy keresztmetszetű, változó- és adatgazdag prozopográfiaja segítségével próbálkozhatunk.

13. táblázat.

ANYANYELV ÉS ETNIKAI HÁTTÉR A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPISKOLÁSOK KÖZÖTT AZ 1880-AS ÉVEK KÖZEPÉN SZÁZALÉKBAN (AZ ANYANYELVI ÉS A NYELVISMERETI STATISZTIKA ALAPJÁN SZÁMÍTVA, KERÉKÍTÉSEL)

Etnikai háttér	Anyanyelv							
	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Román	Szerb	Horvát	Összesen
Magyar (keresztény)	46,0							46,0
Német (keresztény)	8,5	8,5						17,0
Szlovák (keresztény)	3,0		4,1					7,1
Rutén (keresztény)	0,5			0,4				0,9
Román (keresztény)	0,3				6,1			6,4
Szerb (keresztény)	0,1					1,7		1,8
Horvát (keresztény)	0,5						0,4	0,9
Zsidó (izraelita)	12,1	7,0	0,4	0,2	0,2			19,9
Összesen	71,0	15,5	4,5	0,6	6,3	1,7	0,4	100,0

aránya a középiskolások között 34 százalék körül volt. Közülük csak 2-3 százalék volt, aki nem beszélt magyarul, viszont jóval több mint egyharmaduk (13%) magyar anyanyelvűnek mondta magát. Összességében ez a 34 százalék a teljes népességen belüli 51 százalékos részarányhoz képest csak kétharmados reprezentációt jelentett. Ez a jelenlét az egyes nemzetiségek szerint egyenetlenül oszlott meg. A németek 17 százalékos képvisellete az országos arányokhoz képest 40 százalékos felülreprezentáltságot jelentett. Azonban arányaiban, s abszolút számban is legnagyobb-részt közülük kerültek ki az asszimilánsok. Az összes német eredetűnek talán a fele mondhatta magát magyar anyanyelvűnek (8,5%). A keresztény magyarok és az allogén keresztények mellett a harmadik nagyobb etnikai aggregátum, a zsidóság aránya az 1880-as években a középiskolások között 20 százalék volt. Ez négy és félszeres felülreprezentáltságot jelentett. Az anyanyelvi viszonyok oldaláról is összefoglalhatjuk az eredményeket. Az 1880-as évek közepén a diákok 29 százaléka mondta magát valamilyen nemzetiségi anyanyelvűnek, s 71 százaléka vallott magyar anyanyelvet. Utóbbiból 12,1 százalék tartozott a zsidósághoz, így a magyar anyanyelvű keresztények számaránya 58,9 százalék volt. Ebből 12,9 százalék allogén keresztény, azaz nemzetiségi eredetű. A teljes középiskolai diákságnak tehát 46 százaléka úgy magyar anyanyelvű, hogy egyszersmind magyar háttérűnek, keresztény magyar eredetűnek tekinthető.

Források

Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Pesti Piarista Gimnázium iratai
 Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részleg, A Magyaróvári piarista gimnázium iratai
 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debreceni Református Főgimnázium iratai
 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai
 Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Tankerületi Főigazgatóság iratai

Középiskolai értesítők:

Békéscsabai ág. ev. algimnázium
 Besztercebányai kir. kath. főgimnázium
 Budapesti kir. egyetemi katolikus gimnázium
 Kegyes tanítórendiek budapesti főgimnázium
 Budapesti V. ker. kir. állami főgimnáziuma
 Budapesti VII. ker. kir. állami gimnázium
 Csíksomlyói kir. kath. főgimnázium
 Debreceni ev. ref. főgimnázium
 Egri főgimnázium
 Losonci m. kir. állami főgimnázium
 Marosvásárhelyi kath. főgimnázium
 Magyaróvári kegyesrendi gimnázium
 Nagyenyesi ref. Bethlen-kollégium gimnáziuma
 Nagyszombati érseki főgimnázium
 Nagyváradai róm. kath. főgimnázium
 Naszódi g. kath. főgimnázium
 Privigyei kegyesrendi gimnázium
 Székesfehérvári kath. főgimnázium
 Tatai kegyesrendi gimnázium
 Budapesti II. ker. állami főreáliskola
 Budapesti V. ker. állami főreáliskola
 Kassai állami főreáliskola
 Nagyváradai állami főreáliskola

Hivatkozott irodalom

- A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911)*. 1911, Budapest.
- A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. 1–2. köt.* 1882, Budapest.
- A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése. Pest 1871–73, Budapest 1874–1898.
- Asztalos József 1934. *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig*. Budapest.
- Barsi József 1868. *Magyarország közoktatási statisztikája 1864/1865–1867/1868-ban*. Pest.
- Barsi József 1869. *A közoktatás statisztikája*. Pest.
- Barsi József 1874. *Magyarország felső tanintézetei és középiskolái 1870–72-ben*. Budapest.
- Bokor Gusztáv 1896. *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest.
- Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1–19. évf. 1874–1912.
- Deák Ágnes 2000. „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára*. I. kötet. Pest.
- Ferdinándy Katalin 1995. Dualizmuskori elitiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztika tükrében. *Educatio*, negyedik évf., negyedik sz. 668–682.
- Firbás Nándor 1901. *Útmutatás a tankerületi főigazgatóságok, középiskolák és más tanügyi hatóságoknak adminisztrálásához*. Budapest.
- György Aladár 1885. *Magyarország hivatalos statisztikája története és fejlődése*. Budapest.
- Hivatalos Statisztikai Közlemények* 1869. II. évf., I. füzet. Országos Magyar Statisztikai Tanács.
- Karády Viktor 1997. Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). *Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Karády Viktor 2000. Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio*, Nyár, 239–252.
- Karády Viktor 2001a. Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915) *Korall*, Tavasz–Nyár, 129–144.
- Karády Viktor 2001b. Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest, 267–299.

- Keleti Károly 1882. *Nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest.
- Klamarik János 1881. *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest
- Klamarik János 1893. *A magyarországi középiskolák újabb kori szervezete történeti megvilágításban*. Budapest.
- Klinger András – Kepecs József 1990 (szerk). *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. Budapest.
- Kovács Alajos 1928. A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1–32, 133–156
- Körösy József – Thirring Gusztáv 1894–1898. *Budapest főváros az 1891. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Budapest.
- Körösi József – Thirring Gusztáv 1903–1905. *Budapest főváros az 1901. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 1–2. kötet.
- Körösi József 1881–1883. *Budapest főváros az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei* 1–3. füzet. Budapest.
- Középiskolai rendtartás. 1876. Rendeletek Tára 1876. 260–289.
- Középiskolai rendtartás. 1890. Rendeletek Tára 1890. 1297–1324.
- Láng Lajos 1886. *A középoktatás hazánkban (1867–1886)*. Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1871–1889*. Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1916*. Budapest.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. U. F. 1, 2.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 5, 27, 36, 42, 61, 64.
- Magyarország közoktatásügye*. 1898–1910. Budapest.
- Mátrai Ernő 1871. *A kolozsvári egyetem mint kulturai szükséglet*. Pest.
- Mészáros István 1988. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest.
- Németh Antal (összeáll.) 1887. *Szabályrendeletek, utasítások és ... a középiskolai tanügy érdekében*. Budapest.
- Németh Antal (összeáll.) 1898. *Betűsoros tájékoztató a középiskolai rendeletek, szabályzatok, utasítások között*. Budapest.
- Pirchala Imre 1905. *A magyarországi középiskolák rendje*. Budapest.
- Schwicker J. H. 1879. *Das ungarische Unterrichts-Wesen am Schlusse des Schuljahres 1877–78*. Budapest.
- Schwicker J. H. 1881. *Die ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik*. Budapest.
- Szaszkóné Sin Aranka 1998. Az önálló magyar statisztika kialakulása és fejlődése (1867–1917). In Dányi Dezső – Nyitrai Ferencné (szerk.): *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből*. Budapest.

*VKM utasítás 1882: a közép-iskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok
feldolgozása tárgyában.* Budapest.

Eredetileg megjelent: *Korall*, 2009. 9. sz. 193–232. Jelen dolgozat ennek azonos
forrásbázis alapján bővített változata.

Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910 (*Előtanulmány a sárosi tanítókat bemutató 1895-ös szociológiai felmérés elemzéséhez*)

Az ötlettől a problémáig

Böngészkedő passzióm ritka könyvvvel lepett meg egy körúti antikváriumban: „*Sáros-megye népnevelése az ezredik évben.*”¹ Az 1896-ban Eperjesen megjelent 465 oldalas könyvet korábban csak gondosabb oktatástörténeti művek bibliográfiájából ismertem. A kezembe került kiadvány, amely pecsétje szerint a bratislavai oktatási minisztériumot is megjárta, gyűjteményes, de többé-kevésbé szisztematikus munka. Áttekintést ad a megye népnevelésügyének és a Sárosmegyei Általános Tanítóegyletnek a történetéről. Van benne intézménytörténet és intézményleírás az eperjesi állami kisdédóvónő-képző intézetről, az evangélikus kollégiumi tanítóképzőről, a frissen alapított eperjesi görög katolikus püspöki tanítóképző intézetről, valamint a nőegylet árvaházáról. Gazdag, sokoldalú statisztikákat is közöl a megye népiskoláiról. Legérdekesebb azonban a „*A magyar beszéd terjedése Sárosmegye népiskoláiban*” című fejezet, amelyet Láng Mihály, a kisdédóvónő-képző intézet igazgatója írt, illetve a „*Sárosmegye tanítói az ezredik évben*” című összeállítás, amelyet Julesz Leo, Sebes-Kellemes kéttanítós izraelita hitközségi iskolájának igazgató tanítója jegyez.

Éz utóbbi összeállítás községről községre, iskoláról iskolára haladva azonos szempontok alapján közli valamennyi tanító és tanítónő életrajzát, működési körülményeinek és személyes viszonyainak adataival együtt. Az életrajzfűzér és adattár születésének körülményeit a gyűjteményes kötetnek abból az írásából ismerhetjük meg, amely a Sárosmegyei Általános Tanítóegyletnek a történetét taglalja. Eszerint az egyesület választmánya 1894. december 22-i ülésén határozta el,

¹ Láng M. – Simkó E. 1896. A továbbiakban, ha a feldolgozott monográfiára kívánunk hivatkozni, akkor ezt a folyó szövegben zárójelbe tett L.–S. rövidítéssel és oldalszámmal jelezzük.

hogy az ezredéves kiállításon való részvételre elkészíti a megye népnevelésének monográfiáját. Az ekkor meghatározott témák között szerepel: „4. Tüntessük fel a megyében működő tanítók készségei, anyagi s egyéb életviszonyait” (L.–S. 38.). A választmány tagjai aztán a következő 5-6 hétben több megbeszélést tartottak arról, „hogymilyen kérdéseket fognak intézni a megyei tanítósághoz, adatgyűjtés szempontjából”. Az 1895. május 23-i választmányi ülésen a jegyző már azt jelenthette, „hogymaz az ezredéves kiállítás céljára megírandó monográfia érdekében kibocsátott *kérdőívek* (kiemelés tőlem) rendesen betöltve, nagyjobbreszt beérkeztek” (L.–S. 39–40). 1896-ban jelent meg a monográfia a megyei törvényhatósági bizottság 1000 és az eperjesi Széchenyi kör 150 forintos támogatásával. Ebből most az a lényeges számunkra, hogy 1895-ben teljes körű kérdőíves, szisztematikus adatfelvétel, lényegében szociológiai felmérés készült a Sáros megyei elemi iskolai tanítóságról. A kérdőívet nem ismerjük, de az adatközlés alapján annak pontjai reprodukálhatók. Hosszabb távon szeretnénk feldolgozni és elemezni a felmérés alapján létrehozott teljes adatbázist.² A sok érdekes kérdés közül azonban a legizgalmasabbnak a nyelvi problematika mutatkozott, központjában a magyar nyelv tanításának, terjesztésének, s általában az iskolai tanítási nyelvnek a kérdésével. Jelen dolgozatban e téma bevezetéseként Sáros megye anyanyelvi és a nyelvismereti viszonyait kívánjuk leírni és elemezni.

Természetesen a rekonstruálandó keresztmetszeti kép értelmezéséhez elengedhetetlen a történeti folyamat kontextusa is. Szükséges, hogy legalább röviden bemutassuk magát Sáros megyét. A történeti Magyarország északkeleti vidékén, a galíciai határ mentén, Szepes, Abaúj és Zemplén vármegyék között, az Északnyugati- és az Északkeleti-Kárpátok találkozásánál terül el ez a széles hegyhátak közötti szűkebb-tágabb folyóvölgyekkel tagolt, nemzetiségek lakta terület. A megye alapítói magyarok voltak. Amint azt Szabó István klasszikus népiségtörténeti munkájában. *A magyarság életrajza*ban megírta, a magyarok a XI. századtól a folyóvölgyek mentén felfelé haladva, összefüggő népi tömbben a sárosi medencében jutottak északra a legmesszebbre.³ Az eleinte Abaúj vármegyéhez tartozó királyi erdőispánságból az 1300-as évek első harmadára alakult ki az önálló nemesi vármegye. A tatárjárás után a gyepűelve feladásával megkezdődött a lakatlan s a gyéren lakott területek benépesítése. Ez részben beszívargást jelentett, részben kisebb-nagyobb csoportokban egyre szervezettebb betelepítést. A megye déli és középső részein így jutott túlsúlyra a szlovénien-szlovák népelem. Az északi sávot, a határok mentén pedig

² Az adatbázist SPSS-program segítségével építettük fel. Takács Árpád végezte az adatrögzítést s kezelte az adatbázist. Gondos munkáját ezúton is köszönöm.

³ Szabó István 1941. 17–18.

a különböző halicsi (galíciai) területekről érkező rutén csoportok népesítették be a századok folyamán. Ugyancsak a tatárjárást követően erősödött meg a német hospesek betelepülése és városalapító tevékenysége. Ennek következtében a Sáros megyei városokban, Bártfán, Eperjesen és Kisszebenben is jelentős szerephez jutottak a németek, akikkel szemben a török hódoltság idején megerősödött a magyar elem is. A 18. századra pedig felduzzadt a városok szlovák népessége.

Dávid Zoltánnak a dézsmajegyzékeken és más összeírásokon nyugvó elemzéséből⁴ tudjuk, hogy a termékenyebb völgyek magyar településhálózata még a 16. században is számottevő volt, azonban a 17. században a hadak járása miatt szakadatlanul töredezett, pusztult s a magyar népesség maradványai felszívódtak, beolvadtak a szlovák többségre jutó falvakban. Az 1773-ban készült *Lexicon locorum* kimutatása szerint⁵ ekkorra csak egyetlen „magyar többségű” helység maradt a megyében a nagyobb rész szlovák, kisebb részben rutén falvak mellett. Fényes Elek a *Magyarország leírásában* 1847-ben már így fogalmazott: „Nyelvökre nézve magyar helység ugyan a megyében egy sincs, azonban a nemesek és tisztesb rendűek közt a magyarok száma felmegy 1000-re”. A kisszámú magyar tehát részben a megye birtokos vagy birtoktalan nemeseihez, részben a városi polgári, honorácior elemekhez tartozott.⁶ A megye etnikai és nyelvi összetétele még annyiban változott, hogy a reformkortól folyamatosan nőtt a Galícia felől betelepülő, főleg jiddis nyelvű, a magyar statisztika által 1880-tól német anyanyelvűként számon tartott zsidóság száma. Arányuk az 1850-es népszámlálás szerint 7,3 százalék volt, s ettől kezdve 1910-ig mindig kevéssel 7 százalék fölött mozgott.

Anyanyelvi statisztika – arányváltozások – magyarázó tényezők

Az 1895-ös kérdőíves tanítói adatfelvételünket keretező harminc évben, 1880-tól 1910-ig alakuló nemzetiségi szerkezetet az 1. táblázat mutatja. Pontosabban ezek a népszámlálási adatok a korabeli magyar statisztika metodikája alapján az anyanyelvi viszonyokat írják le. (Az 1900-tól alkalmazott kérdőív szerint kissé eltolódva az anyanyelvtől a beszélt nyelv irányába: „Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?”) Az első, ami a táblázatból szembetűnik, az a vármegye össznépességének csekély növekedése, lényegében stagnálása. Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a megye népessége

⁴ Dávid Zoltán 1995. 143–180.

⁵ *Lexicon universorum Regni...* 1920. 240–252.

⁶ Fényes Elek 1847. 287.

az 1869-es népszámlálás szerint még 175 282 volt, akkor nyilvánvaló, hogy már az 1880-ig bekövetkezett apadást sem lehet csupán az 1872/73-as kolera és inség számlájára írni. Ha az okokat keressük, akkor legelőször azt kell megállapítanunk, hogy e viszonylag magas természetes szaporodási rátájú,⁷ túlnépesedett

1. táblázat.

A SÁROS MEGYEI POLGÁRI NÉPSSÉG ANYANYELVI MEGOSZLÁSA, 1880–1910

Anyanyelv	1880*		1890		1900		1910	
magyar	4 356	2,6	5 708	3,4	10 571	6,1	17 267	10,0
szlovák	119 022	70,8	112 331	66,9	114 132	66,1	101 376	58,7
rutén	31 849	18,9	35 019	20,8	33 937	19,7	38 487	22,3
német	11 028	6,6	11 811	7,0	10 607	6,1	9 237	5,3
egyéb	1 791	1,1	3 419	1,9	3 459	2,0	6 390	3,7
Összesen	168 046	100,0	168 021	100,0	172 706	100,0	172 757	100,0

*Az 1880-as népszámlálástól „beszélni nem tudó” kategóriába soroltakat (0–2 évesek) utólag beosztották az anyanyelvi kategóriákba. Ebben a táblázatban ezt a korrigált változatot használtuk. (Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet. 114. és 122.)

északkeleti régióból folyamatos volt a népesség mozgása az országon belül dél felé, mind alkalmi, időnyjellegű munkavállalóként, mind kitelepülőként. Ez utóbbiakat az 1900-as és az 1910-es népszámlálás részletesen számba vette. 1900-ban 23 255 Sárosban született személyt, 1910-ben pedig 20 603-at regisztráltak az ország más városaiban és megyéiben. A bevándorlást figyelembe véve is negatív az egyenleg: 13 662, illetve 8633 fő a veszteség.⁸ Az országon belüli migrációhoz már elég korán, az 1870-as évektől hozzáadódott a később egyre nagyobb méreteket öltő amerikai kivándorlás. Az északkeleti régió magas kivándorlási arányszámai közül is kiemelkedik Sáros megye, ahonnan tulajdonképpen elindult a galíciai határon átcsapó kivándorlási mozgalom első magyarországi hulláma. 1899 és 1913 között a Sáros megyei regisztrált kivándorlók száma 50 390 fő volt. Tekintetbe véve a visszavándorlást is, 1910-ben 31 064 volt a távollévők száma.⁹ A természetes és a tényleges szaporodás közötti különbség a negatív vándorlási egyenleg miatt itt a legnagyobb. 1890 és 1900 között 15,4 ezrelékhez képest 3,2 ezrelék, 1900 és

⁷ Egyébként a számba vett tanítók gyermekszámai is meglepően magasak.

⁸ 1900. évi népszámlálás X. rész. 56.; M. Stat. Közl. 64. 66.

⁹ Szarka László é. n. 135.

1910 között pedig 14,2-hez képest 0,1 ezrelék.¹⁰ Az erős ki- és elvándorlásban a magas természetes szaporodáson kívül szerepet játszott a tradicionális gazdálkodási formák válsága is: az agrárgazdaság problémái éppenúgy, mint a korábban kiterjedt háziipar ellehetetlenülése és a régi közvetítő kereskedelem tönkrementése. Ugyanakkor a megye szempontjából a vasúthálózat kedvezőtlenül alakult, s részben ezzel is összefüggésben az iparfejlődés gyenge volt.

A kivándorlási veszteség hatással volt a megye nemzetiségi, nyelvi viszonyaira is, mert a migráció elsősorban a népességnek 1880-ban még 71, illetve 19 százalékát kitevő szlovák és rutén népelemeket apasztotta több tízezres nagyságrendben. Ezen belül is a szlovákságot érintette nagyobb mértékben. A megye fentebb jelzett ötvenezernyi regisztrált kivándorlójának 82,5 százaléka volt szlovák. Nyilván ez is szerepet játszott a szlovákok számarányának csökkenésében. A szlovákok 1880-as népszámlálás szerinti 70,83 százalékos aránya 1910-ig 58,68 százalékra csökkent. Ezt a több mint tizenkét százalékos csökkenést közelebből meg nem határozott részarányban, de verbálisan „nagy mértékben” azzal is szoktuk magyarázni, hogy a megyebeli nemzetiségi arányoktól eltért a kivándorlók nemzetiségi összetétele. Ennek az eltérésnek a hatását az időbelileg folytonos változások miatt nehéz modellálni (kiváltképpen, hogy a kivándorlók anyanyelvi arányait csak 1899-től 1913-ig ismerjük, a visszavándorlók szerkezetét pedig még hézagossabban), de azért kijelenthető, hogy a szlovákok adott mértékű felülreprezentáltsága a migránsok között – figyelemmel a megyei össznépesség, illetve a kivándorlók nagyságrendjére –, a helyben maradók közötti szlovák arányt 2,5-3 százaléknál nagyobb mértékben nem csökkenthette. Ennek növelő hatása a magyar anyanyelvűek oldalán jóval az egy százalék alatt maradt, tekintettel a magyarok – bár növekvő –, de induló helyzetben csupán néhány százalékos megyebeli részesedésére.

A magyar anyanyelvűek számarányának növekedésében a szlovák népelem apadásának igen szolid közvetett hatásán kívül egy eddig jobbra figyelmen kívül hagyott szemponttal is érdemes számolni. Nevezetesen az országon belüli népeségcsere másik oldalát, a bevándorlók összetételét is mérlegelnünk kell.¹¹ A Sáros megyében regisztrált, de máshol születettek száma 1900-ban 9593, 1910-ben pedig már 11 970 fő. Nemzetiségi, anyanyelvi összetételük pontosan nem állapítható meg, de a kibocsátó megyék jellegének figyelembevételével óvatos becslést készíthetünk. 1910-ben a bevándorlók 52 százaléka a szomszédos megyékből érkezett; 10 százalék a szlovák többségű megyékből; 5 százalék a szlovák régió azon me-

¹⁰ Puskás Júlia 1982. 469.

¹¹ Erre a tényezőre Szarka László hívta fel a figyelmet. Szarka L. 1991. 41–42. A 12. lábjegyzetben számba veszi a tényező szerepét elismerő és el nem ismerő szlovák történeti álláspontokat is.

2. táblázat.

A SÁROS MEGYEI NÉPESSÉG ANYANYELVE ÖSSZEVETVE
A VALLÁSSAL, SZÁZALÉKOKBAN, 1880, 1890, 1900, 1910

Anyanyelv	Felekezet											
	római katolikus				görög katolikus				evangelikus			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
magyar	2 300 54,5 2,6 1,4	3 249 56,9 3,6 1,9	6 012 55,0 6,4 3,4	10 136 56,0 10,8 5,8	249 5,9 0,5 0,1	386 6,8 0,7 0,2	896 8,2 1,7 0,5	1 523 8,4 2,9 0,9	798 18,9 5,6 0,5	912 16,0 6,4 0,5	1 344 12,3 9,3 0,8	1 721 9,5 12,1 1,0
szlovák	81 919 70,5 93,8 50,0	82 440 73,4 91,8 49,1	83 274 72,3 88,8 47,7	77 936 76,5 82,7 44,6	18 883 16,3 37,9 11,5	16 186 14,4 31,2 9,6	18 296 15,9 34,2 10,5	11 575 11,4 21,9 6,6	12 528 10,8 88,5 7,6	12 722 11,3 89,2 7,6	12 617 11,0 87,0 7,2	12 132 11,9 85,3 7,0
rutén	175 0,6 0,2 0,1	113 0,3 0,1 0,1	222 0,7 0,2 0,1	226 0,6 0,2 0,1	30 207 97,6 60,7 18,4	34 751 99,2 67,0 20,7	33 717 99,2 63,1 19,3	38 241 99,3 72,2 21,9	3 0,0 0,0 0,0	2 0,0 0,0 0,0	1 0,0 0,0 0,0	1 0,0 0,0 0,0
német	1 592 15,0 1,8 1,0	1 432 12,1 1,6 0,9	1 240 11,4 1,3 0,7	826 8,7 0,9 0,5	44 0,4 0,1 0,0	40 0,3 0,1 0,0	67 0,6 0,1 0,0	42 0,4 0,1 0,0	814 7,7 5,8 0,5	621 5,3 4,3 0,4	522 4,8 3,6 0,3	365 3,9 2,6 0,2
egyéb	1 352 75,4 1,5 0,8	2 571 81,6 2,9 1,5	3 005 85,3 3,2 1,7	5 096 75,7 5,4 2,9	377 21,0 0,8 0,2	492 15,6 1,0 0,3	458 13,0 0,9 0,3	1 557 23,1 2,9 0,9	12 0,7 0,1 0,0	10 0,4 0,1 0,0	10 0,3 0,1 0,0	5 0,1 0,0 0,0
Összesen	87 338 53,3 100,0 53,3	89 805 53,5 100,0 53,5	93 753 53,7 100,0 53,7	94 220 54,0 100,0 54,0	49 760 30,4 100,0 30,4	51 855 30,9 100,0 30,9	53 434 30,6 100,0 30,6	52 938 30,3 100,0 30,3	14 155 8,6 100,0 8,6	14 267 8,5 100,0 8,5	14 494 8,3 100,0 8,3	14 224 8,2 100,0 8,2

*A népszámlálások közléseiből ennek a kereszt táblának az adatai és százaléakai 1880-ra és 1890-re vonatkozóan, mint a jelen levő polgári népesség adatai számolhatók ki. 1900-ra és 1910-re vonatkozóan pedig mint a jelen levő összes népesség százalékszámai. (Az 1900-as és 1910-es évek anyanyelvi megoszlásának százalékszámai – az utolsó oszlop alsó sorában – ezért térnek el egy-két tized százalékkal az 1. számú táblázat megfelelő százalékaitól.) Az 1880-as adatok nem tartalmazzák a „beszélni nem tudó” 5092 főt (az össznépesség 3 százaléka), mert erre a kereszt táblára alkalmazható utólagos besorolás nem készült.

Az abszolút számok alatti százalékok közül az első sor százalékszámai azt mutatják, hogy az anyanyelvi csoport hány százaléka tartozott egy-egy felekezethez. A második sor százalékszámai azt jelzik, hogy az egyes felekezetek hány százaléka tartozik egy-egy anyanyelvi csoporthoz. A harmadik sor pedig azt mutatja, hogy az adott cella anyanyelvi/felekezeti csoportja hány százaléka az összes népességnek.

gyeiből, ahol 50 százalék alatti a szlovákság aránya; 12% nemzetiségi jellegű vagy számottevő nemzetiségi lakossággal bíró más megyékből; 3 százalék Budapestről; 18 százalék az ország magyar jellegű megyeiből.¹² Tekintettel arra is, hogy a három szomszédos megye közül Abaújban 70% a magyar anyanyelvűek aránya s Zemplénben is 50% körüli, szolid becsléssel feltételezhetjük, hogy az összes bevándorló legalább egynegyede-egyharmada – 3-4 ezer ember – magyar anyanyelvű lehetett.

¹² 1900. évi népszámlálás X. rész. 30–39; M. Stat. Közl. 64. 42–65.

2. táblázat. (folytatás)

A SÁROS MEGYEI NÉPESSÉG ANYANYELVE ÖSSZEETVE
A VALLÁSSAL, SZÁZALÉKOKBAN, 1880, 1890, 1900, 1910

Felekezet								Összesen			
izraelita				egyéb							
1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
670	951	2 270	3 970	205	210	404	738	4 222	5 708	10 926	18 088
15,9	16,7	20,8	21,9	4,9	3,8	3,7	4,0	100,0	100,0	100,0	100,0
5,5	8,0	18,5	32,2	61,4	77,2	80,7	2,6	2,6	3,4	6,3	10,4
0,4	0,6	1,3	2,3	0,1	0,1	76,6	0,4	2,6	3,4	6,3	10,4
2 800	954	887	105	98	29	67	107	116 228	112 331	115 141	101 855
2,4	0,9	0,8	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	100,0	100,0	100,0	100,0
22,8	8,1	7,2	0,9	29,3	10,7	12,7	11,7	70,9	66,9	66,0	58,3
1,7	0,6	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	70,9	66,9	66,0	58,3
552	152	45	29	2	1	3	3	30 939	35 019	33 988	38 500
1,8	0,4	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0	100,00	100,0
4,5	1,3	0,4	0,2	0,6	0,4	0,6	0,3	18,9	20,8	19,5	22,0
0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	18,9	20,8	19,5	22,0
8 189	9 693	9 027	8 194	25	16	30	10	10 666	11 802	10 886	9 447
77,0	82,1	82,9	86,7	0,2	0,1	0,3	0,2	100,0	100,0	100,0	100,0
66,8	82,0	73,6	66,5	7,5	5,9	5,7	2,2	6,5	7,0	6,2	5,4
5,0	5,8	5,2	4,7	0,0	0,0	0,0	0,0	6,5	7,0	6,2	5,4
46	72	33	25	4	16	23	47	1 792	3 161	3 526	6 730
2,6	2,0	0,9	0,4	0,2	0,5	0,6	0,7	100,0	100,0	100,0	100,0
0,4	0,5	0,3	0,2	1,2	5,9	4,4	5,1	1,1	1,9	2,0	3,9
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,1	1,9	2,0	3,9
12 257	11 822	12 262	12 323	334	272	527	915	163 847	168 021	174 470	174 620
7,5	7,0	7,0	7,0	0,2	0,2	0,3	0,5	100,0	100,0	100,0	100,0
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
7,5	7,0	7,0	7,0	0,2	0,2	0,3	0,5	100,0	100,0	100,0	100,0

Azaz a magyar anyanyelvűek számának tényleges növekedéséből (1880-tól 1910-ig 13 866 fő) több mint egynegyedét a bevándorlással is magyarázhatunk.¹³

A magyarság számarányának emelkedésében országosan mindig számolunk a megnövekedett számú zsidóság nyelvi magyarosodásával. Ezt Sáros megyei viszonylatban is érdemes megvizsgálnunk. Ehhez azonban már felekezeti-anyanyelvi kereszttáblára van szükségünk, mert enélkül nem tudjuk megállapítani, hogy a zsidóság milyen arányban volt jelen a magyar, német vagy szlovák anyanyelvűek között. A népszámlálások alapján szerkesztett 2. táblázatról mindezt leolvashatjuk. Láthatjuk, hogy az izraelita felekezethez tartozók aránya Sáros megye népességében 1880-ban 7,5 százalék volt. Ez a részesedés az 1869-es népszámlálásnál is 7,6

¹³ Az 1895-ös tanítói felmérés viszonyszámai önmagukban nem bizonyító erejűek, de fontos analógia lehet, hogy közülük a szomszéd megyében születettek 27 százaléka, a szlovák régió kívüli származásúaknak pedig 83 százaléka magyar anyanyelvű volt, s ebből a két kategóriából származott a magyar anyanyelvű tanítók kétszer egyharmada, összesen 65 százaléka.

százalék volt, s mint már említettük, 1910-ig stabilan megmaradt a 7 százalék. (Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna további bevándorlás illetve továbbvándorlás.) Másodszor azt láthatjuk, hogy 1880-ban a zsidóság döntő része, kétharmada német (jiddis) anyanyelvű. Bő egyötöde (22,8%) viszont már nyelvileg asszimilálódott a helyi, többségi szlováksághoz. 4,5 százaléka rutén anyanyelvű, s mindössze 5,5 százaléka mondta magát magyar anyanyelvűnek. 1890-ben és 1900-ban még magasabb is lett körükben a német anyanyelvűek aránya – ami a további bevándorlást jelzi –, hogy aztán 1910-re újra 66 százalékos legyen a megyei zsidóság német-nyelvűsége. Mindamellet az izraelita felekezethez tartozók között fokozatosan növekedett a magyar anyanyelvűek száma (670 – 951 – 2270 – 3970) és százalékos aránya (5,5 – 8,0 – 18,5 – 32,2). A sárosi zsidóság magyarnyelvűsége tehát 1890 után gyorsan növekedett, de mindvégig erősen elmaradt az országos mutatóktól (58,5 – 63,8 – 71,5 – 76,9).

Hasonlított ez az arány a régióbeli, határ menti, határ közeli Szepes, Turóc és Trencsén megyei adatokhoz, de az egész országban csupán a Máramaros megyei zsidóság magyar anyanyelvűsége volt alacsonyabb szintű a sárosiakénál. Mindenesetre 1910-re ez a mutató elérte az egyharmadot, ami egyúttal azt is jelentette, hogy nem csak a csekély rutén anyanyelvűség szűnt meg a Sáros megyei zsidóság körében, hanem egy százalék alá esett a szlovák anyanyelvűség is, pontosan jelezve a változó nyelvpolitikai helyzetet, azaz mind a magyarosodás növekvő motivációját, mind a magyarosítás erősödő igényét. Az összes magyar anyanyelvű között így fokozatosan nőtt a zsidóság százalékaránya (15,9 – 16,7 – 20,8 – 21,9), de mint láthatjuk, a folyamatban csak a milleniumi évtizedben van egy kisebb ugrás. Végül is Sáros megye összes magyar anyanyelvű lakosságának nagyjából bő egyötöde a bevándorló zsidóság nyelvi magyarosodásával köthető össze. Ez a magas részarány meglehetősen súlyt adott az asszimiláns zsidó csoportnak a helyi magyarság közéletében, szellemi világában. Ez mutatkozik meg például abban is, hogy az általunk elemzendő, a megye népoktatását a millenenniumkor bemutató monográfia tizenkét szerzője, szerkesztője közül négyen valamelyik izraelita iskolában tanítóskodtak.

Figyelembe véve most már a magyar anyanyelvűek jelentős arányú bevándorlását (körülbelül 3500 fővel számolunk), a zsidóság magyarosodását (3300 fős növekedés), magyar oldalról kiindulva azt a hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a magyar anyanyelvűek 1880-hoz viszonyított, csaknem tizennégyezres számbeli gyarapodását 1910-ig – ha eltekintünk e folyamatosan kívülről is gyarapodó népesség nehezen kalkulálható természetes szaporodásától – maximum felerészben magyarázhatjuk a megye szlovák, rutén és autochton német lakosságának nyelvi magyarosodásával. Nagyjából ez az a nagyságrend, ahol a

nyelvi asszimilációban a tanítósnak is lehetett szerepe a magyar nyelv iskolai tanításával. Ugyanakkor máris jelezzük, hogy az iskolai magyartanítás hatása is kétlépcsős, hiszen a nyelvváltás csak a nyelv elsajátítása, a kétnyelvűvé válás után következhet. Ezzel a nyelvismereti lépcsővel még külön foglalkozunk majd. Visszatérve gondolatmenetünkhöz természetesen tudjuk, hogy erősen leegyszerűsítettünk egy igen bonyolult, soktényezős problémát. Mégis bizonyos, hogy ha a nemzetiségi oldal így becsült veszteségét százalékra váltjuk, a kalkulált 4 százalék körüli asszimilációs veszteség csak egyik eleme a szlovákság 1880 és 1910 közötti összesen 12,6 százalékos aránycsökkenésének. Sőt a négy százalékot valamelyest még csökkenteni is kell, hiszen a keresztátlából leolvasható annak a lehetősége is, hogy a magyarok javára feltételezett, az összlakossághoz viszonyítva 4 százalék körüli nemzetiségi asszimilációs veszteség egyhatoda bizonyosan az autochton, főleg, városi németiséget érintette. Ugyanis a német anyanyelvű római katolikusoknak és a német anyanyelvű evangélikusoknak mind a száma, mind az összlakossághoz viszonyított százalékaránya a 30 év alatt pontosan a felére csökkent. A szlovákság esetében az arányvesztés magyarázatához az így csökkentett asszimilációs veszteségen és a kivándorlás nemzetiségi összetételének hatásán kívül még egy tényezőt figyelembe vehetünk. A szlovák anyanyelvű zsidóságnak a megye összlakosságához viszonyított aránya 1880-tól 1910-ig 1,7 százalékról 0,1 százalékra esett, tehát a zsidóság nyelvi asszimilációjának irányváltása is magyaráz másfél-két százalék körüli szlovák arányesést. Nyilvánvaló, hogy az így számba vett három tényező együttesen sem magyarázza a népszámlálások által kimutatott 12,6 százalékos szlovák veszteséget. Ha eddigi számításaink – részben becsléseink – legalább közelítőleg jók, akkor további magyarázó tényező(k)nek is kell lenni(ük). Eddig például az országon belüli migrációnak csak azt az oldalát vettük figyelembe, hogy a bevándorlók között a megyei arányokhoz képest több volt a magyar, s hogy ez miként növelte a magyarok számát és számarányát. Ennek következménye viszont a másik oldalon a nemzetiségek, köztük a szlovákok arányának csökkenése is. Ha azt feltételezzük, hogy a megyéből az országon belülre kitelepülők nemzetiségi arányai a megyebeli arányoknak feleltek meg, akkor a magyar beköltözési többlet okozta nemzetiségi aránycsökkenést a nemzetiségek arányainak megfelelően kell elosztanunk, s a szlovákokra mindenképpen esik ebből is másfél százalék körüli csökkenés. Ezzel azonban még mindig nem értük el a 12,6 százalékot. Körülbelül 2,5-3 százalék még hiányzik. Az ezt esetleg magyarázó további tényezőre azonban még várnunk kell.

Városok és községek – keresztények és zsidók

Sokszorosán bizonyított, egyértelmű tétel, hogy az asszimiláció legnagyobb hatásfokú színterei a városok. Fontos lenne tehát még annak pontosítása is, hogy a megye növekvő számú magyarsága hogyan oszlott meg a városok és a községek között. Milyen a magyarok aránya a városokban illetve általában a községekben. S végül milyen részarányt képviseltek ezen belül itt és ott a magyar anyanyelvű zsidók. Sajnos azonban itt lehetőségeink korlátozottak, mert a rendezett tanácsú városokra vonatkozóan a korabeli statisztikákban nem találunk anyanyelv-felekezet típusú kereszt táblákat. Márpedig Sáros megye 382 települése között csak rendezett tanácsú városok voltak. Kisegítésképpen ennek a három, volt szabad királyi, korszakunkban rendezett tanácsú városnak (Bártfa, Eperjes, Kisszeben) elkészítettük és egymás mellé helyeztük az összevont anyanyelvi, illetve felekezeti statisztikáját (3/a és 3/b táblázat).

3/a táblázat.

SÁROS MEGYE VÁROSAI (BÁRTFA, EPERJES, KISSZEBEN) NÉPESSÉGÉNEK ANYANYELVI ÖSSZETÉTELE LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN

Anyanyelv	1880		1890		1900		1910	
Magyar	2 424	13,6	3 527	19,3	7 190	30,2	11 323	43,2
Szlovák	11 609	65,0	10 874	59,6	12 150	51,0	10 705	40,9
Rutén	171	1,0	153	0,8	139	0,6	69	0,3
Német	2 946	16,5	3 224	17,6	3 819	16,0	3 362	12,8
Egyéb	698	3,9	479	2,6	508	2,1	730	2,8
Összesen	17 848	100,0	18 257	100,0	23 806	100,0	26 189	100,0

3/b táblázat.

SÁROS MEGYE VÁROSAI (BÁRTFA, EPERJES, KISSZEBEN) NÉPESSÉGÉNEK FELEKEZETI ÖSSZETÉTELE LÉTSZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN

Felekezet	1880		1890		1900		1910	
Római katolikus	11 302	63,3	11 660	63,9	14 591	61,3	15 525	59,3
Görög katolikus	1 433	8,0	1 566	8,6	2 349	9,9	2 703	10,3
Evangélikus	2 312	13,0	2 067	11,3	2 343	9,8	2 203	8,4
Izraelita	2 572	14,4	2 813	15,4	4 213	17,7	5 110	19,5
Egyéb	229	1,3	151	0,8	310	1,3	648	2,5
Összesen	17 848	100,0	18 257	100,0	23 806	100,0	26 189	100,0

1880-ban a 17 848 fős városi lakosság a megye össznépeségének 10,6 százalékát tette ki. A sárosi városok lakosságának gyarapodása csak 1890 után indult meg. 1910-re a városiak aránya elérte a 15 százalékot. A városokban a magyar anyanyelvűek aránya már 1880-ban többszörösen meghaladta a megyei átlagot (13,6% a 2,6%-hoz képest). A magyarok száma dinamikusan nőtt, számarányuk pedig évtizedenként 50 százalékkal emelkedett. 1910-re ők adták a városok relatív többségét (43,2 százalék a 40,8 százalékos szlováksággal szemben). A három város közül legjelentősebb a tízről tizenötözesre növekvő Eperjes magyarsága. Míg Bártfán a magyar anyanyelvűek arányszáma 1880-ban 4,4 százalékról indult (4,4 – 7,1 – 16,3 – 33,1), Kisszebenben pedig 8,7 százalékról (8,7 – 17,7 – 20,9 – 35,5) addig Eperjesen már 1880-ban a lakosság egyötöde magyar anyanyelvű volt. (Az emelkedő százalékos arányszámok: 19,4 – 25,7 – 38,2 – 48,9). Fontos magyar művelődési intézmények, iskolák és civil szerveződések összpontosultak itt erős kisugárzó hatással, az egész megyében érvényesülő szervező szereppel. Ezért is nevezte Ablonczy Balázs a Sáros megyei világot az emlékiratok tükrében vizsgáló kitűnő esszéjében az itteni magyar kisebbséget jól szervezett szórványtársadalomnak.¹⁴

Ha továbblépve arra a kérdésünkre keressük a választ, hogy a városok magyarságában milyen lehetett a nyelvileg asszimilálódott zsidók aránya, akkor ehhez csak távolról tudunk közelíteni. Előljáróban állapítsuk meg, hogy a városokban az izraeliták aránya már 1880-ban 14,4 százalék volt s lassú emelkedéssel 1910-re 19,5 százalékra növekedett. 1880-ban a három városban 2572 fős létszámuk még egy kicsit magasabb is volt a magyarokénál. A megyei kereszt táblából (2. táblázat) tudjuk, hogy az egész megyében ekkor csak 670 magyar anyanyelvű izraelita volt. Ha ők valamennyien a városokban éltek volna (ami persze azért nem valószínű) akkor a sárosi városok magyar anyanyelvű lakosainak 1880-ban a 27 százalékát tekinthetnénk nyelvileg asszimilálódott zsidónak. Hasonló logikát alkalmazva az arányszámok így változtak volna: 1880 – 27%, 1890 – 27%; 1900 – 31%; 1910 – 35%. Ezt az egyelőre elnagyolt becslést igyekszünk a továbbiakban pontosítani.

1880-ra vonatkozóan segítheti további kombinálásainkat a magyar anyanyelvű vidéki zsidók alacsony száma. (Ezt a tételt átmenetileg figyelmen kívül hagyhatjuk, mintegy zárójelbe tehetjük.) Másik fogódzónk, hogy megkíséreljük meghatározni a nem zsidó német ajkúak számát. Induljunk ki abból, hogy a 2. táblázat szerint a megyében a német anyanyelvű római katolikusok és evangélikusok együttes száma 2406. A görög katolikus és az egyéb keresztény vallású németekkel együtt összesen 2475 fő a keresztény németek száma. Ezek döntő többsége a három rendezett

¹⁴ Ablonczy Balázs 2001. 132.

tanácsú városban élt. A városokról készített 3/a és 3/b táblázat azonban együtt kezelve sem ad kulcsot számszerű elkülönítésükhöz. A megyei szintű statisztika sem segít abban, hogy akár csak nagyságrendileg megbecsüljük a városokon kívüli keresztény német ajkúakat. A járásonkénti bontás viszont már kimutatja, hogy a Sirokai járásban (a későbbi Eperjesi járás) a német anyanyelvűek száma 233-mal több, mint az izraelitáké. Ebben a járásban tehát egészen biztosan volt minimum 233 olyan német nyelvű lakos, aki nem izraelita. A községek egyenkénti elemzésével pedig már könnyen megtaláltuk a megye egyetlen olyan települését is, ahol a volt három szabad királyi városon kívül történetileg folytonosan, kompakt német közösség élt. A II. József által Sóvárra telepített németek 1880 táján etnokulturális jegyeiken kívül még nyelvi különállásukat is őrizték. A hajdani mezőváros most három különálló közigazgatási egységben működött. Német-Sóváron a 365 lakosból 225-en vallották magukat német anyanyelvűnek. Értelmezési probléma nincs, mert a településen egyetlen izraelitát sem mutattak ki. Sóbányán 58 német anyanyelvű volt, 5 izraelita mellett, Tót-Sóváron pedig 133 német ajkú és 79 izraelita. A különbség 53 és 54, s ezzel együtt a hármas településen összesen 332 német anyanyelvű keresztényt biztosan azonosítottunk. Ugyanebben a járásban még Phönixhuttán találtunk 64 németet úgy, hogy a községben egyetlen izraelita sem volt. Egyenként végigelemezgetve a megye valamennyi községét 2-3-5, maximum 8-10 fős, többnyire véletlenszerűen előforduló német csoportokat találtunk. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy Sáros megyében a sóvári, autochtonnak nevezhető közösséggel együtt a rendezett tanácsú városokon kívül, tehát a községekben összesen 650, jobbra római katolikus, kisebb részben evangélikus német élt.¹⁵ Amiből az következik, hogy a megye 2475 keresztény németjéből a többi 1825 a városokban lakott. Azaz a városok 2867 német anyanyelvű lakosából¹⁶ az így meghatározott 1825 keresztény mellett 1042 izraelitának kellett lennie. Ha feltételezzük, hogy a megye 670 magyar anyanyelvű izraelitája közül csak 100 élt a községekben, akkor folytatva a gondolatmenetet, a sárosi városok összesen 2503 izraelitája között az 570 magyar anyanyelvűn, illetve a fenti levezetés szerinti 1042 német anyanyelvűn kívül 891 szlovák anyanyelvűnek is kellett lenni. (A számítási eredményeket lásd a 4. táblázaton.)¹⁷ A szlovák anyanyelvű zsidók száma tehát 1880 táján még nemcsak

¹⁵ 1910-ben számuk már csak 230 volt. A sóváriak közül is csak 74 vallotta magát ekkor német anyanyelvűnek.

¹⁶ A szám azért tér el valamelyest a 3/b táblázat megfelelő adatától, mert a 2. táblázat felekezeti/anyanyelvi keresztítábláján csak az 1880-as népszámlálás „Beszélni nem tudók nélküli” – 0-2 évesek – adatait tudtuk használni, s most az illesztési kényszer miatt a városoknak is hasonlóan átalakított anyanyelvi és felekezeti sorait alkalmazzuk.

¹⁷ Miután a vidéki keresztény német anyanyelvűek számát – nagyságrendileg bizonyosan jól – meg-

Sáros megyei szinten volt sokszorososa a magyar anyanyelvű zsidókénak, hanem a megye városaiban is meghaladta azok számát (körülbelül másfélszeresen).

Míg 1880-ban a zsidóság anyanyelvi csoportjainak a városok-községek viszonylatban történő bontását az könnyítette meg, hogy a magyar anyanyelvű izraeliták száma, kiváltképpen vidéken, csekély volt – s így átmenetileg zárójelbe tehető –, 1910-re vonatkozóan viszont az segítette a tagolást, hogy a Sáros megyei zsidóság 14 ezres létszámához képest a szlovák és a rutén anyanyelvű izraeliták száma jelentéktelen lett (105 illetve 29 fő), s így lényegében csak a magyar és a német anyanyelvűekkel kellett kombinálnunk. A községi szintű elemzést elvégezve, mint azt már jeleztük, 1910-ben csak 230 keresztény német ajkút tudtunk a községekben elkülöníteni. Így, ha a vidéken összeírt 6085 német anyanyelvű számából levonjuk ezt a 230 embert, akkor a maradék 5855 főt német nyelvű izraelitaként azonosíthatjuk. Ha ezt a számot kivonjuk a községekben összeszámolt 7213 izraelita számából, akkor 1358 főt kapunk. Ennyi tehát a vidéki nem német nyelvű zsidók száma. Mivel pedig az egész megyében csak mindösszesen 105 szlovák nyelvű, 29 rutén és 25 egyéb nyelvű izraelita volt, nagyvonalúan mindannyiuk összesítő számát levonva a nem német ajkú vidéki izraeliták számából, 1358-ból, végül is 1199 főt kapunk, akik így csak magyar anyanyelvűek lehettek. Azt mondhatjuk tehát, hogy 1910-ben Sáros megyében a városokon kívül, a községekben 1200 magyar anyanyelvű izraelita élt. Ha a megye összes magyar anyanyelvű izraelitájának számából, 3970 főből ezt kivonjuk, akkor megkapjuk, hogy a városokban összeírt magyar anyanyelvű zsidók száma 2770 (1910-re vonatkozó kombinációink eredményét is a 4. táblázaton láthatjuk). Most tehát korrigálhatjuk azt a korábbi elnagyolt feltevésünket, hogy 1910-ben a sárosi városok 11 323 magyar anyanyelvű lakójának 35 százaléka lett volna nyelvileg asszimilálódott zsidó. Ezt a részarányt most már meglehetősen biztonsággal 25 százalékbán határozhatjuk meg (2770 fő a 11 323-ból). 1890-re és 1900-ra az izraeliták anyanyelvi sokfélesége miatt a fentiekhez hasonló megbízható számításokat nem végezhattünk. Mivel azonban 1880-ban is az 1910-eshez közel eső részarányt rekonstruáltunk, azt feltételezhetjük, hogy a sárosi városok magyar anyanyelvű lakosainak egész korszakunkban körülbelül az egynegyede volt zsidó

határoztuk, s a 4. táblázatba a már eddig is ismert számokat beírtuk, a hiányzó adatokat mint egy nem túl nehéz számtani rejtvénybe, többféle kombinációs sorrendben is beírhattuk. Becslés jellegű döntésre csak a magyar anyanyelvű izraeliták város-vidék bontásánál volt szükség. Önkényes jellegűnek tűnhet még az, hogy az 552 rutén anyanyelvű izraelitát teljes egészében vidékre helyeztük. Őket azonban a járási és községi szintű elemzésnél valójában hiánytalanul megtaláltuk a megye határ menti, rutének által lakott Makoviczai (Felsővízközi) járásában. Egyedül a 46 egyéb anyanyelvű izraelita vidékre sorolása tekinthető önkényesnek. Ez azonban a táblázatban bemutatott arányokat csak teljesen elhanyagolható mértékben befolyásolhatta.

4. táblázat.

SÁROS VÁRMEGYE ANYANYELVI/FELEKEZETI CSOPORTJAINAK MEGOSZLÁSA
VÁROS/VIDÉK VISZONYLATBAN 1880, 1910*

Anyanyelvi/ felekezeti csoport	1880			1910		
	városiak	vidékiek	összesen	városiak	vidékiek	összesen
Összes magyar anyanyelvű	2 359 55,9 13,6	1 863 44,1 1,3	4 222 100,0 2,6	11 323 62,6 43,2	6 765 37,4 4,6	18 088 100,0 10,4
Magyar anyanyelvű keresztény	1 789 50,4 10,3	1 763 49,6 1,2	3 552 100,0 2,2	8 553 60,6 32,6	5 565 39,4 3,7	14 118 100,0 2,3
Magyar anyanyelvű izraelita	570 85,1 3,3	100 14,9 0,1	670 100,0 0,4	2 770 69,8 10,6	1 200 30,2 0,8	3 970 100,0 2,3
Összes német anyanyelvű	2 867 26,9 16,5	7 799 73,1 5,3	10 666 100,0 6,5	3 362 35,6 12,8	6 085 64,4 4,1	9 447 100,0 5,4
Német anyanyelvű keresztény	1 825 73,7 10,5	650 26,3 0,4	2 475 100,0 1,5	1 013 81,5 3,9	230 18,5 1,5	1 243 100,0 0,7
Német anyanyelvű izraelita	1 042 12,7 6,0	7 147 87,3 4,9	8 189 100,0 5,0	2 339 28,5 8,9	5 855 71,5 3,9	8 194 100,0 4,7
Összes szlovák anyanyelvű	11 299 9,7 65,0	104 929 90,3 71,6	116 228 100,0 70,9	10 705 10,5 40,9	91 150 89,5 61,4	101 855 100,0 58,3
Szlovák anyanyelvű keresztény	10 408 9,2 59,9	103 020 90,8 70,3	113 428 100,0 69,2	10 705 21053 40,9	91 045 89,5 61	101 750 100,0 58,3
Szlovák anyanyelvű izraelita	891 31,8 5,1	1 909 68,2 1,3	2 800 100,0 1,7	–	105 100,0 0,1	105 100,0 0,1
Összes rutén anyanyelvű	166 0,5 1,0	30 773 99,5 21,0	30 939 100,0 18,9	69 0,2 0,3	38 431 99,8 25,9	38 500 100,0 22,0
Rutén anyanyelvű keresztény	166 0,5 1,0	30 221 99,5 20,6	30 387 100,0 18,5	69 0,2 0,3	38 402 99,8 25,9	38 471 100,0 22,0
Rutén anyanyelvű izraelita	– – –	552 100,0 0,4	552 100,0 0,3	–	29 100,0 0,0	29 100,0 0,0
Összes egyéb anyanyelvű	679 37,9 3,9	1 113 62,1 0,8	1 792 100,0 1,1	730 10,8 2,8	6 000 89,2 4,0	6 730 100,0 3,9
Egyéb anyanyelvű keresztény	679 38,9 3,9	1 067 61,1 0,7	1 746 1,1	730 10,9 2,8	5 975 89,1 4,0	6 705 100,0 3,8

Anyanyelvi/ felekezeti csoport	1880			1910		
	városiak	vidékiek	összesen	városiak	vidékiek	összesen
Egyéb anyanyelvű izraelita	– – –	46 100,0 0,0	46 100,0 0,0	–	25 100,0 0,0	25 100,0 0,0
Összes népesség	17 371 10,6 100,0	146 476 89,4 100,0	163 847 100,0 100,0	26 189 15,0	148 431 85,0	174 620 100,0
Összes keresztény	14 868 9,8 85,6	136 722 90,2 93,3	151 590 100,0 92,5	21 070 13,0 80,5	141 217 87,0 95,1	162 287 100,0 92,9
Összes izraelita	2 503 20,4 14,4	9 754 79,6 6,7	12 257 100,0 7,5	5 110 41,5 19,5	7 213 58,5 4,9	12 323 100,0 7,1

* A táblázatban a cellák első sorában álló abszolút számok alatt először a város-vidék százalékos megoszlást találjuk az adott évben. Az alsó sor pedig azt mutatja, hogy a cella felekezeti-nyelvi csoportja hány százaléka az összes városinak vagy az összes vidékinek, illetve az összes népességnek.

asszimiláns. Tehát a zsidó asszimilánsok számának növekedése a városokban egy ütemben haladt az összes magyar anyanyelvű, s értelemszerűen a keresztény magyar ajkúak számának emelkedésével is (lásd 4. táblázat).

A 4. táblázatból azt is leolvashatjuk, hogy a megye magyar anyanyelvű lakosainak városokba koncentrálódása hogyan alakult. Az 1880-ban is magas, 55,9 százalékos városi részarány kismértékben még tovább nőtt, s 1910-re 62,6 százalékot ért el. A Sáros megyei magyarság tehát kétségtelenül döntően a városokba összpontosult. A harminc év alatt azonban nemcsak a városi magyar ajkúak száma nőtt 4,8-szeresére, hanem a vidékieké is 3,6-szeresére. A magyar anyanyelvűek aránya ezzel együtt is a községek össznépességéhez képest nagyon szerény maradt, 1,3 százalékról 4,6 százalékra emelkedett. A városokba koncentrálódás folyamata a zsidóság körében volt a legerőteljesebb. A városi zsidók száma megduplázódott. A városokon belül ez csak kisebb aráynövekedést jelentett, 14,4 százalékról 19,5 százalékra. Mivel azonban a megye összes izraelita lakójának száma lényegében változatlan maradt,¹⁸ ezért erőteljesen megváltozott a város-vidék arány. Sáros megyében a zsidók között a városiak számaránya 20,4 százalékról 41,5 százalékra nőtt. Legmagasabb arányban eredetileg is a keresztény német anyanyelvűek laktak városokban. 1880-ban a megye németiségének 73,7 százaléka élt a három volt szabad királyi városban. Számuk 1910-re drasztikusan, majdnem a felére csökkent. A községekben lakó németek asszimilációja azonban még gyorsabb volt, számuk az

¹⁸ A magas természetes szaporodás és a további bevándorlás mellett ennek csak a továbbvándorlás, kivándorlás lehetett az oka.

egyharmadára esett. Így a városiak részaránya a németek körében 81,5 százalékra nőtt. A gyorsan asszimilálódó németiség Sáros megyében még leginkább a városokban őrizte nyelvi identitását.

A városokban a keresztény szlovák ajkúak lélekszáma szinte nem változott a harminc év alatt. Ami a városok összlétszámának növekedése mellett egyrészt azt jelentette, hogy részarányuk a városok lakosságán belül erősen csökkent (59,9 százalékról 40,9 százalékra). Másrészt, ha tekintetbe vesszük, hogy a három város olyan közegben élt, ahol a megye lakosságának döntő többsége szlovák anyanyelvű keresztény volt (1880-ban 69,2 százalék, 1910-ben pedig 58,3 százalék), akkor nehéz elképzelni, hogy ne lett volna számottevő szlovák beáramlás ezekbe a városokba. Inkább tehát az a valószínű, hogy ez a szlovák bevándorlás éppenhogy csak pótolta lélekszám szerint a városi szlovákság asszimilációs veszteségét. A természetes szaporodás elvesztését azonban már nem tudta pótolni. A megye szlovák anyanyelvű keresztényeinek nagyjából az egytizede lakott a három városban (1880: 9,2% ; 1910: 10,5%). A megye második legnagyobb nyelvi csoportjának, a ruténeknek viszont fél százaléka is alig mutatható ki a városokban. Az 1880. évi 166 fős alacsony létszám 1910-re 69-re csökkent. A kimutatott alacsony számok valószínűleg a városba került rutének identitásvesztését, magyar vagy szlovák irányú nyelvi asszimilációját is jelenthetik. Az utóbbi lehetőségekre utal a görög katolikusok 8-10 százalékos városi jelenléte.

Mielőtt azonban a községek népességének 1880-ban még több mint 90 százalékát kitevő szlovákok és rutének kérdésével és kettejük viszonyával foglalkoznánk, vessünk egy pillantást arra, hogy a vidéken abszolút kisebbségben lévő magyar anyanyelvűek és a zsidóság hogyan helyezkedtek el a településhálózatban. Egyenletesen vagy egyenetlenül szétszórta, esetleg bizonyos sűrűsödési pontokkal. Ami a magyarokat illeti, 1880-ban a két északi, határ menti járásban (Szekcsői-Bártfai és Makoviczai-Felsővízközi járás) a fél százalékot sem érték el. De a Sirokai-Eperjesi járásban, ahol szám szerint a legtöbben voltak (564 fő), számarányuk ott is éppencsak 2 százalék. Ha község szinten vizsgálódunk, akkor azt látjuk, hogy a 379 község közül 193-ban egyetlen magyar anyanyelvűt sem írtak össze. A községek egy jelentős részében pedig csupán egy-két, esetleg négy-öt magyart számláltak. 10-20-30 magyar anyanyelvűt csak abban a 30-35 községben találunk, ahol a korabeli megyeleírások kastélyokat vagy csinos úrilakokat emlegetnek. Ennél több magyar csak ott volt, ahol az ilyen lakokban kiterjedtebb, népesebb úri magyar családok éltek, mint Berzeviczén és Péch-Újfalun (78 illetve 46 fő), vagy járási székhelyek voltak, mint Lemes és Girált (65 és 52 fő). Magyar anyanyelvűeket százon felüli számban csak a már németjeiről emlegetett Sóbányán-Sóváron találunk (232 fő), ahol kincstári sófőzés és királyi

erdőigazgatóság is volt. 1880 és 1890 táján tehát a három rendezett tanácsú város-on kívül csak Sóbányán-Sóváron volt valamelyes természetes bázisa, anyanyelvi háttere egy magyar nyelvű iskolának.

Folyamatos emelkedéssel 1910-ig több mint háromszorosára nőtt a községekben lakó magyar anyanyelvűek száma (17 százalékuk izraelita). Majdnem felére csökkent azoknak a településeknek a csoportja, ahol egyetlen magyar sem élt. Ez nyilvánvalóan összefüggött a falvak értelmiségijeinek 1890 utáni erőteljes magyarosodásával. 1910-ben magyar anyanyelvűnek vallotta magát a lelkészek 66,7, a községi jegyzők, körjegyzők 90,2 százaléka. A tanítóknak 1890-ben még csak 25,6 százaléka volt magyar anyanyelvű, 1910-ben viszont már 82,5 százaléka. Megszaporodott a községenként 10-20-30-40 fős magyar kisebbségek száma. Az általános növekedésben egyedül a volt Makoviczai, immáron Felsővízközi járás maradt el. A németek asszimilációjával tovább izmosodott Sóbánya-Soóvár magyarsága. Ezenkívül még további tíz olyan község lett, amelyekben száznál több magyar anyanyelvűt írtak össze. Ezek között voltak igazgatási intézmények révén magyarosodó járási székhelyek (Girált – 387; Héthárs – 454; a Felsővízközzé törzskönyvezett Szvidnik – 107), nagyobb zsidó telepek, forgalmi központok (Sebes-Kellemes – 160; Tapolyhanusfalva – 301; itt pontosan beazonosítható a zsidó asszimilánsok szerepe), s iparosodó település is (Nagysáros – 418). Van két olyan község, ahol a magyarosodásban kétségtelen az évtizedek óta működő állami magyar nyelvű iskola szerepe is (Berzevicze – 165 fő; Kaproncza – 121 fő). De a girálti és a héthársi állami, valamint a sebes-kellemesi és hanusfalvai magyar nyelvű izraelita iskolák szerepe is bizonyítottnak tekinthető. Ez a 15-16 település adta a vidéki magyarságnak majdnem a felét. Ettől a csekély koncentrációtól eltekintve a falvak magyarságának nagyobbik fele, 3600 ember, 250 településen, változatlanul szétszórtan, igazi szóróványlétben élt.

Ami a vidéki zsidóságot illeti, létszámuk az 1880-as 9754-ről 1910-re 7213-ig, részarányuk pedig 6,7 százalékról 4,9 százalékra csökkent. A járások szerinti százalékarányokban annyi eltérés van, hogy a legészakibb, rutének lakta Makoviczai járásban átlag fölötti (9,9 – 6,9), a legdélibb, Alsótárczai járásban pedig átlag alatti (4,2 – 2,9) a jelenlétük. (Ez a bevándorlás irányával is összefügg.) Mindazonáltal 1880-ban az egész megyében a 379 községből csak 16 olyan volt, ahol egyetlen izraelita sem élt. (Ezek többnyire száz-as lélekszám alatti települések voltak). A falvak többségében azonban csak egy-két-három zsidó család élt. Száznál több izraelitát csupán tizenhárom településen írtak össze. Mindkét időmetszetben ugyanazokról a községekről van szó. (Sőt már Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* szerint is száz feletti vagy száz körüli ezekben a falvakban a zsidók száma.) Ezek egy része járási székhely volt, a többiek pedig birtokközpontok. 1910-re a járási, köz-

igazgatási központokban nőtt a zsidóság száma, a birtokközpontokban a birtokos nemesség védnöksége alá települt legrégibb, reformkori eredetű zsidó közösségek viszont erősen megfogyatkoztak (Berzevicze: 272 – 156; Péch-Újfalu: 254 – 103; Kurima: 414 – 237; Sebes-Kellemes: 526 – 288). A volt Makoviczai járásnak a galíciai határhoz közel eső nagyobb zsidó közösségeiben, valószínűleg a bevándorlás miatt is, viszonylag stabil volt a létszám (Zboró: 598 – 655; Ladomér: 309 – 277). 1895-ös felmérésünk szerint három nagyobb izraelita közösség tudott saját iskolát fenntartani: Hanusfalva, Girált, Sebes-Kellemes. Eperjesen egyébként az ortodox izraelita iskola mellett neológ iskola is működött.

Szlovákok és rutének I. (Előtörténet és problematika)

A Sáros megyei lakosságnak a többségét – még 1910-ben is 80 százalékát – kitevő szláv népesség két elemének, a szlovákoknak és a ruténeknek az együttélése, etnikulturális és nyelvi kölcsönhatása, az asszimilációs folyamatok nagyon összetetten, érdekesen alakultak a történeti Magyarország egész északkeleti régiójában, Szepestől Ung megyéig. Dél felé a magyar nyelvhatár zónájában és azon túl ez még tovább komplikálódott a magyar etnikummal. Az utóbbi években Udvari István kitűnő áttekinthető munkáin kívül¹⁹ több alapos dolgozat készült, amelyek ezeket a folyamatokat s a nyelvhatár kérdését vizsgálták egy-egy kisebb terület vonatkozásában, gazdag forrásanyagon, sok módszertani újítással.²⁰ E tanulmányok szempontjait, eredményeit igyekszünk hasznosítani, de hozzájuk hasonló részletességű és történeti mélységű elemzésre itt nem vállalkozhatunk. A szóba jöhető forrásokat a már korábban is említett 1773-as *Lexicon locorum*tól a görög katolikus egyházi összeírásokon, nyilvántartásokon, Vályi András és Fényes Elek munkáin át az 1863-as helységnévtárig tanulmányoztuk, de nem volt célunk a Sáros megyei etnikai változások történeti folyamatának szisztematikus rekonstruálása. Az 1880 és 1910 közötti időszak szlovák–rutén nyelvi változásait szeretnénk volna csupán bemutatni, elsősorban a népszámlálások alapján, hogy jobban értsük a népiskolai tanítás nyelvi kérdéseit is. Korábbi forrásokra csak annyiban utalunk, amennyiben azok segítenek értelmezni, megvilágítani, alátámasztani egy-egy összefüggést. Mindazonáltal szükséges az előzményeket is röviden összefoglalnunk. A szlovákság etnogenezise a magyar királyság keretei között ment végbe, úgy, hogy az eredeti slovenien népelem különböző népiségekkel keveredett

¹⁹ Udvari 1990; Udvari 1994.

²⁰ Tamás 1996; T. Sáros 2002; Pozsgay 2007.

Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiában. Ezzel is magyarázható az a tény, hogy „a szomszédos szláv nyelvekkel a szlovák nyelv viszonylag kiterjedt, átmeneti nyelvjárási peremterületek formájában szinte észrevétlenül olvad egybe, illetve érintkezik”.²¹ A keleti szlovák népiség és a keletszlovák nyelvjárások kialakulásában a lengyel és a rutén vidékekről érkező népelemek is szerepet játszottak.²² A nyelvietnikai közösség formálódása a nyugati kereszténység integráló közegében ment végbe. A reformáció sikerei, majd az erőteljes ellenreformáció után a szlovákság többsége a római katolikus, kisebbsége pedig az evangélikus egyház keretei közé tagolódott. Ez Sáros megyében is így alakult.

A rutének betelepődése a 13. századi beszivárgással kezdődött. A 15–17. század nagyobb, szervezettebb telepítései után a beszivárgás a 19. századig tartott.²³ A rutének tehát eltérő időpontokban érkeztek a halicsi–volhíniai területek különböző vidékeiről, ezt tükrözi néprajzi és nyelvjárási sokszínűségük. A Sáros megyei rutének a hegylakók (verhovinaiak) lemko csoportjához tartoztak, akik a Kárpátok itt viszonylag alacsony gerincén keresztül folyamatos kapcsolatban maradtak a halicsi lemkókkal.²⁴ A rutének eredeti szállásterületeiken s a 15. századdal kezdődő szervezettebb telepítések után Magyarországon is a keleti kereszténység keretei között éltek. A Lengyel–Litván Királyság keleti részén élő görögkeleti rutének azonban 1596-ban egyesültek a római egyházzal. A szepesi, sárosi, zempléni, ungi ortodox rutén papság 1646-ban fogadta el az uniót, s ettől kezdve az így létrejött görög katolikus egyház keretei integrálták a magyarországi ruténságot. Egyházszervezetük, a munkácsi görög katolikus püspökség az egri római katolikus püspök joghatósága alá tartozott, amíg a pápa 1771-ben nem kanonizálta. Az így önállósult munkácsi püspökségből 1818-ban vált ki a Sáros, Abaúj és Torna, Borsod, Szepes, valamint Zemplén megyét felölelő eperjesi görög katolikus püspökség.²⁵ Népszámlálásaink szerint a rutének csaknem kizárólag, Sáros megyében 99 százalékban a görög katolikus felekezethez tartoztak. Kérdés azonban, hogy ha eltekintünk a román unitus régióktól, akkor minden görög katolikus ruténnek vagy rutén eredetűnek tekinthető-e? Azért érdekes ez számunkra, mert Sáros megyében a görög katolikus felekezethez tartozók körülbelül egyharmada 1880-tól a népszámlálások szerint szlovák anyanyelvű volt (2. táblázat). A szlovák ajkúak egyhatede a görög katolikus egyház híve volt. Ahol többségben voltak, görög katolikus, de szlovák nyelvű iskolát

²¹ Szarka é. n. 38.

²² Szabó 1941. 45; Szűcs 1993. 158–159.

²³ Bonkáló é. n. 21–28.

²⁴ Bonkáló é. n. 75–80.

²⁵ Papjait 1879-ig, tanítóit 1895-ig az eperjesi intézetek létrejöttéig Ungváron képezték.

tartottak fenn, bár a görög rítusú iskolahálózat alapvetően rutén etnokulturális színezetűnek tekinthető.

Udvari István a munkácsi püspökség 1806-os összeírásának elemzésével átfogóan mutatta be a görög katolikus prédikációs nyelvre vonatkozó községi adatok segítségével, hogy a magyar többségű vármegyékben illetve szlovák többségű területeken a vegyes népességű, vagy etnikailag elszigetelt falvakban megjelent a görög katolikus hívek között a rutén mellett a kétnyelvűség, illetve a magyar vagy szlovák nyelvűség is.²⁶ A témával foglalkozó szerzők azonban – köztük Udvari István is –, kimondva vagy kimondatlanul elfogadják, feltételezik, hogy a görög katolikus felekezethez tartozás ebben az északeleti régióban rutén etnokulturális eredetre, háttérre mutat.²⁷ Az akkulturáció, a kétnyelvűvé válás, a nyelvváltás azonban sok körülménytől függően különböző időszakokban s eltérő ritmusban mehetett végbe.

Sáros megyére vonatkozóan a legkorábbi kiindulópontunk az az adat lehet, amit Udvari István közöl Olsavszky Manuel munkácsi püspöknek a Mária Terézia által elrendelt 1751-es összeírásából. Eszerint Sáros megyében akkor 152 tiszta görög katolikus település volt.²⁸ Az 1773-as *Lexicon locorum* szerint a megyében 154 helységben volt uralkodó nyelv a rutén. Tekintettel arra, hogy a rutének csak görög katolikusok lehettek, logikailag némi nagyvonalúsággal a két adatot akár egybeesőnek is tekinthetjük. (Az 1880-as népszámlálás szerint 147 volt a 75 százaléknál nagyobb arányban görög katolikus községek száma.) A Bacsinszky püspök által 1806-ban rendkívüli alapossággal elkészített egyházmegyei összeírásban minden filia szerepel. Akkor is, ha akár csak egy görög katolikus lélek is élt a faluban, s minden esetben fel van tüntetve a prédikáció nyelve is. Eszerint a Sáros megyei görög katolikusok 99 százalékanak a rutén volt a prédikációs nyelve.²⁹ Mindössze Bártfán és a városhoz közeli nyolc filiában volt szlovák az igehíretés nyelve. (A filiákban egyébként 12–60 lélek élt. A parókiának helyet adó Resso nyelve a rutén volt.) Ez azt jelzi, hogy már elkezdődött a sárosi rutének szórványainak beolvadása a szlovákságba. De még 1821-ben is a Sároson kívül további négy vármegyét felölelő egész eperjesi egyházmegyében a 158 615 görög katolikus hívő között csak 1942 szlovák nyelvűt mutatott ki az egyházmegyei

²⁶ Udvari 1990. 64–65; 79–84; Az akkulturációs folyamatot, a rutén szórványok felszívódását mutatja be Paládi-Kovács 1973. 344–350).

²⁷ Ez alól talán csak Bonkáló Sándor kivétel, aki szerint „Szepesben és Sárosban is az ellenreformáció korában több protestáns falu a görög katolikus hitre tért át. Ezek szlovák falvak voltak.” Bonkáló é. n. 76.

²⁸ Udvari 1990. 7.

²⁹ Udvari 1990. 83; 109; 118.

sematizmus.³⁰ Ehhez képest nagy változás, hogy az 1880-as népszámlálás szerint csupán Sáros megyében 18 883 szlovák anyanyelvű görög katolikust írtak össze. Ez a megye görög katolikusainak 37,9 százalékát teszi ki. A megfelelő arány 1890-ben már csak 31,2 százalék, 1900-ban felmegy 34,2, 1910-ben pedig leesik 21,9 százalékra. Az arányszámoknak ez az ingadozása némi gyanakvásra ad okot és további vizsgálódásra ösztönöz. Ezt érdemes a már bevált járási szintű elemzéssel kezdeni. Előtte azért még ismételjük el, hogy a rutének nagyobb arányban az északi határ menti sávban éltek. Ez a sáv északkeleten a Makoviczai járásnál volt szélesebb s nagyjából középen, a Szekcsői járásban Bártfa fölött keskenyedett el leginkább. Érdemes még előrebecsíteni azt is, hogy a nyelvhatár vagy határvízvonal kérdése igen bonyolult, mert a szlovákság és a ruténség települési zónái itt és Szepesben bonyolultan csúsztak egymásba.

Szlovákok és rutének II.

(A népszámlálási ingadozások járásonként)

Szemlénket célszerű a legdélibb, szlovák jellegű Alsótárczai (Lemesi) járással kezdenünk. Itt az összeírt rutének száma 1880-ban 2 fő, s ez nagyságrend szerint nem változik később sem. Így a 2000 lélek körüli görög katolikus (az összlakosság 10%-a) mind szlovák anyanyelvű. Minden községben előfordulnak néhány fővel. Ahol többen vannak, két kivétellel ott is 20 százalék alatt maradnak. Egy községben közelítik meg az 50 százalékot, s egyben a 75 százalékot. Ebben a nyelvi helyzetben a községeken belüli kisebb szórványok s a teljesen elszigetelt két rutén jellegű falu lakosai 1806-tól 1880-ig természetes módon fokozatosan olvadtak be a terület többségi szlovákságába. Az egyetlen görög katolikus többségű Vargony Fényes Eleknél még orosz faluként szerepel, de az 1863-as helységnévtár már egyetlen divatozó nyelvként a szlovákot tünteti fel. A nyelvváltás végleges, 1910-ig s azontúl is mindig szlovákként szerepeltek. 1895-ben szlovák nyelvű görög katolikus iskolát tartottak fenn.

Ha elindulunk északi irányba, akkor először a Sirokai (Eperjesi) járás következik mindvégig csupán körülbelül 400 főnyi rutén anyanyelvű lakossal. Itt is tíz-százalékos, stabilan háromezer fő körüli a szlovák anyanyelvű görög katolikusok aránya. A községekben elszórt néhány vagy néhány tíz görög rítusú mellett itt már öt görög katolikus jellegű (75 százalékon felüli) s négy felerészben ilyen település volt. 1880-ban mindet szlovák anyanyelvűként jegyezték egy falu kivételével.

³⁰ Bendász–Koi 1994. 18.

1890-ben viszont ez az egy falu is szlovák lett, egy másik viszont visszaváltott ruténnek. Innen kezdve 1910-ig már egyik község anyanyelvi jellege sem változott a népszámlálásoknál. Az előzmények szerint a kilenc községből Fényesnél még lehet, az 1863-as helységnévtárban már csak hármat jegyeztek rutén jellegűnek. Köztük volt a két későbbi ingadozó község is. Végül is a kilenc községből egy kis ingadozás után nyolc a szlovák környezetben feladta rutén nyelvi identitását annak ellenére, hogy nem nyelvileg teljesen elszigetelt közösségekről volt szó, hiszen többségük együtt, foltként vagy inkább láncszerűen helyezkedett el a szlovák közegben. A bizonytalanságot finoman jelzi azért az is, hogy a szlovákká lett községek közül az egyik szlovák–rutén tannyelvű iskolát tartott fenn. Négy viszont szlovák nyelvűt.

A Tapolyi (Girálti) járás is erősen szlovák többségű, de itt már számottevőbb a rutén anyanyelvűek és a görög katolikusok aránya is. Az 1880-as adatok szerint az eddig elemzett járások 10 százalékával szemben itt 23 százalék tartozik a görög rítushoz. Ezzel az aránynövekedéssel is magyarázható, hogy a rutének anyanyelv-megtartó képessége itt kicsit erősebbnek látszik. Így a görög katolikusoknak csak 72 százaléka mondja magát szlovák anyanyelvűnek, szemben az előző járásokkal, ahol ez az arány 100 illetve 87 százalék volt. Szembetűnő azonban, hogy a szlovák ajkúak száma, illetve aránya a görög katolikusokon belül rendkívüli módon ingadozott. 1890-ben a korábbi 72-ről 50 százalék alá csökkent, 1900-ban kicsit emelkedett, hogy aztán 1910-re még jobban leessen. A járás 77 községéből 23 görög katolikus jellegű volt. 1880-ban közülük tizenkettőnek a lakói vallották magukat szlovák anyanyelvűnek. 1890-ben viszont ebből a tizenkettőből már hét egységesen rutén ajkúként nyilatkozott. 1900-ban egy újabb falu tért vissza a ruténsághoz, viszont kettő ekkor lett szlovák. Négy addig következetesen rutén közösség vallotta magát most már szlovák anyanyelvűnek. A sok ingadozás után 1910-re végül is hét teljes egészében szlovák nyelvű görög katolikus falu lett. Fényes Elek a 23 görög rítusú faluból csak egyet jelzett szlováknak. Az 1863-as helységnévtár is rutén nyelvűnek jelzi e községek legtöbbszörét, s mindössze hármat tekint rutén–szlovák nyelvűnek. Történetesen azt a három falut, amelyek a népszámlálások szerint már 1880-tól, s 1910-ig mindvégig következetesen és egységesen szlovák anyanyelvűként azonosították magukat. Ez a három egyértelműen nyelváltó közösség egymás mellett, de szlovák falvaktól körülveve szigetszerűen helyezkedett el a járás délnyugati szélén, nem messze Eperjestől. A többi görög katolikus település az északi rutén települési tömbtől indulva, a megye keleti szélén keskeny sávban sorjázott dél felé. Ebben a szlovák települési területbe benyúló keskeny nyelvi félszigetben – amelynek zempléni oldalán azért rutén falvak is voltak – ment végbe az a rendkívül mozgalmas ingadozás, amit fentebb leírtunk.

Az 1910-es állás szerint a 20 községből álló rutén nyelvsávból négy tűnik nyelvváltónak. Rajtuk kívül kilencnek volt még ingadozása s csak hét maradt 1910-ig egyértelműen és folyamatosan rutén. A rutén tömbbel összeköttetésben lévő húsz községet számláló sáv tehát tovább tudta őrizni etnikai és nyelvi azonosságát mint egy elszigetelt község, vagy a 2-3-4 faluból álló népi szigetek, foltok.

Könnyű volna egyébként egész falvak nyelvileg egyszer ide, másszor oda könyvelését egyszerűen a népszámláló biztosok, helyi papok, tanítók, jegyzők nyakába varrni. Ilyen hatást is feltételezhetünk ugyan, de mint láttuk a nyelvváltásnak, az azt megelőző kétnyelvűségnek kitapintható összefüggései, szabályszerűségei s hosszabb távon megmutatkozó tendenciái voltak. A kétnyelvűség kialakulását, s a nyelvváltást megkönnyítette, s az ingadozást is magyarázza a kelet-szlovák nyelvjárások és a rutén (lemko) nyelvváltozatok közelsége, a nyelvi átjárhatóság. A járás majd minden községében kisebb-nagyobb csoportokban, de kisebbségben szórványszerűen jelen lévő görög katolikus rutének már az 1880-as népszámlálás szerint szinte kivétel nélkül nyelvileg belesimultak a szlovák többségbe. A népszámlálások már 1880-tól ezt mutatják egész Sáros megyében. Egyébként 1895-ben a Tapolyi járásban a három stabilan nyelvváltó görög katolikus község közül kettő tartott fenn szlovák tannyelvű iskolát. Az összes többi településen, ha volt iskola, akkor az rutén tannyelvű volt.

Ha továbblépünk az elemzéssel észak–északnyugat felé, akkor mind a két, az országhatárra felfutó járásban, a Szekcsőiben és a Felsőtárcaiban az összlakossághoz viszonyítva már 40% körüli görög katolikus népességet találunk. Az 1880-as kiinduló helyzetnél abban van közöttük különbség, hogy a görög rítusúak milyen arányban vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, s hogy ez a későbbiekben ingadozott, változott-e. A Szekcsői (Bártfai) járásban 1880-ban a görög katolikusoknak csak 20 százaléka vallotta magát szlovák anyanyelvűnek. Itt a görög katolikusoknak mindössze 6-7 százaléka élt római katolikus vagy evangélikus szlovák községekben szórványhelyzetben. A többiek viszont 27 olyan településen laktak, ahol nagy többséget alkottak. (Összesen 64 falu volt a járásban.) E falvaknak csupán egy négyes és egy hármas csoportja volt szigethelyzetben a járás déli, Bártfa alatti részén. A többi húsz görög katolikus többségű község viszont összefüggő területet képezett az északi határszélen, bár Bártfa fölött a szlovákságnak a völgyekben két ágon is felfelé nyomuló ékje majdnem kettészakítja ezt a tömböt. (Erős viszont a háttér, mert mint említettük, a határ túlsó oldalán is lemko-rutének éltek.) A 27 görög katolikus községből 17 következetesen és teljes egészében mindig ruténnek vallotta magát. Tíznel fordult elő, hogy a négy népszámlálás valamelyikénél az egész község szlovák anyanyelvűként szerepelt. Négy ilyen település a szigethelyzetűek közül került ki, hat pedig a szlovák tömb mellett

dél felé nyúló völgyben sorjázott egymás után. 1910-ig csak két szigethelyzetű község tűnik következetesen nyelvváltónak, ahol egyébként a görög katolikusok aránya nem érte el a kétharmadot. Szlovák–rutén vegyes nyelv illetve szlovák nyelv is ennél a két községnél szerepel az előzmények között. Fényes Eleknél nem, de az 1863-as helységnévtárban még egy másik peremhelyzetű községre vonatkozóan van ilyen adat, de annak lakói 1910-ben visszaváltottak ruténre (1930-ig így szerepeltek a csehszlovák népszámlálásokban is). Sőt, az 1890-es és 1900-as népszámlálási szlovákság ellenére az 1895-ös felmérés szerint rutén tannyelvű iskolát tartottak fenn. Szlovák tannyelvű iskolája csak a két biztosan nyelvváltó falu egyikének volt, a másik községben nem volt iskola. Végül is 1900-ig az egyes falvak ingadozása ellenére a görög katolikusokon belül a magukat szlovák ajkúnak vallók aránya 20% körül maradt. Viszont 1910-re, miután csak két görög rítusú szlovák falut írtak össze, ez az arány kevesebb mint a felére esett.³¹ Az eddig bemutatott járásokhoz képest ez új jelenség, viszont a tendencia egybevág a megyei adatok 2. táblázatán látható irányával.

A szlovák ajkú görög katolikusok számának csökkenését 1880 után az északnyugati, Felsőtárcai járás adatai mutatják a legvilágosabban. Ezt a járást az 1907-es rendezéskor kettéválasztották. A déli feléből alakult Kisszebeni járásban 1910-ben 13 százalék lett a rutének aránya, az északon kialakított Héthársi járásban pedig 39 százalék. A ruténság különböző súlyával is összefüggésben 1910-ben délen a görög katolikusok 30 százaléka vallotta magát szlovák ajkúnak, északon pedig csak 12 százaléka. Ezek az arányok fokozatosan alakultak ki 1910-re. A még egységes járásban 56 község volt. Ennek 24 görög katolikus jellegű falujából 1880-ban tízet egységesen, kettőt felerészben szlováknak jelez a népszámlálás. Ezek közül egy nyelvíleg teljesen elszigetelt volt. A többiek pedig lényegében peremhelyzetben voltak, a Tárca folyó völgyében Kisszeben és Héthárs fölött észak felé kinyúló szlovák ék két oldalán. A nyugati oldalon levőket a Poprád völgyi szlovák falvak csaknem teljesen elzárták az összefüggő rutén területektől. A tizenkét 1880-ban szlovák ajkúként jelzett községről mielőtt későbbi népszámlálási besorolásukat megnéztem volna, először tisztáztam, hogy Fényes Eleknél vagy az 1863-as helységnévtárban van-e valamilyen jelzés a kétnyelvűség irányába, s 1895-ben hol volt szlovák tannyelvű iskola. Kíváncsi voltam, hogy az eddig megfigyeltek szerint ezek mennyire jelzik a kétnyelvűség, a nyelvváltás bekövetkeztét. Négy községnél találtam ilyen előzményt. Ezek közül egy lett következetesen minden népszámlálásnál szlovák nyelvű, s ilyen iskolát is tartott fenn.

³¹ Precíz számot azért nehéz mondani, mert az új járási elnevezésekkel együtt kisebb területátszervezések is voltak.

Végül is csak ebben az elszigetelt nyelvi helyzetű és csupán kétharmad arányban görög katolikus faluban gyors és egyértelmű a nyelvváltás. Egy másik esetben a mindenki szlovák ajkú – mindenki rutén ajkú ingadozása után 1900-tól 1930-ig fele-fele vagy egyharmad-kétharmad arányban megoszlott a falu nyelve. A további két előrejelzett esetről 1890-től már rutének (de az egyik szlovák nyelvű iskolát tart fenn), s csak 1920-tól mondják magukat szlovák anyanyelvűnek. (Az egyik viszont 1930-ban visszavált ruténnak.) Nyolc, 1880-ban szlováknak mutatkozó község – amelyeknél nem volt korábbi ilyen irányú jelzés – 1890-től részben egy kis fele-fele ingadozással visszaváltott ruténnak. 1910-ben egy kivételével egységesen rutén ajkúnak vallották magukat. A csehszlovák népszámlálásoknál közülük négy végig szlovák anyanyelvű, kettő rutén, kettő pedig tovább ingadozik. Mindebből az látszik, hogy az összefüggő rutén nyelvterületnek még a peremén is csak igen lassú, nemzedékekre elhúzódó, közösségeket sokszor megosztó a kétnyelvűvé válás, nyelvváltás, az identitásváltás folyamata. Másrészt, jegyezzük meg, hogy ebben a járásban, amelynek északi sávjában kicsit szeszélyes alakzatban, de összefüggő területen éltek a görög katolikus rutének, 1880-tól minden népszámlálásnál jelentősen csökkent a magukat szlovák anyanyelvűnek mondó görög katolikusok aránya. Erre a problémára még visszatérünk a rutének által legnagyobb arányban lakott Makoviczai járás elemzésénél.

A Makoviczai (Felsővízközi) járás a rutének összefüggő szállásterülete. 1880-as állapotok szerinti 74 községből mindössze hetet laktak római katolikus szlovákok. Négy római katolikus község a járás délkeleti szélén, a Zemplén megyei Sztropkó felől, az Ondava völgyén feljövő szlovák nyúlványt képez. Három másik szlovák falu pedig a járás északnyugati szélén fekszik. Itt van Zboró, hajdani mezőváros, a hatalmas makoviczai uradalom központja, a Bártfáról Lengyelország felé vezető út elágazásánál. Ettől, a két behajló szlovák területtől eltekintve tehát az egész járás fel az országhatárig, s keleten Zemplén megyéig, összefüggő görög katolikus rutén nyelvterület, amelynek községeiben csak elvétve fordultak elő szlovák katolikusok. A települések Fényes Eleknél is mind orosz faluként szerepelnek. Ehhez képest az 1880-as népszámlálás szerint a 67 görög katolikus településből 17-nek a lakói – elég nehezen értelmezhetően – egységesen szlovák anyanyelvűnek vallották magukat. 1890-re ebből a 17-ből már csak 6 szlovák nyelvű község maradt. A hatból négyenél lehet reális magyarázatot találni. Tudniillik a délkeleten illetve északnyugaton benyúló szlovák falvak szomszédságában feküdtek. 1900-ra viszont ismét 16 szlovák nyelvű görög katolikus falu lett, de ebből 14 újonnan iratkozott fel a szlovák ajkúak közé. 1880-ban és 1890-ben még ruténként szerepeltek. Ezzel az összefüggő rutén terület 67 községből 1900-ig összesen 31-nél fordult elő legalább egyszer a szlovák nyelvűség. Közülük csak

néhány feküdt szlovák falvak közelében, döntő arányban inkább az egységes rutén nyelvi tömb sűrűjében helyezkedtek el. Ráadásul köztük található három olyan község is, amelyek Szlovákia etnikai térképe szerint a volt Sáros megye azon tizenegy falujához tartoznak, amelyeknek még a 2001-es szlovák népszámlálás szerint is rutén többségük volt.³² A Becheró környéki falvaknak ez a 21. századig kitartó ruténsága, ha egyértelmű kulcsot nem is adott a fentebb nehezen értelmezhetőnek nevezett jelenség magyarázatához, de mint majd látni fogjuk, indító ötlettel járult hozzá egy lehetséges gondolatmenethez.

Szlovákok és rutének III.

(Aszimmetrikus viszony, a népszámlálások és az asszimiláció)

Mielőtt ezt kifejténénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a Makoviczai járás görög katolikus rutén falvainak szlováknyelvűsége, nyelvi ingadozása a népszámlálásoknál azért tűnt meglepőnek, mert elütött a korábban megfigyelt szabályszerűségektől. Mik is voltak ezek a szabályszerűségek?

Az 1806-os görög katolikus püspöki összeírásban vannak olyan adatok, amelyek bizonyítják, hogy már akkor megkezdődött a római katolikus szlovák tömbök falvain belül – meg Bárfán, a városban – a kisebbségi, szórványhelyzetben élő rutén ajkú görög katolikusok nyelvi akkulturációja. 1880-ra be is fejeződött a szlovák falvak rutén szórványainak felszívódása a helyi többségbe. Úgy tűnik, hogy ez alól nem volt kivétel. Sőt Fényes Eleknél vagy az 1863-as helységnévtárban vegyes jellegüként szereplő falvaknál, ha 50-60 százaléknál kisebb volt ott a rutének aránya, akkor esetleg rövid ingadozás után, de a századfordulóra bizonyosan a szlovák nyelv irányába billent el a nyelvhasználat, szinte függetlenül a nyelvföldrajzi kontextustól. Viszonylag hamar és egyértelműen eldőlt a masszív szlovák tömbön belül elszigetelt egyes, egyébként tiszta rutén községek sorsa. A következő fokozatot a szlovák nyelvterületen belül több faluból álló rutén nyelvi foltok jelentették. Hozzájuk képest is tovább őrizték, s hosszabb ingadozás után adták fel rutén nyelvi identitásukat mindazok a települések, amelyek szlovák falvak szomszédságában, közelségében, intenzívebb nyelvi érintkezésben voltak azokkal, de nem szakadtak el az összefüggő rutén települési területtől. Ennek a változatnak is két típusa volt. Ha a szeszélyesen egymásba csúszó szlovák és rutén területek érintkezésénél a rutén

³² Sebők–Gyurgyik 2003. A térkép szerint a volt Makoviczai járás falvaiban a már emlegetett délkeleti és északnyugati szlovák betüremkedés környékének községein kívül szinte mindenütt meghaladja a húsz százalékot a magukat ruténnek vallók aránya.

nyúlvány lógott be a szlovák tömbbe, akkor itt heves ingadozás után gyakoribb és viszonylag gyorsabb volt a rutén közösségek szlovákosodása, mint a rutén területbe benyúló szlovák falvak szomszédságában. Mindkét változatnál előfordult, hogy a korábban vallásilag, nyelvileg, etnikailag egységes falu megoszlott, s egymást követő népszámlálásoknál változó módon fele-fele vagy kétharmad-egyharmad arányban vallotta magát ilyen vagy olyan anyanyelvűnek.

A szabályszerűségeknek ez a szemléje meggyőzően bizonyítja, hogy a Makoviczai járás bemutatása előtt szó sem volt arról, mintha egész görög katolikus közösségek ötletszerűen iratkoztak volna ide vagy oda. Talán csak dolgozatunk stilisztikai tónusa kelthetett az olvasóban ilyen képzeteket, mert a megfogalmazásokon helytel-közzel átüthetett a gyors irányváltások fölötti első meglepődés. Az igazi meghökkenést azonban a Makoviczai járás szintisztán rutén törzsterülete okozta azzal, hogy majdnem a községek fele legalább egyszer szlovák anyanyelvűnek mondta magát. A jelenség értelmezésénél abból indultam ki, hogy a rutén törzsterületek esetében nem a már ismert ingadozásról volt szó. A számok itt határozott tendenciát mutatnak. Az 1880-as viszonylag magas arányhoz képest egyre kevesebb görög katolikus mondta magát szlovák anyanyelvűnek. A Felsőtárczai járás északi felében, a későbbi Héthársi járásban egyenletes fogyással 1910-ig kevesebb, mint negyedére esett vissza a görög katolikus szlovákok száma. A Makoviczai (Felsővízközi) járásban 1900 után lökészerűen ment végbe egy ugyanilyen arányú, hetvenöt százalékos csökkenés. A már emlegetett Becheró (Biharo – Becherov) környéki falvakra, a becherói esetre kellett gondolnom, ahol az Amerikából visszatért, a ruszofil irányzathoz csatlakozott kivándorlók propagandájának a hatására sokan egyenesen a pravoszláv hitre tértek.³³ Ugyanis a századforduló táján, az Amerikából visszatelepülő, rutén öntudatban megerősödött, világjárt emberek részvételével megélénkült, s a jelek szerint hatásosabb lett a rutén nemzeti kultiváció. Feltevésünk szerint tehát az intenzívebbé váló kultiváció hatására modernebb formát öltő, megerősödő rutén identitástudatnak köszönhető, hogy az összefüggő rutén régiókban erősen csökkent a szlovák identitás választásával kísérletező falvak száma.

A korábbi ilyen választásokra azt valószínűsíthetjük, hogy a rutén terület sűrűjében élő közösségek nyelvi érintkezése a szlováksággal nem lehetett olyan közvetlen és sűrű, hogy valódi nyelvváltásról vagy akár csak kétnyelvűségről beszélhetnénk. Itt inkább egyszerűen a magasabb presztízssű nyelv választásáról lehetett szó, amit megkönnyített, lehetővé tett az a tapasztalat, hogy a két nyelv közel áll egymáshoz, s voltaképpen nincsenek megértési nehézségek. A rutének

³³ Bonkáló é. n. 113.

szemében a szlovák úri nyelvnek számított, a szlovákság pedig emelkedésnek.³⁴ A ruténeknek csekély volt az értelmisége, nem volt középosztálya és városi polgársága, a szlovákoknak viszont volt. A rutén nyelv helyzetét, alacsonyabb megbecsültségét mutatják a sárosi városok nyelvi viszonyai is. A városok lakosságának 8-10 százaléka volt görög katolikus, de csökkenő arányban csak 1 százaléknál kevesebben vallották magukat rutén anyanyelvűnek (1,0 – 0,8 – 0,6 – 0,3). Még árulkodóbbak az 1880-as népszámlálás nyelvismereti adatai. Eszerint a szlovákoknak 0,7 százaléka beszélt még ruténul is,³⁵ a ruténoknak viszont 15,7 százaléka beszélt még szlovákul is. (Ami persze egyszersmind erős bizonyossága annak, hogy a rutének kétnyelvűsége szlovák irányban meglehetősen kiterjedt, s ez valóságos alapot adhatott a valódi nyelvváltáshoz.) Ilyen fokú asszimetriát önmagában a két nyelvi közösség nagyságrendi különbsége nem indokolna. Egyébként a nyelvismereti asszimetria az 1895-ös felmérés szerint hasonló a megye tanítóinál is. A rutén anyanyelvű tanítók 64 százaléka beszélt szlovákul, de a szlovák anyanyelvűeknek csak 3,9 százaléka tudott ruténul. A szlovákság irányába való vonzódást erősítette az is, hogy a szlovák nemzettudat formálódása, a többféle irányzat ellenére, sokkal előrehaladottabb állapotban volt.

Ezt a fajta asszimmetrikus rutén–szlovák viszonyt súlypontosztta át, legalábbis helyenként a századforduló után, az erősödő rutén nemzeti mozgalom, az intenzívebb kultiváció. Azokban a körzetekben, ahol a nyelvföldrajzi helyzet, a nyelvi környezet nem indokolta, nem magyarázta közvetlenül a rutén ajkú falvak szlovák nyelv felé hajlását, hanem azt döntően inkább csak presztízsalapú választásként értelmezhattük, ott ezrek kerültek vissza idővel a népszámlálások rutén rovatába. A szórványokban, nyelvi foltokban, szigetekben befejeződött a rutén–szlovák nyelvváltás. Az egyéb közvetlen érintkezési felületeken, kiváltképpen a nyúlványokban, a nyelvi félszigeten – eltérő ritmusban –, de folytatódott az akkulturáció. A rutén nyelvi tömbökben viszont egyelőre megszűnt a népszámlálási szlovákosodás. Ami nem jelenti azt, hogy itt nem munkáltak volna tovább az etnokulturális és nyelvi kölcsönhatások. Azt azonban jelenti, hogy a szlovákok 1910-ben, az 1880-as adatokhoz képest megmutatkozó 12,6 százalékos részaránycsökkenésének egy részét a rutének megváltozó önbesorolása magyarázza. A 2. táblázat szerint a szlovák

³⁴ Bonkáló é. n. 77.

³⁵ Mint különösjeget jegyezzük meg, hogy 1880-ban, amikor a szlovák anyanyelvűek 16 százaléka görög katolikus s közöttük több ezer olyan volt, akik 1890-ben majd visszaruténésednek, akkor a statisztika szerint a megye összes szlovákja közül mégis csak 829-en mondták, hogy beszélnek ruténul. Logikailag persze mindez érthető. Kissé kiélezve a problémát, ha egy rutén ajkú közösség azt mondja a maga beszélt nyelvére, hogy az szlovák, nem mondhatja ugyanerre a nyelvre gondolva, hogy és beszél még ruténul is.

ajkú görög katolikusok 1880-ban a megye össznépességének 11,5 százalékát tették ki, 1910-ben pedig csupán 6,6 százalékát. A magas, 4,9 százalékos eltérés nem adódhat sem a belső migráció, sem a kivándorlás összetételéből,³⁶ de még az eltérő természetes szaporodásból sem. Ugyanis községszinten beazonosítottuk azokat a közösségeket, amelyek 1880-ban a szlovákokhoz soroltak, legkésőbb 1910-ben meg már nem. Persze figyelembe kell vennünk, hogy a görög katolikus magyarok részaránya is emelkedett (az egész lakosságon belül ez +0,8%), valamint az 1910. évi gondosabb számbavétel miatt is gyarapodó egyéb kategóriába sorolt görög katolikusok aránya is (+0,7; főleg cigányok). Ezeket levonva a 4,9 százalékból, meg alapozva arra is, hogy a rutén anyanyelvüként számba vett görög katolikusok részarány-növekedése 1880-tól 1910-ig 3,5%, korrekt becslést készíthetünk. A szlovák anyanyelvűek 30 év alatti 12,6 százalékos aránycsökkenéséből tehát körülbelül 3,0–3,5 százalékot magyaráz az, hogy a rutén törzsterületeknek azok a közösségei, amelyek 1880-ban feltehetőleg csupán a szlovák nyelv, a szlovákság magasabb presztízse alapján szlovákként azonosították magukat, 1910-ben, a rutén nemzeti mozgalom megélénkülésének a hatására már nem soroltak a szlovákok közé. Ezzel körülbelül együtt is van csaknem a teljes 12,6 százalék. A Sáros megyei szlovákság 1880 és 1910 közötti 12,6 százaléknyi részarányvesztésének magyarázó tényezői tehát a következők:

- a kivándorlók anyanyelvi összetételéből következik: 2,5 – 3%
- a belső migrációból, a bevándorlók összetételéből: 1,4 – 1,6%
- a zsidóság nyelvi asszimilációjának irányváltásából: 1,5 – 2%
- asszimilációs veszteség: 3 – 3,5%
- a ruténok besorolásának változása: 3 – 3,5%
- összesen: 11,4 – 13,6%
- középértéke: 12,5%

A rutén identitás tágabb kontextusban

Visszatérve a szlovák–rutén nyelvi besorolás népszámlálási problematikájához, nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nagyobb időkeretben, s területileg is kiterjedtebben érdemes megvizsgálni. Erre most ugyan nincs terünk, de a jövőre nézve néhány

³⁶ A rutének aránya a kivándorlók között 1899 és 1913 között 14 százalék, ami nincs olyan messze megyebeli 19,5 százalékos arányuktól, hogy ez a megyebeliek megoszlását ilyen nagyságrendben befolyásolhatta volna. MSK 67. 20–21; nem is beszélve arról, hogy presztízsalapon a kivándorló rutének még könnyebben átkönyvelődhettek a szlovákokhoz.

szempontot érdemes felvetnünk. A korábban ruténként (oroszként) azonosított népesség jelentős részének átsorolása a szlovákokhoz az 1880-as népszámláláskor nemcsak Sáros megyei jelenség, mégis a korszakban igazából reflektálatlan maradt. Keleti Károly 1881-ben előadást tartott az Akadémián az 1880-as népszámlálás nyelvi adatairól.³⁷ Mivel 1870-ben nem kérdezték a nyelvi hovatartozást, ezért az 1880-as eredményeket azzal a számsorral hasonlította össze, amelyet ő maga konstruált 1871-ben annak az összeírásnak a községsoros adataiból, amelyet Eötvös József 1870-ben készített az iskolaköteles gyerekek nyelvi viszonyairól.³⁸ Keleti Károly nem kis meglepődöttséggel állapította meg, hogy az 1880-as adatok országosan és megyénként is szépen illeszkednek az ő 1871-es, kalkulált adataihoz. Ez valóban így is van, kivéve a ruténeket. Keleti Károly lényegében átsiklott azon a problémán, hogy a saját táblázata szerint a magyar anyaországban (tehát Erdély nélkül) a rutének aránya 1870-ben 4,03 százalék, 1880-ban pedig csak 3,04 százalék.³⁹ Ez a jelentéktelennek látszó egy százalék különbség a rutének részarányának 25 százalékos csökkenését jelenti, s 137 ezerrel kevesebb rutént, ami nyilvánvalóan képtelenség.

Sáros megyében 1870-ben, a számított adatok szerint a rutén nyelvű zsidók nélkül 30 százalék körüli a rutén ajkúak száma (52 ezer), 1880-ban pedig csak 18,9 százalék (32 ezer). Azokban a megyékben, ahol nem voltak sem magyar, sem román ajkú görög katolikusok ott a hiányzó tízezrek csak a szlovákokhoz sorolódhattak át. Így volt ez Sárosban is, ahol a szlovákok és rutének együttes aránya az 1850-es népszámlálástól 1880-ig szinte konstans módon 89 és 90 százalék között volt.⁴⁰ A problémát, az ingadozások okát tehát ezen belül, a két szláv nép elhatárolásában kell keresnünk. Ennek Kelet-Szlovákiában mindenekelőtt oka lehet a két nyelv közelsége, a nyelvi átjárhatóság, s az elfogadott rutén köznyelv, irodalmi nyelv hiánya is. De tényező lehetett a rutén identitás kialakulatlansága, elemeinek diffuzitása, s ebből következően az identitástudat instabilitása.⁴¹ Nyilván az 1850-es katonai összeírás speciális körülményei és a szokatlan kérdés, amelyik a nemzetiségre vonatkozott⁴² közrejátszott abban, hogy ekkor észlelhető az instabilitás szélső megnyilvánulása. Sáros megyében az össznépesség említett

³⁷ Keleti 1882.

³⁸ Keleti 1871. 57–76. A módszer megbízhatóságát megerősítette, hogy a hasonlóan kiszámított valósi adatok lényegében megegyeztek a népszámlálás adataival.

³⁹ Keleti 1882. 13–14.

⁴⁰ Ennyi volt 1880-ban s ha levonjuk a szláv nyelvű zsidókat, akkor ennyi jön ki 1870-re is.

⁴¹ Vaňko 2003. 365.

⁴² A népszámlálás nemzetiségi kérdésének sokféle ágazó problematikáját leggazdagabban Deák Ágnes elemezte. Deák 2000. 59–79.

89,08 százalékos szláv része ekkor úgy oszlott meg, hogy 85,9 százalék esett a szlovákokra, s mindössze 3,18 százalék a ruténekre. 135 602 szlovák nemzetiségűvel szemben csak 5017 fő rutén nemzetiségűt vettek számba. A görög katolikus vallású, döntő többségében a rutének lemko nyelvjárását beszélő, a rutén-lemko etnikumhoz tartozó több tízezer ember vagy nevükben a családfők legalábbis elfogadták, hogy ők szlovák nemzetiségűek.

A koraiújkor rutén telepesek speciális rendi-jogi helyzet hordozói voltak, s bár ez a századok folyamán elhalványult, a rutének a rendiségben mindvégig sajátos, ahogy Tóth Zoltán mondaná, immáron egyházrendies mintázatú társadalmi állapothoz kötődtek. Az általunk tárgyalt régióban ez egyértelműen a ruténság és a görög katolikusság összeszővődését jelentette. (Emlékezzünk rá, hogy egész Sáros megyében egyetlen olyan görög katolikus többségű falut sem találtunk, amelyik nem rutén vagy rutén eredetű lett volna.) Fényes Elek számára is a görög katolikus ezen a tájon egyenlő volt az orosz, azaz a ruténnal.⁴³ Ezért is olyan erős az egyezés a falvaknál Fényes Elek etnikai minősítései s a görög katolikusok számaránya között. Az 1847-ben megjelent *Magyarország leírásában* minden megye népességét osztályozta nemzetiségek és felekezetek szerint is. Sáros megyében eszerint egyrészt volt 66 191 orosz, másrészt 66 191 görög katolikus lélek.⁴⁴ Ezt a tradicionális, egyházrendies mintázatú társadalmi állapotot kérdőjelezi meg az 1850-es népszámlálás kérdése arra vonatkozóan, hogy mi a nemzetisége. De ezt az állapotot erodálják az etnokulturális és nyelvi kölcsönhatások, a tényleges nyelvi változások, a kétnyelvűség és a nyelvváltás is. A régi állapothoz fűződő minősítések lazulását segítette, hogy az 1818-as alapítású Eperjesi görög katolikus püspökség a döntően szlovák környezetben maga is az új nyelvi folyamatok erőterében csak gyengén tölthette be ruténságot integráló nemzeti egyház szerepét. Ezt a szerepet gyengítette egyébként az egyházvezetés erős magyar orientációja, a görög katolikus papság magyarosodása is.⁴⁵ A régi társadalmi állapothoz tapadó identitásformák összerendeződését, modern átformálódását a századfordulóig egyértelműen akadályozta a modernebb szlovák nemzeti tudat erőteljes hatása is. Mindezek következménye a rutén identitástudat instabilitása. Az etnikai, nyelvi, vallási identitáselemekből nagyon lassan, zavartan formálódott a modernebb

⁴³ Még gyerekkoromban is az Abaúj megyei református faluban, Hernádszurdokon a két görög katolikus családra azt mondták az atyafiak, hogy „oroszhitű”.

⁴⁴ Keleti 1847. 287. A számszerű egyezés megismétlődik Szepesnél és Gömörnél is. Azokban a megyékben viszont, ahol a rutének magyarok között éltek, a magyar ajkúvá vált görög katolikusokat Fényes Elek a magyar közgondolkodással egyezően örömmel számolta a gyarapodó magyarsághoz.

⁴⁵ Ez a munkácsi püspökségre is érvényes. Ezekre a jelenségekre lehetett reakció a becherói pravoszláv alternatíva.

rutén nemzettudat. Ez tükröződik Sáros megyében a népszámlálásoknál a rutén–szlovák arányok ingadozó számsoraiban.

Magyar nyelvismeret, háttérben tanítókkal

Az eddigiekben felvázoltuk azt a nyelvi teret, amelyben az 1895. évi Sáros megyei kérdőíves felmérés népiskolai tanítói tevékenységüket kifejtették. Ennek a tevékenységnek egyre inkább súlyponti elemévé vált a magyar nyelv tanítása, terjesztése. Az Eötvös-féle népiskolai törvény és a nemzetiségi törvény is azon az elvi alapon állt, hogy elemi szinten minden gyerek az anyanyelvén tanuljon. (Többek között ezért is mérette fel Eötvös az iskolaköteles gyerekek anyanyelvi megoszlását.) A törvények a magyarnak idegen nyelvként történő tanításáról sem tettek említést. Csak az 1879. évi XVIII. törvénycikk tette kötelezővé a népiskolákban a magyar nyelv tanítását, azzal az érveléssel, hogy minden állampolgárnak kellő mód nyújtassék az állam nyelvének elsajátítására. A törvény előírta, hogy bizonyos türelmi idő után csak azok taníthatnak bármilyen fenntartású népiskolában, akik a magyar nyelv tanítására képesek. Amint az a Sáros megyei felmérésből is látható, a törvény végrehajtása csak nagyon akadozva ment. A minisztérium és általában az iskolai hatóságok a millennium táján lendületet véve, szigorító rendeletekkel, ellenőrzéssel, fegyelmiakkal, állami iskolák állításával igyekeztek a törvénynek érvényt szerezni. 1907-ben Apponyi Albert minisztersége alatt a XXVI. és XVII. törvénycikkkel rendezte, felemelte az állami tanítói fizetéseket. A nem állami iskolák tanítóit is köztisztviselőnek nyilvánította, s a fizetésrendezést rájuk is kiterjesztette. Amely fenntartók nem voltak képesek saját erőből fedezni a megemelkedett fizetéseket, államsegélyt kérhettek, de ennek feltétele volt többek között a magyar nyelv törvény szerinti tanítása is. A nem magyar nyelvű iskolák olyan tantervet kaptak, amelyik szerint új módszerrel, minden tantárgynál gyakorolni kellett a magyar nyelvet. Sőt, ezeken túlmenően a törvény kiterjesztően szabályozta, hogy milyen körülmények esetén kötelező a magyar tanítási nyelv.

Megoszlanak a vélemények a magyar nyelv iskolai terjesztésének eredményességéről. Ennek kapcsán gyakran a népszámlálások globális nyelvismereti adatait szoktuk idézni. Valószínű azonban, hogy a nyelvismeret korcsoportos bontása más megvilágításba helyezi az eredményességet. Ezért számítottam ki a Sáros megyei anyanyelvi csoportok magyarul tudásának változását korcsoportok szerint 1880-tól 1910-ig. A százalékos számítások eredményét a 5/a–5/d táblázatok mutatják.

5/a táblázat.

SÁROS MEGYE SZLOVÁK ANYANYELVŰ NÉPESSÉGÉNEK MAGYARUL TUDÁSA
KOR SZERINT, 1880–1910 (NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK ALAPJÁN, SZÁZALÉKBAN)

Év	Összes szlovák anyanyelvű	Korcsoport									
		3 évnél fiatalabb	3–5 éves	6–11 éves	12–14 éves	15–19 éves	20–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 év felett
1880	2,26										
1890	3,33	0,10	0,50	3,13	5,49	4,63	4,75	3,80	3,14	3,12	2,44
1900	6,00	0,20	0,88	11,81	13,70	9,51	7,66	4,34	3,24	2,44	2,26
1910	14,21	0,32	2,23	26,53	39,45	27,17	17,35	9,97	6,25	4,04	2,71

5/b táblázat.

SÁROS MEGYE RUTÉN ANYANYELVŰ NÉPESSÉGÉNEK MAGYARUL TUDÁSA
KOR SZERINT, 1880–1910 (NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK ALAPJÁN, SZÁZALÉKBAN)

Év	Összes rutén anyanyelvű	Korcsoport									
		3 évnél fiatalabb	3–5 éves	6–11 éves	12–14 éves	15–19 éves	20–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 év felett
1880	1,11										
1890	1,03	0,03	0,37	0,40	0,97	1,25	1,60	1,17	1,72	1,60	1,63
1900	1,22	0,03	0,27	1,72	1,47	1,50	1,58	1,29	1,08	1,33	1,42
1910	3,12	0,14	0,75	5,43	7,13	3,19	7,47	1,38	1,44	1,54	1,20

5/c táblázat.

SÁROS MEGYE NÉMET ANYANYELVŰ NÉPESSÉGÉNEK MAGYARUL TUDÁSA
KOR SZERINT, 1880–1910 (NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK ALAPJÁN, SZÁZALÉKBAN)

Év	Összes német anyanyelvű	Korcsoport									
		3 évnél fiatalabb	3–5 éves	6–11 éves	12–14 éves	15–19 éves	20–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 év felett
1880	13,90										
1890	18,91	0,73	4,51	16,79	26,68	29,89	27,46	20,98	20,03	19,32	13,83
1900	26,40	0,85	8,09	35,93	46,88	33,33	37,40	28,80	23,43	21,42	15,49
1910	34,36	1,83	6,54	27,26	67,19	51,26	60,46	43,61	25,48	19,53	18,17

5/d táblázat.

SÁROS MEGYE ÖSSZNÉPESSÉGÉBŐL A MAGYARUL (IS) BESZÉLŐK* ARÁNYA KORCSOPORTONKÉNT, 1880–1910 (NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK ALAPJÁN, SZÁZALÉKBAN)

Év	Össznépesség	Korcsoport									
		3 évnél fiatalabb	3–5 éves	6–11 éves	12–14 éves	15–19 éves	20–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 év felett
1880	4,31										
1890	7,23	2,66	3,17	6,32	9,64	9,19	9,52	7,95	7,24	7,17	6,77
1900	12,24	4,78	5,60	16,44	18,89	16,74	17,69	12,00	8,80	7,50	6,86
1910	21,62	8,37	11,90	28,95	39,81	31,06	33,25	22,10	13,59	9,84	7,28

* A táblázat a magyar anyanyelvűek és a magyarul is beszélő nem magyar anyanyelvűek összesített százalékarányát mutatja az össznépességből

Látható, hogy 1890-ig a németek kivételével meglehetősen alacsony szintű a magyar nyelvismeret. A növekedés 1900-ig főleg a szlovák anyanyelvűeknél már számottevő, de igazán lendületet 1900-tól 1910-ig vesz a magyarul tudók bővülése. Nagyon erőteljes a szlovákok és a rutének magyar nyelvtudása közötti különbség. A korosztályok közül minden anyanyelvi csoportban és minden időmetszetben a 12-14 éves korosztály körében a legmagasabb a magyar nyelvismeret. Ez nyilvánvalóan az iskolai nyelvtanítás eredménye. A statisztika szerint úgy tűnik, hogy ez az eredmény az idősebb korosztályba lépőknél nem vész el, nem csökken, sőt rendszerint emelkedik. Ugyanis, ha ezeket az évjáratokat azonosítjuk a következő népszámlálás nagyjából tíz évvel idősebb csoportjaival, akkor világosan látszik, hogy a magyar nyelvismeret elterjedtsége az életkor előrehaladtával egy ideig növekszik. Ez az összefüggés negyvenéves korig mindenütt megfigyelhető. Dolgozatunk elején említettük, hogy a nyelváltás előrejelzője vagy utólagos bizonyítéka a kétnyelvűség. A korcsoportos bontás megmutatta, hogy Sáros megyében a népiskolai tanítók jelentősen hozzájárultak a kétnyelvűségi lépcső kiszélesítéséhez. Érdekes lesz ezek után a folyamat kezdő szakaszában, a millenniumkor megvizsgálni a megye tanítóinak nyelvi viszonyait, s a magyar nyelv tanításának egyéb körülményeit.

Források

- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve.* I. kötet. 1882. Budapest.
- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* II. kötet. é. n. Budapest.
- A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei megyék és községek szerint részletezve.* I. rész. 1893. Budapest.
- A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* (MSKUS 1.) 1902. Budapest.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. rész. Végeredmények összefoglalása.* (MSKUS 64.) 1920. Budapest.
- A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1849–1913.* (MSKUS 67.)
- Fényes Elek 1847. *Magyarország leírása.* I–II. Pest.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára.* I–IV. Pest.

- Fényes Elek 1867. *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest.
- Kepecs József (szerk.) 1996. *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban*. Budapest.
- Láng Mihály – Simkó Endre (szerk.) 1896. *Sárosvármegye népnevelése az ezredik évben*. Eperjes.
- Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum ... 1773. Magyarország helységeknek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. 1920, Budapest.
- Magyarország helységnévtára 1863*.
- Schematismus venerabilis cleri dioecesis Eperiessiensis graeci ritus catholicorum pro anno Domini 1821*. Eperjes.
- Sebők László – Gyurgyik László 2003. *Szlovákia etnikai térképe 2001*. Dunajská Streda.
- Statistisches Übersichten über die Bevölkerung und des Viehstand von Österreich nach der Zählung... 1857*. 1859, Wien.
- Tóth Sándor 1909–1912. *Sáros vármegye monográfiája*. I–III. Budapest.
- Udvari István 1990 (szerk.): *A munkácsi görög katolikus püspökség lelkeszségeinek 1806 évi összeírása*. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3.) Nyíregyháza.
- Übersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850*. 1851, Ofen.
- Vályi András 1796–1799. *Magyar Országnek leírása*. I–III. Buda.

Hivatkozott irodalom

- Ablonczy Balázs 2001. Virtuális vármegye: Sáros 1820–1940. *Pro Minoritate*, 2001/ősz. 126–140.
- Bendász István – Koi István 1994. *A Munkácsi Görög katolikus Egyházmegye lelkeszségeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza.
- Bonkáló Sándor é. n. *A rutének (ruszinok)*. Második, bővített kiadás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest.
- Botlik József 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850 és 1857 évi népszámlálás*. Budapest.
- Dávid Zoltán 1995. *Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása*. Történeti Demográfiai Füzetek 14. Budapest. 143–180.
- Deák Ágnes 2000. „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiség politika Magyarországon 1849–1860*. Budapest.

- Gyáni Gábor 1993. *Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. Valóság*, 4. sz. 18–28.
- Hodinka Antal 1909. *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Budapest.
- Keleti Károly 1871. *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Pest.
- Keleti Károly 1882. *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest. Értekezések a társadalmi tanulmányok köréből 7.2.
- Mayer Mária 1977. *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 1973. *Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarországon északkeleti részén*. Népi kultúra – Népi társadalom VII. 327–367.
- Pozsgai Péter 2007. Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall*, 27. sz. 45–93.
- Puskás Júlia 1986. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest.
- T. Sáros Aranka 2002. A Töketerebesi járás etnikai összetétele a dualizmus korában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, IV. évf., 1. sz. 41–82.
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása.
- Szarka László é. n.. *A szlovákok története*. Budapest.
- Szarka László 1991. Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában (adalekok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához). In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában* Budapest. 35–47.
- Szarka László 1995. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony.
- Szücs Jenő 1993. *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Tamás Edit 1996. A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In Hattinger Gábor – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, 267–284.
- Tóth Zoltán 1991. A rendi norma és a „keresztyén polgárosodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. sz. 75–130.
- Vaňko, Juraj 2003. Ruszinok Szlovákiában – múltjuk és jelenük (és mit hoz a jövő?). In Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba. 361–370.

Eredetileg megjelent: In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 2008. 304–336.

A Sáros megyei néptanítókkal kapcsolatos kutatást az ELTE Társadalomtudományi Kara támogatta.

A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban

A dualizmus kori tanügyi statisztika rejteltelmeihez

A millenniumi időszakban az általános számvetés keretében különösen élénk volt a magyar oktatás történetét és a fennálló iskolai viszonyokat bemutató tevékenység. Az intenzív érdeklődés azt is jelzi, hogy a századfordulóra minden korábbinál szélesebb körben erősödött meg az a meggyőződés, hogy az oktatási rendszer minden szintjének meghatározó szerepe van mind a társadalmi-gazdasági viszonyok alakításában, a civilizációs emelkedésben, mind a nemzetépítés folyamatában. A sokféle kiadvány között egy-egy megye népoktatásügyének rendszeres áttekintésére csak néhány esetben került sor. Ezek között is különleges helyet foglal el a *Sáros megye népnevelése az ezredik évben* című gyűjteményes munka.¹ A megyei tanítóegyesület által megjelentetett kötet ugyanis egy teljes körű szociológiai felmérés eredményét is közölte a megye elemi iskolai tanítóiról. A „Sáros megye tanítói az ezredik évben” című összeállítás szisztematikus kérdőíves adatfelvétel alapján készült. A teljes egészében lekódolt adatközlésből először a tanítók nyelvi viszonyaira vonatkozó adatsorokat kívánjuk elemezni. A vizsgálat előmunkálataként egy korábbi dolgozatunkban részletesen taglaltuk a szlovák régióban elhelyezkedő aprófalvas Sáros megye nyelvi viszonyait 1880 és 1910 között.² A korábbi elemzés vonatkozó eredményeinek összefoglalása mellett, még mindig az előmunkálatoknál tartva, jelen írásban elsősorban a millenniumi kötetnek az iskolák tanítási nyelvét áttekintő adatait értékeljük.

A nagyjából 170 ezres összlakosságú megyében a magyar anyanyelvűek aránya 1880-ban mindössze 2,6% volt. Ez az arány 1910-re 10%-ra emelkedett. A növekedés egyik tényezője a szlovákok és a rutének, valamint a döntően német, részben pedig szlovák nyelvű zsidóság egy részének magyar nyelvi asszimilációja volt. A másik tényező a migrációból adódott. Egyrészt a megyébe bevándorlók között

¹ Láng M. – Simkó E. 1896.

² Kovács I. G. 2008. Lásd ebben a kötetben is.

számottevő volt a magyarok aránya, másrészt az Amerikába kivándorlók körében a szlovákok és a rutének voltak túlréprezentálva. A felmérés időszakában, 1895 körül a magyarok aránya 4,5–5%-ra becsülhető. Ennek a nyolcezer fő körüli magyar anyanyelvű népességnek körülbelül 60%-a a három rendezett tanácsú városban, Eperjesen, Bártfán és Kisszebenben lakott. A városokban, különösen Eperjesen eleve nagyobb volt a magyar anyanyelvűek aránya, s a magyarosodás is számottevőbb volt. 1895 körül a három város összlakosságának körülbelül negyede, Eperjesnek pedig harmada volt magyar anyanyelvű. A városokban tehát szilárd bázisa volt a magyar tannyelvű iskolázásnak. A városok magyar tannyelvű iskolái között községi, valamint római katolikus és evangélikus felekezeti fenntartásúak is voltak. A falvakban lakó háromezer főnyi magyar anyanyelvű népesség meglehetősen szétszórtságban élt, nagyon csekély koncentrációval. 1895 körül még egy olyan község sem volt, ahol természetes háttere lehetett volna egy magyar tannyelvű iskolának.

A megye összlakosságának 1850-től stabilan 7%-át kitevő izraeliták közül a falvakban élőknek még 1910-ben is csak 17%-a volt magyar anyanyelvű. A zsidóság városokba koncentrálódása viszont nagyon gyors volt. Körükben a városlakók aránya az 1880-as 20%-ról 1910-ig 40%-ra nőtt, s ezen belül 54%-os többségre jutottak a magyar anyanyelvűek. A városok magyar anyanyelvű népességének már az 1895-ös felmérés idején is körülbelül az egynegyedét a nyelviileg asszimilálódott zsidók tették ki. 1895-ben egyébként már a megye mind a hat (három városi és három vidéki) izraelita felekezeti iskolája magyar tannyelvű volt. A német nyelvűként nyilvántartott izraelitákon kívül német anyanyelvű keresztények is éltek a megyében. Az összlakossághoz viszonyított részarányuk 1880-tól 1910-ig 1,5%-ról 0,7%-ra csökkent. Vidéken csak egyetlen településen volt néhány száz főnyi, gyorsan magyarosodó német népesség. A városok régi német lakosságából 1880-ban 1800 fő, a városlakók 10,5%-a vallotta magát német anyanyelvűnek. A magyarosodás előrehaladtával 1910-re már itt is csak ezren maradtak. (A városiak 3,9%-a.) Felmérésünk időszakában még mindenképpen komoly kulturális erőt jelentettek, de már csak Bártfán volt magyar–német tannyelvűként jelzett elemi iskola. A városi iskolák két további kivétellel már mind magyar tannyelvűek voltak.

A megye lakosságának döntő többségét, 1880-ban közel 90%-át a két szláv etnikum, a szlovákok és a rutének adták. Együttes arányuk 1910-re 80% közélebe csökkent, de felmérésünk időszakában ez még 86–87% lehetett. Közülük a rutének 1895 körül az össznépesség 21–22%-át tették ki, a nagy többséget alkotó szlovákság pedig 65% körül mozgott. A nyelviileg egymáshoz nagyon közel eső két etnikum területei nem különültek el egyértelműen: egyrészt szeszélyesen

egymásba csúsztak a nyelvi zónák, másrészt főleg a szlovák tömbökben rutén nyelvi szigetek, a falvakon belül pedig szórványok is előfordultak. A két szláv nyelv presztízsében erős aszimmetria mutatkozott a szlovák nyelv javára, amiben szerepet játszott az elfogadott rutén köznyelv hiánya, s a szlovák művelődés általában magasabb színvonala. A nyelvi közelség, az átjárhatóság is megkönnyítette a kétnyelvűség kialakulását vagy a nyelvváltást. Így a falvakon belül kisebbségben levő rutének a 19. század végére „felszívódtak” a szlovák többségbe. Az instabil rutén identitás formálódásának kerete egyébként a görög katolikus egyház volt, a Sáros megyei rutének 99%-a ehhez a felekezethez tartozott. Az eperjesi püspökség felügyelte a sárosi rutének görög katolikus felekezeti fenntartású elemi iskolai hálózatát. Ugyanakkor, mivel a görög katolikus rutének egy jelentős része a 19. század végére szlovákká asszimilálódott, a görög katolikusok több mint egyötöde szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. A századfordulóra több-kevesebb ingadozás után tizennégy görög katolikus többségű falu egyértelműen szlovákká lett. Közülük azok a községek, amelyek iskolafenntartók lehettek, szlovák tannyelvű görög katolikus iskolát működtettek, s voltak szlovák–rutén tannyelvű elemik is. Ezek sajátos szint képviseltek a jellemzően rutén tannyelvű görög katolikus népiskolai hálózatban.

A megye többségét alkotó szlovákok nagyjából háromnegyed részben római katolikusok voltak, 11–12%-uk pedig az evangélikus felekezet tagja volt. A Sáros megyei római katolikusok a kassai püspökséghez tartoztak, ez a felekezet volt a megye legnagyobb iskolafenntartója. Az 1868-as népiskolai törvény és az azt követő állami szabályozások keretei között a katolikus egyház részletesen kidolgozta a népoktatás ügyének közigazgatási szabályrendszerét.³ A görög katolikus egyházmegyében is érvényes rendszabályok szerint az egyházmegyék népoktatási ügyének igazgatásánál alapvetően minden jog a püspököt illette meg: esetünkben tehát a kassai római katolikus és az eperjesi görög katolikus püspököt. Ezt a jogot az egyházmegyei tanfelügyelőségi hivatal segítségével gyakorolták. A hivatal élén főtanfelügyelő állt, aki az egyházmegye népoktatásának vezetője volt. A kassai és az eperjesi püspökségnél ezt a pozíciót mindig a káptalan egyik tekintélyes kanonokja töltötte be. A következő lépcsőt az egyházkerületi tanfelügyelők jelentették, akiket az áldozópapok közül nevezett ki a püspök. Végül a legalsó szinten az egyházközségi iskolaszék irányította az egyházközségi iskolákat. Hivatalból tagjai voltak az iskolaszéknek a plébános és a népiskolák tanítói, a további tagokat az egyházközség képviselte vagy tagsága választotta. Az iskolaszék elnöke (egyben az iskola

³ *A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus népiskolai ügyre... 1877; Rendszabályok a magyarországi latin és görög szertartású...1911.*

igazgatója) a plébános volt. Az iskolaszék hívta vagy választotta meg a tanítókat. A meghívás, illetve választás és a tanító díjlevele azonban csak az egyházi főhatóság jóváhagyása után vált jogérvényessé.

A katolikusok hierarchikus szervezeti rendjével szemben az evangélikusok modellje az alulról felfelé épülő önkormányzatiságon alapult. Az önkormányzati testületek, az egyházközségek, egyházmegyék, az egyházkerületek, végül az országos jellegű egyházegyetem iskolai bizottságok közvetítésével gyakorolták a tanügyre vonatkozó hatósági jogokat. Az evangélikus egyházalkotmány az egyházmegyei közgyűlés iskolai bizottságának feladatává tette az elemi iskolák rendszeres vizsgálatát. A megye evangélikusainak többsége szlovák volt, a községekben élők szinte kivétel nélkül. A falusi evangélikus fenntartású iskolák tannyelve így lényegében mindenütt szlovák volt. A városi evangélikusok 1880-ban körülbelül egyharmados arányban német, szlovák, illetve magyar anyanyelvűnek vallották magukat. 1910-re erősen csökkent a szlovákok és a németek száma és aránya, ugyanakkor nőtt a magyar anyanyelvűeké. 1895-ben a városi evangélikus felekezeti iskolák között még volt magyar, magyar–német, magyar–szlovák és szlovák tannyelvű is.

Az elenyésző számú állami és községi iskola mellett a népiskolák Sáros megyében az országos arányt is meghaladó mértékben felekezeti fenntartásúak voltak. A megye másik sajátossága, hogy az iskolák tanítási nyelve, eltekintve a néhány állami iskolától, s bizonyos mértékben a városi elemiktől, rendszerint igazodott a tanulók nyelvéhez. Alapjában megfelelt tehát az Eötvös-féle népiskolai törvény és a nemzetiségi törvény eredeti intenciójának, miszerint elemi szinten lehetőleg minden gyerek az anyanyelvén tanuljon. Jóllehet a hetvenes évek végétől egyre számottevőbb politikai tényezők szorgalmazták a magyar nyelv népiskolai terjesztését a nemzetépítés jegyében, erre az államnak igen korlátozott eszközei voltak. A többséget alkotó autonóm hitfelekezeti iskolák fölött ugyanis az állam csak főfelügyeletet gyakorolt: a törvényességi és szakmai felügyeletet a közoktatásügyi miniszter látta el a megyénként szervezett tanfelügyelőségeken, illetve a törvényhatóságok közigazgatási bizottságain keresztül. A királyi tanfelügyelő a közigazgatási bizottságnak tagja, s egyben tanügyi előadója is volt. Ez a tagolt állami főfelügyelet csak meglehetősen nehezen és kis hatáskorral tudta eljuttatni törvényességi és szakmai igényeit a többlépcsős egyházi tanügyi szervezeteken keresztül a felekezeti iskolákig.⁴ Jó példa erre az 1879. évi XVIII. törvénycikk, amely ugyan kötelezővé tette a nem magyar tannyelvű iskolákban a magyarnak idegen nyelvként történő tanítását, s előírta, hogy némi türelmi

⁴ Érdemes lenne a tanügyigazgatásnak ezt a mechanizmusát egy-két megye esetében szisztematikusan feltárni.

idő után csak azok a tanítók működhetnek bármilyen fenntartású iskolában, akik a magyar nyelv tanítására képesek, az állami főfelügyelet mégis évtizedekig nem tudott érvényt szerezni ennek a törvénynek. A Sáros megyei felmérés alapján kijelenthetjük, hogy itt a törvény végrehajtása még 1895-ben sem történt meg maradéktalanul. A felekezeti iskolák életébe történő beavatkozásra, illetve helyettük akár állami iskola felállítására csak az 1893. évi XXVI. törvénycikk adott bizonyos lehetőséget, így e törvény közvetett hatása 1895-ben még kevésbé érvényesülhetett. A felekezeti iskolák tannyelvének meghatározására pedig semmiféle törvényes alapja nem volt az államnak.

Kevés biztos ismeretünk van arról, hogy a vázlatosan bemutatott felekezeti tanügyigazgatáson belül pontosan hogyan dőlt el egy-egy iskola tanítási nyelvének kérdése. Az 1868-as XLIV. nemzetiségi törvény 14. §-a így rendelkezett: „Az egyházközségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül [...] – az országos iskolai törvény korlátai között – iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg.” Az egyházi törvényekben azonban alig találunk arra vonatkozóan passzust, hogy mit is jelentett az „egyházi felsőség törvényes joga”. Az evangélikusok 1893-as egyházalkotmányának 205. §-a az egyetlen kivétel: „Az ágostai hitvallású evangélikus egyház által fenntartott elemi népiskolák tannyelvét az iskolának elsőfokú egyházi hatósága határozza meg”,⁵ tehát jobbra az egyházközségek. A latin és görög szertartású görög katolikusok tanügyigazgatásáról szóló igen körültekintő, több száz oldalas „Rendszabályok...” különféle kiadásai ezzel szemben egy szót sem szólnak a tanítási nyelv meghatározásáról. Vélhetőleg azért nem, mert hagyományosan egyszerűen helyben, a tanulók nyelvi összetétele alapján dőlt el a kérdés. Feltehetően ezzel magyarázható, hogy felmérésünk időszakában nemcsak az evangélikus, hanem a római és a görög katolikus iskolák tannyelve is elég erős egyezést mutat az egyházközségek tagjainak nyelvével. A katolikus egyházi felsőségeknek ugyanakkor mégis lehetett valami módon befolyása az egyházközségek iskoláinak tannyelvére. Dessewffy Sándor csanádi püspök, korábban kassai kanonok *Országgyűlési almanach*-beli (ön)életrajzi cikkében az 1886 és 1890 közötti kassai éveiről például ezt olvashatjuk: „Egyházmegyei tanfelügyelői állásában magyarosította és organizálta a katolikus népiskolákat.”⁶ Ez a befolyásolás a katolikus egyház hierarchikus felépítése miatt valóban elképzelhető, bár a kérdést valójában csak egy-két nemzetiségi területen működő egyházmegye

⁵ Dárday S. 1893. 203.

⁶ *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905–1910*. 1905. 15. Kéri Katalin, a pécsi egyházmegyére vonatkozóan idéz olyan korabeli megállapításokat, amelyek arról szólnak (általánosságban), hogy a püspök hathatósan támogatja az iskolai magyarosítási törekvéseket. Kéri K. 1997. 277.

tanfelügyelői iratainak, az oktatástörténeti irodalomból eddig hiányzó elemzésével lehetne eldönteni. Egy ilyen vizsgálat segítené megvilágítani, hogy tiszta szlovák nyelvű települések római katolikus iskolái milyen mechanizmus révén, hogyan váltak – jellemzően a kilencvenes évek végétől – magyar tannyelvűvé a statisztikában.

Egyelőre csak azt tudjuk bemutatni, hogy 1895-ben a tanítóegyesületi monográfia szerint Sárosban hány népiskola volt, s ezek hogyan oszlottak meg fenntartóik és tanítási nyelvük szerint (1. táblázat).

1. táblázat.

A SÁROS MEGYEI NÉPISKOLÁK TANNYELVE FENNTARTÓK SZERINT. (A *SÁROSMEGYE NÉPNEVELÉSE AZ EZREDIK ÉVBEN* CÍMŰ KÖTET ADATAI ALAPJÁN 1895-BEN)

Fenntartó	Az iskola tannyelve							összesen
	magyar	szlovák	szlovák – magyar	rutén	rutén – szlovák	rutén – magyar	német – magyar	
állami	13		1					14
községi	3		1					4
róm. kat.	5	24	79					108
gör. kat.		15	1	55	14	20		105
evangélikus	1	25	8				1	35
izraelita	6							6
Összesen	28	64	90	55	14	20	1	272

Megjegyzés: A kötet 200–208. valamint 185–191. oldalain található táblázatok alapján.

A 272 iskola 244 településen helyezkedett el, tehát a vármegye 381 helysége közül 137-nek nem volt saját iskolája, innen elvileg más községekbe jártak a tankötelesek. Összességében a megye 6–12 éves iskolaköteleseinek 82%-a járt a kimutatások szerint több-kevesebb rendszerességgel iskolába. A monográfiában szereplő 272 iskolánál kevesebbet mutatott ki a magyar statisztikai évkönyv és a miniszteri jelentés is,⁷ mivel a megyei monográfia számba vette az éppen szünetelő iskolákat is, ahol a létező, de megüresedett tanítói állásokat – többnyire az alacsony javadalom miatt – nem tudták betölteni. A görög katolikusoknak 2, az

⁷ *Magyar Statisztikai. Évkönyv 1895. 1896.* 394–395; *A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás...* 1896. 746–751.

evangélikusoknak 3, a római katolikusoknak 9 ilyen szünetelő iskolájuk volt. Az ezek nélkül megmaradó 258 iskolában sem volt azonban folyamatos a tanítás. 17 görög katolikus iskolába például egy másik község iskolájának a tanítója járt át a hét bizonyos napjain, s ebből következően persze másik 17 iskolában sem volt a hét minden napján tanítás. Az iskolák döntő többsége, a 272-ből 239 (88%) egytanítós, osztatlan iskola volt.

A monográfia alapján készült táblázatunk adatai nemcsak az iskolák számában térnek el a hivatalos állami statisztikától, hanem a tannyelvi megoszlásokban is, pedig az elsődleges adatszolgáltató mindkét esetben a helybeli iskolaszék elnöke volt. A hivatalos statisztika a törvényes előírásoknak megfelelően (1876: XXVIII. tc. 5. §. 7. bek.) 1904-ig úgy született meg, hogy a helyi adatokat először a megyei tanfelügyelő dolgozta fel, s „egybeállítva” szolgáltatta be azokat egyrészt a közigazgatási bizottsághoz, másrészt a miniszterhez, illetve a nyolcvanas évektől a statisztikai hivatalhoz.⁸ A megyei monográfia esetében viszont a megyei tanítóegyesülethez érkeztek vissza az általuk kiküldött kérdőívek, az egyesületi aktivisták pedig nem a tanfelügyelői hivatalban megszokott formára rendezték a megkapott adatokat. Nem állíthatjuk, hogy az így keletkezett adatsorok egyértelműen közelebb álltak a valósághoz, de azt jogosan feltételezhetjük, hogy a valós helyzetnek olyan árnyalatait is megmutatták, amelyeket a hivatalos szabvány elfedett.

A legszembevetőbb különbség, hogy a monográfia szép számmal tüntetett fel egyes tannyelvűnek minősített iskolákat (lásd 1. táblázat). Az 1894/95-ös tanév hivatalos, Sáros megyei statisztikájában viszont egyáltalán nem voltak egyes tannyelvű iskolák, jóllehet a kategória létezett az állami statisztikában is.⁹ A szlovák régió összes többi megyéjének hivatalos statisztikájában 1870-től 1906-ig mindig találkozunk egyes tannyelvű iskolákkal, Sáros megyében viszont 1890-től 1897-ig hiányzik ez a kategória. Ez az időszak egybeesik egy bizonyos királyi tanfelügyelő sárosi működésének időszakával. Az ő hivatali ideje előtt és után Sárosban is feltüntettek egyes tannyelvű iskolákat, felmerülhet tehát a gyanú, hogy a valóság statisztikai kategóriákba rendezése során a tanfelügyelői adatfeldolgozás szubjektivitása is szerepet játszhatott.

⁸ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 370–372.

⁹ A magyar nyelv népiskolai tanítását előíró 1879-es törvény után a népoktatási statisztika tárgyában a tanfelügyelőknek 1880. június 11-én kiadott utasítás a tannyelvvel kapcsolatos jelentési kötelezettséget így fogalmazta meg: 12. § 4. „Hányban volt a tannyelv tisztán magyar, német, román, tót, szerb, horvát, ruthén, hányban magyar német, magyar román, magyar tót, magyar szerb, magyar horvát, magyar ruthén és hányban más két vagy három nyelvű?” Tóth J. 1884. 287.

A vegyes nyelvűséget is érintő legspeciálisabb probléma a görög katolikus iskolák tannyelve. Az 1894–95-ös állami statisztika Sárosban ezeket az iskolákat kivétel nélkül rutén tannyelvűnek mutatta, pedig ekkorra már egész görög katolikus rutén falvak szlovákosodtak el. A nagyon pontos 1869–70. évi hivatalos statisztika, amely fenntartónként közölte a tannyelvet, négy szlovák és tizennégy szlovák–rutén tannyelvű görög katolikus iskolát is feltüntetett. Ezt követően 1884-ig a statisztikai közlés rendszere miatt nem lehet azonosítani a szlovák nyelvű iskolák közül a görög katolikus fenntartásúakat, de a kéttannyelvűek között a nyolcvanas évek elejéig mindig előfordultak rutén–szlovák nyelvűek. Az 1880–81-es tanévben például 26 ilyen iskola volt. 1884 után azonban ennek a kategóriának nyoma vész, s a Sáros megyei görög katolikus iskolák kivétel nélkül rutén tannyelvűként szerepelnek a hivatalos statisztikákban.¹⁰ A tanítóegyesület monográfiájának adatai a hivatalos szabványosítástól eltérően inkább közelített a valós helyzethez: nem homogenizálták az iskolaszéki elnökök által beküldött adatokat, s így mutathattak ki 15 szlovák és 14 rutén–szlovák nyelvű görög katolikus iskolát.

A vegyes nyelvűség kérdésében külön figyelmet érdemel a szlovák–magyar és a rutén–magyar kétnyelvű iskolák problémája, illetve azoknak a magyar tannyelvű iskoláknak az ügye, amelyek nemzetiségi területeken előbb vegyes, majd magyar nyelvűvé váltak. A kiindulópontot itt is az említett monográfia, illetve az 1895-ös hivatalos állami statisztika jelenti, kiegészítve a Sáros megyei elemi iskolák tannyelvére vonatkozó valamennyi dualizmuskori hivatalos statisztikai adattal. Két kiadványsorozat tartalmazott ilyen információkat: a vallás és közoktatásügyi minisztériumi (VKM) jelentés 27 kötete egyfelől, amely az 1869/70-es tanévtől az 1896/97-es tanévig hozott tannyelvi adatokat,¹¹ illetve a *Magyar Statisztikai Évkönyv* Új Folyama, amely az 1891/92-es tanévtől közölt évente megyénkénti adatokat is.¹² A teljes adatmennyiség alapján szerkesztettük a 2. táblázatot, amely nem tartalmaz ugyan minden tanévet, de a tendenciák jól követhetők rajta.

¹⁰ A kategóriarendszer, a közlésmód egyébként később is lehetőséget adott volna a vegyes tannyelvű rutén–szlovák változatának feltüntetésére is.

¹¹ *A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás... 1874–1898.* 1881-ig évente voltak az országos mellett megyénkénti adatok is, majd innentől kezdve 1895-ig csak háromévenként közöltek megyei bontást.

¹² *Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1914.* 1894–1915.

2. táblázat.
SÁROS MEGYE ELEMI NÉPISKOLÁINAK TANÍTÁSI NYELVE 1870–1910 KÖZÖTT

Tannyelv	1870	1878	1881	1887	1890	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
magyar	–	2	* –	15	29	32	35	38	58	74	77	69	91	100	56	52**	48**	179	228	242	241
magyar, kiegészítő nyelvvel																170	104				
szlovák-magyar	2		8***	37	–	–	–	–	81	93	84	83	84	91	115	–	32	–	–	–	–
rutén-magyar	–		–	–	–	–	–	–	51	51	57	68	64	67	62	–	33	–	–	–	–
német-magyar	4		8***	11	–	–	–	–	1	–	–	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–
szlovák-rutén	14		26	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
vegyes kettő		22	–																		
szlovák-német-magyar	4	2																			
szlovák	137	146	157	103	137	122	118	111	22	24	20	26	20	7	3	7	7	26	6	1	–
rutén	84	87	77	106	101	103	101	98	30	31	36	23	16	12	7	13	9	37	10	4	4
Összesen	249	262	276	276	267	257	254	247	243	273	274	271	277	277	243	242	233	242	244	247	245
Ebből állami	–	2	2	5	8	14	15	17	17	23	25	29	36	37	31	35	37	41	44	45	45

Forrás: A hivatalos statisztika alapján.

Megjegyzés: * tisztán magyar; ** kiegészítő nyelv használata nélkül; *** a magyar második tannyelv.

A teljesen üresen hagyott cella azt jelenti, hogy az adott tannyelvi kategória abban az évben nem volt használatban.

Az 1. és 2. táblázatot összehasonlítva különbséget látunk a magyar tannyelvű iskolák számában: a monográfia négyvel kevesebb ilyen elemít tüntet fel. Az eltérés részben a városi felekezeti iskoláknál, részben a vidéki állami vagy községi intézményeknél jelentkezik. Az előzményeket megnézve 1869–70-ben a vegyes nyelvi összetételű városok római katolikus és evangélikus felekezeti iskoláinak többségét az igen tagolt statisztika szlovák–magyar, német–magyar vagy német–szlovák–magyar vegyes tannyelvűként tüntette fel. Részben így szerepeltek még az 1886–87-es statisztikában is. 1889–90-től ezek a városi iskolák (s a vidéki izraelita iskolák is) tisztán magyar nyelvűként jelentek meg. A tanítóegyesületi monográfiában ugyanakkor a hivatalosan magyar tannyelvűek közül négy szlovák–magyar vagy német–magyar tannyelvűként szerepel. Mivel láttuk, hogy az ilyen iskolák útja a hivatalos statisztika szerint is a vegyes nyelvűségen át vezetett a magyar tannyelvűig, feltételezhetjük, hogy ez az átmenet a monográfiában vegyes nyelvűként szereplő intézményeknél még nem fejeződött be, s legalább az alsó osztályokban kiegészítő nyelvként használták a gyerekek egy részének nemzetiségi anyanyelvét. Nem kizárt egyébként, hogy más magyar tannyelvűként azonosított iskolákban is használták kisebb-nagyobb mértékben a szlovák, a német vagy a rutén nyelvet. Az átmenetnek minden bizonnyal többféle árnyalata volt, amelyet nem mindig lehetett a statisztika kategóriáival láthatóvá tenni. (Különösen akkor nem, ha az iskolák által szolgáltatott adatokat összerendező tanfelügyelő nem is nagyon ambicionálta ezt.)

Részben az átmenetek besorolásának problémájával függ össze az is, hogy míg az 1895-ös hivatalos statisztikában csak tisztán magyar, szlovák és rutén tannyelvű iskolák voltak, addig a megyei monográfiában az összes iskola 40%-a a magyarral vegyes tannyelvűként szerepel. Nagyon bizonytalan azonban, hogy az adatszolgáltatók mit tekintettek vegyes tannyelvűnek. Elképzelhető, hogy azt is így értelmezték, ha az 1879:XVIII. tc. alapján tantárgyként tanították a magyar nyelvet, ugyanis a szlovák–magyar és a rutén–magyar tannyelv feltüntetésé után két rovattal később számos esetben azt látjuk, hogy a magyar nyelvet csak beszéd- és értelemgyakorlat alapján tanították az adott iskolában. A két rovat közötti oszlopban találhatjuk annak a minősítését, hogy milyen a magyar nyelvtanítás eredményessége (kitűnő – jó – közepes – kevés/csekély – igen csekély – semmi). Az eredményesség megosztását az iskolák megadott tannyelve szerint (3. táblázat) vizsgálva kiderül, hogy a magyarral vegyes tannyelvű iskolák a magyartanítás eredményességében a tisztán magyar, illetve a szlovák és rutén nyelvűek között helyezkedtek el, s 12–13%-ban a magyartanításuk minimum „közepes” eredményt ért el. Ezek az iskolák esetleg jogosan tekinthetők vegyes nyelvűnek. „Csekély” volt az eredmény a vegyesként feltüntetett kategória 41, illetve 26%-ánál, itt már kétséges, hogy ezek az intézmé-

nyek tényleg a vegyes tannyelvű kategóriába sorolhatók-e. Végül pedig a magyarral vegyes tannyelvűként szerepeltetett iskolák 45, illetve 60%-ában a magyartanítás eredménye „igen csekély” vagy „semmi” volt. Nyilvánvaló, hogy itt csupán kötelező tárgyként taníthatták a magyart, s úgy is igen gyatrán, vagyis ezek az iskolák valójában nem voltak vegyes nyelvűek.

3. táblázat.

A MAGYAR NYELV TANÍTÁSÁNAK EREDMÉNYESSÉGE SZÁZALÉKBAN.
(A SÁROSMEGYE NÉPNEVELÉSE AZ EZREDIK ÉVBEN CÍMŰ KÖTET ADATAI ALAPJÁN
1895-BEN)

Tannyelv	A magyartanítás eredménye százalékban			
	kitűnő+jó+közepes	kevés	igen kevés	semmi
magyar	92,0	4,0	4,0	0,0
magyar–szlovák	12,5	41,6	32,6	12,4
magyar–rutén	13,3	26,7	46,7	13,3
szlovák	8,0	30,0	20,0	40,0
rutén	2,1	12,5	18,8	66,7
szlovák–rutén	0,0	0,0	11,0	89,0

Megjegyzés: A kötet 200–208. oldalai alapján (nincs adat oszlop nélkül).

Alapjában véve tehát, az iskolák valóságos nyelvi helyzetének szinte végtelen változatossága miatt volt állandó bizonytalanság a vegyes tannyelvű kategóriába való besorolásnál. Ez a magyarázata annak, hogy a tanügyi hivatalnokok döntései alapján a nyelvpolitikai, nemzetpolitikai céloktól, elvárásoktól is befolyásolva, egyik évről a másikra kisebb-nagyobb ugrások lehettek a tannyelvi statisztikában. Az új sárosi királyi tanfelügyelő, Matavovszky Béla¹³ közreműködésével például az 1897–98-as tanügyi statisztikában egyik évről a másikra hússzal nőtt a magyar tannyelvű iskolák száma anélkül, hogy egyetlen új állami iskolát szerveztek volna, vagy bármilyen más körülmény ezt eredményezhette volna. Ugyanekkor a nyilvántartott szlovák–magyar vegyes tannyelvű iskolák száma pedig nulláról rögtön 81-re ugrott, a rutén–magyar nyelvűeké meg nulláról 51-re. A szlovák tannyelvű intézmények száma értelemszerűen ugyanilyen hirtelen 111-ről 22-re, a rutén nyelvűeké 98-ról 30-ra esett vissza. Matavovszky működése idején, 1903-ig kisebb kilengéssel folyamatosan nőtt a sárosi magyar nyelvűnek besorolt elemi iskolák száma, ami csak kisebb részben magyarázható az állami népiskolák szaporodásával, nagyobb részben inkább a felekezeti iskolák besorolásának megváltozásával.

¹³ Gulyásnál hibásan szerepel itteni működésének kezdeteként 1892. Gulyás P. 1899. 626. A tiszti címtárak adatait fogadhatjuk el helyesnek.

Mérsékeltebben nőtt a szlovák–magyar és a rutén–magyar nyelvűek állománya, míg a szlovák és a rutén intézmények tovább fogytak.

1903-ban megváltozott a népoktatásügyi statisztikai adatgyűjtés rendszere: az adatokat az iskolák a királyi tanfelügyelők kikerülésével egyenesen a statisztikai hivatalnak küldték be.¹⁴ A központi adatfeldolgozás eredményeként az 1903/04-es tanévre Sáros megyében egy év alatt 100-ról 56-ra esett a magyar tanítási nyelvűként azonosított népiskolák száma, s nőtt a vegyes nyelvűeké. A miniszteri jelentés is reflektált a nagy kilengésre, ami az országos összesítésben a tannyelvi adatoknál és az iskolák számában is megmutatkozott. A jelentés a központi feldolgozás kezdeti nehézségeivel s a helyszíni ismeretek hiányával magyarázta az eltéréseket. A következő, már megbízhatóbbnak vélt 1904–05. évi adatokról a következőket írta a jelentés:

„Az iskolák tanítási nyelvének megállapításánál a statisztikai hivatal különös gonddal és körültekintéssel járt el. [...] Mődjában állott a kir. tanfelügyelőkkel, iskolaszéki elnökökkel és más hatóságokkal folytatott levelezések útján a kétes eseteket tisztázni. [...] Az adatoknak körültekintőbb gyűjtése mellett a kir. tanfelügyelők nagybecsű tapasztalatait is felhasználta és így a valódi tényállást is jobban megközelítő, mondhatni a tanítási nyelv tekintetében végleges adatokat nyújthat.”¹⁵

A bátor reményeket egy új megoldás is táplálta, átalakult a tannyelvi besorolás kategóriarendszere. Megkülönböztettek magyar tanítási nyelvű, kisegítő nyelv használata nélküli; magyar tanítási nyelvű, kisegítő nyelv használatával; magyarul vegyes: szlovák, rutén stb. tanítási nyelvű; valamint nem magyar tanítási nyelvű: szlovák, rutén stb. iskolákat. A kisegítő nyelv nélküli, magyar nyelvű iskolák száma így annyi lett, mint amennyire a jelző nélküli magyar nyelvűeké az előző évben leesett. A kisegítő nyelvet használó, magyar tanítási nyelvű kategória viszont felszívta az összes vegyes tannyelvűt.

A tannyelvi statisztika a módszertani finomítások és a körütekintés ellenére, Sáros megyében legalábbis továbbra is instabil maradt. A következő évben ugyanis újra szerepeltek a szlovákkal és a ruténnal vegyes tannyelvű népiskolák, de a korábbi évekhez képest erősen megfogyva. Ezek az 1905/06-os tanévi adatok szerepeltek az 1908. évi londoni magyar kiállításra megjelentetett *Education in Hungary* című kiadványban is. A könyvecske magyar tanítási nyelvű iskolaként összegezte

¹⁴ A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése. 1913. 372..

¹⁵ A m. kir. kormány 1905. évi működéséről... 1906. 301, 300, 302.

az úgymond tiszta magyar nyelvű és a magyar mellett kisegítőként más tanítási nyelvet is használó iskolákat.¹⁶ A megoldás célja és eredménye eléggé nyilvánvaló: a magyar nyelvű iskolák számának növelése statisztikai módszerrel. A hazai hivatalos oktatásügyi statisztikában már az 1906/07-es tanévre is ezt az új verziót használták. Tehát a korábban alkalmazott két kategóriát, a „magyar tanítási nyelvű, kisegítő nyelv használata nélkül”, valamint a „magyar tanítási nyelvű, kisegítő nyelv használatával” kategóriákat összevonták „magyar tanítási nyelvű” csoportként¹⁷ (lásd 2. táblázat). Kihasználva a kétségtelenül meglévő besorolási bizonytalanságokat, a folyamatos statisztikai ügyeskedés is segített tehát abban, hogy Sáros megyében az 1903. évi 100 vagy az 1904. évi 56 magyar tannyelvű elemiből 1907-re 179 magyar tannyelvűként számon tartott iskola lett. Az 1906. évi egyes nyelvűek egy része átmenetileg átminősült szlovák és rutén nyelvű intézménnyé, hogy egy újabb év elteltével nagyobb részük immáron „többé meg nem változtatható” módon magyar tannyelvű iskolaként szerepeljen. Az 1907. június 6-án hatályba lépett XXVII. tc., az úgynevezett „Lex Apponyi” 18. §-ának 2. bekezdése ugyanis azt a nem nagyon emlegetett, de igen lényeges rendelkezést tartalmazta, hogy ahol „az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható”. A törvény végrehajtási utasításának (VKM 76.000. sz. rendelet) 40. §-a pedig előírta, hogy a közigazgatási bizottság azokat az elemi iskolákat, amelyek a „törvény hatálybalépése idején magyar tannyelvűek, hiteles törzskönyvbe a kir. tanfelügyelő által összeíratja és ezen állapot fenntartását ezen törzskönyv alapján általa ellenőrizteti.” A megyei törzskönyvbe tehát a korábban leírt módon hirtelen megszorított számú magyar tannyelvű iskolák kerültek.

* * *

Összefoglalva a magyar népiskolai statisztikákban a tisztán magyar nyelvű iskolától a egyes tannyelvűeken át a tisztán szlovák (rutén stb.) nyelvű intézményekig húzható kontinuum szakaszolását, 1870 és 1910 között a következő fokozatok fordultak elő:

1. Tisztán magyar / kizárólag magyar / magyar tanítási nyelvű, kisegítő nyelv használata nélkül.
2. Magyar tannyelvű, kisegítő nyelv használatával.
3. Magyarral egyes szlovák (rutén stb.), a magyar második tannyelv, párhuzamos nyelv.

¹⁶ A kiadvány magyar változata: *A közoktatásügy Magyarországon*. 1908. 37.

¹⁷ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése*. 1913. 31.

4. Magyarral vegyes szlovák (rutén stb.), a magyar nyelvet minden tantárgynál gyakorolják.
5. Szlovák (rutén stb.) tannyelvű, de egyes tárgyakat magyarul is tanítanak.
6. Szlovák (rutén stb.) tannyelvű, de az 1879:XVIII. tc. értelmében kötelező tárgyként tanítják a magyar nyelvet beszéd- és értelemgyakorlat keretében.
7. Tisztán szlovák (rutén stb.) tannyelvű, a magyar nyelvet mint tantárgyat sem oktatják.¹⁸

Ezeket a többnyire szabatosan meg sem fogalmazott változatokat aztán különböző megfontolásokból többféleképpen lehetett csoportosítani. Egy háromosztatú egyszerűsítésnél például a következő lehetőségek adódtak: magyar tannyelvűnek tekinthették az 1. és a 2., esetleg a 3. változatot is; magyarral vegyes tannyelvű lehetett a 2., 3., 4. és az 5., 6. variáció is; szlovákkal (ruténnal stb.) vegyes tannyelvűnek számíthatták ugyanezeket a változatokat (2, 3, 4, 5, 6); szlovák (rutén stb.) tannyelvűnek vehették az 5., 6., 7. változatot. Nyilvánvaló, hogy a két szélső eset közötti variációs tér okozza a legnagyobb problémát, a legnagyobb bizonytalanságot. Nemzeti/nemzetiségi látószög kérdése, hogy egy mérlegkészítésnél ki hova sorolja (még és már) a különböző vegyes tannyelvű intézményeket. Problematikus ez a pólusok közötti tér azért is, mert leginkább ez a változások terepe. Amikor a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879-es törvénynek csak a sikertelenségét emlegetjük, joggal mondván, hogy évtizedekig nem hajtották végre maradéktalanul, megfelelkezünk arról, hogy a törvény ezt a köztes mozgásteret tágította ki, bővítve a magyar tannyelv terjesztésének esélyeit azáltal, hogy a városok iskoláin és az állami intézményeken túl bevonta ide a felekezeti iskolák tömegét is. Ahol elkezdtek tantárgyként tanítani a magyar nyelvet, ott különböző fokozatokon keresztül közelebb kerülhettek a magyar tannyelvűséghez is. A folyamat más-más ritmusban mehetett végbe, és sok esetben nem is konkrét döntések, hanem folyamatos hangsúlyeltolódás, átváltozás eredménye volt. Ebben kulcsszerepet játszott az iskolaszéki elnökséget vivő lelkészek és a tanítók gyors magyarosodása, illetve utóbbiak jobb képzettsége, új módszerei, (direkt módszer/anyanyelvi módszer) és a nemzetépítés céljait vállaló multietnikus felekezetek vezetőinek a támogatása. Az egész folyamatot a politikai és kormányzati tényezőkkel összhangban a tanügyi apparátus mozgatta a millennium után egyre növekvő aktivitással. A statisztikai számokból is látszik, hogy Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert és Apponyi Albert egymást követő minisztersége alatt egy összefüggő, erősödő folyamatról

¹⁸ Az 1895-ös monográfia szerint Sáros megyében 76 iskolában még nem kezdték meg a magyar nyelv tanítását.

volt szó. Háttérben az elemi oktatást lényegében 1895-től 1910-ig kézben tartó minisztériumi vezető, a magyar oktatástörténetben egyébként ritkán emlegetett, rendkívül energikus Halász Ferenc meghatározó szerepével.

A folyamatjelleg hangsúlyozásával ugyanakkor nem kívántuk megkérdőjelezni, hogy a „Lex Apponyi” minőségi ugrást jelentett a népiskolai magyarosításban. Elsősorban a magyar nyelvtanítás céljának és módszerének meghatározásával, az új tantervvel, a végrehajtás fegyelmi szankcionálásával a felekezeti iskolákban is, a magyar tanítási nyelv kötelező alkalmazásainak bővítésével, és a magyar tannyelvű iskolák törzskönyvi rögzítésével. S végül, de nem utolsósorban a törvény 18 paragrafusa és a végrehajtási utasítás 40 pontja az 1868-as nemzetiségi törvény sajátos értelmezéséből levezetve lényegében kizárta az iskolák vegyes tannyelvűségét.¹⁹ Így tűntek el 1907-re az 1905/06-os statisztika szlovák–magyar és rutén–magyar tannyelvű iskolái. Részben magyar, részben rövid ideig szlovák és rutén nyelvűként szerepeltek. Az 1910-es hivatalos statisztikák szerint azonban Sáros megye 245 népiskolájából 241 már magyar tannyelvű volt (2. táblázat).

Nyilvánvaló, hogy az 1879-től induló, a millenniumtól felgyorsuló folyamatban a magyar tannyelvű iskolák számának feltornászása azért mégsem csupán statisztikai hamiskodás volt. Ha csak az lett volna, akkor például Sáros megyében a szlovák anyanyelvű 12–14 éves gyerekek körében a magyarul tudás nem emelkedik az 1890. évi 5,5%-ról 1910-ig 39,5%-ra.²⁰ Az is valószínű azonban, hogy az 1907:XXVII. tc. végrehajtási utasítása nyomán létrejövő törzskönyvekbe magyar tannyelvű intézményként – kihasználva az átmenetekben meglévő kategoriális bizonytalanságot is – az iskolák nem jelentéktelen részét inkább csak statisztikai ügyeskedés eredményeként írhatták be. Sok esetben a magyar tannyelvűség jogilag rögzített kereteit csak az elkövetkező évek tölthették (volna) meg tartalommal.

Hivatkozott irodalom

A közoktatásügy Magyarországon. (Kiadja a m. kir. vallás- közoktatásügyi miniszter.) 1908. Budapest.

A m. kir. kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 1905. 1906. Budapest.

A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 31.) 1913. Budapest.

¹⁹ Rendszabályok a magyarországi latin és görög szertartású ...1911. 199, 251.

²⁰ Kovács I. Gábor 2008. 324. Lásd ebben a kötetben is.

- A magyarországi latin és görög szertartású római katolikus népiskolai ügyre vonatkozó s a magyar püspöki kar által megállapított tantervek, utasítások.* 1877. Budapest.
- A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése.* Pest, 1871–1873. 1874–1898. Budapest.
- Dárday Sándor 1893. *Közigazgatási törvénytar.* Budapest.
- Gulyás Pál 1899. *Magyar írók élete és munkái.* XVIII. kötet. Budapest.
- Kéri Katalin 1997. Az 1879: XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. In Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Budapest.
- Kovács I. Gábor 2008. Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest. 304–336. (Lásd ebben a kötetben is.)
- Láng Mihály – Simkó Endre (szerk.) 1896. *Sármegye népnevelése az ezredik évben.* Eperjes.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1914.* (Új Folyam I–XXII.) 1894–1915. Budapest.
- Rendszabályok a magyarországi latin és görög szertartású római katolikus kisdudorók, népiskolák és gazdasági ismétlő iskolák közigazgatásához.* 1911. Budapest.
- Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905–1910.* 1905. Budapest.
- Tóth József (szerk.) 1884. *Népoktatási törvények és rendeletek tára.* Budapest.

Eredetileg megjelent: In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 2009. 262–274.

Készült az ELTE Társadalomtudományi Kar támogatásával.

A nyelvi asszimiláció ösvényei

A Sáros megyei néptanítók nyelvi viszonyai az „ezredik évben”

A millenniumi évtized különösen gazdag publikációs termést hozott az oktatásügy területéről. A reprezentatív kiadványok megfelelő fejezetein kívül is megírták a felsőoktatás, a középfokú oktatás és a szakoktatás történetét s taglalták korabeli viszonyait. A kultusztárca ösztönzésére elkészült szinte minden felső- és középfokú oktatási intézmény története. A népiskolákról, a tanítóképzésről, a tanító egyesületekről is monografikus munkák jelentek meg s még népiskola-történeti kiadványokat is ismerünk. A sokszínű oktatástörténeti, oktatásügyi irodalomban azonban csak három-négy olyan nagyobb mű volt, amely egy-egy megye népoktatásügyének átfogó, rendszeres áttekintésére vállalkozott. Mi most ezek közül a Sáros megyei viszonyokat rendkívül részletesen bemutató kötettel¹ foglalkozunk. A gyűjteményes munkának elsősorban két fejezetéből indulunk ki. Az egyik „*A magyar beszéd terjedése Sáros megye népiskoláiban*”, a másik pedig egy összeállítás „*Sáros megye tanítói az ezredik évben*” címmel.² Ez utóbbi összeállítás községről községre, iskoláról iskolára haladva azonos szempontok alapján közli valamennyi tanító és tanítónő életrajzát működési körülményeinek és személyes viszonyainak adataival együtt. Az életrajzfűzér és adattár születésének körülményeit egy korábbi tanulmányunkban már leírtuk.³ Ennek alapján most az a lényeges számunkra, hogy 1895-ben teljes körű kérdőíves (jobbára önkítöltős), szisztematikus adatfelvétel, szociológiai felmérés készült a Sáros megyei elemi iskolai tanítóságról.

Az adatgyűjtés fő szervezője, a tanulmánygyűjtemény egyik szerkesztője, Láng Mihály volt, aki a kötetben legrészletesebben dokumentált intézmény, az 1893-ban alapított Eperjesi Állami Kisdedóvónőképző Intézet igazgatójaként működ-

¹ Láng M. – Simkó E. 1896.

² Láng M. – Simkó E. 1896. 177–216. és 278–342. A továbbiakban, ha a feldolgozott millenniumi monográfiára kívánunk hivatkozni, akkor ezt a folyó szövegben zárójelbe tett L.–S. rövidítéssel és oldalszámmal jelezzük.

³ Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910 című tanulmányunkat lásd ebben a kötetben.

dött, s egyszersmind a Sáros megyei Általános Tanítóegyesületnek is elnöke lett 1894-ben. A könyvben olvasható életrajza szerint (L.–S. 174–175) a Szatmár megyei német faluban Kálmándon született 1856-ban. Anyanyelve is német volt, 11-12 éves korában a nagykárolyi gimnáziumban tanult meg magyarul. A tanítóképző elvégzése után elemi iskolai, majd polgári iskolai tanító, illetve igazgató volt Szatmáron, Pancsován, Kapuváron, Nagyszebenben és Nagyszőlősen. Még pancsovai polgári iskolai tanító korában, 1890-ben előadója volt Budapesten a negyedik egyetemes tanítógyűlésen „*A magyar nyelv tanítása a magyar és nem magyar tannyelvű népiskolában, kiváló figyelemmel a nemzeti szellem ápolására*” című tételnek. Péterfy fogalmazása szerint „szónoki hévvel, lelkesült hangulatot keltő, igaz mély meggyőződéstől áthatott, nagyszabású” beszédében előadott javaslatát a magyar nyelv tanításáról a tanítógyűlés egyhangúan támogatta.⁴ 1896-ban a néptanítók ötödik egyetemes gyűlésén már mint eperjesi igazgató ismét előadója volt „*A magyar nyelv tanítása a nem magyarajkú iskolákban*” című tételnek.⁵ Az itt elhangzott szintén szenvedélyes előadásban elmondott nézeteit, módszertani elgondolásait használta fel több, nem magyar nyelvű gyerekek számára írott ábécés- és olvasókönyvében, nyelvgyakorló könyvében, módszertani füzetében. Ez az ügy iránt erősen elkötelezett, s az addigi erőfeszítésekkel, módszerekkel és eredményekkel elégedetlen szakférfiú írta a kötetbe „*A magyar beszéd terjedése Sárosmegye népiskoláiban*” című fejezetet. Az ebben található statisztikai táblákat is ő szerkesztette.

A „*Sáros megye tanítói az ezredik évben*” című összeállítást pedig, amely a tanítók életrajzát és sokféle adatát tartalmazza, Julesz Leó készítette, aki Sebes-Kellemes kéttanerős magyar tannyelvű izraelita iskolájának igazgatója volt. A huszonhét éves ifjú tanító Sebes-Kellemesen született 1867-ben. Magánúton végezte a négy polgárit, majd a négy képezdei osztályt a budapesti izraelita tanítóképző intézetben már mint rendes növendék. Ugyanott képesítőzött 1891-ben jó eredménnyel magyar és német tannyelvű iskolákra. Német anyanyelve mellett a magyaron kívül beszélt a szlovák nyelvet is. Rögtön a képesítés megszerzése után választotta meg igazgató tanítónak a sebes-kellemesi izraelita hitközség. Saját pénzéből járatta a *Magyar Hírlap*, *Nemzeti Iskola*, *Egyenlőség*, *Kisdiednevelés és népoktatás* című lapokat. Kétszer kapott 50-50 forintnyi jutalmat a hitközségtől a magyarosodás terén szerzett érdemeiért (L.–S. 303–304). Az általa készített kérdőívet ugyan nem ismerjük, de az adatközlés alapján annak pontjai a következőkben rekonstruálhatók: név; vallás; pontos születési hely és év; elvégzett iskolák

⁴ Péterfy S. 1896, 141; Peres S. 1896. 172.

⁵ Hajós M. 1898. 67–75

tüzetesen: milyen típusú középiskola hány osztályát végezte, melyik képzőbe járt, ott hány osztályt végzett, rendszeren vagy magánúton; szerzett-e tanítói képesítést, ha igen, akkor hol, hány éves korában, milyen tannyelvű iskolára, milyen minősítéssel; mi az anyanyelve, ezenkívül még milyen nyelveken beszél ír, különös tekintettel a magyar nyelvtudás minőségére; részt vett-e, ha igen, hányszor és milyen eredménnyel az 1870 és az 1873 közötti továbbképzéseken illetve az 1880–84 közötti magyar nyelvi póttanfolyamokon; mikor lépett a tanítói pályára, előtte volt-e más foglalkozása; eddig hol volt alkalmazva; jelenlegi állomáshelyén hány éve működik, milyen minőségben; ha egyben kántori szolgálatot is ellát, ez akadályozza-e a tanítói munkáját; mennyi a fizetése, rendszeren kapja-e, ki szedi be, van-e valamilyen mellékjövedelme; hol van a lakása, hány szobából áll, mi tartozik még hozzá; milyen újságot olvas rendszeresen, melyeket járátja a maga pénzén; kapott-e jutalmat a magyar nyelv tanításáért vagy másért; családi állapota, gyermekei száma; tagja-e valamilyen nyugdíjalapnak és tanítóegyesületnek; ha volt katona, akkor a közös hadseregben vagy a honvédségnél szolgált-e?

A közölt életrajzokban természetesen nem egyforma gyakorisággal találunk válaszokat az így rekonstruált kérdőív minden elemére. Kétségtelen, hogy az adatok prezentálása sem a tudományos adatközlés szigorú szabályai szerint történt. A feldolgozásnál mi arra törekedtünk, hogy minél több információt hasznosítsunk, de csak filológiai megbízható, értelmezhető elemeket emeljünk adatbázisunkba. Erre tekintettel készítettük el a kódutasításunkat, s így végeztük el az életrajzok kódolását is. A teljes anyagból most csak a tanítók nyelvi viszonyaival foglalkozunk. Erre a feladatra készülve egy-egy tanulmányban már elemeztük a megye általános nyelvi helyzetét 1880 és 1910 között,⁶ illetve a tanítási nyelv problémáit a Sáros megyei népiskolákban.⁷ Az eredményeket nagyon röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a nagyjából 170 ezres összlakosságú megye döntően nemzetiségi jellegű volt. A magyar anyanyelvűek 1880 évi 2,6 százalékos aránya 1910-re ugyan 10 százalékra emelkedett, de a felmérés időszakában 1895 körül még csak 4,6 százalékra becsülhető.⁸ Ennek a körülbelül nyolcezer főnyi magyar népességnek majdnem kétharmada a három rendezett tanácsú városban, Eperjesen, Bártfán és Kisszebenben élt. Jóllehet a városok összlakosságának csupán egynegyede, s még a legmagyarabb Eperjesnek is csak körülbelül harmada volt magyar anyanyelvű, mégis a népiskolák itt már 90 százalékban

⁶ Kovács I. G. 2008. 292–324.

⁷ Kovács I. G. 2009. 262–274.

⁸ A tankötelesek között ennél kicsit magasabb, 5,5 százalék a magyar anyanyelvűként nyilvántartottak aránya. Az iskolába járók között pedig már 6,5 százalék. A vallás és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 25. jelentése. Budapest, 1896. 707., 727.

magyar tannyelvűek voltak. Ötvenegy tanteremből negyvenötben magyar volt a tannyelv. A községi, a római katolikus és az izraelita fenntartású iskolák kivétel nélkül ezen a nyelven tanítottak, csak az evangélikusoknál folyt négy tanteremben szlovák nyelvű s két tanteremben magyar–német nyelvű tanítás. A községekben élő alig háromezer magyar anyanyelvű nagyon gyenge koncentrációval, lényegében annyira szórványszerűen helyezkedett el, hogy ez nem jelenthetett kiindulást a magyar tannyelvű oktatáshoz. A vidék magyar tannyelvű tizennégy állami és három községi iskolája kivétel nélkül mind nemzetiségi területen jött létre. A lakosság hét százalékát kitevő izraelitáknak ugyan a városokban kevesebb mint a fele, vidéken pedig csak valamivel több mint egytizede volt ekkoriban magyar anyanyelvű, mégis valamennyi izraelita fenntartású iskola (három városi és három vidéki) magyar tanítási nyelvű volt. A városokban körülbelül ezeröt-száz német anyanyelvű római katolikus, illetve evangélikus is élt, de 1895-ben már csak Bártfa egyik evangélikus iskolájának két tantermében használtak magyar–német vegyes tannyelvet.

A Sáros megye lakosságának ekkor körülbelül 86-87 százalékát adó két szláv nemzetiség, a szlovákok és a rutének gyermekei, eltekintve a városi intézményektől, illetve a néhány vidéki állami és községi iskolától ekkor még lényegében anyanyelvükön tanulhattak. Közülük az össznépesség egyötödét jelentő rutének szinte kivétel nélkül görög katolikusok voltak, iskoláikat pedig a görög katolikus felekezet tartotta fenn az eperjesi püspökség irányításával. A megye kétharmadát adó szlovákok három felekezet között oszlottak meg. Hetvenöt százalékuk a római katolikusokhoz tartozott. Így a megye legnagyobb iskolafenntartója a római katolikus egyház volt a kassai egyházmegyei tanfelügyelőségi hivatal irányító szerepével. A szlovák nyelvű megyelakosok további huszonöt százaléka nagyjából fele-fele arányban oszlott meg az evangélikusok és a görög katolikusok között. Az utóbbi felekezet részesedését az magyarázza, hogy az egymásba csúszó szlovák és rutén etnikai területek mentén jelentős volt a görög katolikus rutének szlovák irányú asszimilációja. A nyelvváltók jelentős része katolikus szlovák falvakban, felekezeti kisebbségként élt. Kialakultak azonban kompakt szlovák nyelvű görög katolikus községek is, amelyek ugyan görög katolikus, de szlovák tannyelvű iskolát tartottak fenn. Amint azt még a városi iskoláknál is láttuk, a szlovák evangélikusok ragaszkodtak leginkább az anyanyelvi oktatáshoz. Az evangélikus iskolák felügyeletét az alulról felfelé épülő önkormányzatiság keretei között, a tiszai egyházkerület sárosi egyházmegyei iskolai bizottsága látta el. Az elemi népiskolák tannyelvét azonban az egyházalkotmány szerint az iskola elsőfokú egyházi hatósága határozta meg.

Az így felvázolt kép azt mutatja, hogy Sáros megyében a millennium tájékán a népiskolák tanítási nyelve – eltekintve a városi iskoláktól és az igen csekély számú állami intézménytől – nagyjából és egészében még megfelelt az Eötvös-féle népiskolai törvény szellemének, hogy tudniillik elemi szinten lehetőleg minden gyerek az anyanyelvén tanuljon. S megfelelt az egyházak szabad iskolaállítási jogát is kimondó 1868:XLIV. nemzeti törvény 14. paragrafusának, amely szerint „az egyházközségek ... – az országos iskolai törvény korlátai között – iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg.”

Úgy tűnik tehát, hogy ezeknek az 1868-as törvényeknek a gyakorlati érvényesülését Sáros megyében a millenniumig lényegében nem szűkítette az időközben meghozott 1879. évi XVIII. törvénycikk sem, amely a magyar nyelv kötelező tanításáról intézkedett a népoktatási intézetekben. Nem szükséges most a magyar nyelv iskolai helyzetének korábbi alakulását bővebben taglalnunk, csupán azt érdemes felidézni, hogy az 1868-as népiskolai törvény a tannyelv szabaddá tétele mellett sem írta elő, hogy az állam hivatalos nyelvét, a magyart a nem magyar tannyelvű népiskolákban, mint tantárgyat tanítani kellene. A népoktatásügy területén csupán a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák és a tanítóképzők tantervében volt kötelező a magyar nyelv szerepeltetése. A törvény azonban itt sem tartalmazott semmit a tantárgy elérendő céljáról. Csak a felsőbb népiskolai vagy polgári iskolai tanítói állásra képesítést szerző tanítóknak kellett a 103. paragrafus értelmében a magyar nyelvből és annak tanítási módszeréből is a kormány által erre rendelt hatóság előtt szigorlatozniuk.⁹

Az 1879-es törvénynek mindezekkel szemben két határozott, egyértelmű előírása volt. Egyrészt a 4. § első bekezdése szerint: „A magyar nyelv az összes bármilyen népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezennel felvételik.” Másrészt ennek a célnak a teljesíthetősége érdekében intézkedett a tanítók magyar nyelvi képzéséről. Az 1. § pontos célkitűzéssel toldja meg az 1868-as népiskolai törvényt, kimondva, hogy a nem magyar nyelvű tanítóképzőkben a magyar nyelv, mint „köteles tantárgy, oly óraszámmal tanítandó, hogy azt az egész tanfolyam alatt minden tanítójelölt, beszédben és írásban elsajátíthassa”. Ehhez kapcsolódnak a 2. § szigorú előírásai: „A jelen törvény hatályba léptét követő 3 évi tanítóképző intézeti tanfolyam eltelte után, vagyis 1882. évi június 30-tól kezdve tanítói oklevelet senki sem nyerhet, és a képezdei tanfolyamot akár magán úton, akár tanin-

⁹ A magyar nyelv népiskolai tanítása tekintetében az első, kicsit még bizonytalan elmozdulás a volt határőrvidék integrálása kapcsán hozott népiskolai szabályrendeletben található. A rendelet 28. paragrafusa úgy fogalmazott, hogy „Az oktatási nyelv elvileg a gyerekek anyanyelve, azonban az állam hivatalos nyelvének alapos tanítására kiváló gond fordítandó.” Szabályrendelet a volt határőrvidéki területen lévő népiskolák ügyeiről. 1877. október 16. In Tóth J. 1884. 331.

tézetben 1882-re vagy azután végzett egyének közül tanítóul vagy segédtanítóul senki sem alkalmazható, aki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolákban taníthassa.” A törvény további pontjai részben átmeneti intézkedések, részben az ellenőrzésre vonatkoznak. Azoknak a tanítóknak, akik 1872 és 1881 között végezték a képzőt, illetve ekkor léptek a tanítói pályára, s nem bírták a magyar nyelvet, négy éven belül el kellett ezt sajátítani és a miniszter által szabályozott vizsga letételével igazolni. A törvény végrehajtására, pontosítására, ellenőrzésére, szankcionálására vonatkozó miniszteri utasítások, rendeletek majdnem három évtizeden keresztül, egészen az 1907-es Lex Apponyiig sorjázó intézkedései közül kettőt feltétlenül ki kell emelnünk. A végrehajtási utasítás (17284/1879. számú miniszteri rendelet) a tanfelügyelők kötelességévé tette a tanítók magyar nyelvtudási szintjének számbavételét. Feladatuk volt az is, hogy a törvényben említett, 1872 előtt végzett, magyarul nem tudó tanítóknak ajánlják, hogy „a magyar nyelvet magánúton vagy az állam által rendezendő póttanfolyamon tanulják meg”.¹⁰ A minisztérium az ország különböző vidékein 68 ilyen magyar nyelvi póttanfolyamot szervezett, összesen 6219 résztvevővel.¹¹ Részben a póttanfolyam révén, részben más módon, 1879 és 1885 között 2145 olyan tanító szerzett magyar nyelvi tanképesítő oklevelet, akinek korábban csak valamilyen más hazai nyelven volt tanképesítése.¹² Ezek után 1885-ben az iskolafenntartó egyházi főhatóságokhoz intézett 20301 sz. miniszteri körrendelet semmisnek nyilvánította mindazon tanítók alkalmazását, akik 1872 után végezték a képzőt, de a magyar nyelvű képesítő vizsgát nem tették le. Azok mellé a néptanítók mellé pedig, akik 1872 előtt képesítőztek, de a magyar nyelv tanítására nem voltak képesek, olyan segédtanító alkalmazását rendelte el, akik magyarul is képesítettek.¹³ Ezzel tehát legalábbis jogszabályi szinten az a helyzet állt elő, hogy bármely fenntartó alkalmazásában csak az 1872 előtt végzettek között fordulhatott elő olyan tanító, aki nem volt képes a magyar nyelv tanítására.

Ezeknek a jogszabályi rendelkezéseknek az ismeretében a továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy Sáros megyében hogyan alakultak a népiskolai tanítók nyelvi viszonyai. Természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy az egész problemati-

¹⁰ Lévy–Morlin–Szuppán 1893. 590.

¹¹ Ez persze nem ennyi tanítót jelentett, mert amint azt Sárosban is tapasztalhattuk, sokan két-három vagy akár négy alkalommal is részt vettek ilyen képzésen. Az állam tetemes összeget, 210 ezer forintot költött ezekre a póttanfolyamokra. A VKM 15. jelentése 1886. 65. Sebestyén Gyula hiányos adatokat közölt erről. 1896. 60.

¹² VKM jelentés 15. 1886. 65–66.

¹³ Lévy–Morlin–Szuppán 1893. 586.

ka a nemzeti stratégia, a nemzetiségpolitika kontextusában mint akkulturációs, asszimilációs kérdés értelmezhető. Az 1879-es törvény megszületésének konkrét politikai körülményeit leíró tanulmány is erre koncentrált.¹⁴ A kiterjedt kortársi és a későbbi publicisztikai és történetírói diskurzus is e körül forog. Mégis úgy tűnik, hogy mind ez idáig hiányzik a kérdés igazán nagyvonalú, mélyebb értelmezése. A kétségtelenül meglévő valóságos érdekellentétek és az ideologikus álláspontok közötti mezőben az egész magyar iskolai nyelvpolitika, 1879-től a Lex Apponyiig többnyire úgy jelenik meg, mint szűk látókörrű, obskúrus, türelmetlen politikusok bűnös machinációja, mint tévedések, tehetetlenkedések, kudarcok sorozata, provinciális oda-vissza vádaskodással, magyarázkodással, túlkapásokkal, ilyen-olyan torzulásokkal. Bizonyos szempontból persze olykor ezek a minősítések éppenséggel akár helyénvalóak is lehetnek, mégis hiányolhatjuk a tágabb horizontot, az eszmétörténeti összefüggéseket, a nemzetközi minták felderítését, a magyar törekvések elhelyezését az európai nemzetépítési stratégiák tipológiájában és a következmények, a folyamatok pontos társadalomtörténeti elemzését. Azt is érdemes megemlíteni, hogy bár nagyon fontos a végkifejlet látószöge, mégsem ez az egyetlen lehetséges nézőpont.

Az óhajtott horizontot, a tágabb társadalomtörténeti értelmezési keretet mi sem tudjuk most – sok okból – felvázolni, de egy eddig igazán komolyan nem vett szempontra felhívjuk a figyelmet. Az 1879. évi XVIII. tc. bevezető mondata így szól: „Szükséges levén, hogy a magyar nyelvnek mint az állam nyelvének elsajátítására minden állampolgárnak kellő mód nyujtassék, e végből a következő intézkedések állapíttatnak meg:” Az érvelés, hogy a magyar nyelv ismerete a nemzetiségek érdeke is, hiszen kiemeli a nyelvi elszigeteltségből és segíti az integrálódást, végigkíséri a törvény bevezetésére irányuló több évtizedes törekvéseket. Az 1886-os kiadású *Pedagógiai enciklopédiában* Groó Vilmos azt írja, hogy a nem magyar „nyelveken beszélő honpolgárok állandó társadalmi, kereskedelmi és üzleti érintkezésben állanak a magyarsággal; érdekeik a magyar nyelv ismerete nélkül sokszor veszélyeztetve vannak, előmenetelök a hivatali közpályában és polgári jogaik gyakorlása gátoltatik, általában pedig kívánatos, hogy a különböző ajkú honpolgárokat az állami nyelv ismerete is egymáshoz közelebb hozza, mint közös kapocs összeforassza.”¹⁵ A maradéktalan végrehajtás érdekében kiadott 1902-es miniszteri rendelet is így fogalmaz: „hazánk nem magyar ajkú lakosságának jól felfogott érdekében módot akarok annak nyújtani, hogy a magyar nyelvnek, mint államnyelvnek birtokában legyenek és az ezzel járó előnyökben az

¹⁴ Hamar M. 1976. 84–118.

¹⁵ Verédy K. 1886. 385.

iskolák hibái miatt hátrányt ne szenvedjenek.”¹⁶ Ezt az érvelést az utóbbi hatvan év magyar történeti irodalmában csak Vörös Károly vette komolyan tekintetbe. A magyar nyelv tantárgyként való tanításáról azt írta, hogy „(ellentétben az iskola egész tannyelvének megmagyarosítására irányuló későbbi állami törekvésekkel) önmagában még nem volt egyértelműen negatív intézkedés, hiszen a fiatalember számára a magyarnak, mint közvetítő nyelvnek akárcsak tökéletlen ismerete is épp úgy megkönnyítette a munkavállalást az egész államterületen, mint a továbbtanulást is”.¹⁷

Mindezen meghatározó kontextusok és megközelítési lehetőségek ismeretében és figyelembevételével is a mi tárgyalásunk most alapvetően statisztikai kiindulású lesz. A bevezetőben leírt millenniumi kérdőíves adatgyűjtésen kívül felhasználjuk a vallás- és közoktatásügyi minisztérium által gyűjtött és prezentált statisztikákat, jelentéseket, valamint a népszámlálásokat is, azt remélve, hogy a különböző célú és metodikájú adatgyűjtések összetükröztetésének lesz valaminő heurisztikus hozadéka is. A tanítók magyar nyelvtudására vonatkozó statisztikai adatgyűjtés szinte azonnal elkezdődött a törvénynek az Országos Törvénytárban 1879. május 28-án történt megjelenése után. A miniszter június 29-én kelt 17 284. számú rendeletével utasította a tanfelügyelőket a törvény végrehajtásával kapcsolatos teendőkre, s ezek sorában annak szigorú megvizsgálására, „hogy hány tanító van olyan, ki semmit sem tud magyarul, hány ki valamit és hány, ki tűrhetően vagy jól tud magyarul?” Mielőtt elköprengenénk e négy kategória pontos tartalmán, megemlítjük, hogy egy másik miniszteri rendelet kérdésfeltevése már hármas tagolású volt: „Hány bírja a magyar nyelvet oktató képességgel szóban és írásban, hány töredezve s hány semmit sem?”¹⁸ Ez már jelzi is, hogy nem lesz könnyű dolgunk, ha értelmezni kívánjuk, hogy mit jelentenek a hivatalos oktatási statisztikának a néptanítók magyar nyelvtudásáról közölt adatai, adatsorai.

A megértéshez egyébként szükséges legalább röviden áttekinteni, hogyan is készült, s kiknek a közreműködésével az a népoktatásügyi statisztika, amit a VKM jelentéseiben és a statisztikai évkönyvekben látunk. Az ügymenetet leg részletesebben a népiskolai hatóságokról szóló 1876. évi XXVIII. tc. 5. §. 7. bekezdéséből kiindulva a népnevelési tanfelügyelők számára kiadott 20311. sz. 1876. évi végrehajtási utasítás tartalmazza. Eszerint a közoktatási kormánytól kapott statisztikai táblázatok egy-egy példányát a hozzászatolt utasítással a tanfelügyelő juttatja el minden község előjáróságán keresztül a községi vagy fele-

¹⁶ *Hivatalos Közlöny*, 1902. 15. 312.

¹⁷ Vörös K. 1989. 891.

¹⁸ Tóth J. 1884. 267, 287.

kezeti iskolaszékeknek. „A statisztikai táblázatokat az iskolaszékek kötelesek egybeállítani s azokat ... tanfelügyelőhöz beküldeni.” A kitöltött táblázatokat minden községbeli lelkésznek, a bírónak, jegyzőnek, az iskolaszék elnökének és jegyzőjének alá kellett írnia. A kitöltve visszaérkezett táblázatokat a tanfelügyelőnek kellett „rendbeszednie”, s az ennek alapján „egybeállított” megyei kimutatást ő küldte fel a közoktatásügyi kormányzathoz.¹⁹ A rendszerben később annyi változás történt, hogy a nyolcvanas évek elejétől a statisztikai hivatalhoz kellett küldeni a megyei adatokat. 1904-től pedig maguk az iskolák juttatták közvetlenül a statisztikai hivatalba a kimutatásokat.²⁰ A számokban, táblázatokban testet öltő eredményre tehát befolyással volt mindenekelőtt az oktatásügyi minisztérium azzal, hogy milyen rovatos táblázatokat bocsátott ki, s a közlések elrendezése milyen értelmezést sugallt. Másodsorban meghatározó volt, hogy községenként az előjárósági, iskolaszéki erőterben a táblázatokat kitöltő iskolaszéki elnökök (a sárosi felekezeti iskoláknál ezek mindig a lelkészek) vagy iskolaszéki jegyzők (többnyire a tanítók) esetleg érkemotivált szubjektivitással milyen értelmet adhattak a kategóriáknak, s milyen gondosan végeztek az adatszolgáltatást. Végül nem lényegtelen, hogy a többé-kevésbé tapasztalt, terep- és emberismerettel rendelkező megyei tanfelügyelők hogyan „szedték rendbe”, hogyan „állították egybe” a megyei táblázatokat.²¹

Ami a hivatalos oktatásügyi statisztika adatbázisát, táblázatait, kategóriarendszerét illeti, kisebb változtatásoktól eltekintve 1879 után három átfogóbb szabályozását ismerjük. Az első kettőt a tanfelügyelőknek szóló utasítás formájában adta ki a minisztérium a 16880 sz. 1880. évi illetve a 2604. sz. 1890. évi rendelettel. Az 1904. évi, 1906-ban átírozított mintákat már közvetlenül az iskolák vezetői kapták. A tanítóknak az 1879. évi XVIII. törvénycikkkel előírt magyar nyelvtudására vonatkozóan a statisztikai adatszolgáltatás végül is az első világháborúig döntően négyosztatú volt. Átnézve a vallás- és közoktatásügyi minisztérium évenkénti jelentését 1880-tól 1897-ig, majd a statisztikai évkönyveket 1908-ig, szisztematikusan kigyűjtöttük a használt kategóriákat. A jelentések 1880-tól háromévente, majd 1890-től mindig öt év elteltével közölték részletes, táblázatos formában a gyűjtött anyagot. Ennek a megyénkénti részletezettségű ritkább közlésnek a kategóriáit az *1. számú táblázaton* dőlt betűvel szedtük. Ennek a kiemelésnek az az oka, hogy ezeknek a táblázatoknak az ide vonatkozó rovatolása, fejléce megegyezik

¹⁹ Tóth J. 1884. 224–226.

²⁰ A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága ...1911. 370–372.

²¹ Sáros megyében is tapasztaltuk egyes tanfelügyelőknél például a tanítási nyelv esetében a kategóriarendszer sajátos használatát. Kovács I. G. 2009. 267; Szimptomatikus, hogy amikor 1904-ben ki-
kapcsolták a rendszerből a tanfelügyelőket, egyik-másik változónál rendkívüli kilengések mutatkoztak.

a községekbe kiküldött táblázatokéval, s 1890-ig egységesen eltér a miniszteri jelentések szöveges részének, főleg az első (1) oszlopban gazdagon burjánzó kategóriaváltozataitól. A VKM jelentésbeli színes kavalkádnak egyébként határozott tendenciája volt. Hiszen az 1880. évi induló kategória („szóban és írásban képes magyarul oktatni”) mellett nemcsak olyan megfogalmazások szerepelnek, hogy „mint anyanyelvén tanítani tudott”, „anyanyelvül bírta”, „anyanyelvi képességgel bírta”, hanem az is, hogy „magyar anyanyelvű volt”. Sőt már 1882-ben, majd 1888-ban szikár egyszerűséggel azt olvashatjuk, hogy „magyar volt”. Ez a prezentáció azon a laza gondolatmeneten alapulhatott, hogy ha valaki a magyar nyelvet szóban és írásban teljesen képes volt oktatni, lényegében anyanyelvi szinten, anyanyelvi képességgel, akkor minden bizonnyal magyar anyanyelvűnek tekinthető, azaz tulajdonképpen magyar.²² Úgy gondoljuk azonban, hogy szemben ezzel a laza értelmezéssel az első kategória tartalma 1890-ig korrekten úgy írható le, ahogy 1880-tól kezdve a megyei részletezettségű táblázatok fejlécében szerepelt: „szóban és írásban teljesen képes magyarul oktatni”. Annál is inkább, mert amint ezt már említettük, a korábban leírt menetrend szerint az iskolaszékek ilyen rovatolású táblázatot töltöttek ki. Nem arról kellett nyilatkozniuk, hogy mi az anyanyelvük a tanítóknak, hanem arról, hogy képesek-e szóban és írásban (teljesen) magyarul oktatni. Ha elfogadnánk, hogy az első kategória a magyar anyanyelvűeket tartalmazza, akkor el kellene hinnünk, hogy például Sáros megyében 1884-ben a tanítók 61 százaléka magyar anyanyelvű, ami az ottani viszonyok ismeretében abszurditás. S el kellene hinnünk, hogy 1888-ban Magyarország összes tanítójának 87 százaléka magyar anyanyelvű, pedig tudjuk, hogy a korrektebb későbbi statisztika szerint ez az arány még húsz év múlva, 1908-ban, a magyarosodás előrehaladtával is csak 76 százalék volt.²³ A kitűnő oktatástatisztikus, Pogány Frigyes 1913-ban erről a kérdésről írva azt feltételezte, hogy a bevallás nem volt megbízható, s az 1879-es törvény következményeitől való félelem növelte meg a magyar anyanyelvű tanítók arányát. Természetesen a bevallásban ez szerepet játszhatott. Itt azonban döntően nem erről van szó, hanem a bevallás statisztikai áthangolásáról, átértelmezéséről. Ebből most számunkra az a fontos, hogy minden ellenkező vélekedéssel szemben 1890-ig, az 1890-es népszámlálásig nincs semmilyen hivatalos statisztika, se meg-

²² Emlékeztetünk rá, hogy azt a kiskaput is, amelyet az anyanyelv és a köznapi beszélt nyelv között a népszámlálási statisztikában csak az 1900-as népszámlálás kérdése nyit ki („Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?”) az oktatási statisztika a középiskolákban már 1876-tól használta. Kovács I. G. 2002. 195–196.

²³ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 163. S el kellene hinnünk, hogy a görögkeleti iskolák tanítóinak 1888-ban 58 százaléka magyar anyanyelvű volt.

1. táblázat.

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERI JELENTÉSEK
É S A STATISZTIKAI ÉVKÖNYVEK KATEGÓRIARENDSZERE
A TANÍTÓK MAGYAR NYELVTUDÁSÁRÓL AZ 1879:XVIII. TC. SZERINT

	1	2	3	4
1880	szóban és írásban képes oktatni	csak szóban	keveset	semmit
1881	szóban és írásban teljesen	csak szóban teljesen	keveset	semmit
1882	magyar volt	m. nyelvet teljesen megtanulta	kissé	beszélte
1883	mint anyanyelvén tanítani tudott	szóban teljesen bírta	némileg beszélte/ törte	semmit sem tudott
1883	anyanyelvül bírta	jól beszélte	töredeztve beszélte	nem bírta
1884	anyanyelvi képességgel bírta	érthetően beszélte	keveset bírta	egyáltalán nem tudta
1884	<i>szó- és írásban teljesen képes oktatni</i>	<i>csak szóban</i>	<i>keveset</i>	<i>semmit</i>
1885	anyanyelvi képességgel bírta	értette és beszélte	értette, de nem beszélte	nem értette, nem beszélte
1886	teljesen bírta	elégé bírta	kevésé beszélte	nem bírta
1887	anyanyelvi képességgel bírta	oktató képességgel bírta	kevésé bírta	egyáltalán nem tudott
1887	<i>teljesen képes volt oktatni</i>	<i>csak szóval</i>	<i>semmit</i>	<i>semmit</i>
1888	magyar anyanyelvű volt	magyarul jól tudott	keveset tudott	nem tudott
1888	anyanyelvi képességgel bírta (magyar volt)	oktató képességgel bírta	kevésé bírta	egyáltalán nem tudott
1890	beszédben és írásban teljes oktató képesség	csak beszédben oktató képesség	beszédben valami keveset	egyáltalán nem bírta
1890	<i>teljesen képes volt magyarul oktatni</i>	<i>csak szóval volt képes</i>	<i>semmit</i>	<i>semmit</i>
1892	m. nyelvet teljes oktató képességgel bírta		m. nyelvet oktatóképességgel nem bírta	
1893	m. nyelvet oktató képességgel bírta		magyarul nem tudott	
1894	anyanyelvi képességgel bírta (magyar anyanyelvű volt, született magyar)	szóban és írásban teljesen bírta	keveset beszélte	semmit sem
1895	<i>anyanyelvi képességgel (született magyar)</i>	<i>szóban és írásban teljesen</i>	<i>semmit</i>	<i>semmit</i>
1896–1897	anyanyelvi képességgel (született magyar)	szóban és írásban teljesen	semmit	semmit
1898–1903	<i>magyar nyelven való oktatásra képes</i>		<i>magyar nyelven való oktatásra nem képes</i>	
1905–1908	magyar anyanyelvű	magyarul jól tudó nem magyar anyanyelvű	csak keveset tudó nem magyar anyanyelvű	magyarul semmit sem tudó nem magyar anyanyelvű

bízható, se megbízhatatlan, a tanítók magyar vagy bármilyen anyanyelvéről, sem országosan, sem megyénként.

1890 után 1893-ig az oktatási statisztika az addigi első két kategóriát összevontan kezelte. Idetartozott mindenki, aki a magyar nyelvet oktatóképességgel bírta. 1894-től, így 1895-ben, az utolsó részletes VKM jelentésnél is, az új gyűjtőívnek megfelelően ismét szétvált az oktatóképesek blokkja. Az első kategóriába most már tényleg egyértelműen csak a magyar anyanyelvűek kerültek, a másodikba pedig a szóban és írásban teljesen oktatásképes nem magyar anyanyelvűek. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az 1879-es törvénynek való megfelelés, a magyar nyelvi oktatóképesség mércéje szigorodott, hiszen most már csak azok sorolódtak ide, akik szóban és írásban teljesen bírták a magyar nyelvet. Másrészt az oktatási statisztikában így országosan 1894-ben, megyei bontásban 1895-ben megjelent az iskolaszéki adatszolgáltatás szerinti magyar anyanyelvű tanítók kategóriája. 1894-ben ilyen értelemben országosan a tanítók 63,1 százaléka volt magyar anyanyelvű, s ezenkívül még a tanítók 29,5 százaléka bírta szóban és írásban teljesen a magyar nyelvet.²⁴ Ezt az újfajta négyes tagolást használta a statisztikai hivatal által közvetlenül gyűjtött 1905 és 1908 közötti statisztika is.²⁵

A kategorizálás tisztázása után most már összeállíthatjuk azt az áttekintő táblázatot, amelyik megmutatja, hogy a hivatalos oktatástatisztika szerint a sárosi tanítók mennyiben voltak képesek eleget tenni az 1879. évi XVIII. tc. szerinti magyar nyelvtanítási kötelezettségüknek (2. táblázat). A táblázatból az derül ki, hogy a törvény életbelépésekor a sárosi tanítóknak csak alig 40 százaléka volt képes szóban és írásban teljesen vagy legalább szóban oktatni a magyar nyelvet. Négy év múlva, 1884-re ez az arány jelentősen emelkedett. Abban biztosak lehetünk, hogy a 30 százaléknyi növekedés nem magyarázható a tanítói kar ilyen arányú gyors kicserélődésével. Két megoldás marad, vagy Pogány Frigyesnek van némi igazsága, s egyszerűen a törvény szigorától való félelem tolta feljebb a bevallás szerinti oktatásképesek arányát vagy a póttanfolyamon illetve magánúton szerzett tudás birtokában a tanítók közel egyharmada négy év leforgása alatt tényleg megszerezte a magyar nyelvi tanképesítő oklevelet. A sárosi póttanfolyamokra vonatkozó későbbi adatok alapján az valószínűsíthető, hogy a két tényezőnek körülbelül egyforma szerepe lehetett.²⁶ A félelemből fakadóan a bizonytalan tudást bátran oktatásképesnek mondó bevallás az első szigorúnak

²⁴ VKM jelentés 24. 79–80.

²⁵ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 156–163.

²⁶ Az 1895-ös felmérés szerint még az akkori 288 tanító közül is hatvanöten voltak egyszer vagy többször magyar nyelvi póttanfolyamon, többségében Sárospatakon. Közülük negyvennyolcan írtak és beszéltek magyarul, sőt tizenheten magyar tannyelvi képesítést is szereztek.

2. táblázat.

A SÁROS MEGYEI NÉPTANÍTÓK MAGYAR NYELVI OKTATÓKÉPESSÉGE
AZ 1879:XVIII. TC. ÉRTELMEBENABSZOLÚT SZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN

Magyar nyelvi oktatóképeség kategóriái	1880	1884	1887	1890
1. szóban és írásban teljesen képes oktatni	64 22,3	184 61,3	205 66,3	195 65,9
2. csak szóval volt képes oktatni	49 17,1	25 8,3	17 5,5	15 5,1
1+2. m. nyelvet oktatóképeséggel bírta	113 39,4	209 69,7	222 71,8	210 70,9
3. kevésbé bírta	113 39,4	58 19,3	62 20,1	63 21,3
4. semmit sem tudott	61 21,2	33 11,0	25 8,1	13 7,8
3+4. m. nyelvet oktatóképeséggel nem bírta	174 60,6	91 30,3	87 28,2	86 29,1
Összes tanító	287 100,0	300 100,0	309 100,0	296 100,0

Oktatóképeség, új kategorizálás	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1905	1906	1907	1908
1. magyar anyanyelvű	0	–	–	–	–	–	–	–	–	201 65,7	204 67,8	223 68,8	239 73,1
2. nem m. anyanyelvű, de szóban és írásban teljesen	256 86,8	–	–	–	–	–	–	–	–	90 29,4	86 28,6	91 28,1	81 24,8
1+2. magyar nyelvi oktatóképeség	256 86,8	263 89,5	240 81,9	233 75,6	255 82,8	274 86,7	273 86,9	292 91,0	296 91,6	291 95,1	290 96,3	314 96,9	320 97,9
3. magyarul keveset tudott	29 9,8	–	–	–	–	–	–	–	–	9 2,9	7 2,3	7 2,2	6 1,8
4. magyarul semmit sem tudott	10 3,4	–	–	–	–	–	–	–	–	6 2,0	4 1,3	3 0,9	1 0,3
3+4. m. nyelven oktatásra nem képes	39 13,2	31 10,5	53 18,1	75 24,4	53 17,2	42 13,3	41 13,1	29 9,0	27 8,4	15 4,9	11 3,7	10 3,1	7 2,1
Összes tanító	295 100,0	294 100,0	293 100,0	308 100,0	308 100,0	316 100,0	314 100,0	321 100,0	323 100,0	306 100,0	301 100,0	324 100,0	327 100,0

Forrás: A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 10., 14., 17., 20., 25., 26., 27. jelentése. Bp., 1881, 1885, 1888, 1891, 1896, 1897, 1898.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam IV–XI. Budapest. 1897–1904.

A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 36.

ígért határidőre, a nyolcvanas évek közepére kimeríthette lehetőségeit, s talán ezzel is magyarázható, hogy aztán egészen 1890-ig már nem emelkedett a magyart oktatni képes tanítók statisztikai aránya. Tizenegy évvel a törvény kihirdetése, s nyolc évvel a szigorú határidő után a sárosi tanítók harminc százaléka még mindig nem felelt meg a törvény követelményeinek. Abban, hogy ez az 1890-es meg nem felelési arány öt év alatt, 1895-re kevesebb mint a felére esett le, legnagyobb szerepet a nemzedékváltás játszotta, azaz a már 1872 előtt is működött tanítók számának erős csökkenése. Mindamelllett a millenniumi felmérés tanúsága szerint a magyarul nem tudóknak erősebbik fele bizony 1872 után kezdett tanítani. A besorolás változatlanul meglévő bizonytalanságát jelzi ugyanakkor, hogy a hivatalos statisztikában 1897–98-ban akkor nőtt meg újra a magyar nyelvi oktatóképességgel nem bírók száma, amikor a megyébe új tanfelügyelő került. A tanfelügyelői „rendbe szedés” szubjektivitásának másik szembeszökő példája, hogy a tanügyi statisztikában 1895-ben a legelső kategóriában, a magyar anyanyelvűeknél nulla szerepel. Pedig az 1895-ös felmérésünk életrajzaiból tudjuk, hogy az angolkisasszonyok eperjesi elemi iskolájában például biztosan volt jó néhány egyértelműen magyar anyanyelvű tanítónő.²⁷ A tanfelügyelő azonban nem bajlódott adatainak az új rovatolás szerinti bontásával, s minden magyarul oktatni képes tanítót egyszerűen berakott a szóban és írásban oktatóképes, de az új felosztás szerint nem magyar anyanyelvűek kategóriájába.

Az 1895-ös sárosi tanügyi monográfia adatait a hivatalos oktatási statisztikával ütköztetve több eltérést is találunk. Ezek közül a legnagyobb különbség, amint azt majd láthatjuk, a magyar anyanyelvűek számánál van. Egyébként azonban a monográfia kicsit szigorúbb is a magyar nyelvtudás elismerésében. A legfontosabb különbség azonban nem ez az enyhe hangsúlyeltolódás, hanem az, hogy a monográfiából minden egyes tanítónak ezenkívül sok más mutatóját is ismerjük, s ez lehetővé teszi a dimenziók közötti összefüggések vizsgálatát.²⁸ A bevezetőben bemutatott Láng Mihály által írt fejezetben két fontos összeállítás van. Az első (L.–S. 185–191) fenntartó típusonként csoportosítva minden iskolához név szerint párosítja a tanítót, közli, hogy képesített vagy nem, rendes vagy segéd-tanító, beszél, kevésbé beszél vagy nem beszél magyarul, valamint sikerrel vagy siker nélkül tanítja-e a magyart. A második összeállítás a megye községeinek ábécérendjében halad. Megtudjuk: van-e iskola, ha van, milyen fenntartóval, a

²⁷ Egerben, Szombathelyen, Veszprémben, Szegeden 1862 és 1872 között született magyar nevű, katolikus kisasszonyokról van szó.

²⁸ Ezek a mutatók olyan számosak, hogy most közülük csak néhány fontosabbal tudunk majd foglalkozni.

tanítói állás be van-e töltve, s esetleg melyik más faluba járnak iskolába a gyerekek; milyen az iskola tannyelve, tanítási eredménye; a magyar nyelvet milyen módszerrel tanítják, a tanító tud-e magyarul vagy csak keveset, esetleg semmit. A Julesz Leó által összeállított életrajzfűzér sokféle adata közül nyelvi tekintetben legfontosabb, hogy néhány kivételes esettől eltekintve közli a tanítók anyanyelvét is. A magyar nyelvtudáson kívül mindig kitér arra, hogy még milyen más nyelveken ír és beszél a tanító, s milyen tannyelvű iskolá(k)ra van képesítése. A Láng Mihály fejezetének szöveges részében elejtett megjegyzésekből az derül ki, hogy az adatszolgáltatók részben a lelkészek (iskolaszéki elnökök), részben a tanítók voltak. Az életrajzok elemzése is ezt mutatja, azzal az erős hangsúlyeltolódással, hogy ebben a tanítóknak sokkal nagyobb szerepe volt. Az adatok összefűzésében a stiláris megformálásban észrevehető Julesz Leó szerkesztői munkája is. Az itt említett három adatbázis információi megfeleltethetők voltak egymásnak, talán csak az életrajzokban van néhány keményebb megállapítás egy-egy tanító képzettségbeli, nyelvi hiányairól. Ezekben az esetekben a kódolásnál az életrajzok állításait vettük figyelembe.

Így állítottuk össze a 3. táblázatunkat, amelyik a tanítók anyanyelvi megoszlását és az anyanyelvi csoportok magyar nyelvismereti szintjét mutatja. A magyar anyanyelvűek és a magyarul jól tudók összesített aránya (80,2 százalék) kicsit kevesebb mint a hivatalos statisztikában a magyar nyelvi oktatóképességgel rendelkezők részaránya (86,8 százalék, lásd a 2. táblázatban). A keveset vagy semmit sem tudók 17,7 százalékos aránya pedig kicsit több mint a VKM statisztika 13,2 százaléka. A különböző anyanyelvi csoportok közül a legnagyobb arányban, tudniillik 100 százalékban a németek tudnak magyarul, őket követik a szlovákok 77,5 százalékkal, végül a rutének következnek 65,6 százalékos magyartudással. Ez a lépcső ugyan sokkal magasabb százalékos szinten s kisebb különbségekkel, de követi Sáros megye össznépszerűsége anyanyelvi szegmenseinek magyar nyelvismereti sorrendjét.²⁹

²⁹ Kovács I. G. 2008. 332–333.

3. táblázat.

A SÁROS MEGYEI ELEMI ISKOLAI TANÍTÓK MAGYAR NYELVISMERETÉNEK SZINTJEI
ANYANYELVI BONTÁSBAN, 1895 (ABSZOLÚT SZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN),
A MILLENNIUMI MONOGRÁFIA ALAPJÁN

Anyanyelve	Magyar anyanyelvű	Tud (beszél és ír) magyarul	Csak keveset tud magyarul	Semmit sem tud magyarul	Nincs adat	Összesen
magyar	60 100,0% 100,0% 20,8%	0 0,0% 0,0% 0,0%	0 0,0% 0,0% 0,0%	0 0,0% 0,0% 0,0%	0 0,0% 0,0% 0,0%	60 100,0% 20,8% 20,8%
szlovák	0 0,0% 0,0% 0,0%	100 77,5% 58,5% 34,7%	20 15,5% 48,8% 6,9%	7 5,4% 70,0% 2,4%	2 1,6% 33,3% 0,7%	129 100,0% 44,8% 44,8%
rutén	0 0,0% 0,0% 0,0%	40 65,6% 23,4% 13,9%	17 27,9% 41,5% 5,9%	3 4,9% 30,0% 1,0%	1 1,6% 16,7% 0,3%	61 100,0% 21,2% 21,2%
német	0 0,0% 0,0% 0,0%	22 100,0% 12,9% 7,6%	0 0,0% 0,0% 0,0%	0 0,0% 0,0% 0,0%	0 0,0% 0,0% 0,0%	22 100,0% 7,6% 7,6%
ismeretlen	0 0,0% 0,0% 0,0%	9 56,3% 5,3% 3,1%	4 25,0% 9,8% 1,4%	0 0,0% 0,0% 0,0%	3 18,8% 50,0% 1,0%	16 100,0% 5,6% 5,6%
Összesen	60 20,8% 100,0% 20,8%	171 59,4% 100,0% 59,4%	41 14,2% 100,0% 14,2%	10 3,5% 100,0% 3,5%	6 2,1% 100,0% 2,1%	288 100,0% 100,0% 100,0%

Megjegyzés: az abszolút számok alatt a százalékos megoszlást adó sorok közül az elsőnél az adott anyanyelvi csoporthoz tartozó összes tanító jelenti a 100 százalékot (vízszintes sorok), a másodiknál a magyar nyelv ismeretének egy-egy szintjéhez tartozó összes tanító (függőleges oszlopok), a harmadiknál pedig a megye valamennyi elemi iskolai tanítója, 288 fő képezi a 100 százalékot.

Ha a tanítók anyanyelvi arányait a megye össznépeségének megoszlásához viszonyítjuk, akkor azt látjuk, hogy mind a németek, mind a rutének részaránya e két viszonylatban majdnem pontosan megegyezik. A szlovákok viszont alulreprezentáltak a tanítók között, hiszen 66 százalékos lakossági részaránnal szemben a néptanítóknak csak 44,8 százaléka szerepelt szlovák anyanyelvűként. Ezzel párhuzamos, hogy a magyar anyanyelvűek a lakossági 4-5 százalékos részesedéssel szemben a tanítók között 20,8 százalékkal vannak jelen, ami igen erős felülreprezentáltságot jelentett. Első látásra tehát úgy tűnhetne, mintha csak magyar–szlovák viszonylatban lenne aszimmetria. Ha azonban tovább finomítva az elemzést, az anyanyelvi/felekezeti csoportok reprezentáltságát is vizsgáljuk (4., 5. és 6. táblázat), akkor további különbségek válnak láthatóvá. (Több esetben ugyan kicsik

az elemszámok, mégis fontos tendenciákat jeleznek.) A várakozásnak megfelelően valamennyi magyar anyanyelvű felekezeti csoport jelentősen felülreprezentált, hasonlóan magas azonban a német anyanyelvű római katolikusok és evangélikusok reprezentációja is. A német anyanyelvűeken belül tehát nagy különbség van az izraelita felekezetűek és a keresztények reprezentációja között. Bár a népességi arányokat tekintve Sáros megyében az izraeliták 80 százaléka német anyanyelvű, s csak 20 százalék a magyar, a tanítói karban ez pont fordítva jelenik meg, a német anyanyelvűek erős alulreprezentáltságával. Azaz a sárosi zsidóság a bevándorlás, továbbvándorlás miatt folyamatosan töltődik ugyan német (jiddis) anyanyelvű elemekkel, de a tanügyi szféra – az izraelita iskolák magyar tannyelvűsége is ezt mutatja – a magyar nyelvi asszimiláció irányában dolgozott.

4. táblázat.

A SÁROS MEGYEI ELEMI ISKOLAI TANÍTÓK ANYANYELVE
ÖSSZEVEETVE A VALLÁSSAL, 1895 (ABSZOLÚT SZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN),
A MILLENNIUMI MONOGRÁFIA ALAPJÁN

Anyanyelv	Felekezet					Összesen
	római katolikus	görög katolikus	evangélikus	izraelita	ismeretlen	
magyar	44	2	5	7	2	60
	73,3	3,3	8,3	11,7	3,3	100,0
	28,2	2,3	15,6	63,6	100,0	20,8
	15,3	0,7	1,7	2,4	0,7	20,8
szlovák	92	17	20	0	0	129
	71,3	13,2	15,5	0,0	0,0	100,0
	59,0	19,5	62,5	0,0	0,0	44,8
	31,9	5,9	6,9	0,0	0,0	44,8
rutén	0	61	0	0	0,0	61
	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	0,0	70,1	0,0	0,0	0,0	21,2
	0,0	21,2	0,0	0,0	0,0	21,2
német	14	1	4	3	0,0	22
	63,6	4,5	18,2	13,6	0,0	100,0
	9,0	1,1	12,5	27,3	0,0	7,6
	4,9	0,3	1,4	1,0	0,0	7,6
ismeretlen	6	6	3	1	0,0	16
	37,5	37,5	18,8	6,3	0,0	100,0
	3,8	6,9	9,4	9,1	0,0	5,6
	2,1	2,1	1,0	0,3	0,0	5,6
Összesen	156	87	32	11	2	288
	54,2	30,2	11,1	3,8	0,7	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	54,2	30,2	11,1	3,8	0,7	100,0

Megjegyzés: az abszolút számok alatt a százalékos megoszlást adó sorok közül az elsőnél az anyanyelvi csoporthoz tartozó összes tanító jelenti a 100 százalékot (vízszintes sorok), a másodiknál az egyes felekezetekhez tartozó összes tanító (függőleges sorok), a harmadiknál pedig a megye valamennyi elemi iskolai tanítója, 288 fő képezi a 100 százalékot.

5. táblázat.

AZ ANYANYELVI/FELEKEZETI CSOPORTOK ARÁNYA SZÁZALÉKBAN
SÁROS MEGYE ÖSSZNÉPESSÉGÉBEN 1890-BEN ÉS 1900-BAN, ILLETVE A MEGYE ELEMI
ISKOLAI TANÍTÓI KÖZÖTT 1895-BEN S ENNEK ALAPJÁN
A TANÍTÓK KÖZÖTTI REPREZENTÁCIÓ MÉRTÉKE

Anyanyelvi/felekezeti csoport	Százalékarány az össznépességben		Százalékarány a tanítók között	A tanítók közötti reprezentáció mértéke	
	1890	1900		1890-hez	1900-hoz
Szlovák anyanyelvű római katolikusok	49,06	47,73	31,90	0,65	0,67
Rutén anyanyelvű görög katolikusok	20,68	19,32	21,20	1,03	1,10
Szlovák anyanyelvű görög katolikusok	9,63	10,49	5,90	0,61	0,56
Szlovák anyanyelvű evangélikusok	7,57	7,23	6,90	0,91	0,95
Német anyanyelvű izraeliták	5,77	5,17	1,00	0,17	0,19
Magyar anyanyelvű római katolikusok	1,90	3,44	15,30	8,05	4,45
Német anyanyelvű római katolikusok	0,85	0,71	4,90	5,76	6,90
Magyar anyanyelvű izraeliták	0,57	1,30	2,40	4,20	1,85
Szlovák anyanyelvű izraeliták	0,57	0,51	0,00	0,00	0,00
Magyar anyanyelvű evangélikusok	0,54	0,77	1,70	3,15	2,21
Német anyanyelvű evangélikusok	0,37	0,30	1,40	3,78	4,66

A német anyanyelvű katolikusok és evangélikusok tanítók közötti magas részarányának fontos dimenziója a területi származás. Általában az a helyzet, hogy az összes tanító fele megyebeli születésű, de több mint egynegyedük származott a szomszéd megyékből (Szepes, Gömör, Abaúj, Zemplén), s azon belül is leginkább a nagy értelmiségikibocsátóként ismert Szepesből. A német anyanyelvű sárosi keresztény tanítóknak viszont ennél is nagyobb aránya, majdnem a fele valamelyik szomszéd megyében, döntően Szepesben született. A rutén anyanyelvű görög katolikusok lakossági arányuknak nagyjából megfelelően vannak képviselve a tanítók között. A rutének kizárólag görög katolikus és rutén nyelvű iskoláiban ugyanis vallási és nyelvi okból is csak ők taníthattak. Mivel pedig a megyebeli nemzetiségek közül mindig a legkisebb arányban rendelkeztek magyar nyelvismerettel, sőt ez a tanítók között is így volt, feltételezhető, hogy a rutén anyanyelv feladásáig, a magyar anyanyelvűség vállalásáig is kisebb arányban jutottak el. A 4. táblázaton valóban csak két magyar anyanyelvű görög katolikus tanítót találunk.

6. táblázat.

A SÁROS MEGYEI ANYANYELVI/FELEKEZETI CSOPORTOK
REPREZENTÁLTSÁGÁNAK MÉRTÉKE A MEGYE ELEMI ISKOLAI TANÍTÓI KÖZÖTT, 1895,
A MILLENNIUMI MONOGRÁFIA ALAPJÁN* (1890 – 1895 – 1900)

Sorrend	Anyanyelvi/felekezeti csoportok	Felül- vagy alulreprezentáltság hányadosa		A reprezentáció mértéke
		1890-hez	1900-hoz	
1 – 2	Magyar anyanyelvű római katolikusok	8,05	4,45	Erősen felülreprezentált kisebb lakossági csoportok
1 – 2	Német anyanyelvű római katolikusok	5,76	6,9	
3 – 5	Magyar anyanyelvű izraeliták	4,20	1,85	
3 – 5	Német anyanyelvű evangélikusok	3,78	4,66	
3 – 5	Magyar anyanyelvű evangélikusok	3,15	2,21	
5	Rutén anyanyelvű görög katolikusok	1,03	1,10	Arányosan reprezentált nagyobb lakossági csoportok
6	Szlovák anyanyelvű, evangélikusok	0,91	0,95	
7	Szlovák anyanyelvű római katolikusok	0,65	0,67	Jelentősen alulreprezentált nagyobb lakossági csoportok
8	Szlovák anyanyelvű görög katolikusok	0,61	0,56	
9	Német anyanyelvű izraeliták	0,17	0,19	Erősen alulreprezentált kisebb lakossági csoportok
10	Szlovák anyanyelvű izraeliták	0,00	0,00	

* A 4.táblázat adatai alapján, a reprezentáltság csökkenő mértéke szerint sorba rendezve.

A lakossági arálynak majdnem megfelelő a szlovák anyanyelvű evangélikusok jelenléte a tanítói karban. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az evangélikusok igen kis falvakban, szórtan, sokszor kisebbségként éltek. Ezért viszonylag több iskolát, illetve tanítót tartottak, így arányos jelenlét mellett is juthatott közülük a magyar anyanyelvűvé akkulturálódottak közé. Majd megpróbáljuk valószínűsíteni, hogy a magyar anyanyelvűként számba vett öt evangélikus közül hány tartozhatott ebbe a kategóriába. A legnagyobb hiány azonban a leginkább alulreprezentált szlovák anyanyelvű római katolikusoknál mutatkozik. Az innen hiányzó tanítókat valószínűleg a magyar anyanyelvűként számba vett népes katolikus csoportban kereshetjük.

Mielőtt azonban részletesebben analizálnánk a magyar anyanyelvűként számba vett csoportot, előtte még tekintsük át, hogy a sárosi tanítók a bevallott anyanyelven kívül még milyen nyelveket beszéltek. Ennél a problémánál az életrajzok azon megfogalmazásából indultunk ki, amelyik többnyire így formulázódott:

ilyen és ilyen anyanyelvén kívül beszél és ír még ezen és ezen a nyelven. Ennek az életrajzi forrásnak az alapján szerkesztettük a 7. táblázatot. Ebből megtudhatjuk, hogy a bevallás szerint egy-egy nyelvet, mint tanult nyelvet milyen arányban beszéltek a különböző anyanyelvi csoportok. A táblázat azt mutatja, hogy a 288 tanító között mindössze harmincnégyen voltak olyanok (11,8%), akik kizárólag csak az anyanyelvükön beszéltek. Legnagyobb arányban a rutének között voltak egynyelvűek (18 százaléuk). Anyanyelvként vagy tanult nyelvként a tanítók 80,2 százaléka tudott jól magyarul, 77,8 százaléka szlovákul, 47,6 százaléka németül, ruténul pedig 24,7 százalék beszélt. A multietnikus megye tanítóinak nyelvi sokszínűségét még jobban megmutathatná a beszélt nyelvek variációi szerinti táblázat. A magyar anyanyelvűek között legnagyobb arányban a magyar–szlovák–német (39%) és a magyar–német (37,3%) variáció fordult elő. A szlovákok között a sort a

7. táblázat.

A SÁROS MEGYEI TANÍTÓK ANYANYELVI CSOPORTJAINAK NYELVISMERETE, 1895 (ABSZOLÚT SZÁMBAN ÉS SZÁZALÉKBAN), A MILLENNIUMI MONOGRÁFIA ALAPJÁN.

Anyanyelv	összesen	ebből beszél-ír				
		csak anyanyelvén	magyarul	szlovákul	ruténül	németül
magyar	60	4	60	32	2	45
	100,0	6,7	100,0	53,3	3,3	75,0
	20,8	11,8	26,0	14,3	2,8	32,8
	20,8	1,4	20,8	11,1	0,7	15,6
szlovák	129	19	100	129	5	46
	100,0	14,7	77,5	100,0	3,9	35,7
	44,8	55,9	43,3	57,6	7,0	33,6
	44,8	6,6	34,7	44,8	1,7	16,0
rutén	61	11	40	39	61	17
	100,0	18,0	65,6	63,9	100,0	27,9
	21,2	32,3	17,3	17,4	85,9	12,4
	21,2	3,8	13,9	13,5	21,2	5,9
német	22	0	22	16	1	22
	100,0	0,0	100,0	72,7	4,5	100,0
	7,6	0,0	9,5	7,1	1,4	16,0
	7,6	0,0	7,6	5,5	0,3	7,6
ismeretlen	16		9	8	2	7
	100,0	–	56,2	50,0	12,5	43,7
	5,6		3,9	3,6	2,8	5,1
	5,6		0,3	2,8	0,7	2,4
Összesen	288	34	231	224	71	137
	100,0	11,8	80,2	77,8	24,7	47,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	100,0	11,8	80,2	77,8	24,7	47,6

Megjegyzés: az abszolút számok alatt a százalékos megoszlást mutató sorok közül az elsőnél az adott anyanyelvi csoporthoz tartozó összes tanító jelenti a 100 százalékot (vízszintes sorok), a másodiknál az egyes nyelveket ismerő összes tanító (függőleges oszlopok), a harmadiknál pedig a megye valamennyi tanítója, 288 fő képezi a 100 százalékot.

magyar–szlovák nyelvtudás vezet (45,7%), s ezt követi a magyar–szlovák–német (32,6%). A rutén anyanyelvűek körében az első a magyar–rutén–szlovák kombináció (37,7%), s második a magyar–rutén (18%). A német anyanyelvűeknél a magyar–német–szlovák nyelvtudás a domináns (68,2%), s aztán jön a magyar–német (27,3%). Az összesítés szerint is a magyar–német–szlovák nyelvismereti kombináció a leggyakoribb. Az összes sárosi tanító közül majdnem minden harmadik beszélt mindhárom nyelvet. A kölcsönösség szempontjából is vizsgálhatjuk a nyelvismeretet, azaz hogy az egyes anyanyelvi csoportok mennyire tudták egymás nyelvét (8. és 9. táblázat). Eszerint is az államnyelv szerepét betöltő magyar van a nyelvi hierarchia csúcán, ezt követi a régió többségi nyelve, a szlovák. Ezután jön a terület második legerősebb nyelvé, a rutént megelőzve, az anyanyelv-ként kevesek által beszélt német nyelv. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a német volt a birodalmi közvetítő nyelv, s mindenütt tanították az elemi szint fölötti iskolázásban.

8. táblázat.

NYELVISMERETI ASZIMMETRIÁK A SÁROS MEGYEI ELEMIS ISKOLAI TANÍTÓK KÜLÖNBÖZŐ ANYANYELVI CSOPORTJAINAK KÖLCSÖNÖS NYELVISMERETE (BESZÉL – ÍR) SZERINT, 1895 (AZ ASZIMMETRIA NÖVEKEDÉSE SZERINTI SORRENDEN)*

NÉMET → anyanyelvűek közül beszél magyarul 100%	← MAGYAR anyanyelvűek közül 75% beszél németül	A MAGYAR 1,33-szorosan ismertebb
SZLOVÁK → anyanyelvűek közül beszél magyarul 77%	← MAGYAR anyanyelvűek közül 53% beszél szlovákul	A MAGYAR 1,45-szorosan ismertebb
NÉMET → anyanyelvűek közül beszél szlovákul 73%	← SZLOVÁK anyanyelvűek közül 36% beszél németül	A SZLOVÁK 2,03-szorosan ismertebb
RUTÉN → anyanyelvűek közül beszél németül 28%	← NÉMET anyanyelvűek közül 4,5% beszél ruténul	A NÉMET 6,22-szorosan ismertebb
RUTÉN → anyanyelvűek közül beszél szlovákul 64%	← SZLOVÁK anyanyelvűek közül 3,9% beszél ruténul	A SZLOVÁK 16,4-szeresen ismertebb
RUTÉN → anyanyelvűek közül beszél magyarul 66%	← MAGYAR anyanyelvűek közül 3,4% beszél ruténul	A MAGYAR 19,4-szeresen ismertebb

* A milleniumi monográfia életrajzi adatai alapján.

9. táblázat.

A SÁROS MEGYÉBEN HASZNÁLT NYELVEK KÖLCSONÖS ISMERTSÉGÉNEK SORRENDJE
A MEGYEI ELEMI ISKOLAI TANÍTÓK ANYANYELVI CSOPORTJAI KÖZÖTT, 1895
(A 8. TÁBLÁZAT ALAPJÁN)

I.	II.	III.	IV.
A MAGYAR ismertebb	A SZLOVÁK ismertebb	A NÉMET ismertebb	A RUTÉN kevésbé ismert
1. rutén viszonylatban 19,4-szeresen	1. rutén viszonylatban 16,4-szeresen	1. rutén viszonylatban 6,22-szorosan	Mindhárom viszonylatban
2. szlovák viszonylatban 1,45-szorosan	2. német viszonylatban 2,03-szorosan	–	
3. német viszonylatban 1,33-szorosan	–	–	

A tanítók képesítésének problémájával most nem tudunk alaposabban foglalkozni, de egy pillantást érdemes vetni arra, hogy milyen sokszínű volt a sárosi tanítók képesítése is a különböző tannyelvű iskolákra. Bár kétségtelenül deficit, hogy az elemi iskolai tanítók egyharmadának (98 fő) egyáltalán nem volt képesítése. A szlovák anyanyelvűek egyharmada és a rutének kétharmada képesítés nélkül tanított. Nagyrészt ez volt a közvetett oka annak, hogy évtizedekig nem sikerült felszámolni a magyar nyelvi oktatóképeség hiányait. A 190 képesített tanerő közül viszont 104-nek két különböző tannyelvű iskolára volt képesítése, 33-nak pedig három tannyelvűre. Utóbbiak közül 30 magyar, szlovák és német tannyelvű iskolára egyaránt levizsgázott. Érdekes módon, bár még kevés volt Sárosban a magyar tannyelvű iskola, mégis már ekkor, 1895-ben a 190 képesített tanítóból legtöbben, 167-en magyar tannyelvű iskolára voltak képesítve. 113-an képesítőztek szlovák, 64-en német, s mindössze 16-an rutén tannyelvű iskolára. Az iskolák esetleges későbbi tannyelvi átalakulása s a tanítók fokozatos akkulturációja szempontjából is jelentősége van annak, hogy a 83 képesített szlovák anyanyelvű sárosi tanító közül 67-nek magyar tannyelvű iskolára is megvolt a képesítése, sőt közülük kilencnek csak magyar tannyelvűre volt meg. A 20 képesített rutén anyanyelvű közül 17 magyar tannyelvűre is képesítőzött. Minden képesített német anyanyelvű tanító pedig magyar tannyelvűre is képesítve volt.

Más oldalról viszont a magyar anyanyelvűek közül is van húsznak képesítése szlovák tannyelvű iskolára, s kettőnek rutén nyelvűre. Ez már át is vezet a magyar anyanyelvűek, s ezzel együtt az asszimiláció problémájához. Ennek érdemi taglalása előtt tekintsük át röviden azokat a mutatókat, amelyeknél a magyar anyanyelvűek egyértelműen különbségeket mutatnak. A legelemibb eltérés a nemek szerinti megoszlásnál van. Míg az összes tanerőnek csak 11,5 százaléka nő, addig a magyar

anyanyelvűeknek 41,7 százaléka, azaz a 33 tanítónő közül 25 magyar anyanyelvű. Mivel közülük 19-en városban tanítottak, s egyébként is a magyarság jelenléte Sáros megyében a városokra koncentrálódott, érdemes megnézni a városi tanerők anyanyelvi összetételét. S valóban, 20-20 százalék szlovák illetve német anyanyelvű mellett 56 százalék volt a magyar anyanyelvűek részesedése. Az összesen 28 városi magyar tanerőből tehát 9 volt férfi. Közülük 4 az izraelita felekezet által fenntartott iskolában működött. A megye 11 izraelita jellegű iskolában alkalmazott tanítója közül heten voltak magyar anyanyelvűek. A fenntartói típusok közül hasonlóan magas, kétharmados a magyar anyanyelvűek aránya az állami iskolákban. Az itt működő 25 tanítóból 16-ot soroltak a magyar anyanyelvűekhez (5 szlovák, 3 német és 1 ismeretlen anyanyelvű mellett). Összesítve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a 60 magyar anyanyelvű elemi iskolai tanerőből 45 fő városban működő intézményben, vagy állami illetve izraelita fenntartású iskolában volt alkalmazva. Hozzátehetjük még, hogy egyrészt a tanítónők kettő kivételével csak ebben a három intézménytípusban fordultak elő, másrészt ezek az iskolák jellemzően nem egy, hanem kettő vagy több tanerősek voltak. Utóbbival függ össze, hogy míg a 288 sárosi tanítónak csak egynegyede működött egynél több tanítós intézményben, addig a magyar anyanyelvűeknél ez az arány kétharmados.

Azoknak a mutatóknak, amelyeket eddig úgy emlegettünk, mint amelyek jellemzőbbek a magyar anyanyelvűekre, mindnek volt valamilyes újító jellege. Sőt bizonyos szempontból modernizációs karakterűnek is tekinthető mind a nők nagyobb szerepe, mind a városi és a több tanerős iskola, valamint az állami, sőt az izraelita fenntartású intézmény is. Az újdonság érzetét, a modernitás kisugárzását a jobb körülményeken, a magasabb és biztosabb kereseten túl erősíthette a magyar anyanyelvű tanítók és tanítónők sajátos korstruktúrája is. (10. táblázat) Az 1845 előtt születettek kohorszában csak 3,6 százalék a magyar anyanyelvűek aránya. Ez emelkedik fokozatosan a fiatalabb korosztályokban (13,5%, 25,8%) úgy, hogy az 1866 utáni, tehát harminc évnél fiatalabbak között már minden harmadik tanerő magyar anyanyelvű volt. Másképpen olvasva a táblát, azt is mondhatjuk, hogy a magyarok 41,7 százaléka fiatalabb harminc évnél. Jegyezzük meg, hogy a magyar anyanyelvűeknek a fiatalabb korosztályokban való térnyerésével párhuzamosan a szlovákoknál és a ruténekkel ezzel ellentétes folyamat ment végbe.³⁰ A változásoknak ezekhez hasonló tendenciáját minden temporális mutatónál megtalálhatjuk. Például a magyar anyanyelvűeknek 63 százaléka tanított 12 évnél nem régebben, s ugyanez a mutató a szlovákoknál és a ruténoknál csak 38 és 40 százalék volt.

³⁰ A kohorszokon belül a szlovákok aránya a legidősebbek közötti 56 százalékról a harminc alattiaknál lement 38 százalékra, a ruténekkel pedig 33-ról 16 százalékra.

Ezenkívül még egy érdekesebb, fiatalos dinamizmusra utaló összefüggést emelek ki. Míg a tanképesítést a 20. életév előtt a rutén anyanyelvűek 13 százaléka, s a szlovákok 26 százaléka szerezte meg, addig a magyar anyanyelvűek 63 százaléka képesítőzött huszadik életéve előtt.

10. táblázat.

A SÁROSI TANÍTÓK ANYANYELVI CSOPORTJAINAK ÖSSZETÉTELE SZÜLETÉSI KOHORSZOK SZERINT, 1895, A MILLENNIUMI MONOGRÁFIA ALAPJÁN

Tanítók születési ideje	Anyanyelv					Összes
	magyar	szlovák	rutén	német	ismeretlen	
–1845	2	31	18	2	2	55
	3,6	56,4	32,7	3,6	3,6	100,0
	3,3	24,0	29,5	9,1	12,5	19,1
1846–1855	7	29	11	3	2	52
	13,5	55,8	21,2	5,8	3,8	100,0
	11,7	22,5	18,0	13,6	12,5	18,1
1856–1865	24	38	19	10	2	93
	25,8	40,9	20,4	10,8	2,2	100,0
	40,0	29,5	31,1	45,5	12,5	32,3
1866–	25	29	12	7	3	76
	32,9	38,2	15,8	9,2	3,9	100,0
	41,7	22,5	19,7	31,8	18,8	26,4
ismeretlen	2	2	1	0	7	12
	16,7	16,7	8,3	0,0	58,3	100,0
	3,3	1,6	1,6	0,0	43,8	4,2
Összesen	60	129	61	22	16	288
	20,8	44,8	21,2	7,6	5,6	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: az abszolút számok alatt a százalékos megoszlást mutató sorok közül az elsőnél az adott születési kohorshoz tartozó összes tanító jelenti a 100 százalékot (vízszintes sorok), a másodiknál pedig az egyes anyanyelvi csoportokhoz tartozó összes tanító (függőleges oszlopok) képezi a 100 százalékot.

Mielőtt a magyar anyanyelvűként számba vett tanítók esetében az asszimiláció kérdését vizsgálnánk, nézzük meg még a területi származás jellegzetességét is ennél a csoportnál. Míg a rutén tanítók háromnegyede, a szlovákok kétharmada megyebeli születésű volt, addig a magyar anyanyelvűeknek csak egyötöde született Sáros megyében. Döntő többségük máshonnan jött. Egyharmaduk a szomszéd megyékből, s egynegyedük Magyarország szlovák régió kívüli területéről származott. Két német anyanyelvű izraelitán kívül csak magyar anyanyelvűek jöttek a szlovák régió kívülről. A születési hely típusa szerint is karakteres különbségek vannak az anyanyelvi csoportok között. Városban született a német anyanyelvűek 64, a magyarok 46 százaléka, szemben a szlovákok 21 és a rutének 1,6 százalékaival. A szlovák régió kívüli születés s a magyar, illetve a gyorsan magyarosodó városokból való származás már jelzi, hogy a magyar anyanyelvűek

egy része – ha lehet így fogalmazni – valóságosan magyar anyanyelvű volt. Azaz olyan családban, olyan településen, olyan nyelvi és szocializációs közegben született és nevelkedett, ahol magyarul beszéltek. Valószínűleg többségükben ilyen értelemben magyar anyanyelvűek az eperjesi Stefánia leányiskola angolkisasszonyai s a bártfai városi leányiskola irgalmas nővérei, akik a szlovák régió kívüli városokban születtek, s a magyaron kívül legfeljebb csak a németet beszélték, mint tanult nyelvet, s esetleg még a franciát. Tehát ők nem azon a kiskapun keresztül vallhatták magukat magyar anyanyelvűnek, amelyet az 1900-as népszámlálás anyanyelvi kérdése a beszélt nyelv felől nyitott: „Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?” Említettük, hogy az anyanyelv fogalmának ilyen irányú elmozdítása a tanügyi statisztikában már az 1876-os Középiskolai rendtartás bevezetésével elkezdődött.³¹ Ez az elmozdulás az anyanyelv esetenként egyébként is nehéz, szubjektív döntést igénylő vállalását még inkább a lojalitás, az identitás problémájának irányába tolta. A kettős lojalításra, az ingatag identitásra érdekes példa a kissebeni községi iskolában tanító, 1860-ban Kissebenben született, római katolikus vallású Szkurkay Manó, aki helyben végezte az algimnáziumot, Iglón az állami képzőt, „magyar, német és tót tannyelvű iskolákra jelesen képesítettet”, s életrajza szerint, „anyanyelve magyar–tót” volt (L.–S. 308). A kettős kötődésűvé váltak nehéz választására jellemző eset a Kots testvérek anyanyelvi döntése. János 1864-ben született Kassán, Ferenc ugyanott 1866-ban. Mindketten helyben végeztek 3-4 középiskolát, majd a királyi tanítóképzőt. János magyar tannyelvű iskolára képesítőzött, Ferenc magyarra és németre. Mindketten több szlovák faluban kántortanítóskodtak. Különbség csak az utolsó, 1895-ös állomáshely tekintetében volt. A tiszta szlovák Kavecsány község magyar–tót tannyelvűnek mondott római katolikus iskolájában tanító János szlovák anyanyelvűnek vallotta magát a felmérésnél, Ferenc viszont, aki a szintén szlovák Péch-Újfalú állami fenntartású, magyar tannyelvű iskolájában volt alkalmazva, magyar anyanyelvűként jegyeztette be magát a monográfiába, amelynek egyébként az életrajz szerint munkatársa is volt. Itt elég nyilvánvaló, hogy az eredendően szlovák anyanyelvű, s a szocializáció során a magyar nyelvet is tanítóképeségi szinten elsajátító, sokáig azonos pályán futó két tanító közül egyikük, megváltozó élethelyzete okán, s talán a biztosabb társadalmi érvényesülésre is tekintettel, identitását átsúlyozva vállalta a használt magyar nyelvet anyanyelvként. Ez az eset is megerősíti, hogy kellő körültekintéssel az anyanyelv mellett megadott további nyelvismeret segítségével olykor megfoghatók a nyelvváltás, az identitásváltás, az asszimiláció

³¹ Kovács I. G. 2002. 197–198.

különböző fokozatain átmenők. A részletes korai magyar nyelvismereti statisztikákra támaszkodva, Kovács Alajos finom elemzései óta ismerjük ezt az összefüggést.³² Ugyanakkor tudjuk, hogy ennek alapján nem állapítható meg pontosan, hogy az egyes emberek az identitásváltásnak éppen melyik fázisában vannak, sőt az sem mindig, hogy egyáltalán milyen irányú ez a változás.

Ha a hatvan magyar anyanyelvűből levonjuk azokat a csak magyarul, valamint magyarul és németül tudókat, akik vagy a szlovák régió kívüli városokban születtek vagy izraeliták voltak, akkor harminchárom tanítónk marad, akiknél érdemes megvizsgálni, hogy eredendően más anyanyelvi csoportból érkezőkről van-e szó. A maradék harmincháromban van két olyan szláv nevű, görög katolikus vallású tanító, akik rutén községben születtek, s közülük az egyik magyarul és ruténul tud, a másik magyarul, ruténul és szlovákul. Ők ketten nagy valószínűséggel a ruténságból indulva voltak úton a magyar identitás felé. Két eperjesi és két kassai születésű tanító a magyar–német–szlovák nyelvet bírta. Hárman katolikusok, egy pedig evangélikus volt közülük, s mindnégyen német nevet viseltek. Ezekben az esetekben kicsit bizonytalanabbul, de azért feltételezhetjük, hogy a városi német-ségből indulva léptek az asszimiláció útjára. Ezek után még mindig van huszonhét tanító, akik bevallott magyar anyanyelvükön kívül szlovákul is tudtak. Van közöttük néhány – főleg evangélikus vallásúak – akik ezenkívül még németül is beszéltek, de ezen túl se a nevük, se születési helyük, se életpályájuk alapján nem voltak összefüggésbe hozhatók a németiséggel.³³ Ezt a huszonhét életpályát vizsgáltam át nagyon alaposan, beleértve az érintett települések megismerhető etnikai, nyelvi adatait is. Leválasztottam azt a néhány esetet, ahol a kétségtelen magyar anyanyelvűség mellett sajátította el valaki a többségi szlovákság nyelvét.³⁴ Ilyen volt például a berzeviczei állami iskola egyik tanítója, aki az abaúji Bernátfalván birtokos, erdélyi eredetű Demeczky családból származott. De ebbe a kategóriába sorolható az Iglódyak sárosi ágából a nagysárosi születésű 78 éves Iglódy Miksa is, aki 8 gimnáziumi osztályt végzett, volt körjegyző is, s mint tanító Berzeviczén kívül a bukovinai Andrásfalvát is megjárta.

A bizonytalanabb ügyeket figyelmen kívül hagyva végül is tizenöt olyan tanítót találtam, akiknél a név és a születési hely etnikai jellege, s az egész életpálya egybe-

³² Kovács A. 1928.

³³ Az evangélikusoknál feltehetőleg praktikusán a felekezet hármaskörű etnikai tagoltsága is motiválhatta még a német képzés megszerzését is.

³⁴ Az ilyen irányú lehetőségnek a leckéjét az első iskolai nyelvi statisztikával foglalkozó dolgozatomban megtanultam, ahol nyilvánvalóvá vált, hogy a dél-erdélyi gimnazisták között a magyar anyanyelvűek nem azért tudtak románul is, mintha a románságból jöttek volna, hanem mint az adott területen kisebbségi református magyarok tanulták meg a román többség nyelvét. Kovács I. Gábor 2002. 218–220.

vágóan erősen valószínűsíti, hogy egyedi életútjuk során a szlovák nyelvi és etnikai közösségből indulva jutottak el a magyar nyelvtudáson át a magyar anyanyelvűség vállalásáig. Közülük három evangélikus volt, a többi pedig katolikus. Feltehető, hogy emiatt az asszimilációs veszteség miatt – aminek talán csak egy részét tudtuk megfogni – annyira alulreprezentáltak 1895-ben a sárosi tanítói karban a szlovák anyanyelvű katolikusok (6. táblázat). A nagy valószínűséggel a szlovákságból érkező tizenöt magyar anyanyelvű tanító közül tizenegy fő 1865 és 1871 között olyan faluban született, ahol az 1880-as népszámlálás szerint egyetlen magyar anyanyelvű lakost sem vettek számba. A tizenegy biztosan, és a négy másik erősen valószínűsíthetően a szlovákságból származó fiatal tanító iskolai pályája úgy alakult, hogy a népiskola után gimnáziumba kerültek. Egyikük sem járt azonban az 1874-ben egyébként is betiltott szlovák nyelvű gimnáziumokba, így valamennyien olyan gimnáziumok alsó 3-4 osztályát végezték el, ahol a tannyelv magyar volt, s csak az első, esetleg második osztályokban használhatták segédnyelvként a szlovákot.³⁵ A tanítóképzőt egy kivételével már az 1879-es iskolai nyelvtörvény után kezdték, s magyar nyelven, rendszeren, azaz nem magánúton végezték el. S végül, ami nagyon fontos, négy kivételével vagy városban levő különböző fenntartású intézményekben vagy falusi állami iskolákban voltak alkalmazva. Ezek az iskolák mind magyar tannyelvűek voltak.

Fontos mutatónak látszik a tanítók nyelvi asszimilációja szempontjából a magyar nyelvű iskolázás, az iskolai folyamat döntően magyar nyelvi környezete. Az asszimiláció felé mutató legjellemzőbb iskolai pályának a gimnázium (három, de inkább négy osztály) és a rendes úton végzett tanítóképző látszik, végén magyar tannyelvű iskolára is érvényes képesítéssel. Ha azonban megnézzük az összes magyar és az összes szlovák anyanyelvű sárosi tanítót, akkor azt látjuk, hogy ez az iskolai kombináció a szlovák anyanyelvűek között még gyakoribb. Ha leválasztjuk a magyarok közül az ott nagy arányban előforduló nőket (akik eleve nem járhattak gimnáziumba), a szlovákok közül pedig a meglehetősen sok képesítés nélkülit, akkor viszont a két anyanyelvi csoportban majdnem ugyanolyan arányban lesznek a gimnáziumi osztályokat végzett, rendes úton képesítést szerzett tanítók. S a magyar tannyelvű iskolára érvényes képesítést a szlovák anyanyelvűek is megszerezték a legidősebb tanítók kivételével. A fontos asszimilációs lépésnek, a magyar anyanyelv vállalásának tehát, legalábbis az egyértelműen bizonyított esetek tanulsága szerint, szükséges, de nem elégséges feltétele ez az iskolaút, s az így megszerzett magyar nyelvtudás, kultúra, kapcsolatok, képesítés.

³⁵ Mészáros I. 1988. 91–93.

Két tényező marad, ami egyértelműen különbözik az 1895-ös bevallás szerint a nyelvi asszimiláció útjára lépők és az anyanyelvük mellett ekkori helyzet szerint megmaradó szlovákok között. Az egyik a korstruktúra különbözősége. Az anyanyelvűváltók a legfiatalabbakhoz, tehát a legrugalmasabb, leginkább jövőorientált generációhoz tartoztak. A jövőre nézve ebből az következhet, hogy a tanítói kar kicserélődésével, a fiatalodással nő az esélye az anyanyelvűváltásnak. Ezt a tendenciát erősíthette az is, hogy a szlovák anyanyelvűek bő egyharmadát kitevő, minden képesítés nélküli tanítókat fokozatosan felváltották a képzett, magyar nyelvű iskolázáson átment, a magyar kultúrát megismerő, érvényesülni kívánó fiatalok. A gyors minőségi változást jól mutatja egy összehasonlítás. 1895-ben az összes sárosi népiskolai tanító között 34 százalék képesítés nélküli volt (a szlovákok 35,7 százaléka s a rutének 67,2 százaléka volt képesítetlen). A községi, valamint hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről szóló 1893. évi XXVI. törvénycikkkel induló energikus fejlesztések, növekvő államsegélyek eredményeként tizenkét évvel később, 1907-ben, az Apponyi-féle iskolatörvények idején az egész megyében már mindössze tizennégy képesítés nélküli tanító működött, azaz a teljes létszámnak csak 4,2 százaléka.³⁶

Visszatérve a millenniumi monográfia életrajzai alapján azonosított 1895. évi anyanyelvűváltókhoz, fiatalságuk mellett másik megkülönböztető jegyük a betöltött álláshely jellege, s ebből következően az eltérő élethelyzet, valamint nyelvi viszonylatok. Akiket városi intézményekben alkalmaztak, azoknak az anyagi helyzete, biztonsága, életkörülményei, megbecsültsége sokkal jobb volt, mint a falusi tanítóknak. Ide nyilván olyanok kerülhettek, akik a városok magyarosodó közéletében, magyar kultúrájában is otthonosabban mozogtak, képesek voltak azzal azonosulni, s a társadalmi felemelkedésért, megbecsülésért természetes módon váltottak a magyar nyelvi identitás irányába. A városi kapcsolatháló meg is erősíthette új identitásukat. Bizonyos tekintetben a vidéki állami iskola is kiemelt helyzetet biztosított: magasabb, biztosabb, rendszeresen kézhez kapott pénzjövödelmet, többnyire jobb lakást, jobb iskolai körülményeket. Társadalmi érvényesülést, emelkedést, magasabb presztízt jelentett ilyen állomáshelyre kerülni. Ezek is magyar nyelvű iskolák voltak, így nyilván eleve a jobb magyar nyelvi képességű, s a magyarsággal azonosulni tudó tanítók pályázhattak ide. Ez egyszersmind legalább minimális, s lassan bővülő magyar nyelvi környezetet is jelentett, s az új identitást stabilizáló magyar nyelvhasználatot. A millenniumtól induló fejlesztéseknek köszönhetően dinamikusan bővült ezeknek a vonzó álláshelyeknek a száma, s ugyanakkor már csak a vidéken szükséges szlovák vagy rutén

³⁶ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 163.

nyelvtudás miatt sem tölthették be ezeket tömegesen a szlovák régió kívülről jövő magyarokkal. A már emlegetett tizenkét év alatt, 1907-re ugyanis a tizenegy állami népiskolából negyvennégy lett, s az itteni állami álláshelyek száma huszonöttről kilencvennyolcra nőtt. Ez már az összes tanító harminc százalékát jelentette, s a kilencvennyolc állami tanítóból nyolcvannyolc fő (90%) magyar anyanyelvűnek vallotta magát.³⁷

A népiskolák és tanítók helyzetének javítása azonban az 1893. évi XXVI. törvénycikk óta messze túlterjedt az állami iskolák körén. A deficitese államháztartás évtizedei után a költségvetés ekkortól tudta komolyabban támogatni a döntően felekezeti fenntartású, s kisebb részben községi iskolákat. Az Eötvös-féle népiskolai törvény ajánlása a népiskolai tanítók 300 forintos minimumfizetéséről ugyanis a kisebb falvak szegényebb felekezeti és községi iskoláinak ezreiben nem valósult meg. Sáros megye millenniumra kiadott tanügyi monográfiájából is egyértelműen kiderül az összefüggés a 100-200 forintos felekezeti tanítói fizetések és a képesítés nélküli, sőt sokszor teljesen iskolázatlan tanítók nagy száma között. Az említett, 1893. évi XXVI. törvénycikk azonban már nem csak ajánlotta a felekezeti és a községi iskoláknak a tanítói fizetés minimumát, hanem kötelezővé tette az évi 300 forintot, s kötelezően bevezette az ötször lehetséges 50 forintos ötödéves korpótlékot. A korpótlék számítása 1893-mal indult, tehát a fiataloknak kedvezett, mintegy életpályamodellt is nyújtva. A legfontosabb azonban az volt, hogy ha a fenntartó nem volt képes a törvényszabta járandóságok kifizetésére, akkor államsegélyért folyamodhatott, s bizonyos esetekben 400 forintig is kiegészíthették a tanító keresetét. A végrehajtási utasítás s egy 1896-os rendelet szigorúan szabályozta a megfelelő tanítói lakás biztosítását is („két tisztességes padozott szoba, egy konyha és egy kamara”). A törvény alapján megadott állami támogatások következményeként csökkent minimumra a képesítés nélküli tanítók száma. Az államsegélyes tanítói állásoknál az állam jogot nyert az alkalmazásokba, az elmozdításba, s a fegyelmi ügyekbe való beleszólásra.³⁸ Az államsegélyes tanítók közvetve munkáltatói kapcsolatba kerültek az állammal. Ezt minden bizonnyal nem mint kiszolgáltatottságot élték meg, sokkal inkább úgy tekinthettek a magyar államra, mint megélhetésük, kiszámítható, rendszeres fizetésük, méltóbb lakáskörülményeik, jövőbeli anyagi emelkedésük, előrejutásuk, rendes nyugdíjuk biztosítékára, mint olyan intézményre, amelyre számíthatnak s amelyhez érdemes lojálisnak lenni. Az Apponyi-féle oktatási törvények anyagi biztonságot nyújtó dimenziójának nagyon fontos előzménye az 1893-as törvény, amelyet egyébként

³⁷ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 230.

³⁸ Morlin E. – Szuppán V. 1898. Az 1893/XXVI. tc. végrehajtási utasítása. 840–863.

a magyar népoktatásügy társadalomtörténetében többnyire nem szoktunk, mint jelentős fejlesztési, modernizációs programot, kellően tekintetbe venni. Sáros megyében a millenniumi tanügyi monográfia adatgyűjtése idején még nincs hatása, de tizenkét év múlva, 1907-ben a 199 felekezeti iskola közül 138 intézmény, minimum ugyanennyi tanítóval már államsegélyes volt.³⁹ Az állami tanítókkal együtt a 324 Sáros megyei tanító közül minimum 236 (73 százalék) már részben vagy egészben az államtól kapta a fizetését.

Összességében azt mondhatjuk, hogy 1907-ig a tanítói kar fiatalodása, a képzettség nélküli szlovák és rutén anyanyelvűek felváltása magyar szellemű iskolázáson átment, képesített tanerőkkel, valamint azoknak az álláshelyeknek a szaporodása, amelyek a társadalmi felemelkedés nagyobb biztonságát ígérték, magasabb presztízt jelentettek, s ezzel egyszersmind a magyarság, a magyar állam iránti lojalitást motiválhatták, mindezek együtt növelték a nyelvi asszimiláció esélyét is. Abba az irányba hatottak, hogy azok a keskeny asszimilációs ösvények, amelyeket az 1895-ös millenniumi monográfia anyanyelváltóinál megtaláltunk, a századforduló után forgalmasabb utakká szélesedjenek. A magyar anyanyelvűeknek az 1895-ös monográfia szerinti 20,8 százalékos részaránya így növekedhetett a tanügyi statisztika szerint 10-12 év alatt a 2. számú táblázaton látható erős kétharmados arányra. A tanítók nyelvi asszimilációjának esélye az 1879-es iskolai nyelvtörvény után nőtt meg. A törvény előírásainak lassú megvalósulása ellenére sem beszélhetünk sikertelenségről. Szlovák és rutén viszonylatban, így Sáros megyében is ez a törvény indította el, alapozta meg a tanítók kétnyelvűségét. A kilencvenes években erről a bázisról indulva erősödött meg többek között politikai okokból is a tanügyi magyarosítás szándéka. Ennek eredményessége azonban nem verbális radikalizmustól, s nem is erőszakos akcióktól függött, hanem a kilencvenes évek elejétől meginduló, nekilendülő oktatásügyi fejlesztésektől, modernizációtól, amelyet komoly állami investíció támogatott. A tanítók magyar nyelvi s nemzeti szellemű képzése, valamint anyagi biztonságuk, presztízsük növekedése,⁴⁰ identitásuk áthangolódása kéz a kézben járt a népiskolák tannyelvének fokozatos átalakulásával vegyes, majd magyar nyelvűvé. Mindezek egymást erősítő folyamatok voltak, amelyek előkészítették és lehetővé tették, hogy az Apponyi-féle, a népoktatásügyet sok tekintetben modernizáló törvények kétségtelenül intencionált magyarosító hatása olyan elemi erővel érvényesüljön a szlovák régióban, s kiváltképpen Sáros megyében.

³⁹ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. 236–249.

⁴⁰ Az 1889/VI. véderőtörvény óta az okleveles tanítók is jogosultak lettek az igazi úriemberség előszobájának számító egyéves önkéntes katonai szolgálatra, s a póttartalékos besorolásra.

1910-re Sáros megye 245 népiskolája négy kivétellel mind magyar nyelvű lett.⁴¹ Az utókor számára nehezen felfejthető, hogy a Lex Apponyi ilyen erős azonnali hatásának mik voltak a közvetlen okai. A magyar tannyelvű iskolák törzskönyvezése, s ennek megváltoztathatatlansága is sok mindent megmagyaráz, de nagy szerepe volt a törvény csavaros 18. paragrafusának és a végrehajtási utasítás 40. pontjának. Itt ugyanis az 1868-as nemzetiségi törvény sajátos értelmezésével kizárták a vegyes tannyelvű iskolák lehetőségét. Sáros megyében 1904-ben még 177 szlovák–magyar és rutén–magyar statisztikailag vegyes tannyelvű iskola volt. A választási kényszer után két évvel ezek már mind tisztán magyar nyelvűként jelentek meg. Arról lehetett, arról kellett ugyanis dönteni, hogy az iskola tisztán szlovák, illetve rutén tannyelvű legyen-e vagy törzskönyvezhető módon tisztán magyar tannyelvű. A döntési helyzetben levők elsőpró arányban az utóbbi mellett döntöttek. Alapjában véve a helyi fenntartók, az iskolaszékek voltak döntési helyzetben, bár bizonyos, hogy egyeztettek az egyházi főhatóságokkal és a megye közigazgatási bizottságával.⁴² A tannyelvi tárgyalásokon tehát szerepet játszottak a magyar dominanciájú multietnikus felekezetek magyar vagy elmagyarosodott lelkészei mint iskolaszéki elnökök. De a döntésekben, mint iskolaszéki jegyzők, részt vettek a tanítók is. A magyar tannyelv támogatásáig különösebb közvetlen külső kényszer nélkül juthattak el azok az eredendően szlovák etnikumú tanítók is, akik a tanügyi modernizáció fentebb vázolt sodrásában egzisztenciális érdekből és/vagy presztízsértékek vonzásában, az emelkedés reményében elindultak a magyarosodás ösvényein. Ez a fajta integrálódás a szlovák nemzetépítés látószögéből minden bizonnyal renegát magatartásként minősíthető.⁴³ A szlovák nemzeti szempontból fájdalmas folyamat, a szlovák eredetű tanítóság identitásváltása a következő években is folytatódott. Az oktatásügyi statisztika 1908-ban azt

⁴¹ Kovács I. G. 2009. 269.

⁴² *Rendszabályok ...* 1911. 199–200; *Magyar népoktatás* 1928. 171; A Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozatában a ruténekről publikáló Szabó Orest ezt írta 1913-ban: „– bár az 1907. XXVII. tc. megengedi az iskolafenntartónak, hogy a magyar nyelv jogainak épségben tartásával a tannyelvet meghatározhatassák – a jelzett területen egyetlen egy rutén tannyelvű iskola sincs. A tanítási nyelv általános megállapításakor ezen a területen mindössze 5 iskola kívánta a rutén tanítási nyelvet, de amikor felvilágosítást nyertek, hogy a vallástanítás nyelve nem befolyásolja az iskola tanítási nyelvét – egy újabb határozattal ezek is a magyar tanítási nyelv mellett döntöttek. ... És mindez a legcsekélyebb felső nyomás nélkül történt így!” Az utolsó felkiáltójeles mondatnál kapcsolatban persze támadhatnak kétségeink. Szabó O. 1913. 70.

⁴³ A jelenségről általánosságban Szarka László is ír. Szarka L. 1991. 43.; De idézhető Kósa Lászlónak egy emléke is, Rimaszombat környéki gyűjtőútjáról az 1970-es évekből: „Tiszta magyar nyelven ... szenvedélyesen adta elő egy idős szlovák ember, miként magyarosította őket az elemi iskolában egy szlovák tanító.” Keményfi R. (szerk.) 2005. 104.

mutatja, hogy a sárosi tanítóknak 73,1 százaléka mondta magát magyar anyanyelvűnek (2. táblázat), az 1910-es népszámlálás szerint pedig már 82,5 százaléka (11. táblázat). Úgy tűnik egyébként, hogy a tanítók mindig nagyobb arányban vallották magukat magyar anyanyelvűnek és magyarul tudónak a közösség által kevésbé kontrollált népszámlálásoknál, mint a tanügyi statisztikáknál és a millenniumi monográfiánál, ahol a bevallást láthatták többen az iskolaszékből, látta és ellenőrizte az őket szintén ismerő tanfelügyelő, vagy a monográfiát készítő tanítóegyesületi kollégák. Mintha így, a népszámlálás kevésbé nyilvános aktusánál könnyebben kimondható lett volna a többséghez tartozás, a magasabb presztízsűhöz való vonzódás belső motivációja.

11. táblázat.

A KÖZSÉGI JEGYZŐK, LELKÉSZEK ÉS TANÍTÓK NYELVI VISZONYAINAK VÁLTOZÁSA
SÁROS MEGYÉBEN, 1890–1910, SZÁZALÉKOKBAN A NÉPSZÁMLÁLÁSOK ALAPJÁN

Nagyobb rész falusi értelmiségi csoportok	magyar anyanyelvű			szlovák anyanyelvű			rutén anyanyelvű			német anyanyelvű			tudott magyarul		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Községi jegyzők, körjegyzők, segédjegyzők	65,4	95,4	90,2	23,1	2,3	3,3	1,0	–	1,0	7,7	–	5,4	?	?	?
Lelkészek, segédlelkészek	40,1	64,8	66,7	21,4	6,7	3,9	27,6	22,9	21,4	10,9	5,6	7,5	85,9	96,6	97,5
Tanítók és tanítónők	25,6	67,5	82,5	40,5	16,8	4,7	20,8	12,1	9,3	13,1	3,5	3,2	76,8	93,0	99,1

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 64. Budapest, 1920, 322–23.

Gyáni Gábor abban a dolgozatában, amelyben kritikailag áttekintette, hogy az asszimiláció fogalma miként jelent meg a magyar társadalomtörténetben, arról írt, hogy olyan, kellően rugalmas asszimiláció fogalomra lenne szükség, amelyik figyelembe veszi mind a strukturális tényeket, a modernizációs folyamatokat, mind az intencionális összetevőket, az eszmetörténeti jelenségeket és a politikai cselekvést.⁴⁴ A Sáros megyei tanítók nyelvi asszimilációjáról írott esettanulmányunkban ilyen ideális fogalomkészlethez nem jutottunk ugyan közelebb, de egy olyan asszimilációs variánst igyekeztünk leírni, ahol az intencionális politikai cselekvés (jogszályalkotás, tanügyi szervezés, állami befektetés) és a strukturális folyamatok, a társadalmi emelkedés, a tanügyi modernizáció egymásba fonódása tette hatékonná (de nem visszafordíthatatlanná) a nyelvi asszimilációt.

⁴⁴ Gyáni G. 2002. 132–133.

Források

- A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 10–27. jelentése, 1881–1898.* Budapest. *Hivatalos Közlöny*, 1893–1918.
- Láng Mihály – Simkó Endre (szerk.) 1896. *Sáros megye népnevelése az ezredik évben.* Eperjes.
- Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új Folyam IV–XI. 1897–1904. Budapest.
- Magyarország közoktatásügye 1898–1910.* Budapest.

Hivatkozott irodalom

- A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész.* 1893. Budapest.
- A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911).* 1911. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 36. Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész.* 1909. Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész.* 1915. Magyar statisztikai Közlemények. Új sorozat 56.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész.* 1920. Magyar statisztikai Közlemények. Új sorozat 64.
- A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* 1913. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 31. Budapest.
- Gyáni Gábor 2002. Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In uő: *Történészdiskurzusok.* Budapest. 119–133.
- Hajós Mihály (szerk.) 1898. *A magyarországi néptanítók ötödik egyetemes gyűlésének naplója. (Népiszkolai szakosztály).* Budapest.
- Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. *Századok* 110. évf., 1. sz. 1976. 84–118.
- Keményfi Róbert (szerk.) 2005. *Beszélgetések Kósa Lászlóval.* Debrecen.
- Kovács Alajos 1928. A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Magyar Statisztikai Szemle* 1. sz. 133–156.
- Kovács I. Gábor 2002. „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarország középiskoláiban. *Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. Korall*, 9. sz. 193–233.
- Kovács I. Gábor 2008. Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910. In Czoch G. –

- Horváth G. K. – Pozsgai P. (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest. 304–336. Lásd jelen kötetben is.
- Kovács I. Gábor 2009. A tanítási nyelv Sáros megye népiskolaiban. A dualizmus-kori tanügyi statisztika rejtelseihez. In Halmos K. – Klement J. – Pogány A. – Tomka B. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest. 262–274. Lásd jelen kötetben is.
- Lévay F. – Morlin E. – Szuppán V. 1893. *A magyarországi népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása*. I. k. Budapest.
- Magyar népoktatás 1928. Kiadja a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Budapest.
- Mészáros István 1988. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Budapest.
- Morlin Emil – Szuppán Vilmos 1898. *A magyarországi népoktatásügy kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása*. II. kötet. *Tanítóképzés, felsőbb leányiskolák, szakoktatás stb.* Budapest.
- Peres Sándor 1896. *Magyarországi tanító-egyesületek története*. Budapest.
- Péterfy Sándor 1896. *A magyar elemi népoktatás*. Budapest.
- Rendszabályok... 1911. *Rendszabályok a magyarországi latin és görög szertartású r. kath. kisdiedővők, népiskolák és gazdasági ismétlő iskolák közigazgatásához*. Budapest.
- Szarka László 1991. Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában. In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest. 35–47.
- Sebestyén Gyula 1896. *Elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. Budapest.
- Szabó Oreszt 1913. *A magyar oroszokról. (Ruthének.) Nemzetiségi ismertető könyvtár*. Budapest.
- Tóth József (szerk.) 1884. *Népoktatási törvények és rendeletek tára*. Budapest.
- Vörös Károly 1989. Az oktatásügy reformjai. *Magyar Tudomány* 10–11. sz. 889–902.

Eredetileg megjelent: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. 2010. Budapest. 350–379.

Készült az ELTE Társadalomtudományi Kar támogatásával.

A KALENDÁRIUMOK
ÉS A PARASZTI KULTÚRA

A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében a 19. században

A német felvilágosodás egyik írástudója, Pektor Fischer 1783-ban így írt a berlini akadémiának: „a népből a kalendárium segítségével azt csinálók, amit akarok. Ostobává vagy okossá, babonássá vagy felvilágosulttá, merésszé vagy gyávává, patriótává vagy hazafiatlanná kell válnia vagy maradnia? Csak adjanak hatalmat a kalendárium felett.” Jóllehet ma már az élet minden zugát átható tömegkommunikáció irányítói, a manipuláció modern mesterei sem mernének ehhez hasonlóan ilyen magabiztosan kijelenteni, mégis jó okkal feltételezhetjük, hogy a mindig igen nagy példányszámú kalendáriumok hatással voltak olvasóik világgépére, értékrendjére, mentalitására. E tekintetben azonban lényeges különbség van a felvilágosodás előtti és utáni kalendáriumirodalom között.

A kalendárium műfaja, az egy évre szóló, évenként megjelenő, nyomtatott naptár, amely egyéb olvasmányokat is tartalmaz, a 15.–16. század fordulóján jelent meg, szoros összefüggésben a kora kapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, az idő és az időpontok megnövekedett jelentőségével. A tartalom négy legfontosabb eleme – a jóslások, gazdasági tanácsok, krónika és vásárnaptár – közül a leginkább jellegadó kalendáriumi matéria ebben az időszakban a jóslások szerteágazó rendszere volt. A jövődölések alapját az asztrologikus világgép adta, amelyet ókori elemekből a középkorra jellemző technikával épített fel a reneszánsz tudományosság, az újkor felé mutató igények szolgálatában.

A 18. századra a newtoni világgép lassú terjedésével egyre tarthatatlanabbá vált az asztrologikus szemlélet. A felvilágosult monarchiákban intézményesen is siettették ezt a változást. A német felvilágosodás gondolkodói felfedezték a kalendáriumot, mint a népfelvilágosítás eszközt, amelyet közhasznú ismeretek terjesztésére, a nép gondolkodásának megváltoztatására lehet felhasználni. A pedagógiai beállítottságú, közhaszonra törekvő felvilágosodás eszmerendszeréből elég szükségszerűen következett ez a felismerés, amelyet támogatott az erős hit a ráció, a világos ismeretek, a nyomtatott betű puszta erejében. (Ez a meggyőződés ragadtatta Pektor Fischert az idézett magabiztos kijelentésre.)

A kalendárium német földön csillagjósdaiból lassacskán szórakoztató tanteremmé változott. Így alakult ki az a helyzet, amelyről egy német literátor a 19. század közepén azt állapította meg, hogy „amíg a régi naptárak azt mutatták, ami a nép akkor valóban volt, addig a legtöbb mai kalendárium azt mutatja, amit a művelt világ szeretne csinálni a népből”.

De vajon hogyan alakult a „művelt világ” ilyen irányú buzgólkodása Magyarországon? A 18. században annyi történt, hogy Mária Terézia kitiltotta a kalendáriumokból a jóslások jelentős részét. Helyét azonban nem népfelvilágosítás foglalta el, hanem nagyobb részt a nemesi művelődés tradicionális alsóbb szintjéhez köthető anekdoták, s egyéb kisprózai anyag, kisebb részben pedig a házi, ház körüli munkák, illetve a hagyományos gazdálkodás köréből sok olyan gyakorlati tudnivaló, tanács, ami az utolsó száz-kétszáz év köznemesi, kisnemesi szintű életmódjában, gazdálkodásában, kiérlelt életkultúrájában, mint közkeletű tudás, technika felhalmozódott. Mindezt összességében tehát a tradicionalizmus jellemezte. Az új elemek, értékek nem jelentek meg olyan erővel, hogy képesek lettek volna a tradicionalizmus szerkezetét, alapjait megbontani. Az asztrológikus-mágikus világgéphez képest viszont kétségtelenül előrelépés volt ez a fajta tradicionalizmus is. Ez egyébként megfelelt a kalendáriumot hordozó köz- és kisnemesi, illetve az ehhez közel álló rétegek helyzetének. E csoportok gazdaságilag, művelődésileg emelkedtek, azonban az egész fejlődés visszafogottsága, korlátozottsága miatt a tradicionális termelési módból és technikából, a hagyományos értékek világából nem léptek ki. A magyar kalendárium egészen a reformkorig ennek a korlátozott fejlődésnek tipikus kommunikációs eszköze volt.

A népfelvilágosítás szándékával kiadott első magyar naptár Fazekas Mihály 1819-ben induló *Debreceni Kalendáriuma*. Ez a naptár már a felvilágosodás szellemében fogant, s bizonyos polgári értékek is megjelentek benne. Az öt-hatezres példányszámú debreceni naptár hatása azonban már eleve csekély lehetett, tekintettel arra, hogy évente kb. százhetvenezer magyar nyelvű naptár jelent meg az 1820-as években.

A felvilágosodásból induló gondolat nyomán azonban a liberalizmustól egyre jobban áthatott közgondolkodásban megerősödött az a nézet, hogy a kalendáriumokat a racionális ismeretek, a hasznos információk, s egy új szemlélet terjesztése révén fel kell használni a nemzet színvonalának emelésére, a polgárosodás irányában történő fejlesztésére. A nemzetbe egyre inkább a parasztságot is beleértették, s így nemcsak a műveltebbeknek készültek újfajta „oktatva mulattató és közhasznú” nagy naptárak – amelyek már a polgárosodás bizonyos gondolati elemeit is terjesztették –, hanem széles körű társadalmi támogatás eredményeként megszületett a nemes célokat szolgáló, a parasztnéphez is eljutó *Mezei Naptár*.

Az 1845-re nyolcvanezres példányszámra felfutó, kiválóan szerkesztett naptárt a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztálya adta ki igen olcsón, s erőteljes propagandával, jól szervezett terjesztéssel a jobbágyparasztság kezébe is eljuttatta. A naptár az új, racionális gazdálkodás alapelemeinek, módszereinek, szemléletének a kultiválásával elsősorban a termesztői tudatot kívánta megváltoztatni, s ezáltal elősegíteni a jobbágyparaszti birtokok modernizálását.

Az önkényuralom korában aztán a nyilvános értelmiségi közokoskodásban már általánosan elismert követelménnyé vált, hogy a kalendáriumnak „a polgárosodásra vezető eszméket” kell hirdetnie, „a polgáriasodás követelményeit kell szolgálania”. A „polgáriasodás” fogalma – a fő tendenciára utalva, s kicsit leegyszerűsítve – nem feltétlenül jelentett határozott elképzeléseket a tőkés gazdasági szerkezet, a kapitalista társadalmi struktúra, a polgári politikai intézményrendszer kialakításával kapcsolatban. Sőt, még a kapitalista kalkuláló gazdasági magatartás követelményét sem tartalmazta feltétlenül. Esetlegesen, változó vegyületekben hordozhatott ezekből is bizonyos elemeket. A „polgáriasodás” fogalma azonban mindenkinél feltétlenül és elsősorban tartalmazta a civilizációs, életmódbeli fejlődést, a művelődési haladást, a kulturálódást, majd mindenkinél a racionálisabb mezőgazdasági termelés némely elemeit, illetve bizonyos ipari és kereskedelmi fejlődést.

A műveltebb osztályoknak szánt nagyobb és közepes naptárak bár korlátozottan, de sok tekintetben jól segítették ezeknek a céloknak az elérését. A nemesi vezetésű polgárosodás felülkerekedésével azonban a közgondolkodás nem fordított elég figyelmet a parasztság polgárosodásának problémájára. Elkezdődött az a folyamat, amelynek során a polgárosító liberalizmus látóköréből lassan kikerült a parasztság. Így egyre kevésbé voltak olyan erők, amelyek a parasztnép polgárosodását céltudatosan szolgáló kalendáriumirodalmat élesztgették volna. Még leginkább az önkényuralmi kormányzat támogatott – nem minden hátsó gondolat nélkül – két-három olyan naptárt, amelyek ezt a célt szolgálták. E naptárak a mezőgazdálkodás korszerű módszereit, a józan, takarékos, szorgalmas munkát, a polgáriasabb életmódmintákat kultiválták. Az új, kalkuláló piaci viselkedést is igyekeztek népszerűsíteni a paraszti olvasók körében. „Tegyen úgy a paraszt, mint a zsidó!” Kalkuláljon, számoljon! „Legyen a termesztő egyúttal kereskedő, akkor adjon el, amikor magasak az árak! Mire szüksége nincs, tartogassa vermekben! A pénzt forgassa, ne a ládafiában tartsa!” Ezeknek az államhatalom által támogatott naptáraknak a hatása azonban szűk körű maradt. Hiszen öt-tízezres példányszámban jelentek meg akkor, amikor az 1850-es években a Magyarországon évente kiadott naptárak összpéldányszáma ötszázezer körül mozgott, a hatvanas években pedig már hatszázezer volt. Sőt, 1870 és 1880 között évente átlagosan

kilencszázezer kalendáriumot adtak el (1890 táján másfél milliót, a századfordulón kétmilliót, 1910-ben pedig hárommilliót). Ezeknek kb. kétharmad része volt a szorosabb értelemben vett népnek, az alsóbb osztályoknak szánt, olcsó kis naptár.

Táncsics szerint „a szegény sorsú és tanulatlan falusiak csupán pont ezekből az évenként szerzett naptárakból remélhetnek valamiféle új ismeretet”. Ez az egyetlen nyomtatott eszköz, amelyen keresztül rendszeresen juthatnak el a lassan kinyíló falusi közösségekbe új ismeretek, értékek viselkedési minták. Ezért tartotta volna jónak Táncsics, ha „valamennyi kisebbszerű naptárt a kiadók nem csupán nyerészkedésből szórják a nagyközönség közé, hanem a célnak megfelelően lelkiismeretesen munkálkodó szerkesztők által kiállítva”.

Ezzel szemben azonban a kis naptárak legnagyobb tömegét a tisztán gyors üzleti haszonra törekvő, s elég alacsony szellemi színvonalú, *Bucsánszky Alajos*-féle ponyva- és naptárkiadó vállalat adta ki. Bucsánszky 1848-ban kezdett naptárakat kiadni, s mint a *Pesti Napló* 1858-ban írta, ezek a kalendáriumok hamarosan „száz-ezernyi mennyiségben terjedtek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között”. A hatvanas években Bucsánszky már 250–300 ezer naptárat adott el évente, a hetvenes évtizedben pedig 400–450 ezret.

Reformkori kezdetek után ekkorra már a magyar parasztság körében is jelentősen elterjedt a kalendáriumvásárlás szokása. 1870 táján kb. minden harmadik-ötödik birtokos parasztszaládhoz jutott évente egy naptár. Minden három paraszti vásárlóból kettő Bucsánszky-féle naptárat vásárolt. Hozzávetőlegesen minden ötödik-nyolcadik magyar birtokos parasztszalád házában Bucsánszky valamelyik naptárát forgatták. Tekintetbe véve az ekkor még dívó közös olvasást, s a kalendáriumok kölcsönadását, a hatás még nagyobb körű lehetett. S mivel az évenként egyszer vásárolt sajtótermék, a kalendárium használatának az a sajátossága, hogy az év folyamán többször is előveszik, olvasgatják, ez a körülmény csak fokozta a kalendáriumok befolyását az olvasókra. Hatásában ez megegyezik a periodikusan ismételt közléssel, amelyről már a korai kommunikációkutatás megállapította, hogy növeli a közlések hatékonyságát. A naptárakban kultivált értékeknek, mintáknak tehát jó esélyük volt arra, hogy felszívódva hatással legyenek az olvasók mentalitására. Okkal elemezhetjük tehát a Bucsánszky-naptárak tartalmát azzal a feltevéssel, hogy ezen kiadványok szövegei hatással lehettek a paraszti népesség értékrendjére, mentalitására.

Mielőtt a tartalomról szólnánk, röviden említést kell tennünk a kiadványok szerkesztőiről, íróiról. Bucsánszky maga is szerkesztett, ő azonban semmiféle elvnek nem volt elkötelezettje, csupán a gyors üzleti haszon érdekelte. Első számú szerkesztője s a naptárak legnagyobb részének írója a *Tatár Péter* álnéven működő dalnoki és mezőmadarasi *Medve Imre* volt. Tatár Pétert sajátos kétar-

cúság jellemezte. Bár más irányokból is érték hatások, gyökerei a 19. század eleji közbülső populáris kultúrából, a bomló alsóbb köznemesi művelődés világából eredtek. A ponyva és a kalendáriumok segítségével az innen hozott, s némileg modernizált kultúrelemeket adta tovább jóval szélesebb, lefelé, a parasztság felé bővülő közönségnek. Ez természetesen nemcsak formai elemeket, témákat, alkotásmódot jelentett, hanem bizonyos tudati elemeket is. Ez azonban Medve mentalitásának csak egyik összetevője, hiszen megérintette a polgárosító liberalizmus eszmevilága is. Bizonyos liberális elvek be is épültek gondolkodásába, de nem igazán szervesen, s nem is tudták alapjaiban meghatározni világképét. A felszíni liberális elvek alatt az egyéniség mélyrétegeiben konzervatív, kapitalizmusellenes, hagyományörző nemesi attitűdök rejtőztek. Ez a *kettősség* nyomta rá a bélyegét a kalendáriumbeli irományaira is. Jóllehet a Bucsánszky-nál megjelent kalendáriumok teljes tartalmát elemeztük, most csupán a tartalom néhány olyan elemét mutatjuk be, amelyeknél a hagyományos vonások mellett új értékek is megjelentek, vagy a régi értékek új hangsúlyokat kaptak.

A naptár két eleméről – voltaképpen vezércikkéről –, a *beköszöntőről* és a „100 esztendő's jövőndömondóról” lesz szó. A beköszöntő mindig a címlap belső oldalán volt, a jövőndömondó pedig közvetlenül a hónaptáblák után. Hangsúlyos elhelyezésük különös fontosságukra utal. Az olvasók kitüntető figyelemmel a naptár olvasását mindig ezzel a két szöveggel kezdték, s később is többszörösen újraolvasták. Mindkettőt Tatár Péter írta verses formában. A versek stílusa a diákos-kántoros tósztokra emlékeztet. A két emberöltővel korábbi kisnemesi-parasztpolgári patriarchális népiesség tovább popularizálódott változata volt ez, a vőfélyversek és a falusi felköszöntők testvére.

A verses beköszöntők egyik fontos eleme maga a *köszöntés*, üdvözlés, jókívánások. Általában sorra vették a falu tisztségviselőit a bírótól az esküdteken át a bábáig és a kisbíróig. Köszöntötték a gazdákat: teli kamrát, pincét, csürt, bort, búzát, békességet, jó egészséget kívántak. A beköszöntőnek egy másik rétege a mulandóság húrját pendítette meg. Az elfutó, a változó, megújuló idő, a rejtélyes jövőndö, a kiszámíthatatlan élet megverselése ez olyan toposzokkal, melyek jó része évezredes, de itt a barokk poétikai közkincsből merítettet, s a barokk világkép felé mutat. Az egész gondolatkör végső kifutása pedig az, hogy az ember por, s csak az Isten örök, a földi siralomvölgygel szemben csak az égben van igazi boldogság. Ha Isten bajt küld, zúgolódás nélkül kell elviselni, bízva az öröklétben. A *kisزابott sorsba*, a megváltoztathatatlanba való belenyugvás, zúgolódás nélkül: mindez még a barokk feudális világkép, a „suum cuique” sugallata.

Az eddig elmondottak alapján a beköszöntő még majdnem egyértelműen a múlt-hoz tapad, a hagyományozshoz, a barokkban kialakult falusi élethez, életkultúrához,

stílushoz, világképhez. Emellett azonban eleinte szétszórta, aztán egyre sűrűsödve megjelennek más témák, gondolatkörök, modernebb polgári elemek is. Mielőtt azonban ezeket számba vennénk, vegyük szemügyre a „100 esztendő s jövőndőmondó” műfaját is. Az ősi, 16.–17. századi kalendárium gerincét kitevő asztrológiai alapú jóslások a 19. századra kikoptak a naptárakból, s csupán hagyományosabb naptárakban maradt meg a négy évszak általános jellemzése, jobbára a csillagokra való hivatkozás nélkül. Bucsánszky is elhatárolja magát az asztrológiától, s mint valami új dolgot, jelenti be a százéves, sokat tapasztalt ősapa jóslását. Aztán pedig következnek a 16.–17. század óta megszokott passzusok ezúttal Tatár Péter rímei-be szedve: tél; tavasz; nyár; ősz; szél, zivatar, eső; kaszálás, aratás; fagyümölcse; földgyümölcse; hal és rák; bor; járvány, nyavalyák. Mindez a megszokottnak, a hagyományosnak és az újdonságnak ismét olyan mesteri vegyítése, amely általában jellemzi Bucsánszky ténykedését. A jóslásokban megtaláljuk a régi *sztereotípiákat, fordulatokat*, s a hajdanvolt kalendáristák ravasz jóslásait. Például:

„Az élelem az idén elég lesz,
Ha az időjárás a termésnek kedvez.”

Vagy:

„...bor lesz elég,
Ha a jég el nem veri a termést”.

E sokértelmű jóslások mellett a tennivalókra vonatkozó tanácsok is általánosak, a szokásszerűsége, a falu közitéletére hagyatkoznak. Gyakori az ilyen megfogalmazás: „se korán, se későn ne indulj szántani!” Ugyanezt mondják a vetésről is, sőt általánosítva több változatban leírják: „Idejében tedd minden dolgodat, barátom!” Hagományosak és általánosak az egészségügyi jóvendölések, tanácsok is. Az életvitellel, egészséggel kapcsolatban a legfontosabb szabály a mértékletesség.

„Mértékletesség az élet fődoktora.
Hogyha gyakoroljuk, évek hosszú sora
Fut el úgy mellettünk, mint egy rövid álom.
Azért kelmeteknek én azt tanácsolom,
Ne egyenek sokat töltött káposztából
Sem pedig a lencsés főtt zsíros orjából...
Ha mértékkel eszünk, nem bánthat a kórság.”

A *feudális paraszti értékrend* talán leglényegesebb eleme a hagyományhoz, a hagyományos rendhez, a szokásszerűhöz való ragaszkodás. A gazdálkodásban ez azt jelentette, hogy évszázadok tapasztalataiból szűrődtek le azok a szabályok, amelyek a természeti körforgást, az évszakok váltakozását követve megszabták a faluhatár használatának hagyományos módját. Ez az ún. „falutörvényekben” is kifejezésre jutott. A gazdálkodás mindennapi tennivalói közösségi szabályozás és ellenőrzés alá estek. Erdei Ferenc még a két világháború között is úgy írta le a továbbélő jobbágyparaszti típusú gazdát, mint aki üzemét „hagyományos paraszti módszerrel vezeti és minden termelési ágban öntudatlanul végzi azt, amit a megfelelő időben szokás végezni”. Ennél a típusnál a föld arra való volt, hogy bevett formák szerint gazdálkodjanak rajta. De nemcsak a gazdálkodás, az egész élet hagyományos paraszti formákban jelent meg. „Parasztkonvenciók határozzák meg az egész életberendezést.” Lényeges eleme volt a paraszti világképnek a földöntúli, legfelsőbb hatalom elrendelésére való hagyatkozás, s az alávetettség tudata, a társadalmi hierarchia és a parasztállapot elfogadása.

Ezzel szemben a *polgári értékrendszer*et kisugárzó magva, a legfőbb érték: a szabad individuum, az alternatívák között választó egyéniség. Az ember sorsa nem zárt, nem a hagyományok által megszabott. A liberális teória szerint az ember sorsa nyitott, s elvileg minden egyénből minden lehet. Az egyén tehetségén, szorgalmán, vállalkozó kedvén múlik a sorsa. A polgári értékrend szerint a föld tőke, s a kistulajdonos az kispolgár, a kapitalista piacon forgolódó vállalkozó, felruházva polgári erényekkel, szorgalommal, takarékossgal, vállalkozó kedvvel, kalkuláló piaci magatartással, a változásokhoz való alkalmazkodó képességgel.

Az új értékrend azonban csak nagyon lassan terjedt. A szó eredeti értelmében felfogott faluközösséget régen felbontotta a fejlődés. A jobbágyszabadítás polgári tulajdonná tette a paraszt földjét, s megnyitotta a paraszti társadalom, a paraszti gazdálkodás individualizálódásának az útját. A falu, a paraszti kultúra azonban még sokáig „keretbe fogta, s szokásai által irányította a családi gazdaságok százazreit, a parasztság életét”. A paraszti kultúra kereteinek fennmaradása ellenére azonban nem maradt változatlan a parasztság gazdálkodása, életmódja. Most hozzátehetjük, ha nem is radikálisan, de lassan változott az értékrendje is. Ebben játszhattak némi szerepet a kalendáriumok kultivációi is. A koráramlatok hatása alól még a Bucsánszky-féle üzleties ponyvakiadó, s mindenese, a kétlelkű Medve Imre sem vonhatta ki magát. Konkrét, racionális gazdálkodási tanácsok nem voltak a naptárban, s a beköszöntőben és a jövőmondóban is csak elvétve egy-egy mondatnyi, az új polgári értékrend bizonyos elemeit mégis elhintették ezek a naptárak is. Mindenek előtt a *szorgalomról*, a *munkáról* van szó. Ezek nem mondhatók éppen vadonatúj értékeknek, mégis korábban más volt a jelentőségük.

Egyrészt a hagyományos, a szokásszerűségen alapuló gazdálkodásban az eredményt sokkal inkább a természet ajándékának, a teremtető áldásának fogták fel, mintsem az elérésében az emberi erőfeszítésnek tulajdonítottak volna nagyobb szerepet. Másrészt a feudalizmus strukturális viszonyai között a fokozottabb paraszti szorgalomnak kevésbé volt értelme. Kortársi megnyilatkozásokból tudjuk, hogy a jobbágyszabadítás utáni első nemzedéket a megváltozott strukturális viszonyok ellenére még nem nagyon jellemezte a szorgalom erénye. A látástól valókulásig tartó szorgalmas munka, a kapásnövények jelentőségének növekedésével kapcsolatos kitartó kapálások csak a következő nemzedék jellemzői, az 1880-as évektől. Akkortájt kezd a falu belső értékrendjében az élre kerülni a vállalkozó szellemű, ügyes, értelmes, szorgalmas gazda. (Korábban a telkes, hatökrös gazda presztízse volt a legnagyobb.)

A Bucsánszky-kalendáriumok beköszöntőiben, s a jövőmondókban számtalan tanácsot, intést találunk, amelyek a munkát, a szorgalmat, a szorgalmas kapálást kultiválják. Egy kis mustra ezekből:

„De Isten csupán azt áldja meg jóval,
Ki eszével élvén győzte, nemcsak szóval,
Hanem meg is fogta nyelét a dolognak...”

„Földművelésen úgy nyugszik csak áldás,
Ha a gazda cselédivel munkás.”

„De azért ne bízza el kelmetek magát,
Hanem ne kíméljék a földtől a munkát!”

„...bab burgonya,
ezekben lesz bőség, ha jól megkapáltad,
s mikor kellett volna, munkát nem sajnáltad.”

„Hanem a kapával járjuk a földeket,
Irtsuk a gyomot, ez kötelességünk,
Így lesz idejében tiszta nyereségünk.”

„De azért atyafi el ne bízd magadat,
Mert, hogy koronázza siker a munkádat,
Izzadni, fáradni kell ám serénységgel
Nem pedig ellakni a sok korhelységgel.”

Az utóbbi kis rigmus már utal egy másik polgári erényre, a *takarékosságra* is. Ez sem mondható új értéknek, de korábban más volt az érvényességi köre. A feudális struktúrában egyrészt kevésbé volt mód a befektetésre, másrészt a többletterméknek alig volt piaca, ezért nem volt érdemes takarékoskodni. A jobbágyfelszabadítás első nemzedéke viszont keservesen tapasztalhatta, hogy az új viszonyok között, ezen erény hiányában mily könnyű tönkremenni, koldusbotra, uzsorás kezére jutni. Ennek fényében az egészségügyi és életmódszabályok középpontjába állított *mértékletesség* követelménye is másként tűnik fel. Való igaz, hogy ez lehet hagyományos érték is, azonban bizonyára nem véletlen, hogy a taglalt rigmusokban most, a kalendáriumi tanácsadás évszázadai során soha nem tapasztalt gyakorisággal tűnik fel ez a szabály, hogy mintegy beleszokolódjon az olvasók tudatába. „Mértékletesség, józanság, takarékoság” – tér vissza minduntalan ez a követelmény. Ahol a „gazda takarékos, ott a gazdaság gyarapszik” – mondja Tatár Péter. Egy helyen azt jósolja a jövőmondó, hogy sok gyümölcs lesz, s abból sok pálinka, „de ne igyad meg, inkább add el Iczignek!”. Más helyen:

„búza, rozs, árpa tengeri sok lesz,
ne prédáld el ám mind ezeket,
s csak ha illő áron kérik, úgy teheted,
mert tanuld meg, hogyha vevő jön házadhoz,
az, ha illőn kéri, néked kárt nem okoz!”

Itt már a takarékoság mellett a kereskedésről, a *kalkuláló piaci magatartásról* is szó van. (Bár nem olyan határozottan, mint Kecskeméthy Aurél *Házi naptárában*: „Tegyen úgy a paraszt, mint a zsidó!”) Különösen a borkereskedelem lehetőségeit festegeti Medve szívesen.

„A magyar borokra új világ derült fel,
Hajón és vasúton küldhetjük mi azt el
Mindenfelé, és ha tisztán bánunk vele,
A világ borunkkal mindenütt lesz tele.”

Általában is éltetik a beköszöntők az ipart és a kereskedelmet. Az 1866-os naptárban olvashatjuk:

„Kereskedelmünk jól létünk biztosítja,
Gazdaságunkat és pénzünk gyarapítsa.”

1870-ben az iparnak, kereskedelemnek, tudománynak tulajdonítja, hogy „jövedelemforrás van ezer, s millió”. Hangoztatja, hogy a magyar embernek is volna mindezekhez tehetsége.

Az 1870-es évek prózai szövegű beköszöntőiben már szinte egy liberális vezércikkhez hasonlóan, összefüggő rendben fogalmazódnak meg az eddig bemutatott értékek, új gondolatok. Az egyik 1875-ös beköszöntő tételelesen is kifejti az *emberi sors nyitottságának elveit*: „most nincs jobbágy, mert mindenki egyenlő polgára a hazának ... Hajdan a szegény előtt el volt zárva az út a haladásra, ha szegénynek született, maradj szegény! De most, ha ügyes és szorgalmas, százezreket, milliókat szerezhet magának. Azért magyar honfitestvéreink, iskoláztassátok gyermekeiteket, hogy írni, olvasni, számolni megtanuljanak. Aztán ne csak földművelésre fogjátok őket, hanem adjátok fiaitokat mesterségre...”

Próbáljuk pontosabban meghatározni, hogy ezek a hagyományos elemek gyűrűjében megjelenő új értékek, új hangsúlyok a kalendáriumok révén a parasztság milyen rétegeihez jutottak el! Megfigyelésünk, adataink szerint a naptár terjedésében már a reformkor óta a legfontosabb meghatározó a *paraszti árutermelés*. A megélénkülő áruforgalomba bekapcsolódó, vándorárusokkal üzletelő, távolabbi vásárokat is látogató gazdák, a különféle vállalkozásokba kezdő, kupeckedő parasztok életében fontosak lettek az időpontok, megnőtt a kalendáriumok vásárnaptárainak a jelentősége is. Megélénkülnek a falu pénzügyei, tőkét gyűjtenek és forgatják, kiadják kamatra, máskor pénzt vesznek fel. Növekszik az államnak pénzben fizetendő adó, amit számon kell tartani. Megélénkül a föld forgalma, adásvétele. Ez a korszak a birtokrendezések, legelő- és erdőelkülönítések, tagosítások kora. A parasztság úrbéri bíróságokon intézi ügyeit, védi jogait. A falu nem tradicionális módon intézendő közügyei is szaporodnak, a paraszti elit ebben is részt vesz. Ezek a tényezők mind-mind az időpontok számontartásának fontosságát növelték. Így vált szükségletté a kalendáriumból a tulajdonképpen naptár és a vásárnaptár. A kalendárium üres lapjaira aztán, vagy akár a hónapok mellé az időpontokhoz kapcsolódó feljegyzéseket lehetett írni. Pénz és egyéb kölcsönök feltüntetésétől, mindenféle napi ügyektől, üzemviteli, szervezési, állatpároztatási, ellési feljegyzéseken át a levélpróbáig.

A mindennapi gyakorlati szükségleteket kielégítő, a mindennapi érdekekhez kapcsolódó funkciók azok, amelyek alapvetően segítettek kialakítani a paraszti naptárvásárlás szokását. Mindennek látszólag ellentmond, hogy a parasztság által nagy mennyiségben vásárolt Bucsánszky-naptárakban elég sovány a közhasznú tartalom. A szorosabban vett naptárrészre, a vásárnaptárra, a „100 esztendő jóvendőmondó”-ra, a kamatmutató és a pénznemek átváltási tábláira szorítkozik.

1848-tól 1880-ig ezeken kívül nem fordult elő egy sornyi közvetlenül felhasználható gyakorlati tanács, információ, ismeret sem. Ez arra enged következtetni, hogy a gyakorlati célú információk, ismeretek, tanácsok iránti tudatosodott igények az egész közönségnél nagyjából egyformán alacsonyak voltak. A tradicionális életvitellel való szakításban, az új életmód, a gazdálkodási, érintkezési, vásárlási szokások kialakításában ez a közönség nem jutott messzire. A hirdetések elmaradása is azt jelzi, hogy a hirdető is úgy ítélte meg, hogy e naptárak vásárlói, olvasói a tradicionális életmód, érintkezés, csere keretei között mozognak, s érdeklődésük nem kelthető fel ezeken túlmutató cikkek, szolgáltatások iránt.

Mégis fenntartjuk, hogy a kalendáriummal elsősorban az emelkedő, a polgárosodás útjait kereső/járó paraszti rétegek ismerkedtek. A paraszti polgárosodás módjai azonban sokfélék. A jobbágyfelszabadítás után nekilendülő parasztság emelkedésének a módozatait többek között az határozta meg, hogy a búza konjunktúráján alapult. A búzatermelés növelését pedig a termőterület kiterjesztésével, extenzív módszerekkel is el lehetett érni. A magyar paraszti mezőgazdaság így nem kényszerült rá az üzemvitel, a gazdálkodási rendszer, a termelési módok, technikák radikális megváltoztatására, az intenzívebb gazdálkodásra, pótlólagos befektetésekre. A paraszti előrelépésnek ebben a korszakban még nagyon ritka az a változata, amelynél a gazda igazi polgári tulajdonos módjára a földjét tőkeként használja, s befektetésekkel új termelési eljárásokat, technikákat alkalmaz. A parasztság nagy többsége a polgárosodásnak még 1848 előtt, a feudalizmusban megkezdett útján haladt tovább, a tradicionális elemek nem radikális, de széles körű, aprólékos módosításával törekedve régi és új összeegyeztetésére. Erre az útra jellemzőek a falusi mesterek kisebb-nagyobb technikai újításai, változtatásai, a hagyományos termelőeszközök alakítgatása, a termelési eljárások tapasztalati alapon történő módosítása, a termelési és munkaszervezet apró változtatásai, az életmód és a kultúra régi alapon kifejlődő új jelenségei.

A parasztság e legnagyobb tömegénél volt emelkedés, gazdagodás, bizonyos individualizálódás, de mindez még a régi alapokon ment végbe, lényegében a paraszti kultúra megtartásával. Fejlődés volt ez, egyfajta modernizálódás, de hogy mennyire korlátozott, az csak a századfordulóra derül majd ki. Ennek a korlátozott paraszti fejlődésnek, polgárosodásnak jellegzetes tömegkommunikációs eszköze a korszak kalendáriuma. Mint ahogy ezzel hozható összefüggésbe a 19. század virágzó, paraszti falusi műveltsége az új stílusú népdaltól kezdve, a rituális kötöttségektől elváló, „szórakoztató táncok”, a csárdás divatján át a népi díszítőművészet kivirágzásáig, a paraszti jelleg fokozott hangsúlyozásáig. Hiszen ez is egyfajta modernizáció volt, a megnőtt paraszti árutermelés, a jómód, a bővülő csere, az új kulturális hatások, a növekvő újító és vállalkozó kedv, az optimista

helyzetértékelés bázisán, de nem lépve ki radikálisan a hagyományosból, a paraszti kultúrából, hanem a hagyományos intézményekre s részben a hagyományos értékrendszerre támaszkodva.

A régi alapokon csak valamelyest modernizálódó parasztság életkultúrájának, értékeinek lassú alakulását az egész körülvevő világ változása hozta magával, de ennek kétségkívül egyik tényezője a kalendárium intézménye, még az olyan tisztán üzleti haszonra törekvő változatában is, mint amilyen egy Bucsánszky-féle naptár volt. Az új értékek hagyományos elemek hálójába szöve jelentek meg, térhódításuk igen lassú, ellentmondásos folyamat volt. Ezt akkor lenne igazán módunkban bizonyítani, ha időnk és terünk lenne a naptárakban kiforráló kis magyar antikapitalista mentalitást is bemutatni. Ebben a populáris kultúrában a magaskultúrát évtizedekkel megelőzve megjelent a bűnös város eszméje, a városellenesség, az antiszemitizmus, az idegenellenesség; a kalmárszellem és a romboló pénz, a mozgó tőke megvetése a nemzeti jellegű, megőrző földtulajdonnal szemben; az új szokások, a külföldmajmolás, a változások elítélése, a technikai fejlődés bírálata, s az a tétel, hogy a magyar sajátosságoktól idegen a tőkés polgári fejlődés.

Irodalom

- Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Budapest, 1983.
- Gárdonyi Albert: A XVIII. század legkeresettebb könyve. *MKSz.* 1941. 232–244.
- Hofer Tamás: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében – *Ethnographia*, 1975. 2–3. 398–414.
- Kovács I. Gábor: A kalendárium a korlátozott fejlődés tipikus kommunikációs eszköze 1730–1820. *Szociológia*, 1984–85. 3–4. sz. 217–237.
- Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In *Magyarország története 6/2. 1848–1890.* (főszerk.: Kovács Endre) Budapest, 1979, Akadémiai K. 1039–1117.
- Riehl, Wilhelm Heinrich: *Der Volkskalender im 18. Jahrhundert*. 1852.
- Schenda, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt am Main, 1970.
- Szecskő Tamás: *Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció*. Budapest, 1971, Akadémiai K.
- Vörös Antal: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914. *Történelmi Szemle*, 1955. 2. sz. 162–183.
- Vörös Károly: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. *Történelmi Szemle*, 1973. 1–2.

Vörös Károly: A parasztság változása a XIX. században – Problémák és kérdőjelek.
Ethnographia, 1977. 1–13.

Eredetileg előadásként hangzott el 1985. szeptember 3-án az MTA Néprajzi Kutatócsoportja és Pszichológiai Intézete, valamint a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által rendezett „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás” című konferencián. Megjelent Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Értékek és változások*. Budapest, 1987. II. 159–168.

Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle kiadó naptáraiban a negyvennyolcas szabadságharctól az első világháborúig

„Megmentvén Pozsonyban a roppant igától
A szegény jobbágyot a terhes robottól:
Elmentek a lábát csókolni hozzája,
Nem hagyta! mindnyájok kezét szorította.”

Kossuth képe ezzel a versaláírással jelent meg legelőször magyar kalendáriumban. A Bucsánszky Alajos kis képes naptára 1849-es évfolyamának belső címlapját díszítő fametszetes ábrázoláson Kossuthot kalap- és süveglengető hálás atyafiak vesznek körül. A kép 1848 végén a Bucsánszky kiadó egyik önálló ponyvafüzetkéjének címlapján is megjelent. A „*Nagy Kossuth Lajos*” című forradalmi ponyvafüzet Kossuthot, mint a szegények pártfogóját mutatja be. Neki köszönhető a jobbágyi terhek eltörlése, a jogegyenlőség kivívása, a jobbágyság felszabadítása. A ponyvafüzet szerzője ezeknek a vívmányoknak a védelmével kapcsolja össze a Kossuth által vállalt önvédelmi harcot. Az egykorú agitáció logikája jól mutatja meg a népi Kossuth-hagyomány eredeti magvát. Főleg a szabadságharcban részt vett parasztkatonáknak nagy formáló élménye lehetett a függetlenségi harc is, de a parasztság nagy többsége számára Kossuth nevéhez a robot eltörlése, a jobbágyszabadítás kapcsolódott.

Az eredeti élmény, a népi tapasztalás és a korabeli véleményalakulás azonban nem az egyetlen formálója, alakítója a népi tudatnak. A korabeli propaganda, a későbbi ponyva- és naptáriródalom, az újságok, az iskolai tanítás, az iskolai és egyéb ünnepélyek stb. mind-mind alakító tényezői a kollektív tudatnak, a ’48-ra, a Kossuthra való népi emlékezésnek. E tényezők közül most egy jeles ponyva- és naptárkiadó cég kalendáriumainak Kossuthra vonatkozó közleményeit mutatjuk be.

A naptárak köztudottan mindig a legnagyobb példányszámú kiadványok voltak. A kiegyezés körüli években Magyarországon összesen kb. 600 ezer kalendáriumot adtak el évente. Az évi összpeldányszám 1875-re elérte a 900 ezret, majd a növeke-

dés üteme lelassult, s csak 15 év múlva érték el a másfél milliós példányszámot. Ezután újra gyorsuló emelkedés következett, s a naptárak évi példányszáma 1900-ban kétmillió, 1910-ben hárommillió lett. 1910 körül már a magyar parasztság minden rétegénél szinte általános volt a kalendáriumhasználat. Ha a naptárak igen magas példányszáma mellett figyelembe vesszük a még szokásban lévő közös olvasást, s a kalendárium használatának azt a jellegzetességét, hogy az év során sokszor elővették, s újra és újra elolvasták, akkor joggal tesszük fel, hogy e kiadványoknak jó esélyük volt arra, hogy hatással legyenek olvasóik mentalitásvilágára. A naptárak által sugalmazott eszmények már a kiegyezés táján is széles körben hatottak, s a 20. század elején a hatás még nagyobb lehetett.

Az alsóbb néprétegek, így a parasztság körében is, természetesen az olcsóbb populáris naptárak terjedtek. Elsősorban a már emlegetett Bucsánszky Alajos-féle vállalat naptárjai. Ezek 1848-tól folyamatosan jelentek meg (1879-től Rózsa Kálmán és neje cégjelöléssel). Ez a vállalkozás 1875-ben csaknem 450 ezer naptárat, a teljes magyarországi termelés felét adta ki, s még a századelőn is a populáris naptáraknak több mint egyharmada ennél a kiadónál jelent meg. Itt látott napvilágot a bevezetőben idézett első kalendárium Kossuth-ábrázolás is. A Pestet elfoglaló császáriak a nevezetes belső címlap miatt elkobozták a naptár még eladatlan példányait. Az óvatos üzletember, Bucsánszky naptáraiban ezek után 1867-ig nem is fordult elő újra Kossuth neve.

Az 1868-as Nagy Képes naptár az első, amelyben újra terjedelmesebb politikai tájékoztatás van. Ebben, s más naptáraiban is a kiadó alapvetően a kiegyezés propagálásán ügyködött. Legfőbb segítsége ebben háziszerzője, a két haza legismertebb és legolvasottabb írástudója, a századelő alkalmi verselgetőinek modorában író, de immáron tolla után élő nemesi értelmiségi ponyvaszerző, a Tatár Péter álnéven működő Medve Imre volt. A propaganda sémája többnyire a következő: 1848-ban a magyar nemzet kivívta szabadságát, de az ifjú, még tapasztalatlan uralkodót – aki nem ismerte ősi intézményeinket, alkotmányunkat – a gonosz tanácsadók félrevezették. Most azonban Erzsébet királyné, az őrangyal felénk fordította a király szívét, aki sebünket bekötözte, révbe vezette leghűségesebb népét, a magyart. Ebben a konstrukcióban merül fel először Kossuth neve a következőképpen:

„És te szép hazánknak nagy menekültje,
Ki a lelkek óriása vagy,
Kossuth! add áldásod ezen műre!
Bár fájdalmaid véghetetlen nagy,
Bálványod volt a hon, s mindig az lesz.
Jőj keblére, már többé el nem vesz.

Felejts, alkoss, hogy újra viruljon,
 Legyen naggyá ezen zaklatott hon!”

Kossuth azonban nem adta áldását a műre. Bucsánszkyt pedig alapvetően az üzleti siker mozgatta, s mindig arra törekedett, hogy a hatalom szabta korlátok között minden erőteljes véleményáramlat igényeit kielégítse. Így, tekintettel a kiegyezésellenes, Kossuth-párti áramlatokra, 1869-ben megindította a *Képes Honvéd naptár*, 1870-ben pedig a *Képes Kossuth naptár* című sorozatokat.

A Kossuth iránti szimpátia kihasználása a naptárüzletben Bucsánszky leleménye volt (1871-ben követte a Heckenast cég, majd 1873-ban a Bartalis-féle ponyvakiadó). Annak ellenére, hogy két kalendáriumában megjelent Kossuth híres, kiegyezésellenes ún. Cassandra levele is, az ekkori Bucsánszky-naptárakban Kossuth mégsem mint az éles kiegyezésellenesség szimbóluma jelent meg. Inkább úgy idézték fel, mint annak a '48-as harcnak a hőroszát, amely harc megalapozta a kiegyezéssel elért eredményeket is. Tatár Péter döcögő alaxandrinusokba szedett hosszú verseiben gyakran szól '48 dicső napjairól. A negyvennyolcas mű félíg épült csak fel:

„De fényét egy névvel századokra veti,
 Egy névvel melyet a nép soh sem feledheti.
 Kossuth nagy nevével ki felszabadítja
 Népünk, s önállásunk akkor alapítja.
 300 évig szenvedett nemzetünk
 Azt hittük mindnyáján immáron elveszünk.
 De ő jött, százezrek gyűlteek körötte,
 S a rabszolgaságot menten eltörölte.
 És a törvény előtt egyenlőek lettünk
 Bár palotában vagy kunyhóban születtünk.
 Teremtett lángesze magyar birodalmat,
 A királynak adván benne főhatalmat,
 hogy felelős magyar minisztériummal
 kormányozza e hont biztos nyugalommal.”

Általában jellemző ezekre a rigmusokra, hogy ha meg is pendítik negyvennyolc társadalmi vívmányait, a hangsúlyt inkább a nemzeti függetlenségre, a nemzeti szabadságharcra vetik. A Kossuth nevével szimbolizált nemzeti szabadságharc bemutatásának két fő jellegzetessége van ezekben az írásokban. Az egyik az, hogy

több évszázados harc perspektívájába állítják be 1848-at, s erőteljes a Rákóczi–Kossuth párhuzam. Az egyik Kossuthról szóló hosszú versben olvashatjuk:

„300 évig várt read nemzeted...
Szónok, akitől a zsarnoknak vére fagy,
Rákóczinak égből kitört lelke te vagy.”

A másik jellegzetesség, hogy a Kossuth vezette dicső harc, midőn „Karunk az ellent porig összetörte”, csak azért bukott el, mert elárulták:

„Óh de mit ér minden honfíui nagyság
Ha lesben áll a rút árulás és gazság.”

Már a 13 aradi vértanúról szóló 1868-as Tatár-versben ezt olvashatták országszerte:

„Egymás közt beszélve csendben Görgeiről
Árulásról szóltak és ötet vádolták
Minden ballépését ott elősorolták.”

Szinte minden negyvennyolcra szóló, Kossuthot magasztaló, a dicső csatákat idéző leírásban ellenpontként ott van a sötét árulás:

„Világosnál ejté rabságba a magyart
Egy ember, ki neki akkor jót nem akart.
Kit a megbántott gőg s hiúság vezetett,
Ki ott egy nemzetet élve eltemetett.”

Az ekkori Kossuth-kultusz meghatározó jegye az, hogy Kossuth ügye 1849-ben csak azért bukott el, műve csak azért nem teljesedett be már akkor, mert „Szent ügyünket Világosnál / az árulás eladta.” Az árulásmotívum a Rákóczi–Kossuth párhuzamban is jelentkezik:

„És Magyarországnak fényes napja lement
Lement a végzetes nevű Világosnál,
Mint Rákóczi alatt Szatmár városánál.”

A Rákóczi sorsához való hasonlóságot hangsúlyozták Kossuth menekülésének, a bujdosás, a hontalanság keserveinek a rajzában is. A *Kossuth Lajos álma* című verselményben Kossuth éppen Magyarországra írt levelet:

„De ím éjfél ütött Kossuthnak órája
S különös fény áradt el a szobájában.
És a fényözönből nesz s minden lárma nélkül
Kilépett Rákóczi teljes alakjában.”

A megjelenő Rákóczi mondja el itt, hogy sorsa hasonlatos volt a Kossuthéhoz, ő is 24 évig ette a száműzetés sótalan kenyerét.

Ellenzéki politikai kicsengése nagyon kevésbé volt e naptárak Kossuth kultuszának. Először és utoljára az 1870-es *Kossuth naptár* borítóján, a „Kossuth Lajos újévi üdvözlete a magyar nemzethez” című Tatár-mű pendít meg ilyesmit.

„Király és nemzet közt az alku megtörtént...

...

De azért ha hibás jóvá lehet tenni,
Országgyűlés hozta, ez fel is bonthatja.
Új törvényt szerezhet alapján az elvnek.”

A továbbiakban azonban ez a hang eltűnik a naptárakból. A hetvenes évek második felére a Kossuthtal kapcsolatos közlemények fokozatosan elszíntelenedtek, eljelentéktelenedtek. Az ilyen témák egyre ritkábbak lettek még a *Kossuth naptárban* is. Az emigrációs iratsorozat kiadása idején kicsit gyakrabban foglalkoznak a nagy száműzötttel, de ezenkívül jóformán csak egy-egy Kossuth-anekdota olvasható.

1890-től a Kossuthra nézve hátrányos honossági törvény miatt támad némi élénkülés, s ezután már az érdeklődés nem csitul. Jön Kossuth 90. születésnapja, s naptáraink mind megemlékeznek „a magyar nép édesatyjáról, a magyar szabadság megteremtőjéről”. Ezután következik Kossuth halála.

„Meghalt Kossuth apánk
Örök gyászt hozott ránk.
Mint madár az ég alatt
Magyarország árván maradt.
Szegény magyar hazánk.”

Az 1895-ös Rózsa Kálmán-féle (Bucsánszky utódja) naptárak mind nagy teret szenteltek a megemlékezésnek, s Kossuth temetésének. Legrészletesebben az ekkor indított sorozat, a Kossuth Lajos nagy naptára foglalkozott vele. Többek között azt írta, hogy „ha a bibliát most írnák... az apostolok száma eggyel szaporodnék”. Az egész oldalas gyászkeretes képen az örökre elszenderült, a mennyekbe lebegő Kossuthot négy angyal veszi körül. Ettől kezdve állandóan nő a Kossuthal foglalkozó kalendáriumi materiák terjedelme. Lendületet ad ennek a szabadságharc 50. évfordulója, s a századelő függetlenségi politikai mozgalmi is. A Rózsa-naptárakban a század első két évtizedében a történelmi jellegű anyagok aránya eléri a naptár teljes terjedelmének 40–50 százalékát, s ezen belül a szabadságharcról szóló írások részesedése néha 70–80 százalék. Ez az időszak a történelmi kultiváció, s kiváltképpen a Kossuth-kultusz csúcspontja a magyar naptárakban.

Idesoroltuk a rendszeres híradásokat is a Kossuth-szobrok felavatásáról. Az 1904-es naptár pl. a hódmezővásárhelyi avatásról közöl tudósítást. „A halhatatlan Kossuth Lajos ércbe öntött alakja városokban, községekben hirdeti a kötelesség szózatát, hogy hazánkat nagygyá, szabaddá, függetlenné kell tenni!” Olvashatunk néha egyéb publicisztikus jellegű cikkeket is Kossuthról, a legjellemzőbb és a leggyakoribb azonban akkoriban az, hogy alakja „irodalmi alkotások” hőseként lép elénk. A művek írója Farkas Emőd, a századelő legnépszerűbb populáris írója. Termékenysége, sokoldalúsága csak Tatár Péteréhez hasonlítható.

Regényes, érdekfeszítő írásaiban Kossuthot a legfantasztikusabb, lélegzetelállító helyzetekben mutatja be. Egy kis mustra a címekből: Kossuth szembenéz a halállal; Kossuth Lajos ezer veszedelemben; Az életmentő Kossuth; Kossuth Lajos a poklot is meghódítja; Kossuth Lajos küzdelme a farkasokkal; Kossuth megmenti a várost; Kossuth Lajos a betyárokat is meghódítja; Kossuth Lajos bombázóporban. Amint a címek is mutatják, Kossuth minden esetben halálveszedelemben forog, a halál torkában jár, de bátorsága, elszántsága, lélekjelenléte, határozottsága, s különleges tulajdonságai mindig megmentik. Ő az, aki már sátorlajújhelyi ügyvéd korában egy nagy tűzvész alkalmával halált megvető bátorsággal vezeti a tűzoltókat, s gyerekeket, asszonyokat ment ki a tűzből zuhanó tüzes gerendák között. Ő az, aki az országból menekülve a Dunából kimenti az oláh halászokat, s Sumenben a gázos barlangból kihozza a szerelmi bánat miatt öngyilkosságra készülő örmény legényt. Ő az, aki az amerikai vadonban, hóföregtetben, pisztollyal, törrel viaskodik az ádáz fenevadakkal, s több farkast megöl. Ő az, aki tanyájukon keresi fel az ellene összeesküvőket, kardjával tesz igazságot, „de csak felesége unszolására mondja el, mitől véres a kardja”. Ő az, aki az ápolónőnek jelentkező osztrák tiszt özvegyének tekintetében meglátja a bosszúállás

démonát, s éjszaka ágyából kikelve kioson a szendergő parancsörtszt mellett, s míg az ápolónők bóbiskolnak, megfigyeli, mint tölt az özvegy altatót a betegek poharába. Követi a létrán, s amikor az a sebesültekre akarja gyújtani a házat, megakadályozza. A leleplezett démon kérdésére így válaszol: „Én mindent tudok, az én szemem mindent lát, az én fülem mindent hall.” Ő az a kiváló szónok, aki a toborzó útján a pusztában rátörő betyárokat, élükön Rózsa Sándorral a haza, a szabadság ügye mellé állítja. (Az 1948-as centenáriumi hagyománygyűjtéskor szinte szó szerint mondták el ezt a történetet.)

Kossuth hangjának, tekintetének varázsos, emberfeletti hatalma majd minden elbeszélésben szerepet játszik. Mikor foglyul ejtik, s egy osztrák tiszt rá akar löni Kossuthra, ő „ránézett azokkal a szép kék szemeivel, s ez a pillantás elbűvölte az osztrák tisztet, mintegy villamos áramként futott egész valóján keresztül, kihullott kezéből a pisztoly, s önkéntelenül térdre esett”. Egy másik elbeszélésben ez olvasható: „A nehéz sebesültek felültek ágyaikban, hogy jobban láthassák a haza megmentőjét, a magyar nép atyját és felszabadítóját, akinek a hangjában varázshatalom van. ... Átszellemülten hallgatták zengő szavát, mely lágyan folyt ajkáról, s úgy csengett lelkükben, mint a kápolna harangja.” A törrel rárontó fúriára olyan „kígyóbüvölő nézéssel meredt” Kossuth, hogy az megdermedve kérdezte, miközben a tör kihullott kezéből: „Mi az, az ön szemében uram, hogy azzal ölni és sújtani tud? Az én szememben az igazság napfénye ég – válaszolta Kossuth – és azt a bűnnek megcsalni nem lehet.” A fúriát, az osztrák tiszt özvegyét aztán meggyőzi arról, hogy bosszút azokon kellene állnia, akik a nemzet szabadságát el akarták tiporni. „Óh uram, az ön ékesszólása a poklot is meghódítja” mondja az özvegy, s attól kezdve ő lett a kórház őrangyala.

E fantasztikus, figyelemmegragadó izgalmak között sokszor halljuk beszélni Kossuthot vagy magát az író a hazáról, függetlenségről, szabadságról, honszerlelemről. Az emberfeletti tulajdonságokkal felruházott Kossuth-eszményből ezekben a naptári elbeszélésekben nem csak a jobbágyfelszabadító alakja tűnt el teljesen, hanem elhalványodott a függetlenségi harc valóságos vezérének a képe is. A nagyon is részletező, élményszerűen előadott cselekmények ellenére ez a Kossuth már a maga konkrét valóságából kiforgatott Kossuth. A történelmi alak helyét egy mitikus, majdnem időtlenített emberfeletti hős foglalta el. A kalendáriumi irodalomnak ez az időtlenített Kossuth-eszménye mindazonáltal alkalmas volt egy lebegő romantikus-nemzeti szabadságfogalom hordozására és terjesztésére a népi tudatban.

Eredetileg megjelent: Kossuth Lajos küzdelme a farkasokkal címmel. *Historia*, 1986/1. 33–35.

Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben

Regényes önéletrajzában Tamási Áron leír egy 1908 körüli esetet, amikor pisztollyal játszván megsebesült, s a kovácsért szalasztottak, akinek a kis székely faluban a sebkötözés is a hatáskörébe tartozott. „A kovácsot a szomszédból kerítettük elő, ahol benne volt egy nagy gyülekezetben, melynek egy öreg okulárés ember kalendáriumot olvasott. Figyelmesen hallgatták az emberek, amit a kalendáriumból hallottak, de nem mindent hagytak helyben, hanem a helytelen dolgokat kijavították. A kovács is ... szerette az ilyen kijavításokat, mert igen tudományos ember volt.” A kalendáriumolvasásnak ez a kicsit archaikus közösségi módja jobbára már csak az elmaradottabb vidékeken volt szokásban. Így például még dívott a Braun Róbert polgári radikális szociológus által leírt románok lakta Csicserben, vagy a rutén többségű Bereg megyei Malmoson. Az ország nagyobb részén azonban parasztságunk a kalendáriumot ekkor már egyénileg vagy családi körben olvasta.

Paraszti származású íróink, akik a századforduló táján gyerekeskedtek, gyerekkori szellemi környezetükről írva, szinte mind szót ejtettek a kalendáriumról. Veres Péter a „*Számadásban*” ezt írja: „Mikor az újév közeledett, mindig rimáncodtam nagyanyámnak vagy édesanyámnak, hogy vegyék meg már a kalendáriumot, mert a tavalyi regényfolytatás, amit közben sokszor elolvastam, nagyon izgatott. ... S azután, ha valamelyik ismerősünkhöz mentünk tanyázni, én mindig csak a falra akasztott vagy tükör mögül kipirosló kalendárium után áhítoztam, amíg nagyanyám el nem kérte nekem. Később, amikor nőttem és bátorodtam, csak azért is elmentem a rokonokhoz és ismerősökhöz, hogy elolvassam a kalendáriumjokat.” Veres Péter a *Falusi krónikában* is megemlíti, hogy a serdülő legények és leányok

a tél végére „a kalendáriumot agyonolvasták, betéve tudtak már belőle minden ócska adomát”.

Szabó Pál leírásában maradt ránk a hosszú téli estéken kalendáriumot olvasó paraszti család képe. Szintén önéletrajzi jellegű írásából az is kiderül, hogy őt is megragadta a folytatásos történetek varázsa. „Már kisebb koromban is alig vártam, hogy beálljon a tél, hogy édesapám megvehesse az új kalendáriumot, s a Sándor Mátyás történetét tovább olvashassa. Csaknem ünnepi hangulat volt az, mikor hazahozta az új kalendáriumot. Hogy mi van Sándor Mátyással mindenkit érdekelt, de legkivált engem. Ültem a sut szájában, hallgattam, ahogy édesapám szájából lassan pergett a szó, de egyszer aztán valahol lövés pukkan az éjszakában, és nincs tovább. ... S nekem csaknem a szívem szakadt meg, mivel nem tudtam, hogy Sándor Mátyást ez a lövés vajon érte vagy nem érte? Most már várhatok egy esztendő, amíg megtudom.” Később, amikor Szabó Pál megtanult olvasni, előszedte a tékában összegyűjtött régi „Kossuth” és „Regélő bácsi” kalendáriumokat, és a méhesben újra és újra elolvasta azokat.

Sinka István első olvasmányai között is sok kalendárium volt. Önéletrajzi feljegyzésében így emlékezik: „Mikor negyedik elemibe jártam ... már elolvastam Toronyi Tamás históriáját és az Ördög Róbert verses történetét és annak a városrésznek, ahol laktunk, minden öreg kalendáriumát.” Bojtárkodva az egyik tanyán a *Családi képes naptár* kilenc darabos sorozatát találja meg egy ládában. Benne egy hosszú folytatásos regény egy angol úr szerelméről és vadászatairól Afrikában és Ázsiában. Egy másik kalendáriumsorozatban meg a szibériai száműzöttekről olvasott. Sinka emlékezete szerint mindezekből igen sok ismeretet szedett össze. „Úgy szíttam magamba ezeket a kalendáriumi meséket, mint spongya a vizet. Érdekes, hogy ezeket az öreg kalendáriumokat milyen gondosan összegyűjtögették az öregek. Nyolc, tíz évig is vártak, várniuk kellett, míg végigolvashattak egy ilyen ponyvaregényt.”

Az említetteken kívül sokat írt a kalendáriumolvasásról Tömörkény, Mórícz és Móra is. A századelő népeletének egyik legnagyobb ismerője Kiss Lajos Hódmezővásárhelyről mondja, hogy alig volt ház, ahol ne lett volna kalendárium. Ezt a széles elterjedtséget a kései kutató statisztikai bűvármódjai is bizonyítják. Mielőtt 1900-ban eltörölték a naptárak árát 1850 óta terhelő bélyegilletéket, már akkor is évente kétféle naptárt adtak el Magyarországon. A megpezsdült kiadói kedv, s a művelődés általános haladásának hatására az évi összpéldányszám 1910-ig 3 millióra emelkedett. Tehát Magyarországon 1910-ben minden három házból kettőben volt kalendárium. Nemzetiségenként ez úgy oszlott meg, hogy ott volt ez a kiadvány majd minden német lakásban, minden második-harmadik szlovák, minden negyedik-ötödik rutén és minden ötödik-hatodik román házban.

A magyar nyelvű népességnél pedig csak kb. minden tizedik lakásból hiányzott a kalendárium. Ez azt jelentette, hogy a magyarság nagyobb hányadát kitevő parasztság minden rétegénél szinte általánossá vált a naptárvásárlás és naptárolvasás szokása. Ez volt az a korszak, amikor a kalendárium leginkább központi szerepet játszott a magyar parasztság információs rendszerében. Egyes paraszti csoportok ugyan már növekvő mértékben ismerkedtek az újságolvasással is, s egyéb érintkezési formák szerepe is nőtt, a domináns tömegkommunikációs csatorna azonban a parasztság többségénél a kalendárium maradt. A nagyobb integrációkhoz, a nemzet és a nagyvilág életéhez kapcsolódott ezeken keresztül. Így jutottak el bizonyos rendszerességgel a szóbeliségből kiemelkedő paraszti rendhez az ország és a nagyvilág hírei, üzenetei. Így szövődtek a népi mentalitásba az új fogalmi keretek, képzetminták, értékek és szimbólumok.

A megjelenő töméntelen – évente 300–500-féle – kalendáriumnak csak töredéke, összesen alig 10 százaléka volt az újságok, politikai szervezetek, egyesületek által kiadott naptár. Valamennyi azért ezekből is eljutott a parasztság bizonyos rétegeihez. Így pl. a *Pesti Hírlap nagy naptárából* vagy az eredetileg a középosztálynak szánt *Kincses Kalendáriumból* is jutott paraszti kezekbe. A naptárak legnagyobb tömegét, az igazán populáris kiadványokat azonban speciális ponyva- és naptárkiadó cégek hozták forgalomba. A teljes mennyiségnek több mint a felét két nagy cég termelte. A régebbi, a Rózsa Kálmán és Neje kiadóvállalat (azelőtt Bucsánszky Alajos) 1848 óta ontotta az olcsó, populáris naptárak millióit. A másik, a Mehner Vilmos-féle vállalat 1872-től adott ki naptárakat. Ezeknek a naptáraknak az ára (az 1899 utáni pénzrendszer szerint) 30 és 80 fillér között mozgott.

Az olcsó naptárakat elsősorban nem könyvesboltokban árulták, hanem olyan helyeken, ahol a nép mindennapos dolgai után jártában-keltében egyébként is megfordult. Árulták a vásárokon, hetipiacokon, búcsúban, falusi szatócsboltokban, a városi utcai árusoknál. Foglalkoztak vele a históriások, mindenféle házalótípusok, kofaasszonyiságok, s más alkalmi árusok.

Az ország sok millió lakosa jobbra azt tudta a világ folyásáról, a haza sorsáról, amit az így beszerzett ponyvanaptárakban olvasott. A kalendáriumnak igen nagy tekintélye volt, bár mint a bevezető Tamási-idézetben olvashattuk, minden kijelentését ennek sem fogadták el.

A naptárak úgy épültek fel, hogy a fametszetes hónapábrázolásokkal díszített naptárlapok után következett a populáris naptárakból elmaradhatatlan „Százesztendős jövőmondó”, amelyet még 1852-ben ötlött ki – a kikopott jóslások pótlására, s a változatlanul meglévő igények kielégítésére – Bucsánszky Alajos halhatatlan háziszerezője, a Tatár Péter álnéven író Medve Imre. (A Tatár Péter által rímbe szedett 12 szövegváltozat ismétlődik mindújra a századforduló után

is.) A jövendölés után jött egy rövid évbeköszöntő versike. Ezután közölték a híreket. 50 filléres áron felül mindig volt egy kb. egyoldalas összefoglalás is az előző esztendő folyásáról, s csak azután részletezték a híreket. Nagy helyet foglaltak el az elemi csapások, s mindenféle szerencsétlenségek hírei a világ minden tájáról, sokszor képzeletmozdító fametszetekkel illusztrálva. A politikai jellegű hírek közül kedvelték a háborúkat, s általában a politika nagyobb zajlásait, az uralkodók, miniszterek, püspökök életéhez kapcsolódó protokolláris eseményeket, s kiváltképpen a gyakori merényleteket. A hazai események taglalásában a függetlenségi ellenzékhez álltak közel. Mindig tudósítottak a Kossuth- s más negyvennyolcas szobrok, emlékhelyek felállításáról.

A szórakoztató olvasmányanyagnak több mint a fele történelmi elbeszélés volt, s ezen belül 70–80, olykor 90 százalékot tett ki a függetlenségi-szabadságharcos hagyomány, főleg a Rákóczi-féle és a negyvennyolcas szabadságharc kultiválása. A Rózsa-féle naptáraknak már a címei is felhívják a figyelmet erre a tartalmi elemre: *Képes Kossuth naptár*; *Kossuth Lajos nagy naptára*; *Magyar szabadságért harcolt hősök képes emléknaptára*; *Képes Honvéd naptár*; *Képes Rákóczi naptár*; *Petőfi képes naptára* stb. Érdekesen világítja meg ezeknek az olvasmányoknak a hatását Veres Péter a *Számadásban*. Beszámol arról, hogy növekedvén már az újságolvasásba is belekapott: „Hej, gyönyörűen írt akkor a Friss Újság. Vérpezsdítő cikkekben vázolta az »átkos bécsi kormány« és a zsarnok Tisza huncutságait, az önálló bank, önálló vámterület, meg a nemzeti hadsereg előnyeit és én lelkes hazafi lettem. Mindez nagyon hozzáillett ahhoz, amit református iskolai könyveimben, meg a Rákóczi, Kossuth, Honvéd stb. naptárakban Bocskayról, Bethlenről, Rákócziról, Thökölyről, Kossuthról olvastam.” Kétségtelen, hogy ezeknek a naptáraknak is nagy szerepe lehetett a Rákóczi-, Kossuth- és Petőfi-kultusz ápolásában, terjesztésében, s abban, hogy a nemzetileg színezett romantikus-liberális szabadságfogalom felszívódott a népi mentalitásba.

Ami a közvetlenül felhasználható mindennapi gyakorlati tudnivalókat, tanácsokat illeti, meglepő, hogy milyen kevés volt ezekből a populáris naptárakban. Bár a korszak folyamán szaporodtak a gazdálkodási s közgazdasági tudnivalókat is adó naptárak. Hallatlanul nagy volt viszont a hirdetések terjedelme. Még a csupán 16 oldalnyi olvasmányanyagot tartalmazó naptárakhoz is sokszor 30–40 oldal hirdetést csatoltak. Ezek között feltűnően sok volt a gyógyszerházak különféle medicinákat, mindenféle csodaszereket ajánló hirdetési.

Eredetileg 1988-ban a *Historia* folyóirat számára készült, de itt jelenik meg először.

A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában (Szaktudás és értékesítés)

Mielőtt a kalendáriumok két világháború közötti változását leírnánk, s mérleelnénk ennek lehetséges hatásait az olvasók mentalitására, hangsúlyozottan előre kell bocsátanunk, hogy jóllehet a kalendárium az első világháború után is ott volt a legtöbb paraszti házban, mégis elvesztette azt a központi szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában, amelyet leginkább az első világháború előtti évtizedekben játszott. Ismeretes, hogy a paraszti kultúrában a világháború és a forradalmak után az információszerzés lehetőségei is megszorodtak, a tájékozódás, érintkezés, információcsere alkalmai kibővültek. A kalendárium csak egy lehetőség lett a sok közül. Így a naptárak tartalmának bármily körültekintő elemzéséből is csak nagyon áttételesen következtethetünk a paraszti olvasók mentalitására.

A módszertani nehézségek már azzal kezdődnek, hogy nagyon nehezen áttekinthető, óriási kalendáriummennyiségről van szó. A nem régen elkészült – de e területen hiányos, mert főleg csak az OSZK anyagára támaszkodó – nemzeti bibliográfia adatait kiegészítettem más pesti és vidéki könyvtárak anyagával, s szinte az ország összes múzeumába begyűjtött, használatban volt kalendáriumok és számos magángyűjtemény adataival. Az így elkészült bibliográfiám szerint a két világháború között évente átlagosan 150-160 naptár jelent meg. Ez összesen kb. 3800 darab kalendáriumot jelent, amiből 350 db nem magyar nyelvű. (Utóbbiakkal nem foglalkozom.) A 3450 magyar nyelvű naptárból egy nagyobb történeti időszakot átfogó kutatás kapcsán részletes, szisztematikus tartomelemzéssel csupán a Bucsánszky-cég jogutódjának, a Rózsa Kálmán és Neje-féle vállalatnak

a naptárait dolgoztam fel. Ezek a naptárak azonban ennek a korszaknak már nem reprezentáns kiadványai. A Bucsánszky-vállalat egy jellegzetes, nagy népies ponyva- és naptárkiadó cég volt, amely 1848-tól 1944-ig adott ki naptárakat. Hasonlóan nagy naptárkiadó volt 1879-től 1935-ig a Mehner-féle vállalat. Az első világháború előtt az ilyen nagy, speciális ponyva- és naptárkiadók adták ki az évi 400-500-féle kalendáriumnak a felét. A hasonló, de kisebb kiadók további 30%-ot jelentettek meg. Ha a példányszámokat is pontosan figyelembe tudnánk venni, e kiadók részesedése a teljes produktumból még nagyobb lenne, hiszen a világháború előtti 2-3 millió naptárpéldányból csupán a Bucsánszky- és a Mehner-féle vállalat egyenként félmillióval részesedett. A világháború után a hagyományos nagy és kis naptárkiadók részesedése 80%-ról 40, majd 30%-ra esett vissza. Ezzel szemben megnőtt az újságok mellett megjelenő, a politikai és egyéb szervezetek, egyházak, egyesületek, kisebb közösségek, s a nem könyvkiadó vállalatok által megjelentetett kalendáriumok száma. A világháború előtt ezek együttesen még csak a teljes termelés 17%-át tették ki, most pedig 50, majd 60%-át. Ezen belül is igazából három jellegzetes csoport a meghatározó. Rögtön a korszakunk elején tért hódítanak a kigazdaszervezetek és agrárius érdekképviseletek által kiadott kalendáriumok. Az újságok naptárainak részesedése pedig a háború előtti 7%-kal szemben a harmincas években már 20%. Végül a vallásos jellegű naptárak aránya, ha a speciális naptárkiadók kiadványait is figyelembe vesszük, a világháború előtti 13%-ról a húszas években 20%-ra, a harmincas években 30%-ra nőtt.

A naptárak példányszámairól rendelkezésre álló töredékes adatok még markánsabbá teszik ezeket a tendenciákat. Kigazda kiadóknál *A falu naptára* 1922-ben 150 ezer, az *Új Barázda naptára* 250 ezer példányban jelent meg. Az agrárius érdekeltségű Hangya szövetkezet naptára 1929-ben 35 ezerrel indult. A harmadik évben elérte a 220 ezret, a negyvenes években pedig megközelítette a félmilliót. A Református Szeretet Szövetség naptára a negyvenes években a 100 ezres példányszám fölé ment. A *Katholikus Népszövetség naptára* pedig már korábban a 200 ezres példányszám körül mozgott. Az újságok naptárait az előfizetők évkönyv jelleggel ingyen kapták, s egyenként sok tízezres példányszámokat értek el. Az évenkénti kb. másfél millió darab kalendárium döntő része ebbe a három kiemelt csoportba tartozott.

Ha más irányból indulva azt nézzük, hogy a parasztság, a falusi lakosság körében milyen naptárak voltak elterjedve, akkor is nagyon határozottan ez a három csoport rajzolódik ki. Az adatokat részben korabeli leírásokból gyűjtöttük ki. Így a közismert szociográfiákból, pl. Szabó Zoltán *Tardi helyzetéből*, Fél Edit Kocs községről szóló monográfiájából, a Faluszövetség falumonográfiáiból. A Sárospataki Főiskola Faluszemináriumának Adattárában 61 községről van művelődési

szociográfia, s ezek az Újszászy Kálmán által megadott vezérfonalnak megfelelően tartalmaznak adatokat a naptárolvasókról, újságolvasásról és a rádióhallgatásról is. A múzeumokba begyűjtött, korábban használatban volt kalendáriumok bejegyzései alapján is több száz naptár használatjáról van többé-kevésbé pontos elképzelésünk. Végül a Tömegkommunikációs Kutatóközpont két nógrádi községre (Nógrádvarsány és Nógrádsipek) koncentrált történelmi tudat felmérése kapcsán 1979-ben minden 45 év feletti megkérdezettnek tettünk fel kérdéseket az 1945 előtti kalendáriumhasználatra vonatkozóan.

Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy a kalendárium mindig kicsit társadalmi rétegek feletti műfaj volt, ami igen sokszor nehezen köthető társadalmi-kulturális rétegekhez. Ez a korábbinál még inkább így volt a két világháború között. Például a parasztság körében is előfordult a legszínvonalasabb, legterjedelmesebb, sőt legdrágább naptár, a *Pesti Hírlap Naptára* vagy a *Kincses Kalendárium*. (Az utóbbit 1896-ban Rákosi Jenő eredetileg a hagyományosabb ízlésű középosztály, illetve a színvonalasabb kispolgárság számára indította. Sőt, a polgári liberális *Esti Kurír Naptárának* egy példányára egy napszámos családnál akadtam rá.

A jellemző, az olvasmányok nagy tömegét adó kalendáriumok azonban nem ezek voltak. A felsorolt forrásokból az tűnik ki, hogy a 1920-as években a különféle kisgazda- és agrárius naptárak, a harmincas években pedig a Hangya naptárai voltak messze a legelterjedtebbek. Fél Edit pl. Kocson, zsellértől a nagygazdáig, mind a hat számba vett háztartásban *Hangya naptárt* talált. Református falvakban elterjedt volt a Szeretet Szövetség *Segítsetek naptára* meg a *Keresztyén naptár*, katolikusok körében pedig a *Katholikus Népszövetség naptára*. Ezeket maguk az egyházak terjesztették.

Elég gyakran lehet találkozni az újságok naptárjai közül a Gömbös alapította *Függetlenség* című lap naptárával, az *Új Nemzedék* és az *Új Magyarország* naptárával. Meglepően gyakoriak a különféle paraszti mozgalmakkal kapcsolatos lapok naptárjai: az *Igazság, Független Kisgazda, Szabad Szó naptára*, s a negyvenes években már idesorolható az egyébként korábban is elterjedt *Kis Újság naptára*. Sűrűbben fordul elő a *Friss Újság naptára*, ritkábban a *Magyarország*, még ritkábban a *Magyar Nemzet naptára*.

A három jellemző naptárcsoport közül részletesebben szeretnénk foglalkozni a leginkább dominánssal, a kisgazda és agrárius érdekeltségű szervezetek kalendáriumaival. Ahhoz azonban, hogy az új jelenségeket érzékelni tudjuk, röviden szólni kell a világháború előtti időszakok domináns naptártípusának néhány jellegzetességéről. A paraszti népesség körében 1848 után a legelterjedtebbek a Bucsánszky- és a Mehner-féle olcsó ponyvanaptárak voltak. A magyarországi naptártermésnek felét, majd harmadát, később negyedét adó Bucsánszky-cég nap-

tárait részletesebben elemeztem. Úgy találtam, hogy a reformkortól kezdődően a parasztság naptárral való intenzívebb ismerkedésében meghatározó volt a paraszti árutermelés, a polgárosodás lassú kibontakozása. Növekedett az időpontok számontartásának fontossága, s ezekhez a mindennapi érdekekhez kapcsolódott alapvetően a naptárhasználat terjedése.

A Bucsánszky-naptárak tartalmának vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a gyakorlati igényeket kielégítő tartalom a szorosabban vett naptárrészre, vásárnapra és a kamatmutató táblára szorítkozott. Ezenkívül – eltérően a közhiedelemtől – 1850 és 1890 között egy sornyi gyakorlati tanács, információ sem volt ezekben a naptárakban, s ezt követően egészen a világháborúig is csupán 1-2 oldal. 1890-ig a hirdetések is hiányoztak. Mindez arra enged következtetni, hogy a paraszti olvasóközönség a tradicionális életmóddal való szakítás, az új gazdálkodási, vásárlási, érintkezési szokások kialakítása tekintetében nem haladt előre annyira, hogy a szerkesztőnek számolnia kellett volna a gyakorlati célú modern információk iránti tudatosabb igényekkel.

Úgy tűnhet, mintha ez ellentmondana annak, hogy a kalendáriummal az emelkedő, a polgárosodás útjait járó paraszti rétegek ismerkedtek. A polgárosodás útjai azonban sokfélék. A jobbágyfelszabadítás után a parasztság emelkedésének módjait az határozta meg, hogy a konjunktúra a búza termelésének, s így az extenzív módszereknek kedvezett. A parasztság nagy többsége a polgárosodásnak még 1848 előtt megkezdett útjain haladt tovább, a tradicionális elemek széles körű, de nem radikális módosításával. A parasztság zöménél volt emelkedés, gazdagodás, bizonyos individualizálódás, változott az időszemlélet, de mindez még a régi alapokon történt. Lényegében a paraszti kultúra megtartásával, részben a hagyományos értékrendszerre támaszkodva, a hagyományos elemek lehetséges tökéletesítésével. Fejlődés volt ez, egyfajta modernizáció, de hogy mennyire korlátozott, az majd csak a századfordulóra derült ki. Ennek a korlátozott paraszti fejlődésnek, polgárosodásnak jellegzetes tömegkommunikációs eszköze volt a kalendárium.

Az elemzés szerint a korlátozott fejlődésnek a kettősségét tükrözi a kalendáriumnak szinte az egész tartalma. Ebből most csak egy dolgot emelek ki. 1850 és 1880 között megtalálható a 18. században kialakult falusi élet, életkultúra, világkép sok eleme. A ráhagyatkozás a földöntúli legfelsőbb hatalom elrendelésére, a kiszabott sorsba való belenyugvás, a hagyományos rendhez, gazdálkodáshoz, szokásszerűséghez való hozzásimulás. De megjelent a polgári értékszerkezet magvának, a szabad individuumnak, az alternatívák között választó egyéniségnek, a polgári erényekkel felruházott embernek a sugallata is. Olyan polgári erényeket is kultiváltak, mint a szorgalom, a munka, a takarékoság. Az „Emberé a munka, Is-

tené az áldás” korábbi jelszavával szemben most gyakoribb fordulat a naptárakban: „Segíts magadon, az Isten is megsegít”. Számtalan más példán is bemutatathatnánk a korlátozott fejlődés kettősségét. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy a reformkori ismeretterjesztő *Mezei Naptár*, majd az abszolutista hatóságok által is támogatott, népművelő célú kis naptárak elhalása után, egészen az első világháborúig, a profitorientált nagy naptárkiadók tömegesen termelt naptáraiból – amelyeknek központi szerepe volt a paraszti kalendáriumhasználatban – teljességgel hiányoztak a mindennapi gyakorlati célú ismeretek, az okszerű gazdálkodást kultiváló cikkek, az életmód és életkultúra polgárosodását, a civilizációs fejlődést határozottan segítő közlések.

A világháború utáni agrárius, illetve kiskgazda érdekeltségű naptárak ebben a tekintetben mutatják a leglényegesebb különbséget. Természetesen e naptárak előzményei azért visszavezethetők a háború előtti évekre. Mint ahogyan a századforduló táján kezdtek mutatkozni a korlátozottan modernizálódott paraszti üzem nehézségei is. Akkor lett nyilvánvaló, hogy a polgárosodásnak a parasztság zöme által járt útja válságba került. Az az út, amely a hagyományos elemek, termelési technikák, üzemvitel tökéletesítését jelentette, s új szemléletet, a szorgalom, a munka, a takarékosság kultuszát, de lényegében a hagyományos paraszti kultúrában gyökerezve. Nagy erővel vetődött fel újra a paraszti polgárosodás, a falu emelkedésének, modernizációjának a problémája. Egyféle válasz volt erre is az agrárius újkonzervatívok buzgólkodása. A születő paraszti és kiskgazdamozgalmak is részben ennek köszönhetik létüket. Az újkonzervatív agráriusok ideológiájával, politikai törekvéseivel Szabó Miklós foglalkozott. Úgy tűnik, feltáratlanabb azonban a mindennapi gyakorlati szervező tevékenységük. Ebből számunkra most csak az az érdekes, hogy kalendáriumot is adtak ki. Az első kezdemény az *Országos Központi Hitelszövetkezet évkönyve* 1903-ból. Jelentősebb vállalkozás az 1907-től az OKH, a Gazdaszövetség és az OMGE közös kiadásában induló *Népbarátja naptár*, amelyet 1911-től a Gazdaszövetség egyedül adott ki 60-70 ezer példányban. 1911-től adta ki az OMGE a *Magyar Földműves naptárt* 50 ezer példányban. Ugyanekkor már más kiadóknál is jelentek meg „földműves” és „gazda” címmel ellátott naptárak. A magyar naptárak címében, a megelőző évtizedek 1%-ával szemben az 1900-as években 4%-nál, az 1910-es években pedig 6%-nál voltak jelen ezek a fogalmak. Mindezen naptárak tartalmaztak már gazdálkodási tanácsokat is. Tehát a tisztán piaci viszonyok alapján termelő kiadók is észrevették, hogy tényleges igény támadt ilyen naptárakra.

Az említett két naptár, a *Népbarátja naptár* és a *Magyar Földműves Naptár* volt azonban a legnagyobb példányszámú, a leggondosabban szerkesztett, s ezek

tartalmazták a legtöbb gazdálkodási szakismeretet. A terjedelmük 25-35 százaléka volt gyakorlati célú tanács, felvilágosítás, ismeretterjesztés. Ez óriási fordulat volt a parasztsághoz is eljutó naptárak történetében. A naptárak előszavában, 2-3 évvel az indulás után el is árulják, féltek attól, hogy a kiadvány komoly iránya, s a sok szakismeret miatt az nem lesz kelendő. A siker az 50-60 ezerre felfutó példányszámmal minden előzetes félelmet megcáfolt. (Heckenast *Falusi gazdája* az 1860-as években alig tudott 5000 fölé menni.)

A húszas évek elemzendő naptárainak még egy szálon megtalálható az előzménye. Nagyatádi Szabó István pártjának lapja, a *Magyar Lobogó* is adott ki naptárt 1913-tól. 1918 őszétől az agrárius és a kisgazda-csoportosulás a mögötte álló szövetségekkel együtt egyesült, aztán különvált, majd végleg egyesült, de a sajtó és a naptárkiadás terén mindig megmaradt a két alakulat.

A Nagyatádi-féle csoportosulás 1920-tól 1930-ig adta ki a *Kisgazda naptárát* és a *Magyar falu naptárát*. A Rubinek-féle párt, az OMGE, Gazdaszövetség, illetve a Faluszövetség gárdája (Buday Barna, Schandl Károly, Meskó Zoltán, Mayer Emil) mint új Barázda Lapkiadó Rt., 1920-tól 1932-ig adott ki évente 5-10 különböző naptárt. A két csoportosulás 1930-ig évente legalább félmillió kalendáriumot jelentetett meg. A teljes magyar termés bő egyharmadát. Ebben szerepe volt annak is, hogy 1921-ben beadvánnyal fordultak a miniszterelnökhöz, hogy a „selejtes, lelket mételyező ponyvanaptárak” terjesztését házalással ne engedélyezze. Erre a belügyminiszter olyan intézkedést hozott, hogy csak azok a vállalatok kapnak országos terjesztési engedélyt, amelyek naptárainak tartalma ellen a kultuszárca iskolán kívüli népművelési osztálya nem emel kifogást. (Sőt, ez az osztály különféle naptárcikkeket is íratott, s ezeket ingyen adta a kiadóknak.)

A kisgazda-, illetve az agrárius naptárak az első években politizáltak is. Jellemzőbb azonban, hogy a húszas években valamennyi naptár a terjedelem 20-25 százalékát, évente 20-30 oldalt szentelt a gyakorlati tudnivalóknak, s ennek 30-70 százaléka mezőgazdálkodási tanács volt. Ehhez az az argumentáció szolgáltatta az ideológiai alapot, hogy a kisgazda a „nemzet gerince”, a „sziklafal” stb., s ahhoz, hogy „a kisgazda széles vállain felépülhessen a megújhodott Magyarország, ahhoz ezt a társadalmat a tudás fegyverével kell ellátni!” A magyar naptárak százazeireiben évről évre a gazdasági szaktudás, a tanulás fontosságát hangsúlyozták. S valóban a legfontosabb, legkorszerűbb ismereteket, az okszerű gazdálkodás tudnivalóit igyekeztek népszerű formában közkinccsé tenni. Hiszen a parasztság többsége meghaladta azt az állapotot, amikor a hagyomány által meghatározott módon, reflektálatlanul végezte, amit megfelelő időben szokás végezni.

A gazdasági cikkek kiterjeszkedtek szinte minden lényeges mozzanatra, s kiváltképp a mezőgazdasági termelés ugrópontjaira. Szóltak a vetésforgó, a másodvetés, a talajművelés kérdéseiről. Minduntalan visszatér a tarlóhántás s az őszi mélyszántás problémája. Sokat foglalkoznak a talajerő-utánpótlással, trágyakezeléssel. Rengeteg cikk szól a műtrágyázás előnyeiről, a szuperfoszfát hatásáról. A húszas években erről sok hirdetés is van. Propagálják a szálatakarmányok, a lucernán és a lóherén túl a bükköny és a csillagfürt termelését, a hüvelyesek termesztését. Különösen sokat foglalkoznak a kapások közül a burgonya, a kukorica termesztésének kérdéseivel, a fajtaválasztással, a vetőgumó- és a vetőmagellátással. Általában is tárgyalják a nemesítés, a nemesített vetőmagvak előnyeit. A hirdetések között is sok foglalkozik a vetőmagokkal. Sokat írnak a zöldség- és gyümölcsstermesztésről, ültetésről, fajtákról, metszésről, kártevőkről, permetezésről, a kecskeméti és a nagykovácsi gazdák eredményeiről.

Az állattenyésztés minden ágáról rendszeresen találunk cikkeket. Foglalkoznak a szarvasmarha tenyésztésével, a fajtaválasztással, a tenyészállatok kérdéseivel, a harmincas években a törzskönyvezés fontosságával, a takarmányozással, a silózással, a tejhozam növelésével, a tejfeldolgozással. Talán még többet írnak a sertésenyésztésről, a fajták, a mangalica és a hússertések, illetve a keresztezések problémáiról. Mindezt fényképekkel, rajzokkal illusztrálva. Általában minden témát gazdagon illusztráltak. Szólnak a sertéspestis és az orbánc elleni védekezés módjáról, a kettősoltásról. Írnak a lótenyésztésről is, de többet az aprójószágokról, főleg a baromfitenyésztésről, a fajtákról, a baromfitelepekről, a tojástermelés fokozásáról. Az érvelésben nem egyszerűen a több termelésre utalnak, hanem gyakran hivatkoznak a jövedelmezőség szempontjaira, a munkaerő-megtakarításra (pl. a kukorica sorvetésénél és lókapás művelésénél), az értékesítés lehetőségeire.

Figyelemre méltó a hirdetési struktúra átalakulása is. Míg a világháború előtt a leggyakoribb az egészségügyi csodaszerek hirdetése volt (a hajnövesztők, mellnövesztők, a titkos betegségek elleni medicinák, az univerzális gyógyszerek, mint az Elsa Fluid és a Petőfi életelixír, amely utóbbi 43 betegség ellen volt jó), addig most, főleg a húszas évek elején a legszámosabb a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó hirdetések, mindenekelőtt a gépek, felszerelések hirdetésének csoportja: ekék, vetőgépek, szénagyűjtő, szecskavágó, répavágó, kukoricamorzsoló, daráló, rosták, borprés, szőlőzúzó, háti-, kézi- és fogatos permetezők, tejgazdasági felszerelések, motoros fűrész, de cséplőkészülékek és traktorok is. Az egyéb technikai cikkek között szaporodnak a varrógépek, nagyon megnőtt s igen fontos a kerékpárok hirdetése. Érdekes a zseblámpa megjelenése, s a könnyű, vászon Dorco cipő karrierje. A naptár vastagságától függően elmaradhatatlan a zongo-

ra vagy a tangóharmonika hirdetése, a gramofon, majd a harmincas években a rádió propagandája.

Hogyan értékelhetjük összefoglalóan az eddig elmondottakat? Nyilvánvaló, hogy a parasztság elsősorban nem kalendáriumból, s nem is olvasással szerezte még ekkor sem, még az új ismereteit sem. Mindazonáltal nem lehet véletlen, hogy ekkor jelenik meg a kalendáriumokban nagy mennyiségben az okszerű gazdálkodás ismeretanyaga, mint az újszerű paraszti szaktudás elengedhetetlen feltétele. Ez nyilván tükre úgy a hivatalos törekvéseknek, mint a megszülető paraszti igényeknek, s valószínű, hogy bár korlátozott mértékben, de hatótényezője is a fejlődésnek. Annak a változásnak tudniillik, hogy a természetes paraszti szocializáció során kisgyermekkortól kezdve elsajátított tradicionális tudás rovasára előtérbe kerültek az egyre tudatosabb tanulással megtanult szakismeretek. (Ez a fejlődés elvezetett a mezőgazdasági szaktudás intézményes elsajátításának kiterjedéséig az „aranykalászos gazda” tanfolyamoktól kezdve a mezőgazdasági szakiskolák szaporodásáig.) S tényezője annak a változásnak is, hogy a paraszti társadalom nyitottabbá vált, növekedett az újdonság iránti érzékenysége, s készsége ezek befogadására.

Az nem állapítható meg nagyobb pontossággal, hogy az egész parasztság körében egyébként elterjedt naptárak szóban forgó cikkei a réteg milyen csoportjai olvasták elsősorban, s hogy az olvasottakat mennyire hasznosították. Mégis bizonyos, hogy még ha csupán csak a kalendáriumtulajdonosok kisebb része olvasta is e cikkeket, az ismeret, az információ akkor sem veszett el. Bekerült a paraszti ismeretháztartásba, az információknak a paraszti társadalmon belüli áramlásába, a termelési tudásba, kipróbálták, s a minta tovább hatott.

Nem remélhető, hogy a termelési kultúra kalendáriumcikkek elolvasásával egyik napról a másikra változzék. A kultúra, így a termelési kultúra is fokozatos épülés, szüntelen formálódás. Kétségtelen tény, hogy a modernizáció olyan fontos mutatóiban, mint a gépi vonóerő, s általában a drágább gépek elterjedése és a műtrágya alkalmazása, a húszas évek némi fejlődése után a válság olyan nagy visszaesést hozott, ami a tökeigényes területen egészen 1937–38-ig tartott. Mégis a kalendáriumokban közölt szakmai ismeretek számos vonatkozásban már az adott korszakban hatottak a paraszti termelési kultúrára, s a termelés minőségi mutatóiban, sőt terméseredményekben is megmutatkoztak, hosszabb távon pedig mindenképpen megfogantak. A paraszti, mezőgazdasági termelés technikája, kultúrája, az üzemvitel módja, a paraszti szaktudás nagy átlagban az 1960-as évekig nem haladta meg azt a szintet, amit mint ideált naptárainkban bemutattak.

Időben tovább haladva, a harmincas években a legnagyobb példányszámú kalendárium már a *Hangya-naptár* volt. Ebben a terjedelem 50-60%-át tették ki a

gyakorlati ismeretek, tanácsok. Ezen belül is megtaláljuk azokat a mezőgazdasági szakismereteket, amelyekről már szoltunk. Ezek az ismeretek egyébként megtalálhatók a falvakba eljutó újságok naptáraiban is, kiváltképpen az *Igazság*, a *Szabad Szó*, s az ehhez hasonló naptárakban. Sőt, még az egyházak naptáraiba is jutott belőlük.

Új azonban, hogy a *Hangya-naptár* nem csupán mezőgazdasági szakismerteket közölt, s nem csak ezek tárgyalása közben mutatott rá a jövedelmezőségi szempontokra, hanem kifejezetten közgazdasági, az értékesítéssel foglalkozó cikkeket is hozott. Közgazdasági rovatot nyitott. Ilyen más naptáraknál is előfordult a harmincas években. (A *Függetlenség naptáránál* pl. szintén rendszeres volt.) Elvértve már a világháború előtti *Népbarátja naptárban* is találtunk olyan cikket, hogy mi minden befolyásolja a gabonaárakat. 1922-ben olvasunk arról, hogy a megtakarított pénzt, a tőkét miként kell okosan befektetni. Most viszont sorozatban jönnek az ilyen cikkek: A magyar búzakérdés történeti áttekintésben. A mai sertéspiac kívánságai. A szarvasmarha-tenyésztés üzleti kérdései. Tengeritermelés és értékesítés. A baromfi-, a tojás- és a tollértékesítés megszervezése. Találunk olyan gyakorlati jellegű tanácsokat is, mint: Konyhakertészeti termelvények piaci előkészítése és értékesítése. A gyümölcsértékesítés lehetősége, a jövedelmezőség kérdése. De találhatunk nagyobb átfogó, elemző cikkeket is: A világgazdaság az elmúlt esztendőben. A magyar gyáripar, pénzügy, mezőgazdaság mérlegei. A külkereskedelmi mérleg. A valuták alakulása. Hová exportálunk? Honnan importálunk? Sűrűn találkozunk olyan fogalmakkal: piaci helyzet, árukíváncs, jövedelmezőség, áralakulás, előállítási költség, mérleg, hitel, árak, a piac igényei stb.

A *Hangya-naptárban* ugyan a harmincas évek második felében, Wünscher Frigyes igazgatósága idején már a Hangya szövetkezeti, értékesítési és termelés-szervezési kérdései, a szövetkezetpolitikai cikkek kerültek előtérbe, majd a kötött, irányított gazdaság kíváncsai, de nyilvánvaló, hogy a fentebb vázolt kultiváció (amely, mint említettük, nem szorítkozott a Hangya-naptárra) kapcsolódott egy kibontakozó új igényhez, s segítette is a kalkuláló piaci magatartás terjedését, a parasztság közgazdasági kultúrájának fejlődését. A kalkuláló piaci magatartás persze elsősorban a piacon forgolódva, a gyakorlatban alakul ki, de valószínűleg a közgazdasági fogalmak bemutatott kultivációja is segítette a hagyományosabb paraszti szemlélet alakulását a modern árutermelői attitűd irányába, s fogalmakat adott a piaci magatartások racionalizálásához. Természetesen itt is elmondhatjuk, hogy a hatás parasztságon belüli lokalizálásához, s a hatékonyság felméréséhez nincsenek eszközeink. Bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy ezek az ismeretek, nézetek, szempontok, fogalmak szintén bekerültek a paraszti társadalmon belüli cirkulációba.

Mindenesetre a számító gazda, a baromfitenyésztésből, tojásból pénzelő, tejpénzt összerakosgató, élelmes parasztasszony típusa ekkor vált elterjedtebbé. S talán nem megalapozatlan következtetés, ha utalok arra, hogy annak a paraszti nemzedéknek a derékhada, amely nemzedék – élve a hatvanas évektől megnyíló lehetőségekkel – olyan nagyfokú árutermelést bontakoztatott ki, a harmincas években érett ifjúvá, fiatal gazdává, s többek között ezeket a naptárakat is olvasta.

A leghagyományosabb paraszti mentalitást jól jellemzi a már idézett szentencia: „emberé a munka, Istené az áldás”. A jobbágyfelszabadítás után kialakuló új paraszti szemléletet azzal jellemeztük, hogy „Segíts magadon, megsegít az Isten!” A *Hangya-naptár*ban pedig 1937-ben ezzel a címmel jelent meg cikk: „Emberé a munka, Istené az áldás, ami pedig utána következik, az az értékesítés.”

A harmincas évek végére a tradicionális paraszti életforma végleg összetöredezett, a hagyományos falu felbomlott. A kortársak, a népi szociográfusok többnyire a bomlást, a tanácstalanságot, a zavarodottságot látták. Nem tagadva ugyan ezeket a bizonytalanságokat, mégiscsak hangsúlyozni kell – főleg a harmincas évek végétől – a próbálkozások dinamikáját, az útkeresés intenzitását, a mentalitások változását, a hallatlan erős mozgást, az újabb modernizációs folyamatok beindulását is. Szerény adalék ehhez a kalendáriumok itt bemutatott szerepe az új ismeretek, értékek bevezetésében, a szaktudás és az árutermelés fogalmainak kultivációjában.

Felhasznált fontosabb irodalom

A dolgozat elsősorban az említett kalendáriumok szövegének elemzésén, illetve az elkészített kalendáriumbibliográfia feldolgozásán alapul.

Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Budapest, 1983.

Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Budapest, 1973.

Békés Ferenc: *Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia*. Budapest, 1980.

Fél Edit: *Kocs 1936-ban*. Budapest, 1941.

Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, 1976.

Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Budapest, 1970.

Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Budapest, 1989, Akadémia.

Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*, 1974. 1. sz. 3–67.

Újszászy Kálmán: *A falu. Útmutató a magyar falu tanulmányozásához*. Sárospatak, 1936

Vörös Antal: A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon. 1850–1914, *Történelmi Szemle*, 1966. 2. sz. 162–183.

Vörös Károly: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. *Történelmi Szemle*, 1973. 1–2. sz. 208–245.

Eredetileg előadásként hangzott el 1987. december 6-án az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ fennállásának 20. évfordulója alkalmából rendezett konferencián.

Jelen formájában megjelent: *Történelmi Tanulmányok V.* Debrecen, 1997. 159–167.